

ЮЛІАН
ОПІЛЬСЬКИЙ

ТВОРИ

ЮЛІАН ОПІЛЬСЬКИЙ
2

торрент-трекер

оцифровано

Hurtom

www.hurtom.com

ЮЛІАН ОПІЛЬСЬКИЙ

ТВОРИ

В ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

Том 2

ЛЬВІВ
«КАМЕНЯР»
1994

ББК 84УКР
О-61

Тексти подаються за виданнями: Опільський Юліян. Золотий Лев: Оповідання.— Львів, 1926; Сумерк: Іст. повість з часів визвольних воєн великого князя Свидригайла (1430—1433) / Написав Юліян Опільський. Львів: Накладом Видавничої спілки, 1921.

Літературно-художнє видання

Опільський Юліян (Рудницький Юрій Львович)
ТВОРИ
В чотирьох томах
Том 2

Упорядкування
Ільницького Миколи Миколайовича

Художнє оформлення
Пікулицького Богдана Романовича

Редактор *А. І. Пригорницька*
Художній редактор *В. І. Сава*
Технічний редактор *В. І. Франчук*
Коректори *М. І. Ткач, Є. Ф. Русин*

Здано на складання 01 07 93. Підписано до друку 03 02 94
Формат 84 × 108²/₃₂ Папір офсетні № 1 Гарнітура літературна
Офсетний друк Умов друк арк 18,48 Умов фарб·відб. 18,9
Обл·вид. арк 20,98. Замовлення 882-3

Видавництво «Каменярь» 290000 Львів, МСП, Підвальна, 3
Львівська книжкова фабрика «Атлас» 290005 Львів, Зелена, 20

Опільський Юліян

О-61 Твори: В 4 т.— Львів: Каменярь, 1994.
ISBN 5-7745-0524-3.

Том 2: Золотий Лев; Сумерк / Упоряд. М. М. Ільницького; Худож. оформл. Б. Р. Пікулицького.— 352 с.
ISBN 5-7745-0526-X

До другого тому чотиритомного видання творів Юліяна Опільського ввійшли історичні повісті «Золотий Лев» та «Сумерк».

О 4702640201-052 Інформ. листок
94

ББК 84УКР

ISBN 5-7745-0526-X (Т. 2)
ISBN 5-7745-0524-3

© Микола Ільницький упорядкування, 1994
© Богдан Пікулицький, художнє оформлення, 1994

ЗОЛОТИЙ ЛЕВ

ЩО БАЧИЛА ВИВІРКА?

Над малим багnistим озерцем у пралісі простягали вікові осокори своє крислате гілля, наче стидалися його перед очима чужинців. Густа-прегуста, мов ніч, чорна вільшина обступила його звідусіль, а високі, всуміш накопичені ломи боронили до нього приступу. До половини погружені у рудавині¹, гнили тут грубезні дубові пні, закидані валявою листя та гілля, порослі бородами та подушками мохів, а зовні прислонені осокою та ситником. Отут, на окраїнах, багнюка переходила у болото, глибоке, мастке, непроходиме українське болото, перед яким спинюється навіть лісовий звір, а безрадним стає навіть завойовник світу. Дещо даліше, на сухому бугорку, темніли щетинкою смереки, темні, високі, понурі, наче витяті з гірського краєвиду, а між смеречиною та осоками розсілися зрідка тинисті, крислаті, хоча й не такі високі буки. А на одному з них у просторому дуплі жила собі вивірка.

Добре жилося їй в лісі, у якому було стільки другої звірні. Не раз і не два бачила вона ловців-молодців, які ганялися по лісі за чотириніжною добичею або підстерігали на озерці болотяну птицю, та ніколи й на гадку не прийшло їй тікати з сієї околиці перед ловами. Для людської наживи були кунці, лиси, кабани, тури, ведмеді, рисі у недалекій діброві, лосі у поблизьких багнах над Стиром та Горинню або, врешті, олені чи серни. Знала вона, що о півдня мандрівки по гнучкому гіллі беріз, лип та грабів є й боброва загата на річці,— а все те надило двоногого грабіжника. Безпечно буяла собі, зате руденька штукарка у гілді, без перешкоди виховувала своє потішне, чорнооке, живе й моторне потомство та спокійно накопичувала у своєму дуплі щорічно так з півкаменя ліскових чи букових горішків.

Але мало сього! Життя біля озерця було цікаве-прецікаве! Рік у рік двічі протягали туди многі-премногі полки перелетних птиць. Вони перші вішували вивірці майбутню осінь, вони перші заповідали їй поворот цвітистої княгині весни. Не раз пізнім вечором напровесні, коли у лісі вешталися ватаги голодних вовків і було страшно та тужно на серці, нагло

¹ Рудавина — трясовина.

почувалися на розталому озері покрики птиці. «Тепло йде!» — казала тоді вивірка і з того часу щоднини гляділа, чи пуп'янки на гіллі вже пучнявіють та чи з-під бурої луски не добувається вже сочна зелень виброду. Отут, над озерцем, олені відбували свої весілля та двобої, а отам, під смереками, білили кости двох борців, які сплелися рогами у двобої та так і впали жертвами вовків. Туди заходили і тури у своїх щорічних мандрівках, тут виводилися кабани — словом, букове дупло було наче вікном княжого дворища, крізь яке володар приглядається жартам та штукам придвірних скоморохів.

Ось і сьогодні під саме сим буком, на якому жила вивірка, розігралася доволі займава¹ дія. Ловець, молодий, жвавий отрок, поцілів стрілою малого кабанця, а там, не оглядаючись по боках, побіг, щоби підняти свою добычу. І ось побачила його стара самура² і притьмом кинулася пімстити на душогубові смерть дитини. Звинувся на місці отрок і з усієї сили вдарив дика ратищем, але і сам упав по хвилі. Гострим зубом розпорол а йому самура ціле передудя³, і струєю біла кров із розірваної ноги. От і біда! До води годі дістатися, до хати далеко, а спливе кров, то і сили не стане!

Як міг, так спинював кров отрок. Здійняв з другої ноги вовняні волоки, вийняв з торби хліб, заліпив ним рану та став перев'язувати волоками, але ось потемніло йому в очах, задзвеніли в ухах усі київські дзвони, і без сили повалився отрок на землю. Тут лежав без руху та віддиху, а мушва і комарі без перешкоди обсідали його лице та руки. Се було зовсім нецікаво, і вивірка побігла в хату спочивати...

Довго лежав отрок під дубом, і вже сонце хилилося до заходу, коли розплющив очі, наче зі сну збудився. А збудив його лай собаки. Наче музика дівчину, утішив сей голос раненого. Він підвівся й обережно та уважно став доторкатися рани. Вона вкрилася вже грубою поволокою зціпеної крові, але свіжої не було. Видко, безрух та перев'язка спинили її уплив. Зате страшна спрага томила його, язик приставав до піднебіння, а в голові гуділо, наче від удару. Аж ось від сторони смерік надбігла здорова, годована лягава собака; вона прибігла до лежачого й обнюхала його від голови до ніг, а там забрехала раз і другий, коротко, уривано, наче сповістить бажала всіх, що найшла.

¹ З а й м а в а — захоплююча.

² С а м у р а — дика свиня.

³ П е р е д у д я — литка.

Із гушавника вийшла у темну верету закутана бабуся. Вона опиралася на щіпок і, тьопала дрібними кроками, рухаючи устами, наче пережовувала щось у беззубих яснах. За нею ступав плечистий кремезний парубок з ратищем у одній, а збанятком у другій руці. Одітий був у полотнянку без рукавів та ковніра, а припоясався широким чересом, за яким стремів ніж. З лівого боку на ремінній прив'язи висів широкий лискучий топір. Обоє підійшли до лежачого, та мовчки гляділи на себе усі троє, а пес із висолопленим язиком сидів поруч, поблискуючи білими зубами та червоним язиком.

— Хо-хо! — шамкала бабуся. — Хо-хо! А ось зловилася й птичка у заставку. Еге ж, птичка непогана, непростя; бачиш, Славо, сі брови та очі? Благородна птичка, боярська! В неї, щоправда, половецьке гніздо та косоокі дядьки, але все-таки боярський баран, абиякий, стоїть холопського вола.

— То ви його знаєте, бабуся? — спитав парубок.

— Його? Хо-хо! Я всіх знаю! Всіх! І сих, що з Чаброва з таким шумом та криком ішли на ріку Калку в озівські степи, і сих, що їхали змагатися з Батием та Куремсою. Гай, гай! Скільки-то голов потрясалось згорда над кінською гривною, скільки птичок поспівувало, наче весною іволги! Ти, Стрибоже, чув їх та свистів ще дужче за них, ти, Хорсе, ще вище підіймав своє золоте личко, а чорна Мара¹, що крала-ся за ними опушкою лісу, пожерла їх. Гей! Вона стежила їх від першої хвилі, дратувала їх лихою ворожбою, а як тільки виїхали з приютного лісу, враз і ускочила на коня, поза їздцем. Сухою кістлявою рукою невидимо перебрала від їздців віжки й повезла їх просто на смерть. Судиславе, Судиславе!

— Не балакайте, бабуся, про пусте, глядіть, людина вмирає!

— Я діло говорю, дитинко, та ти молошняк, не розумієш мене. Може бути, як се молочко, що маєш на вусах, осяде на висках сивиною, то й порозумієш як слід... А там він не вмирає і не вмере! Темна Мара тепер при Ратиборі, почес-тей їй похочується, боярської птиці забагла, погана... Пробі!

Слова бабусі значили, що біля боярина Ратибора, до якого належала уся волость, стоїть смерть. Стара Голубиха була вправді несповна розуму, та не було ще сього, щоби яке її слово та не здійснилося. Ворожка була, бач, з неї на славу!

¹ Чорна Мара — тут: смерть.

— Благородна боярська птичка! — бормотіла стара і прилякла біля лежачого. — Ось пожди, й тобі крильце підв'яжемо, вигоїмо, і полетиш собі, фпр! Сядеш на гілку, на калинову, далеко від усіх других, і добре тобі буде. Бо з усіх лих на світі найпоганішим лихом — людина. Еге ж!

Вмілою рукою здійняла перев'язку і побачила страшну дерту рану, обліплена хлібом та кров'ю.

— Я так і знала. Славо, давай збанок!

— Води! — простогнав ранений. — Ради Бога, води!

— Іменно води тобі треба! Ось вона!

Приложила збанок до уст лежачого, а він, наче вмираючий до життя, припав до нього губами. Пив, пив, доки старуха не відняла збанка від губ.

— Ох! — перевів дух молодець. — Що за добро!

— Еге ж, добро! Усе, що з моїх рук, дитино, добре! Але вибачай і пожди! Дома дістанеш більше! Вода не тільки до пиття годиться.

Вимила рану, витерла обережно платиною, а там із-під верети видобула чималий шкіряний мішечок і добру хвилю порпалася у ньому, наче дитина у маминій скрині, аж наїшла мале глиняне горнятко, туго зав'язане міхуром. У ньому була якась темна, зеленувата мазюка, якою стара вмить замастила усю рану. Засичав і скрутився молодець, наче настолочений вуж, та стара тільки захихикала:

— Сичи, сичи! Хвильку покрутишся та й перестанеш. Пече тебе, синку? Пече? Ну, гаразд! Зате не припече тебе гарячка, не з'їсть тобі круглого личка, не пооре чола. Хо-хо!

Швидко і вправно перев'язала ногу полотенцем, а за сей час молодець заспокоївся.

— Добре мені тепер! — прошептав.

— Ти син боярина Ратибора? — спитала його бабуся.

— Так! Подайте мені води і дайте знати батькові!

— То ім'я тобі буде... Олег?

— Так, Олег. Води дайте!

— Ба, ще корова не подоєна, керничка не викопана. Славо, бери його! Я понесу тобі ратище.

Мовчки схилився парубок, узяв Олега на руки, мов дитину, і, проведений веселим брехотом собаки, скрилися всі троє під смерчиною. Отут стояла із грубих дубових кругляків збудована хата.

ЩО РОЗКАЗУВАЛА СТАРА ГОЛУБИХА?

Другої днини оповився ліс мрякою, а дрібний дощ падав безвиводно, одноманітно, безнадійно. Змокло все, замовкли птиці у гіллі, поховалися комахи й метелики, земля розслизла масткою грязюкою. Ярослав, або, як його називала бабка, Славо, ще досвіта пішов у боярське дворище, а Олег снідав сам із бабусею. Він переспав знаменито усю ніч і почував тільки деяку втому наслідком утрати крові. Рана присохла зовсім, а, що важніше, не червоніла й не пухла, тим-то молодяк весело й моторно приймався за їду та напитек. Стара обслужила його як слід, налила у кухоль меду, а сама сіла на порозі зашивати розірвані повивачі з ноги Олега.

— То ви, бабусю, знаєте батька?

— Хо-хо! Чому б не знала, знаю! Знала я його тоді, коли не знав його ще ніхто. Я й казала тоді... але він не послухав. Гей! Не раз Мара ще до смерти прислонить ум, а в останню хвилю вишкірить ще зуби та зареочеться. Погано вмирати, якщо лишаєш по собі роздор та насилу, а впорядником спадщини поставиш злодія...

— Що ви таке? Ніяк не розчовпаю ваших слів. До кого та до чого ви отсе?..

— Так то так, синочку! Тільки я діло говорю, не сплітки чи бабське базікання. Гей!

— Про кого ж те все?

— Про кого? Авжеж про боярина Ратибора.

— Мойого батька?

— Так! Та ти не вставай на задні, не гороїжся. Не ти вибирав собі батька. Його вибрав Судислав, йому й подякуй!

— Яка ж догана мойому батькові? — допитувався Олег, а в очах світилися іскорки обурення і жалю.— Він був для мене завсіди, наче ніжна мати...

— Для тебе? А кому ж мав він віддати серце, як не одинокій дитині? Хо-хо! Навіть хижий звір любить своє мале, не то що. А ти в нього один, один як палець! Чи не глум, не кара Божа? Скажи сам! У всякого буває їх більше, як не від одної, то від другої жінки чи рабині. А їх багацько було колись у дворіщі Судислава. Гей! Не одну «появ» Ратибор після твоєї матері, так ні з одною не доховався¹ потіхи. Дві померло при родах, одна вродила відміну, то й згубила її, сама пішла у безвісти, а решта — наче відьма зашептала, злий урок

¹ Не доховався — не дочекався.

кинула чи що друге поробила — ти остав одинцем. А може, се й молитва твоєї матері оберекла тебе отак від жебрацької торби! Чи гадаєш, що Ратибор любив би тебе, маючи други діти?

Добру хвилю мовчав Олег і слухав тільки, як з очеретяної стріхи з хлюпотом стікає вода у баюри біля порога. Попив із кубка, потер чоло рукою, але не прогнав понурих гадок, які обсіли знічев'я його душу.

— Дива розкажете, бабусю, — сказав вкінці, — і якби не те все, що ви для мене зробили, то гадав би я, що ви мені вороги.

— Вороги, сину? Ні, я була ворогом твоєму батькові, бо знала, що він буде погубою роду Судислава, але ти не Ратибор, а одиноке дитя Горислави... Я для тебе не пожаліла б і крови. Бо в тобі та в Ярославі одна кров пливе!

— Пробі! Що ви кажете, бабусю? Ми свояки?

— Ми обое — ні! Але саме коли твій батько привіз тіло Судислава з бою, моя дочка Ольга мала теж сина, Ярослава, який є молодшим братом твоєї мами. Ратибор знав се, але не признав його права, і Ольга вмерла до року з жалю та стиду. Хо-хо! Хитра то штука — Ратибор!

— Розкажіть, матусю! В мене просто глузди мішаються від почутого. Я, як самі кажете, не Ратибор, хитрощів у мене нема!

Старуха підняла голову з-над шитва і питливо глянула на молодця. А в нього рум'янець зацвів на лиці, засвітилися очі, а уста дрожали від схвилювання.

— Хо-хо! Коли коняка вперто рветься вперед, то вкінці підпалиться, і баришівник з міста і ногати¹ не дасть за неї. Який тобі біс до минувшини? Попий меду, успокійся, то розкажу. Як ні, то бувай здоров! В мене й без тебе діла доволі!

— Бабусенько, голубонько! — молив Олег. — Розкажіть! Гляньте, я вже спокійний.

— Ну, хай буде! Воно завсіди краще, щоби ти дізнався сього від мене, чим, може, колись пізніше з уст ворога. Ось послухай!

Тут стара відложила шитво і так розказувала:

— Твій дід Судислав славний був боярин. Хо-хо! І достатки були в нього, і значіння у князя, і пошана в людей. Нема теперечки таких бояр. Як, бувало, сяде на коня й поїде селом, то ні душа не оставала в хаті. Всі бігли вітати або хоч би поглянути на нього — така краса і сила, а разом і

¹ Ногата — дрібна монета. — Авт.

добрість біла з його поважного лица. Було в нього трьох синів, як соколи, та одним-одна доня Горислава. Бояриня померла була, то що вже не годив він своїй одиначці! Здається, і княжій дитині не було краще жити у золотoverхій палаті. Щонайдорожчі паволоки, щонайкращі перстені та зап'ястя привозив їй батько з міста або купував у приїжджих греків чи німців. Женихалися всілякі боярчуки, але вона воліла дівувати, а батько й не силував її.

— Молоде, — каже, — хай погуляє досхочу.

А й сам Судислав радо випив у товаристві, заспівав або поглядів у карі очі дівчини. Та все-таки, доки жила його перша жінка, не було в нього ні одної підбічниці, наче він не боярин, не господар, не багач. Аж дивно було не одному, а не одній і завидно. Аж ось прийшла в село недуга — половецькі пастухи принесли з Чорномор'я у Київ, а з Києва вже наші притягли її й сюди. Третина села вимерла ні про що, наче й не було. Вмерло бояринові двох синів, а третій ледве клигав. Поробилися на ньому якісь боляки, що репалися, ропіли і воняли, як стерво. Ніхто до нього й підійти не бажав, але все-таки він не вмер. Я весь час була при ньому, лише й тому видужав, та все-таки не було з нього потіхи. Як устав з ліжка, показалося, що він став якийсь незручний, нетямучий, ніби сей замотиличений баран. Нічого не тямить, дороги не знає, а йде наперед себе, наче у сні. Що не натомилася біля нього сестра, що не наплакалася, не напросилася — усе дарма. Він усе тільки посміхається, гикає, а з рота тече слина. Не помогли ні Пирогоща¹, ні замови, ні свічки до святого Миколи, аж раз кажу я до Судислава:

— Знаєш, боярине, що pomoже твому синові? Отровиця!²

Боярин, який за сей рік подався, посивів, як за двадцять звичайних, як не заголосить, як не вдарить головою об стіну; гадала я, що впаде на місці.

— А знаєш ти, що pomoже тобі у твому горі? — сказала я далі. — Хоть³ — любя, солодка, слухняна! Живий живе гадає! Свої діти, хоч свої, а все-таки се тільки люди, а людей багачько на світі було, є і ще може бути.

І, видко, мої слова запали в душу Судислава: він наче прочуняв. Отоді пізнав він мою Ольгу, і саме тоді прибіг зі степів отсей Ратибор. Він був половчин, та вже хреще-

¹ Пирогоща — назва ікони Богородиці, привезеної з Царгорода купцем Пирогощею (Пирогостом). Цим іменем було названо одну з церков у Києві (збудовано в 1132—1136 рр., не збереглася), в якій русичі відмолювали гріхи, хвороби тощо.

² Отровиця — тут: смерть.

³ Хоть — жінка. — Авт.

ний, і його так називали всі. Зразу був тільки ніби гостем, а там і став присікатися до Горислави, твоєї матері. Мені відразу стало явним, що враз із ним під кривлю боярина увійшла погуба. Хо-хо! Відразу знала я се і тому з усіх сил напирала на боярина: «Прожени його і прожени у тридев'яту землю, за ліси, за гори!» Але боярин на те: «Я;— каже;— твою дочку збираюся сватати. Воно для неї краще, як не буде в хаті другої газдині. Дві баби в одній хаті — се потіок». Я й замовкла, бо тоді ще не знала, що моїми устами говорить Божа сила. Але Горислава не хотіла половця, і свати затяглися. А був тоді в нас піп, великий праведник, який раз у раз гримав на усіх, що живуть у гріхах, живуть «скотськи», та що, мовляв, тільки Бог має власть благословити подружжя, а не пиятика та «бісовські пінія». Він так опанував Судислава, що сей велів звінчати себе нишком — без співу та гульні, без ладкання та покладин. Тим-то всі, яким було завидно, казали голосно, що Ольга — тільки звичайна підбічниця, бо попові ніяке діло до подружжя людини. Багато перечило, інші потакували, а сміялися всі.

І так минув рік.

Тут стара перевела дух і сумно кивала головою.

— І ось саме тоді прибігли половецькі хани кликати князів на рать. Татари йшли тоді вперше. Пішов і Судислав, та тільки його тіло вернуло з погрому. Ратибор привіз його самодин. Всі отроки погинули в бою чи розбіглися, а навіть наш піп, який також поїхав був із боярином, пропав без сліду. Татари його не вбили, бо вони ніколи не побивають духовників, а добровільно піп ніколи не лишив би був тіла Судислава без християнського похорону. Приїхавши, Ратибор показав грамоту князя на вірника і тивуна¹ і замешкав у дворищі боярина як опікун його дітей. Прийшла до нього і моя Ольга та домагалася своєї вдовиної часті для себе та малого Ярослав, але він висміяв її перед усією громадою, що то, мовляв, ніхто не впився на весіллі, то й ніхто не може бути ні видоком, ні послухом, хіба піп, а попа не було. Бідна Ольга так взяла собі до серця насміх та глум, що швидко вмерла. Та в мене було двох слуг, холопів, які живили мене і внуча працею рук, тож хоча я й кривавими сльозами оплакала дочку, то все-таки ні сама не вмерла з голоду, ні внука не збавила. Так минуло кілька літ, аж ось по всьому селу пішла вістка, що Ратибор жениться на дочці боярина. Сим разом весілля було на славу, та попа не було. Щойно в два роки до приходу татар приїхав новий піп у село.

¹ Грамота князя на вірника і тивуна — свідоцтво від князя на довіреність управляти даною волостю.

Тим часом Ратибор показав, що вміє. Хо-хо! Страх, яка хитра була штука. Княжого скарбу пильнував, правда, але й свого не забував. Усе належне віддавав у скарбницю, та з людей правив удвоє-утроє більше. Жалувалися люди княжому воєводі, та Ратибор купив собі його ласку кунами і не примучував сих, що жалувалися. Князь далеко — тивун близько, Бог високо — дідько низько. Не один волів із того часу поставити свічку чортові та пригнути спину перед поганим. Та всього того було йому мало. Раз якось у неділю новий піп ішов до церкви, бачить... під острішком церкви на мотузці висить останній син Судислава. Всі знали, що він несповна розуму, але щоби аж таке вигадав — сього не надіявся ніхто. Прибігли люди, оглянули мерця і найшли на його тілі сліди побоїв та мотузця. Хто його в'язав і побивав, боги, чи пак, Бог знає.

Але тої самої днини занедужала Горислава. Пішла я туди, бо гадала зразу, що се задання! Може, хтось підсунув їй кухлик смертельника чи чого другого, а може, і так що поробив. Та воно не те було. Твоя мати кидалася в гарячці, мов та риба без води. Позривала зі себе одіжу і чіпець, а тоді побачила я, що її волосся вже сивіє, а на тілі саме такі знаки, як на повішеному...

Хриплий крик виривався з горла Олега:

— Голубихо? Що ти верзеш? Як-то можливе, щоб він... свою хоть та так мучив? Вона мати моя, а він батько! Невже ж ти бажаєш підцькувати мене на нього? Ох, ти погана!

Його очі блистіли ненавистю, і будь він дужчий, хто знає, чи не пожаліла б Голубиха своїх слів. Та не довго сварив Олег, бачачи, як спокійно приймає вона лайку та крик. Вона не боронилася проти закиду, ані не божилася на правду своїх слів, тільки покивала головою, а коли умовк, збентежений, сказала:

— Я не боялася, що ти не повіриш, бо гадала, що ти знаєш краще свого батька. Але, бачиш, кров не раз глушить правду, а молодому найлегше судити людей. Хто молодому годить, сей добрий, хто ні, той злий, а тут саме між добром і злом пропливає життя. Воно не доходить ні до одного, ні до другого, бо, якби дійшло, розбилося б об них без останку. Еге ж, нічого не остало б для старечої мудрости. Так, дитино, я правду сказала, а чи ти в неї повіриш, чи ні, мені байдуже. Та зачала, то і скінчу, а ти на вус мотай. Про мене, можеш і других поспитати, або й самого Ратибора. Але до нього треба би підійти хитрощами. Хо-хо! Не такий він, щоби балакати небажане.

— Розкауйте далі, матусю! — сказав глухо Олег. — Правда чи ні, а знаття завсіди понадобиться.

— Так, синку, так! І я таке погадала, коли чула, як Горислава у безтямі молила боярина, щоби не бив її брата, не волік кудись на мотузі, не вішав. Але коли я другої днини бажала біля небіжчика дати вислів правді, щоби справити діло на властивий шлях, Ратибор так глянув на мене, так глянув, неначе з його очей простяглися до мене ножі, кліщі або зашморги. Я так і задубіла, а язик зціпенів у роті. Та лишім се! Я певна, що він погубив і брата, і сестру і, певно, погубив би був і тебе, будь у нього інші діти. Дякуй Домовим, що спрягли лона жінок, на які впало око Ратибора. Якби не се, всюди найшлося б місце на маленьку могилку дитини, отак в калач завбільшки. Скажи-но, будь ласка, відколи зтямив ти тата?

— Відколи? — оживився Олег.— О, я тямлю його дуже добре десь від десяти літ, коли він дав мені чудову синю, шиту золотом нагортку, червону оксамитну клепаню та жовті сап'янці і велів іти до гостей. Я страшно налякався, але молодиця, яку я вважав тоді мамою, повела мене туди. Вона після того прогнала мене зі своєї одрини, а сама десь пропала, і я з того часу жив при батькові.

— Ага! Се та, що вродила відміну. Чому ж то батько не нагадав собі швидше, що в одринах його служби росте його син? Чи не найбільша се радість для батька, коли отроча ставляє перші кроки, лебедить перші слова? Гей! Ненависним було йому лоно, з якого вийшов ти, та ти був один... Із-за того забулася й ненависть... Бачила я все те, та не виявляла нічого нікому. Бо й навіщо? У нього були куни і гривні¹ купити скільки треба послухів для суду, грамоти для людей, княжої ласки для себе, а його мечь впала би на голову мого Ярослава. Я змовчала, а навіть покинула село і пішла з ним у ліси. І добре вчинила. Се вже і ти зтямив, як-то Батий ішов на Русь. День і ніч значили дими та заграва шлях орди, і ні один город не остався цілим. Прийшли вони й сюди, та тільки загоном. Ні попові, ні людям не зробили нічого злого, тільки пограбили достатки. Боярин не втратив нічого, він вийшов настрічу татарському ватажкові і побалакав із ним поганським якимсь говором, а там сейчас став збирати полюддя, друге вже у сьому році, та сим разом на татар. Згодом приїхав баскак² і забрав драчку³ на хана, і з того часу почалася загибель села. Збіднілі люди не могли платити, та таким підпалювали татарські войовники хату над головою, а самих

¹ Куни і гривні — гроші. Гривні ділилися на куни, а куни на ногати.— *Авт.*

² Б а с к а к — татарський збирач данини.

³ Д р а ч к а — данина.

брали в ясир. Старих убивали або лишали при погарищі на голодну смерть. Тим-то й волів кождий заставити і себе, і своїх кому-небудь, щоби тільки спасти життя своїх найближчих. Та не було вже тепер купців з Володимира, Луцька й Києва. Один тільки Ратибор мав покладний гріш, тим-то він сам перейняв згодом виплату татарського подимного¹, а за се свобідне селянство повернулося в холопів, безвільних рабів. Ми одні заховалися, але сидимо на безпанській землі, лісу не корчуємо, живемо лісним промислом, то й тільки нашої волі, скільки зможемо вдержати. Наскочить ворог, то і життя можемо збутися ні за що ні про що. Ніхто не піде за нас на суд, не заплатить вири, не стане на двобій, не захистить, ні оборонить. Ми самі.

— Гей, не самі ви вже, матусю, раз спасли мене від загибелі та повернули батькові. І він, і я не забудемо вам сього.

— Вірю і знаю, що ти, сину, рад би не йти стежками Ратибора, та пока мусиш. А від твого батька волю я удар батога, чим усміх, бо волю вовчу нахабність від гарної лести. Чи гадаєш, що Ярослав радо поділиться з боярином холопами, з якими колись нарівні грався, бігав, їздив верхом? Що піде в хату, окроплену кров'ю сестри?

Гіркий глум звучав у голосі старухи, і молодець сумно склонив голову.

III

ЧОГО ЗАБАГЛОСЯ СТАРІЙ ЛИСИЦІ?

Тим часом у боярському дворіщі гуділо, наче в улику. На майдані іржали коні, брехали пси, перекликувалися люди. Гуртки комонників раз у раз роз'їздилися у всі сторони, інші, видко, уже вертали на спітнілих конях, спорошені, знесилені, зневірені. Жінки й діти збільшували ще загальне замішання гомоном і криком, плачем і реготом. Нема боярчука! Коня найшли в лісі зі сідлом під черевом, пораненого гіллям та з вибитим оком, але сам Олег — розступись, земле,— пропав! Очевидне було, що кінь зірвався з прив'язи а, сполоханий пересуненим сідлом, помчався на вманя в ліс. Відкіля, одначе, він тікав, куди заїхав на ньому отрок — Бог вість! На рундуці дворіща сидів боярин Ратибор, гриз вуса, нагаєм раз у раз ударяв себе по жовтих

¹ Подимне — податок від кількості димарів у дворі.

чоботах. З уст його падали хвилями уривані слова, звернені до післанців:

— Швидко, бовване! Ідь, помано! Ніг тобі треба? Ось я тобі покажу, погана гниляко! Ти ще тут?

Раз у раз прибігали стежі і доносили, що всі їх зусилля були безуспішні. Люттю свёркали тоді чорні скісні очі боярина, а уста випльовували прокльони на половецькій мові.

Врешті розігнав усіх. Втомлені та знесилені висланці розбіглися по хатах та загумінках, щоби немилосердний господин не вислав їх ще раз на дощ та негоду у ліси глядіти слідів сполоханого коня та розбриканого панича. Жінки і діти поховалися теж, бо дощ падав шораз то дужче, та й зближалася пора обіду. Боярин остав сам-один. Він спер на руки лису голову, і понурі гадки залягли його ум.

Його одинокий син пропав безвісти, хто знає, чи не заїв його де у недеях дикий звір або чи не вхопили де татари... І нагло страшна гадка лискавкою майнула йому крізь голову. Кождої днини міг татарський загін забрати його одинака у неволю, а тоді пропадом пропаде усе його надбання, навіть хоч би йому тепер удалося відшукати хлопця живим і здоровим. Ся небезпека висіла над кождим, хто не піддався під безпосередню татарську владу, не пішов між так званих «татарських людей».

Тому він й се зробив, та тільки про себе.

Усі сусідні села від сходу прогнали уже бояр і слухали тільки баскаків. У сьому була і штука, що він зумів удержатися при владі. Та чи надовго? І саме сьогодні ранком був тут післанець баскака Ахмата...

— Слава Богу! — перепинив його міркування молодий голос.

Підняв голову, а його погляд стрітив очі, які він бачив уже не раз на своєму віку.

— Хто ти? — здригнувся усім тілом.

— Я приношу вістку про твого сина, боярине,— була відповідь.

— Ах! — зірвався Ратибор і протягнув руки до Ярослава.— Де він? Що з ним? Живий? Здоров?

— Живий і здоров, тільки, ранений звіром, лежить у нас і вигоюється.

— Пробі! Що йому сталося?.. Ах, правда, гей, Лавор! У дверях сіней показався присадкуватий половчин.

— Подавай обід! — приказав боярин.

— Уже поданий!

— Так милости просимо в хату! — звернувся Ратибор до Ярослава.— Ти, молодче, втомився, перемок, зголоднів. При іді розкажеш, що треба.

Ярослав скинув з плеча нагортку з грубої темнокрашеної вовни і засів із боярином обідати.

Під розтягнутою сорочкою пружилися могутні м'язи грудей та рук, тугі й дужі, але ще ніжні й рухливі. Молодеча сила, зручність, снага так і били струєю з усієї його появи. Благородний закрій уст, високе чоло, ясний погляд очей зробили на боярина так велике вражіння, що він забув на хвилю про ціль прибуття молодця.

А Ярослав, як тільки заспокоїв перший голод та спрагу, сам став розказувати події минулого дня. Боярин слухав його, але не се займало його передусім.

— Хто ти? — спитав, коли діждався кінця звіту.

— Я — Ярослав Судиславич!

— Судиславич! Може, син боярина, а мій шурин? — з глумом у голосі допитувався Ратибор.

— Може! — відповів холодно молодець. — Може, так, може, і ні!..

— Як-то?

— Кому се до вподоби, сей повірять, кому ні, то ні, а мені і се і те байдуже. Тільки, бачите, людина якось мусить називатися, а я гадаю, що мати хіба найкраще знає, хто батьком її дитини.

Кров вдарила до лица Ратибора: сей молодяк стидав його, побивав його власною його збуєю.

— Твоя правда, сину! — сказав із притиском. — Судиславів могло бути чимало на світі.

— Так, але в мого батька був тільки один Ярослав, а в мене є тільки один батько, і ніякий глум, ні лож, ні наклеп не розділить наших імен, доки життя...

Відправа була остра, і боярин поміркувався.

— Якої ж нагороди правиш для себе за прожив мого сина? — спитав поважно і приязно.

— Не по винагороду я прийшов, а дати знати, що сталося. Ми гадали, що ти, боярине, рад будеш се почути, тому я й прийшов. Але, бачу, ми помилилися...

— Ох, ні! Я всім майном не виплачуся за прислугу, тільки не бажаю, щоби у моє кубло упхалася зозуля.

— Не я прилетів зозулею з далекого краю, щоби попроганяти отчичів і дідичів сієї землі. Не я і не моя мати, а хто другий!

Наче два мечі, стрітилися над столом два ворожі погляди. Ні! Не було безпеки Ратиборові на Руській землі...

Враз закипіла в серці нелюдська злючість на всіх і вся.

«Пропадьте ви всі, свої й чужі. Коби лише мені та Олегові стало вашої шкури, хоч би тільки на шапку». — погадав і задумався.

І ось десь із дна душі виповзав план, ніби гадюка, яка вилазить із терня на стежку,— суща загибель для необережного пішохода. Він виповз, покрутився сюди-туди, аж звинувся наготові. Легкий усміх промайнув по лиці боярина.

— Я знаю, хлопче, що я зозуля, а не ти, що я вам усім осоружний, ненависний, і ви радо позбулися б мене, але й мені між вами важко, прикро, невиносимо. Та ось ти знаєш, що наш король Данило прийняв королівський вінець і пов'язався зі західними князями, щоби рятувати наші землі від татар. Його воеводи були вже тут і торік, і два роки сьому, примучили відступників з-над Горині та Случі, але все те надармо. Усі волости відпали знов до татар, прогнали королівських тисяцьких і тивунів, а татарський хан Куремса вислав своїх баскаків збирати полюддя на хана. Він послав їх і сюди, і я з трудом лише здержую людей від відступництва. Минувшого року королівські воеводи побили Куремсу, тим-то і вдалося мені удержати волость при собі, але що буде сього року, не знати; і Куремса, і король ідуть сюди знову, буде війна! А як буде війна, то я мушу бути тут, щоби дати кметям належний провід і опіку. Якщо удасться мені те, що задумую, тоді піду собі на Литву до Міндівга. Він завсіди радо прийме хороброго і невбогого боярина.

За сьогоднішню прислугу признаю навіть при виїзді твоє право до спадщини по Судиславу, але ти мусиш мені помогти у мойому замислі.

Боярин скінчив і з-під ока глядів на молодця, який нерішуче глядів перед себе, не знаючи, що відповісти. Те, що знав від бабки про Ратибора, зовсім не годилося з тим, що почув тепер. Знав він і се, що боярин, а не громада приятелює з татарами. Бажає проводити громаді, а вибирається на Литву! У сьому мусіла бути якась заковика, або стара Голубиха не оцінила як слід діяльності боярина... Але ж бо й ся діяльність...

— Боярине! — сказав. — Ти не дивуйся, що люди тікають із-під вашого ладу! Важке наше життя на рідній землі, що і дихнути годі людині. Усе живе з мужицької праці, усе заздрим оком глядить на мужицькі гаразди, і при першій нагоді голяком пускають богатиря королівські чи княжі орударі. Бере князь полюддя, бере піп десятину, гаразд! Ніхто не заперечить, що сих податків треба князеві і церкві! Але ось збирщики, тивуни, вирники¹ друкть після одної шкіри другу, третю, десяту, доки на мужицькому хребті не зітліє остання кожушина. Ба, мало того! Не раз, коли треба порятунку,

¹ Вирники — збирачі вири, грошових пільг на користь князя за вбивство.

свобідний кметь возьме скільки там гривень у позичку, а тоді вже хіба бери старечу торбу і махай у світ. Відсотки з'їдять увесь прихолок господарства, а в чого жити смердові¹, як не з приховку? За весь рік праця мужика не стоїть більше одної гривні, а скільки-то їх треба на відсотки? У нас на селі довжник хіба чудом виплатиться, а звичайно попадає у закупу і тоді пропав уже неминуче. Ні проволоки, ні милосердя, ні правосуддя. Гей! Усе село, боярине, — се ваші закупу, вони орють, сіють, збирають, а ви товстієте від їхнього поту без труду та клопоту. І ви хочете, щоби люди вас любили? Щоби йшли за вас боротися, а не тікали під татар? Наші люди люблять землю і князя, віру і церкву, але ненавидять княжої дружини та дружинного ладу. Певно, що воно погано і нечесно покидати своїх, але чи се не кінечне, коли у пустій коморі чаїться голодна смерть, а жінка і діти — се не надія майбутнього, не осолода старости, тільки відсотки боярина? Гей, кати ви злючі, нелюдські, страшні та нерозумні! Бо розпука не на добро навчає людей!

Спідлоба глядів Ратибор на молодця. Не ті були молодці колись, до приходу татар. Колись вони відробляли довги батьків, залюбки ходили з човнами у городі, з боярином на лови чи в похід, а тепер усякий розуміє вже, що не допуст Божий, а ледачість боярства та безсила влада довели край до руїни. Він тікає до татар, проганяє бояр, стає сам господарем на своїй землі, словом, він має вже свій розум, і хто не йде з ним, сей йому ворог.

І знову почув Ратибор, як кров вдаряє йому до голови, а жовч заливає серце. Та опанувався насилу.

— Ти правду кажеш, хлопче, і саме тому ціню тебе ще більше. Ти станеш гідним наслідником Судислава і, засівши в ряді бояр, не одну добру раду даш королеві чи його воеводам. Отже, слухай! Мені люди винні гроші, багато гривень і кун, і все їх майно не оплатить довгів із відсотками, хіба продав би усіх у рабство. Я, кажуть, поганий чоловік, та, проте, не гадаю такого робити і не продав нікого. Зате придумав я другий спосіб.— Тут прихилився до Ярослава і з лискучими очима спокусника нашіптував: — Сьогодні або завтра приїде сюди баскак Куремси — Ахмат — за полюдям. І з ним буде зі сотня татарви і великі скарби, данина з усієї Погоринної волости. Ось я видам наказ, і всі парубки з усієї волости стануть під твоїм проводом. Татарський гріш оплатить довги громади, а тоді всім буде гаразд. І мені у литовських лісах, і тобі у мойому дворіщі, і людям у селі не за-

¹ Смерди — мужики.— Авт.

багнеться покинути отчича і дідица наших земель. короля Данила. Зрозумів ти мене, хлопча?

— Значить, я маю ограбити баскака? — спитав Ярослав.

— Не тільки ограбити, але і зловити! У сьому твоя безпека. Випустиш його опісля, то ще й подякують тобі, а мене, головного провинника, вже не буде.

Виразно та ясно зазвучала у сих останніх словах правда — страх перед татарвою, бажання зрадити рідний край та довести до загибелі ненависного Судиславича.

— Гаразд! — сказав Ярослав.— Я годжуся і сьогодні вечором буду тут. А пока оставай з Богом, боярине!

IV

ПРО КАРІ ОЧІ ДІВЧИНИ

Сильно схвилюваний вийшов Ярослав від боярина. За сей час, який молодець провів у дворищі, небо протерлося, а сонце позолотило мокре гілля дерев та озерця дошової води на шляху пливким золотом проміння. Та, проте, важко було пішому йти селом задля непроходимого болота, тим-то аж надто часу оставало йому на міркування.

«Ось чого забяглося старій лисиці! — міркував молодець.— Ти, дурнику, побий баскака, забери його гріш, а я дома остану. Поб'єш — добре! Поб'ють тебе — мені байду-же, моя хата скраю! Тобі небезпека, може, суд, кара, потік¹, а мені гріш. Я з грошем наживаю п'ятами, а ти зі злочином останеш. Нема що казати! Хитро придумано, та тільки без мене. Ну, але і я зумію дещо придумати, тільки без тебе. У мене те саме право і стільки ж сили, що в тебе!»

І справді, у сю мить могло здаватися, що се старій Судислав віджив у своєму синові,— так схожа була його стать на сього, хто ходив колись сим шляхом між мужицькі хати. Він підняв голову гордо й самопевно, молодечий розмах і живлова сила здорової людини закривали ще перед ним труднощі та сумніви зрілого віку, а палка кров рожевила майбутнє та прибирала його квітками надії.

«Вийди, доле, із темряви! — кликала уся поява Ярослава.— Вийди, то поборемся! Побачимо, чия возьме!»

У третьому дворищі за боярським сидів багатий колись кметь Глухар. Була в нього жінка, двоє синів і дочка Олена, і саме її стрічав Ярослав не раз, коли збирала ягоди та гриби або виносила братам полуденок, коли в лісі пасли

¹ Потік — вигнання.— Авт.

товар. Її карі очі та стрункий стан полонили серце парубка, а Лада, богиня любови, завсіди красила рум'янцем дівоче личко, коли в нього глянув Ярослав.

Так що ж! Лихоліття повернуло Глухаря у закупи, а праця усієї родини ледве покривала відсотки довгу. Оба сини, Давид та Ігор, усю зиму рискали по лісах, ловлячи звірину, якої шкірки виправляла мати, усе літо берегли черед та отар, працювали в полі, мати ходила біля городу, батько дбав про сіно та пасіку, але все те було мало. Рідня закупа була на шляху до рабства. Боярин, не одержавши належних відсотків, мав право повернути Глухаря у раби або продати його діти в неволю. Тим-то і гризся старий кметь, його жінка плакала по кутах, а хлопці стискали кулаки і нахвалялися вбити боярина, якщо схоче силоміць переводити вивласнення закупа.

Отуди повернув Ярослав, і, видно, княгиня Лада ласкава була на нього сьогодні, бо в хаті при огні застав лише саму Олену. Звітався з нею, а там і присів біля неї на ослоні.

— Де батьки і брати? — спитав, обкинувши сумним поглядом просту обстанову пекарні.

— В полі, біля Вовчого Вивозу, пересушують овес. Боярин велів насіяти, хоча для нас самих у сьому році небагато хліба, та ось дощ змочив його, певно, зовсім. Уже втретє. Доки збирали хліб, було верем'я, а на овес вже й не стало. Гей! А тут боярин обіцяв відписати за сей рік усі відсотки, якщо дамо йому двадцять кірців¹ вівса. Відкіля ж їх взяти? Прийдеться молодшому братові або й мені йти на службу у дворище або й, може, у Володимир...

— Не кажи того! Швидше отся рука розчерепить голову боярина, ніж ти підеш рабинєю на чужі руки. Радше зі мною йди в північні литовські пущі чи у гори Карпати. Не на те леліав я тебе у моїх самітних снах-мріях, не на те поклав на Високому серед лану материнки зруб нової дубової хати, не на те вивів я його вже під стріху, щоби по ньому спиналися прочитан, повійки та колючий хміль. Але хай і так. Хай заростає бур'яном майбутнє посілля, хай між підвалинами засіються крилатки сосон чи смерік. Я все покину і доки рук, доси надій на гаразд, на щастя, на спокій. Ти, Оленочко, підеш зі мною так далеко, що до нашого гніздечка не загляне лютий звір, ні лиха хуртовина. Чого ж нам ще ждати? У мене є дещо напрутаного добра, возьму його, й завтра під ніч підемо. Добре? Що, ти плачеш, дитино? Невлад тобі мої замісли, не по серцю моя любов?

¹ Кірці — центнери.

— Ні, Славо, твої міркування гарні, чудові, і я радо, ох як радо пішла би з тобою чи на Високе, чи де в безвість, все одно! Та, бачиш, вони гарні і добрі тільки для нас. Що ж станеться з твоєю бабкою, що з моєю ріднею, якщо ми відійдемо? Боярин побоїться, може, твого ратища, та не завагається прогнати на шлях немічну жінку. Так само і нас боярин не займає, доки платимо відсотки від позики, та як я втечу, то він сейчас заправить від нас гроша, і мої оба брати пропадуть. Бач, сьогодні не стало мене, завтра могло би те саме бути з Давидом чи з Ігорем, а то й з обома. Ні, боярин не дарує утечі моїм старим. А дитині не вільно покидати батьків безпомічними у старости на поталу ворогові! Не вільно сього тобі, не вільно й мені!

— Так, се правда! — глухо проказав молодець. — А що так є, то остає тільки одно!

Але Ярослав не відповідав, тільки, стягнувши брови, сидів, дивлячись у попеліюче багаття. Аж ось почувся від дверей голос матері:

— Гей, дітоньки! То ви, намість гурорити чи женихатися, понадувалися, як сичі у днину? Вже ви собі надоїли? Ото молодці! Сиди вам обом, але для парубка — се просто злочин.

— Не жартуйте, мамо, — відповів парубок, — не до жартів нам, коли у нашому садочку намість голубів ворон літає та криче про нужду та неволю. Ми і продумуємо, як би то його прогнати, тим-то й посумніли.

Тут Олена розказала матері про замисли Ярослава. Під час оповідання увійшов старий Глухар і слухав теж. Вкінці зітхнув важко.

— Не твоя правда, доню, — сказав. — Молоді повинні тямити, що перед ними життя, коли воно вже за нами, старими, тягнеться тільки спомином. Наше щастя у спомині, ваше — у надії, тим-то і я був би за сим, щоби ви покинули наше посілля, тільки, — тут голос його задрожав, — тільки возьміть за собою ще й обох хлопців, для вашої та їхньої безпеки. Нам, старим, не зроблять уже нічого, а для них весь світ отвором. От король Данило веде рать на Куремсу і, певно, потребує ратників, особливо таких, що знають тутешні землі. У нього найдете плату і прибіжище, а опісля і надання у землі. Якщо ні, то землі скрізь багато, а за заслужені гроші побудуєте собі цілу Глухарівку. Тоді і ми, старі, стягнемося, може, колись, якщо доживемо. Се одинока наша надія, як на тепер.

Але мати не погоджувалася на сьому.

— Ні, дорогі мої! — сказала. — Не нам, старим, міняти землю і посілля. Наче гриби, вирости ми з сієї землі, й тут

нам і гинути прийдеться. Не звикне старий до нового оточення, а якщо його перенесуть, то весь вік собакою витиме за рідним посіллям, а то й верне туди і подохне на руїнах давньої хати. Ні, не мені йти вже відсіля, хіба на цвинтар.

Батько, більш самолюбна, чоловіча вдача, заспорив, дочка потягла за мамою, тільки Ярослав мовчав уперто.

— Що ж ти на те все, Славо? — спитав його вкінці Глухар. — Про тебе тут іде річ не менше, як і про нас. Раз ти зговорився з Оленою, так і тобі тяжить вага нашого горя...

— Звісно! Хай мене Бог поб'є, якщо я відчахнуся від вас та виречуся своєї любови. Що ж? І з усього вашого балакання виходить одно: я сам мушу вирвати з кігтів нелюда себе, вас, Олену, все селище. І клянуся Богом та Пречистою, що довершу сього або наложу головою!

Зірвався, пригорнув дівчину до груди, поклонився в пояс родичам і вибіг. Глухарі остали самі і ждали на синів. Але не діждалися їх сьогодні. Бачили тільки кільканадцять гуртків кінних парубків зі списами, топорами, луками, а навіть з арканами, яких уживання навчилися дуліби від татар. Всі вони їхали у напрямі боярського дворища.

— Щось ладиться! — сказав Глухар. — І дивно мені, що моїх хлопців ще нема. Треба хіба буде поспитати самому.

Старий узяв спис та топір і пошкандибав і собі під дворище. Та тут не найшов нікого, а Лавор сказав йому, що боярин поїхав верхом над Вовчий Вивіз, а коли верне, не знати. Занепокоєний, вертав Глухар у хату шляхом, розмоклим від ранішнього дощу. І ось на порозі хати стрітив Василька, сусідського сина, який двигав на собі два ратища та два щити, меч і топір, а з ним був ще другий хлопець, який ніс два шкіряні каптани і два сагайдаки з луками і стрілами. На головах мали оба великі шкіряні шапки, підбиті поветею. Вся та збруя належала до Давида й Ігоря, і Глухар здержав обох у виході.

— Ви куди?

— Сотник казав.

— Який сотник? Може, соцький Лавор?

— Ні, сотник Ярослав.

— Ах!

Старий пропустив хлопців без перепони, але довго кивав головою та чухрався у потилицю. Та не сумували в хаті ні жінка, ні дочка.

— Таточку, — впевняла Олена, — тільки один Ярослав зможе нас вибавити зі скрути.

— Так, певно! Тебе вибавить у кожному разі, але чи й нас, не знати! Зате зовсім певно: і він сам скрутить карк,

і нашим хлопцям його надрушить. Стережи, Боже, їх та його від нещастя!

— Не терликай, старий! — вмішалася жінка. — У тебе завсіди все молоде нетямуче й пусте, а мені видиться, що Славо любить-таки Олену більш життя.

— Ха-ха! Те знаю і я, тільки знаю ще дві річі. По-перше, що боярин не послав би його у бій не для своєї користи, а його користь, як-не-як, завсіди вийде на шкоду нам. По-друге, залюблений жеребець, олень, парубок чи заєць — се одно, а очі дівчини — се таємне озеро, в якому втопився вже не один.

І старий Глухар зажурився не на жарти.

V

ВОВЧИЙ ПРАЗНИК

Тим часом на чималій прогалині на схід від села зібралося до двісті люда. На пеньку, посеред зборища, стояв боярин Ратибор і підіймав з голови шапку на знак, що бажає говорити. Підіймав її тільки незначно, щоби не понизити своєї боярської чести, та люди, ненавиклі до такої чемности боярина, замовкли, як маком сій!

— Люди, християни! — заговорив боярин. — Живно скінчилося здебільша, і кождий із вас обчислив уже, скільки прийдеться тепер віддати на довг та відсотки, правда?

— Ох, правда! — зітхнув мало не кождий.

— Коби тільки вистало! — обізвався дехто.

— Іменно, коби вистало! — підтвердив боярин. — Але я знаю, що тільки на мід та віск є ще ціна, а саме й сього, і другого у вас самих мало. На все проче нема купця, ні покупу, ні збуту. Нема і заробітку, кождий, бач, волить обробити землю власними руками або заставити до праці власних рабів. Тим-то і не ціниться праця рук, і відробити довгу годі.

— Ой, годі!

— Скажете, може, щоби я зрікся відсотків? Майна в мене доволі, а всього тільки одна дитина, ну, і ще не ніч, ще не одно придбати можна. Правда?

Мовчанка залягла збір. Ніхто не надіявся, що боярин на те скликав усіх молодших громадян, щоби пригадати їм довги їх родичів та майбутнє рабство. Тим-то не один оглядався по боках на других, а дехто морщив брови і стискав кулаки у безсильній злості.

— Таки правда, боярине! — відповіло декілька голосів.

— Що ж, я радо зречуся всіх залеглих відсотків, та істи¹ зречися не можу, бо вона не моя, а мого сина та його нащадків. Се моя відумерщина, надбання мого життя. І, певно, нема між вами такого, що вчинив би таке і скривдив власні діти...

Громада мовчала.

— Віддайте позичені гроші разом, так як дістали їх від мене, і подарую вам всі відсотки!

Знову та сама мовчанка, та злість уступала збентеженню.

Справді, боярин не мав права зрікатися добра власної дитини в користь чужих.

— Мовчите, господарі? Не по силам вам уплата? Так, так, я знаю, у вас самих круто, не то що, і будьте певні, що не тільки ви журитеся сим, але і я. Чи гадаєте, що мені мило бути вірителем усієї громади, п'явкою для кожного, ворогом для всіх? Ні! Я теж думаю про ваше добро, і тому даю вам нагоду за одним махом визбутися довгу, а ще й заслужитися королеві, який, як знаєте, недалечко.

— Ба, король довгу за нас не відробить! — закпив молодий ще кметь Бортняк.

— Не відробить і не заплатить, се правда, але заплатити можуть його вороги вам на користь, мені на заспокоєння, йому на славу.

— Як-то? Яким світом? — живо питали люди.

— А ось вам Ярослав Судиславич, сотник. Він розкаже вам, що ми оба придумали на спілку сьогодні уполудне. Послухаєте його, так усі довги громади будуть заплачені, не послухаєте, то король, який саме у війні з татарами, певно, подбає сам про стягнення довгу з вас, без огляду на ваші діти та вас. Ви ж «татарські люди»! Ну, на сьому слові бувайте здорові!

Отрок підвів бояринові коня, а по хвилі Ратибор шез за найближчими кущами чагарника. Ярослав глядів за ним добру хвилю, а там і повернув до громади.

— Панове громадо! Боярин каже правду, що ми татарські люде, бо платимо подимне татарві. Тим-то ніхто нам не може, хіба Куремса або Ахмат-баскак. Але хто сьому винен, що ми потатаршилися?

— Він, Ратибор, боярин! — загула громада в один голос.

— Звісно, що він. Так як гадаєте? Повіритеь вам хто чужий, коли йому таке розкажете? Я гадаю, що ні.

¹ Іста — основна плата — капітал.

— Авжеж, що ні! — відповів Бортняк. — Слово боярина заважить більше, чим наше.

— Іменно! Так ми підстережим отут, у Вивозі, баскака і зловім його, а безпечні будемо і перед королем, і перед боярином!

Якби грім луснув був отут, у середину круга, то не було би більшого зачудування у громаді.

— Баскак везе гроші з усієї Погоринної волости, а біля нього нема більше сотні ратників. Нас є отут коло двох сотень, а в лісі, як знаєте, один наш стоїть двох татар! — переконував Ярослав.

Зразу не відповідав ніхто, врешті виступив Бортняк.

— Се правда, що ти кажеш, і нема сумніву, що при таринові найдеться гріш, але як так, то чому боярин не відпускає з нами ні одного зі своїх ратників? А є їх у нього до двадцять, самі молоді, тугі, добре озброєні парубії.

— Так, але всі вони не з наших, половці та чорні клобуки, — завважив Ігор. — А до того вони ще вчора кудиє вихали.

— Чи аби не зрада! — підхопив хтось. — Ми тут зловимо баскака, а вони наведуть на нас цілу хмару татар.

— Справді! — продовжав Бортняк. — Ти кажеш, Ярославе, що, зловивши баскака, будемо безпечні від короля й від боярина, але хто забезпечить нас перед татарвою, якщо вона візьме верх?

— А чи ви гадаєте, що я, вхопивши баскака, заведу його Ратиборові? Ха-ха! Боярин каже: віддай мені бранців і скарб, а збудешся довгу. Але при сьому він не хоче сам устрявати у діло, щоби в разі чого звалити на нас усю провину. Він скаже Куремсі: «Се не я, а ваші невірні холопи вчинили се. Покарайте їх, а мене нагородіть за се, що випущу ваших на волю!» Та я гадаю, що те саме зможу зробити і я. Я візьму в руки і бранців, і гріш, і ми розчислимося тоді з боярином за гривні і ногати, а решту візьмемо собі. Поб'ємо бранців чи випустимо самі, а провина остане за боярином. У кого буде в руках баскак, у сього буде і правда. Поняли ви мене гаразд?

— Поняли, поняли! — загула громада, яка аж тепер зрозуміла усі замисли Ярослава.

Справді, куди не міркуй, план був добрий. Усе, що придумав боярин, повертав Ярослав у противний бік. Він переймав на себе ролю Ратибора, а за те звалював на нього усю небезпеку і відповідальність. Такий оборот найбільше підходив до мужицького погляду на справу, бо давав і користь, і безпеку, а не наводив нікого на гріх. Попри се, хотяй і як ремствували всі на дружинний лад у державі, та все-таки

свій князь, король чи хоч би тивун був кожному миліший та ближчий од татарина.

Наскорі переведено поділ ратників на десятки і обставлено ними увесь Вивіз у лісі, де ліс доходив до самої дороги. Давида вислав Ярослав на Володимирський шлях, щоби дав знати, коли і куди наступатиме королівське військо, а Ігор з двома отроками повів стежу настрічу баскакові.

Стежа вернула під ніч і дала знати, що баскак з усією валкою ночеє в Мощаниці, дві милі від Вивозу. Ввиду сього усі ратники повечеряли і поклалися спати у гущавнику, виждаючи ранку.

Не раз буває, що природа серед тепла і цвіту у гарячий серпневий час нагадає собі прийдешню осінь з холодом, жовтим листям, понурим, свистячим вихром та дрібним, невважаючим дощем. А тоді холодним ранком закутає весь світ у густу мряку, так що й не видно, чи є ще на деревах зелень, чи ні. Усяка співуча пташня і не гадає вилітати з гніздечка, і тільки змоклі ворони та галки покрикують хрипло у гіллі. Сонце десь губиться у валяві хмар, і тільки довгота дня нагадує ще літо. Кожному здається, що вже не мріяти йому про поворот ясних, теплих днів літа, що після мряки прийде дощ, а слідуючого ранку на зеленій траві придорожніх пасовищ покажуться білі п'ятна мокрого снігу.

Отакий-то день став днем, у якому рішалася судьба села Чаброва.

Ратники Ярослава поділилися на чотири часті. З них одна стояла на шляху від Чаброва, і тут було двадцять щонайдужчих парубків з великими щитами, такими, яких уживали при облогах або при обороні лучники та пращники. Ними можна було дуже легко перегородити шлях перед татарами і відперти наступ, якби звідусіль окружені вороги пробували йти пробоем. Таких щитів уживали чабрівці при ловах на полохливі звірята. Вони обгортали їх зеленню для непознаки і засідали поза ними куди вигідніше і певніше, чим у звичайній засідці. Вивіз углублювався в поземелля на сажень, а то й півтора, і пробігав так поміж стрімкими берегами на просторі якої чверть милі. У місці, де з одного боку саклаки та ліщина доходили до самої дороги, засіла справа ціла сотня стрільців з луками в руках та короткими рогатинами наготові. З лівого боку був зате непідшитий, високопенний ліс, а в ньому за пнями дерев засіло тридцять найбільш тямучих, обережних мужів: Вони мали виловлювати всіх, що уйшли би зі загального погрому. Вкінці четвертий відділ під проводом Ігоря засів у чагарнику найдалше від першого. Він мав замкнути пастку і вдарити на дружину баскака

відзаду. Отак засіли вони всі і ждали приходу татар. Ярослав був при найбільшому відділі. І ось серед загальної тишини почувся нагло три скигління канюка — умовлений знак від заднього відділу.

— Ідуть! — сказав до Бортняка Ярослав. — Іди до переднього відділу, щоби не пропустили ні одного татарина. Одиноким свідком погрому може бути тільки баскак.

— Невже ж ти хочеш побити усіх татар? — занепокоївся Бортняк.

— По можности — так! Се потрібне для нашої безпеки, та не забувайте і сього, що з населення городів живої душі не оставили сі поганці. Нас вони шанують як робучий товар, але, проте, на нас тяжить повинність пімсти. Мертві хіба не в силі пімститися. А там татарин — се не наш мужик! Се воєний чоловік, який і з раною на тілі може ще убити ворога.

— Гм! Се правда!

Останній згляд, видко, переконав кметя, і він побіг на свій стан біля плетених щитів.

Враз почувся зліва скрипіт коліс та мляск кінських копит у грязюці. Се їхали татарські двоколісні гарби, навантажені добром та грошем. Войлокові покривала хоронили набір від дощу та вогкості, а попереду сиділи візники у кожухах, вивернених вовною наверх. Так само на косматих диких звірів скидалися кінні татари, які їхали по боках валки. Вони не привикли до вогкого підсоння північно-західної України, тому цупко обгорталися тулупами та з недовір'ям і неохотою підіймали голову до небосяжних лісових велетнів, які губилися десь у піднебесній мряці. Вони знали, що се вже сама окраїна татарської займанщини та що вневдовзі вже повернуть у сухі, погідні степи на південному сході. Не один був би радо повернув коня і махнув туди чимскорше, та дарма! Ясса, татарський закон, проголошений ханом, карав кождей, хоч би і найдрібніший непослух смертю. Ба, мало того, за кожного ратника ручив головою десятник і дев'ятьох товаришів, а над десятником був сотник, п'ятисотник, тисяцький. Тим-то і в голову не клали татари, що можна б їм утічи або вернутися з порожніми руками.

«Судьба!» — зітхали про себе і, хоча серце билосся, наче молотом, похнюпившись їхали далі. Посеред балки на білому баскому їхав Ахмат, баскак Куремси, у острокінчастому шоломі та арабській карацені з дорогою шаблею при боці. Йому теж було не до сміху, та приказ ханського намісника мусів бути сповненим. І передчуття не завело сим разом татар. Саме опинилися у найвужчому місці Вивозу, і валка здержалася, щоби дати можливість передовим їхати далі, коли нагло нелюдський крик почувся відзаду.

Вмить зрозумів Ахмат, що се напад грабіжників, і гукнув на передні вози, щоби їхати швидко далі, а сам повернувся дозаду, щоби зарядити успішну оборону. Та в сей мент сталося щось страшне, невидане, нечуване! З низеньких кушів саклаку, калини, трепети, горобини враз вилетіла хмара стріл — і більше трьох четвертин його ратників полетіло з кульбак. Нечуване замішання вмить запанувало серед валки. Ратники летіли коміть головою, а їх крики та судороги сполохали коні. Вони наче ошаліли з переляку, ставали дуба, били копитами об арби та візників, тратували¹ лежачих, скидали ще здорових їздців, а з гушавника сипалися стріли безустанно, невмолимо, доки не лягли всі товариші Ахмата. Не було ні часу, ні спромоги боронитися. Кільканадцять тільки полізло лівим берегом Вивозу у ліс, але і сі попадали від стріл і покотилися назад. Широко відчиненими очима глядів Ахмат на нечуваний вчинок незнамого напасника.

«Чи нема богів у небі? Чи нема хана на землі? — питав себе у отупінні.— Чи нема і для мене смерти?»

Та в сей мент спереду, ззаду і з боків вискочила товпа тугих оружних парубків, а спокійний голос одного з них заговорив до нього добре звісною йому руською мовою українських улусів:

— Злізь-но, Ахмате, з коня і піддайся!

Наче зі сну збудився баскак.

— Кому маю піддатися? — спитав.

— Бояринові Ратиборові! — відповів Ярослав.

VI

ПЕРЕД РІДНИМ СИНОМ—НАЙБІЛЬШИЙ СОРОМ

Розмови між Бортняком а Ярославом не чув ні один з ратників, та, проте, як тільки напасники дірвалися до возів і розглянули скарби баскака, вмить зрозумів кождий, що чим менше свідків остане в живих, тим краще. І в ім'я неписаного, навіть словом невисказаного закону мужицьких воєн усіх часів і народів парубки кинулися добивати ранених та забирати їхню зброю. Було її чимало, бо охорону валки повірено найкраще озброєним, з-поміж сотень вибраним татарами. Були між зброєю цінні кинджали, сагайдаки, шаблі, а й на собі мав не один дорогу запинку, кожух, пояс тощо. Тим-то збирання зброї швидко перейшло у звичайну грабіж,

¹ Тратувати — топтати.

і при допомозі кількох доперваніших господарів удалося Ярославу вгамувати жадобу наживи у молодяків. Усю добичу навантажено на арби, половлено сполохані коні, і вся ватага двигнулася з місця. Передом їхали ратники, за ними арби з добичею, накінці Ярослав, Ігор і Ахмат, прив'язаний ремінням до кульбаки. За ними на шляху остали тільки трупи...

За сей час, доки ратники Ярослава справлялися з усім, баскак успів відзискати внутрішню рівновагу і вмить зрозумів, що йому самому не грозить поки небезпека. Тому рішився на дві річі. Передовсім бажав дізнатися, яким світом могли покірні досі «татарські люди» зважитися на такий нечуваний злочин, а опісля... втечи! Без якихось певних вісток про замисли короля або хоч би про особу головного провинника не було чого й вертати в Орду. За втрату зібраного гроша та сотні комонників грозив йому неминучий зашморг.

— Вибачай, воеводо,— заговорив до Ярослава,— ти пердше, беручи мене в ясир, сказав, що робиш се в імени боярина Ратибора. Чи се той сам Ратибор, половчин родом, до якого я їхав?

— Він сам!

— Що ж за лєсть придумав він на мене, нещасного? Невже ж він гадає, що воевода Куремса, що хан не упімнеться за мною, ратниками та грошем?

— Не моє діло, татарине! Нам усім обіцяна нагорода, ми й заробили її!

— Де ж сам зрадник?

— Він сам дома. Бач, він не бажав показуватися тобі у бою. Він випустить тебе завтра або післязавтра, а коли ми всі розійдемося домів, він вину звалить на нас і за свою ласку заправить ще похвали.

— Як-то, що знову? — визвірився на молодця татарин.— Ніяк не второпаю вашої балачки. То ви, знаючи се, зважилися на таке діло?

— Ба, ми мусіли!

— Не розумію!

Ярослав розказав тоді баскакові про все по правді — як-то боярин присилював громадян погрозою, промовчав тільки свої замисли супроти боярина. Довго слухав Ахмат Ярослава, врешті підняв голову, а з очей його впав на молодця погляд найбільшої погорди.

— Гей! Кінський підхвісник більше має досвіду і тямучости за тебе та твоїх. Маєте в руках мене і скарби. Отже, я вам обіцяю, що Куремса подарує вам кару за напад, якщо покоритесь і вернете йому баскака й гроші; а й увільнить

зас від боярина раз назавсіди. Збирщиком будеш ти або хто другий, кого виберете самі. Гаразд і спокій по вічні часи запа-нує у всій волости, як у всіх землях великого хана від ки-гайського низу та Східної Індії до Чорне море. У нас усякому воля робити що хоче і як хоче, йти, мандрувати, вибирати землю і звання, город чи село. Заплатив поголовщину, то і гуляй досочу. У всьому ханаті і палець на тебе не підійметь-ся. А так ви видющими очима лізете у халепу, потопаєте у неволі, сто раз гіршій від чужинецької. На вас наводять неминучу загибель ворожнеча володаря усіх земель по Оку та Волгу, а ви визиваєте її на се тільки, щоби якийсь там боярин набив собі калиту і втік у безвісти? Він заплатить за своє добро вашими тілами та життям, неволею жінок і дітей, пожарищем усієї країни! О, ви нерозумні, без-глузді раби...

— Тсс! — підняв руку Ярослав. — Не забувай, Ахмате, що боярин, а не ми, піддався під вашу руку і що він, а не ми, зрадив вас. Ми тут ні при чому. Ми, смерди, чинимо панську волю і тільки. Чи нас хто питався, чи хочемо вашої опіки, чи ні?

— Як-то?

— Ано, бачиш, ми, дуліби з племені руського, спокон-віку належимо до держави, яка стоїть на наших землях. Се Руська держава, а чи князь у Києві, чи в Галичі — се не важне. Тепер у нас король Данило. Він нам головою, а не хан, ми йому маємо доховати вірности, а не вам.

— Те саме казала уся Погоринна волость, коли Данило побідив торік Куремсу. А ось везу, чи пак шойно віз, я подимне з усієї волости для Куремси, а не для Данила. Кож-дий волів, віддавши частину, вживати решти в спокої, чим не бути певним ні дня, ні години, коли прийдеться втратити останнє. Одна п'явка — здоровля, копа п'явок — смерть!

— А хто причиною сього безладдя, як не ви? Та, проте, коли мати недужа, то чи треба її лічити, напувати зіллям, годувати власною кров'ю, чи покинути напропаше? Хай зди-хає стара, а ми поглядимо другої, здоровішої, хоча не своєї — правда? Се перше робимо ми, се друге радиш нам ти.

— Гм! Якщо ви не з доброї волі приставали до нас, то чому ви сього не сказали торік воєводі Данила? Він же ж не лишив би був Ратибора у волости, і я не їхав би сьогодні до нього...

— А чи ти знаєш, Ахмате, чого вчила мене моя стара мати? Вона каже: «Хто раз зрадив, сей зраджує всіх, всюди і завсіди. Зрада у народі — се зараза, зрада в людини —

се наліг¹. Ратибор у вас збирщиком подимного, а в нашого воеводи — збирщиком полюддя. Як, коли і кому треба, таким він і є. А де боярське слово знайде послух, там нема уха для мужика. Се і підхвісник знає, Ахмате!

Довгу хвилю мовчав Ахмат після безладного виводу молодяка, але, як людина лицарської вдачі, він швидко збагнув, до чого гне Ярослав, і зрозумів, що його не налякає, ані не підкупить.

— В такім разі ти повинен тепер поставити боярина під суд.

— За віщо? Чи за те, що велів зловити татарського баскака?

— За сей вчинок у нас розірвали б його кіньми. Подумай про се...

— А король, — перепинив його Ярослав, — впрочім, зовсім справедливо іменує його воеводою!

— Значить, ви безрадні супроти нього.

— Так, та проте спосіб на нього є — покарати його на сьому, за що запродався вам, а тепер продав вас.

— Що ж се таке?

— Що? Досвідний Ахмат питає — що? Нажива, гріш!

— Ага!

— Послухай мене, Ахмате, а не пожалієш. Я переберу тебе мужиком і візьму зі собою у дворище. Там пересвідчишся про правду моїх слів, а опісля посвідчиш сю правду, де і коли буде треба. За се верну тобі свободу, якщо її захочеш. Та перш всього мусів би ти поклястися, що не втечеш.

Ахмат задумався.

— А збрую віддаш? — спитав по хвилі, коли вже перші хати показалися на опушці лісу.

— Віддам і коня, і збрую, і гаманця із грецьким золотом, який найшов я при тобі. Клянуся Богом і мечем!

— Так, добре! І я клянуся мечем і богами ханського шатра, що додержу умови. Сьогодні вечером виллемо воду на наші мечі, і з того часу будемо одною душею та одним серцем у двох тілах і не буде між нами злоби, ні зради, ні ложі. А що ти на моє просте питання сказав мені усю правду, то і я скажу тобі, що мені без покарання винуватця або без нього самого нічого і показуватись Куремсі. Він неминуче приказав би мене задавити зашморгом таки тої самої днини. Що ж ти гадаєш зробити з боярином?

— А ось побачиш. Пожди!

Се сказавши, поскочив чвалом уперед і здержав валку.

¹ Наліг — набута звичка.

З цікавістю обступили його ратники, вигукуючи з радості. Та він попрохав їх втишитися і пояснив їм, що забезпечив їх уже від пімсти татар, тільки мусять перед боярином, його людьми, а навіть перед власними жінками розказати, що й Ахмат згинув у погромі. Всі згодилися радо, а тоді Ярослав післав одного з отроків по одяг для Ахмата. За якийсь час валка рушила далі, а біля Ярослава та Ігоря їхав невеличкий ростом мужичок з перев'язаним лицем та шапкою, насуненою на очі. Ніхто не пізнав би був у ньому баскака, перед яким ще вчора корилося усе Східне Поділля та Південна Волинь.

Коли увійшли громадою на обійстя, перше, що впало в око Ярославові, були вигідні носилки, вистелені ведмежою шкурою. Він сейчас догадався, що боярин спровадив уже Олега у хату, і усміхнувся про себе. Боярин не бажав оставити в його руках заложника, а між тим спровадив собі вельми не вигідного свідка.

Ратибор вийшов на рундук а, побачивши валку, приложив до уст свиставку. На сей знак з будинків, які стояли на обійстю, вибігли всі ратники боярина, оружні та готові хоч би до бою. Їх скісні очі поблискували з-під чорних брів, а і слова, якими перекидалися між собою, були не українські. Боярин, бач, добре знав, що не найде між українцями помічників у неправости.

— Добро з приходом, хоробрі кметі! — привітав він чабрівців.— Бачу, ви побідили ворога і прийшли докінчити велике діло. Милости просимо! Для свободних, заможних кметів найдеться у сусіда бочка меду та добра гостина. Гей, Лавор!

— Боярине! — відповів Ярослав.— Так, ми побідили, убили навіть баскака, але прийшли не на гостину, а на розрахунок. Усі твої довжники тут, вели їм виплачувати належности та відсотки.

— Ах! Хто би там розчислявся на гривні та ногати з добрим сусідами! От відведіть, що привезли, у отсю повітку та й сідайте за столи!

— Боярине! Усе, що ми привезли, є вдсятеро більше від сього, що тобі належиться. Півсотні таких бояр купив би за ті гроші.

— Як-то? — озлобився боярин.— Ви ж обіцяли, пограбивши баскака, віддати всю добичу мені.

— Ми, боярине, не обіщували нічого! — вмшався Бортняк.— Се ти бажав собі сього та на те дав нам свого сотника. Ми, твої закупа, сотника прийняли, але твій сотник — не твій закуп, і він нараяв нам друге діло. Давай числити гривні і куни. Ми заробили гроші, вони наші! А хо-

чеш і ти заробити, то йди у степи з королем. Ану ж зловиш Куремсу.

Засміялися чабрівці, та боярин аж посинів із досади.

— Таке ви мені тепер? То я дав вам в руки меч...

— Всі чули те слово? — закликав у сей мент Ахмат з-поза плечей Ігоря.

— Чули! — загули всі. — Чули і посвідчимо!

— Гей, почуєте ви ще не таке! Лавор, давай лук!

Але Лавор не рухався, а ратники боярина мимохить подалися взад, і один по другому став ховатися за дворище.

— Не пручайся, боярине! — заговорив спокійно Ярослав. — Ми щойно вистріляли сотню татар. Чи гадаєш, що ми злякаємося твоїх двадцятьох головорізів? Ану-ко! Виступайте, господарі, які маєте платити довги! Коли боярин не хоче, то я вас розчислю. А ти, Ігоре, возьми молодших та побережи тих там чорноклобучників, щоби не нарobili бешкету.

Боярин не тямився від скажености. Він тупотів ногами, пинився, кричав, врешті загрозив княжим судом. Після сих слів всі звернули очі на Ярослава.

— Всі знають, боярине, що ти був збирщиком татарської данини, та ніхто не питався нас, чи ми даємо її по добрій волі.

— Ха-ха! — реготався боярин. — Якщо нема баскака, то одно моє слово скине з пліч голови усіх господарів Чаброва, і я кленуся мечем, що скажу його.

— Кленися краще головою своєї жінки! — їдко завважив Бортняк.

— Або шурина! — докинув хтось другий.

Сього було вже забагато бояринові. Він, як тигр, кинувся на Бортняка, але сей ухопив його і насилу посадив на східцях рундука. Ратибор притих після сього і, важко переводячи дух, сидів на місці. Тим часом Ярослав почав розрахунок спокійно і поважно. Кількох старших господарів, між ними і Глухар, посідали при ньому, і всі разом точно та розважливо обмірковували та зчислявали належні суми. Та як тільки прийшлося перечислювати куни на гривні, зірвався Ратибор з місця і заспорив. В один голос зареготалися чабрівці, і розрахунок пішов жвавіше. Ярослав приймав усі жадання боярина без спротиву та значив гривні ножем на вербових прутах.

Було вже добре з полудня, коли почалася виплата гроша. Тут знову боярин забажав самого срібла, а сього було у добичі розмірно небагато. Ярослав велів тоді обчислити, скільки є усїєї добичі, щоби виділити відповідну пайку бояринові. І показалося, що вартість скарбу перевищувала біль-

ше чим удесятеро належності боярина та що срібла було всього п'ята часть. Тим-то тільки п'яту часть довгу виплачено сріблом, а останнє — шкірами, медом, воском, полотном та збіжжям. Опісля громадяни розпаювали решту поміж себе та весело, серед реготу і дотепів, подалися домів.

Обтираючи з чола піт, вертав і Ратибор у світлицю, де на лежанці спочивав Олег. Червоне лице та підпухлі очі батька прибрали вираз лагідности та спочування.

— Як же ж тобі, дитинко, спалося? — спитав тихим, ніжним голосом.

Та очі хлопця засвітилися злючо.

— Йди геть від мене! — закричав. — Не дотикай мене своєю злочинною рукою! Хто такого батька має, як я, той круглим сиротою тиняється по світі.

VII

СТЯГИ ГЛАГОЛЯТЬ

Прегарна ясна днина зійшла у світ після бурливої ночі. Та, видко, вітер і дощ не відстрашили вовків, бо коли слідуючої днини вийшли парубки, щоби позакопувати побитих татар, то найшли на не одному сліди вовчого пиру. До полудня упоралися чабрівці з противною роботою і ні сліду не оставили у Вивозі після вчорашньої різні. Дощ сполокав кров, тіла покрила земля, шлях, роз'їжджений та розмішений ногами людей і коней, вигладили потоки дощівки ще з ночі. Тільки на лівому березі, там, куди намагалися тікати останні татари, видніло декілька повириваних кущів, — та се могли вчинити і кабани під час нічної виправи на мужицькі поля.

У хатах кметі та їх рідні удруге та втретє розкладали придбані достатки на столах та лавах, жінки варили страву та пекли хліб із татарської пшениці, а молоді пробували татарських луків або ганяли на малих, але швидких та нечувано витривалих татарських конях.

Ярослав з Оленою сиділи у саду та балакали про се, про що від початку світу балакають молоді перед весіллям. Він снував всякі плани майбутнього, а вона красніла зі захоплення та гордощів, бо ось і на неї падав блиск щойно здобутої слави. Він прецінь був сим, що одним махом протягом одної днини скинув з грудей усієї громади змору рабства. Відразу замовкли всі насміхи над «безземельним боярином»; самозванче сотництво оставало за ним, наче вишло з вільного вибору громади. Після обіду зійшлися навіть

у Глухаревій хаті всі найповажніші господарі, а Бортняк спитав іменем усіх:

— Ярослав Судиславичу! Після нашого розрахунку з боярином годі нам іти у бій під його проводом. Він не захоче обороняти наших у скруті, а ми не бажаємо мати на чолі подвійного зрадника. Що ж думаєш ти як сотник?

— Який я вам сотник, батьки? — звинявся Ярослав. — Мене боярин поставив сотником над закупами своєї волости, а тепер у нас закупів нема.

— Закупів нема, але сотник є! — заговорив найстарший у громаді дядько Копрій. — А ти не пручайся, тільки діло говори, коли честю питають!

— Що ж! Я гадаю, що як могли ми самі побити татар, так зможемо і на рать із королем піти самі. Досі треба було нашим лучникам охорони кінних ратників. Тепер є у нас і коні, і зброя, а селище наше обширне, хати розкинені на яких три милі в округ, двісті парубків як-не-як, а завсіди набереться. Треба тільки довкола осель, там, де є більше орних піль, побудувати низькі хати з дубових балів. Якщо покажеться орда, туди зможуть рільники тікати та звідсіля відстрілюватися аж до приходу кінної рати зі села. А в похід із королем підуть і так тільки сі, що мають коні. Хто має коня, йому не треба хіба боярських ратників, бо він сам ратник.

— А що буде, коли сам Куремса рушить на нас? — спитав Глухар.

— А хто ж зможе опертися усім полчищам татар? Не оперся Київ, ні Галич, не опремося і ми. Але подбати можна би про яке городище у мокляках Горині. Завтра виправте туди отроків зі сокирами, хай збудують на кругляках міст до Чортової купини. Вона якраз годиться. Велика, суха і висока. Частокіл, кільканадцять шіп, дещо припасу, то можна буде відсидітись. Татарський набіг ніколи не триває довго.

— Легко тобі казати: шопи, припас тощо! — заговорив Бортняк. — Але хто позбирає молодих та старих? Легко було бояринові скликати закупів на рать, бо кождий мусів повинуватися сьому, від кого зависіла судьба всієї його рідні. Але тепер, де всякий не тільки очистився від довгу, але і дещо придбав у скрині, нелегко буде притягнути всіх до праці чи оборони.

Господарі покивали головами.

— Справді, у сьому є заковика! — рішили.

Почалися толки, міркування, серед яких Ярослав сидів, мов на цвяхах. Вкінці встав.

— Вибачте, батьки! Де ваші сиві голови шукають пора-

ди, там моє слово зайве. Обдумайте, що треба, а мене відпустіть за моїми ділами.

— Хе-хе! — зажартував дядько Копрій.— Знаємо ми, яке-то в тебе діло: про боротьбу з татарвою говорить, про запаски моторить.

— Що ж? І се стяг! — докинув Бортняк.— І гарно «глаголять такі стяги, визиваючи в бій».

— Сиди, синку, сиди! — рішив дядько.— Тепер непевний, воєнний час. А у такому часі не старим давати лад в громаді, а молодим, дужим, що то у них військовий провід. Хто не послухає старих, сидих голов, мусить послухати молодого сотника.

— Те саме каже моя Олена! — усміхнувся старий Глухар.

Ярослав почервонів і сів знову. І добре сталося, бо ось у сей мент на Луцькому шляху показалося трьох їздців, які прямували у село. Видко їх було на бугорку, і перший пізнав їх Бортняк.

— Се Давид Глухар! Певно, подасть нам вісточку про наших.

По хвилі блідий та перетомлений молодяк зіскочив перед хату.

— Король Данило спочиває о два дні дороги. Бачили ми його військо вчора вполудне, значить, завтра ранком, а найпізніше вполудне буде тут. Куремса з татарвою іде від Звягеля. Десь недалеко наших селищ буде битва.

Мати і сестра кинулися до приїжджого з наїдком та медом, але старі посадили його між себе і стали розпитувати про військо, збрую, коні.

— Король творить суд над «татарськими людьми» на усьому пограниччі,— розказував Давид.— Дармо підносять йому повинну, він карає відступництво смертю, і кати рубають голови віроломним.

— Се погано! — озлобився Копрій.— Захистити нас нема кому, та топір на наші голови виострений. Гей, біда вбогуму у світі!

Замовкли всі. Безумовно, князь, чи пак король, не мав права карати людей за се, що окупили даниною безпеку, якої не давала їм оружна сила держави. Та, проте, кождий відчував, що такий окуп — се зрада вітчизни та віри та що кара за се повинна бути.

— Дивно мені! — обізвався Глухар.— Завсіди казали всі, що Данило благородний і тямучий володар, який знає світові лад. Видко, не про полюддя йому йде, а про щось друге.

Та тут вмшався Ярослав.

— Я скажу вам, у чому річ! Король карає не як володар, а як меч усїєї землі, на якій ми всі. Якби так усі татарські слободи взялися за оборону після торішнього погрому Куремси, чи гадаєте, що був би Ахмат їхав сюди за грошем? Кажете, що король не дає нам опіки. А чи Куремса оборонив сі голови, що попадали від топорів? Ні! Зрадникові — кождий ворогом. Він — як терня: кождий бажає його мати на плоті, та вирубує у саді чи в полі.

— Що ж нам, бідним, робити у такій скруті? — западькали деякі з учасників наради.

— Еге ж, на печі печуть, на лавці січуть! — говорили інші. — Руський топір чи татарський зашморг — се одно!

— Ой ні, батьки! — розгарячився Ярослав. — Руський топір є в наших руках, і ми повинні ним орудувати самі. Що робити, питаєте? Боронитися, берегти себе та своїх ось так, як я щойно казав. Не пхався б Куремса у наші землі, якби так здовж усїєї границі були скрізь вартові гуртки ратників та сховки для людей та худоби.

Сим разом зрозуміли старші, що молодечий ум краще визнається у небезпеці та більше привик радити собі у скруті, чим їх сиві голови, привиклі до давнього, незрушного ладу дружинної держави.

Перше всього вислано післанців у всі присілки та дворища, які належали до Чабрівської волости, щоби ставали на другий день досвіта кінно та оружно на рать, вітати короля та йти з ним у бій, якщо буде треба. Усі старші та жінки й дівчата приймалися ладити харчі на дорогу. Ярославові приказали батьки давати усьому лад, а за се обіцяли дарунок. Дуже нерадо обняв Ярослав уряд сотника, сим разом уже з припоручення громади, але після розмови з Оленою набрав і до сього охоти.

— Не хочу я такого парубка, — казала Олена, — що лише за запаскою дигає. Ось бачиш, не було б у нас весілля без боротьби у Вовчому Вивозі, не буде й тепер життя, якщо ти сам не подбаєш про його безпеку. Добре буде у селі жінці Ярослава Судиславича, та куди краще жінці сотника усїєї волости!

І хотяй молодець не розумів, чому саме він повинен брати на себе стільки труду, як довго сього бажала громада, то вмить зрозумів се, що було написано у карих очах.

Глаголять стяги! Сині, золотом шиті прапори мають над головами рати, сурми грають велегласно, бряжчить упряж коней та збруя мужів. По просохлій дорозі суне полк за полком у ясних латинських шоломах, з лискучими щитами на лівому плечі, попереду воеводи вигравають баскими кіньми

у дорогому наряді, блистять золото, жемчуг і сталь. Ось галичани, підгіряни, теребовельці, перемишляки, ось рать із Белза, Володимира, Луцька, сотня за сотнею, наче на яке лицарське ігрище у Австрії чи Угорщині. А за ними друга хвиля ратників, одітих уже тільки у шкіряні каптани та кожухи, у клепанях, без пер та самоцвітів. Багато їх, та далеко їм до сього блиску, який ловить зір та пліняє серце. Та, проте, се саме ядро усього війська. Се подоляни, які, живучи у постійному сусідстві з татарами, навикли ховатися від очей під непоказним одягом, але знають усі прийоми та способи ненависного ворога. Дали вони себе уже не раз знати пограничним військам Куремси, не одну волость, забрану татарами, освободити від косооких наїзників. І тут, саме серед них, на сивому коневі, в окруженні воєводів та приборників, їде сам король Данило. Над ним лопотить великий стяг князівства, той сам, що бачив колись погром над Калкою та торішню перемогу над Куремсою. Ось знову рушився Золотий Лев із-над Дністра, щоби дати знати свої гострі кігті ворогові. Перед ним летить тривога, з ним іде сила, за ним слідкує слава, нев'яла слава руського племені від Дунаю по Дін.

З-над згарищ-попелищ здійнявся Лев до походу, і задрижали Схід і Захід, бо показалося, що з усіх країв, які потоптала орда, одна тільки батьківщина сього Золотого Льва заховала міць та розмах до боротьби та перемоги.

Глаголять стяги! З хат вибігають молодичі, діти, старці і, здіймаючи руки, благословляють сідоглавого, та ще кріпкого володаря. Володаря? Ба, ні, се не людина — се земля, з якої вирости всі, втілилася у сьому могутньому витязеві, що під синьо-золотим прапором іде мечем значити границі своєї займанщини. Поруч нього, справа, їде чорноризець ієромонах Василій, а зліва — воєвода Мстислав, муж рослий, дебелий, тугий, нічим тур.

— Люди, а де-то ваша молодь? — спитав грімким голосом воєвода, побачивши на обійсті Глухаря, Копрія та кількох інших старших кметів.

— Ждуть край села, достойний воєводо! — відповів Копрій. — Вони теж збиралися на рать!

— А де ваш боярин?

— У хаті! Він окремо від нас.

Поїхали далі приборники Данила за володарем і звістили йому почуте. Львина голова короля повернулася до Василія.

— Хай Бог боронить, щоби і тут прийшлося творити суд, як там, у Бакоті, або торік у Погоринній, — сказав неохоче. — Не люблю я проливати крові земляків.

— Писано є: якщо твій ближній согрішить сім разів та скаже тобі «жалую», прости йому! — відповів монах.— У твоїй руці меч і ласка, тобі рішати про долю людей, не кому другому, бо тобі дана є влада ім'ям Господа...

— На зрадника нема ласки! — вмiшався Мстислав.— Чи гадаєш, преподобний, що князь чи церква остоялися б, якби так не зрубати голов відступникам? Ні ногати не бачили б ні ми, ні ви, та мусіли б хіба йти сіяти татарам жито. На мужикові стоїть держава, князь і церква, якщо його не стане, будівля завалиться.

— Іменно завалиться, якщо не стане мужика,— відповів король,— але як гадаєш, Мстиславе, чи мужика має держати у послузі тільки страх?

— Де нема вірности, любови до князя, там мусять бути страх!

— Ні, Мстиславе! Ми вимагаємо від мужика вірности і послуху, а що даємо йому за се? Тільки драчки, більш нічого. А прийде татарва, то ми полишаємо його на Божу ласку, бо сили в нас нема побідити неслихані полчища хана. Ні, ми не маємо права карати його за се, що даниною обезпечив своє злиденне життя.

— Слава королеві! — загуло в сей мент до двісті молодих голосів збоку.

Данило оглянувся і побачив сотню кінних ратників, уставлену здовж дороги. Біля них вимахували ратищами ще і піші та кричали щосили. Спинився король і спитав:

— Хто ви?

— Ми рать Чабрівської волости! — виступив наперед Ярослав.— І якщо твоя воля, милостивий, то підемо з тобою!

— Хто ж ти?

— Я Ярослав Судиславич, син помершого дідича сієї землі.

— То ти боярин Чаброва?

— Ні, милостивий королю. Боярин ось там!

По той бік шляху стояв гурток ратників з Ратибором на чолі. Боярин кланявся з покорою і саме брався виголосити промову, коли впало питання:

— Чому не ти на чолі громади? Не злюбила тебе, чи що?

— Не злюбили ми себе взаїмно, милостивий,— відповів Ратибор.— Боярин за князем тягне, мужик — за безпекою.

— То ти був збирщиком полюддя?

— Я.

— Ага! Так, видко, ти не по правді розділював дань...

— Ба, ні, милостивий королю,— вмiшався Мстислав.— З Чаброва не вплинуло від Батиевого походу ні ногати. Торік боярин прислав гроші у Луцьк, але опісля перестав.

— Що люди дали, те і прислав, та, опроче, Чабрів — се татарська слобода, і тому ми не йдемо заодно зі собою! — оправдувався боярин.

— Ах так! Ну так розглянемо справу ближче, і горе винуватому! — зморщив брови король.

Боярин навскач поїхав передом у дворище, щоби зладити для короля та дружини гостину, рад, що він перший сказав за собою слово, а вину скинув на смердів. Але Данило кивав головою, їдучи, і говорив до Мстислава:

— Треба діло розслідувати! Тут щось неясне. Не може бути, щоби така численна рать приймала мене у татарській слободі. Бо навіщо татарським людям рати? Вони безпечні від наших ворогів, а від мене не обороняються криком та лестю.

— Гм! Треба буде вислухати одних і других! — порадив Мстислав.

— І я так гадаю! — закінчив князь.

VIII

КНЯЖИЙ СУД

На майдані, перед дворичем, заставлено столи та лави для короля та прибічників, а боярин зі срібним збанком на срібному підносі вітав князя білим хлібом та солодким медом. Лавор з цілою ватагою рабів та рабинь виносили з кладової м'ясиво та розставляли по столах, а ратники відтикали бочки меду і пива. Та король не взяв із рук боярина кованого золотого кубка.

— Доки суд не очистить руки, годі вірити устам! — сказав і засів на лаві, а поруч нього ієромонах і воєвода. Прибічники утворили круг, якого один відрізок виповнювала чабрівська рать. Військо за сей час проходило далі шляхом на Вовчий Вивіз. За подолянами їхали вози короля та дружини серед пішої челяди. Кілька рот піших копійників та лучників замикало похід, та заки ще надійшли, дія біля дворища була уже скінчена.

Данило покликав боярина і Ярослава та добру хвилю приглядався обом.

— Я тямлю Судислава Соломирича! — шепнув воєвода Мстислав. — Сей молодець — безумовно, його сином, се прос-то двійник його тридцять літ тому назад.

Король кивнув головою.

— І я бачу, що у ньому грає благородна кров, — відповів. — А ось сей — се чорний кlobук, або половчин. Гм! Все-ляке буває у світі!

Опісля повернувся до боярина.

— Боярине! Ти був збирщиком полюддя і тивуном твого господина у волости. Правда?

— Так!

— Чому, отже, від повороту Батия у степи не приносив ти повинної?

— Я мусів платити за громаду данину баскакові, щоби спасти її від загибелі. Торік, після погрому поганого Куремси, я післав дань у Луцьк, сього року ще не зібрав нічого. Я тільки велів зібрати рать, саме сю, яка вітала вас по дорозі, щоби зловити баскака.

— І що ж, зловили?

— Вбили, милостивий королю, вбили у Вовчому Вивозі, заграбили його достатки, а мені, що їм нараяв такий зарібок, не дали нічого,— жалібна нута зазвучала у голосі боярина, аж усміхнулися всі присутні.— Се було безправство,— гарячився боярин,— бо баскак належав передовсім до мене. Від п'ятьох літ він щороку був у мене.

— А чи тебе не було при нападі?

— Ні! Вони усе зробили без мене.

— Що ж, зробили без тебе роботу, то і поділилися без тебе! — жартував король.— Одно тільки цікаве,— тут споважнів знову,— навіщо хлопам рати, та ще кінної?

Слова сі були звернені до Ярослава.

— Милостивий королю! — відповів молодець.— Боярин, збираючи подимне для хана, звів усе село на закупів. Ми бажали викупитися, а коли викупилися, він заявив, що не хоче уже нами проводити, то ми, як люди свобідні, самі подбали про оборону.

— Оборону? Перед ким?

— Перед татарами. Боярин і так вибирається на Литву, то не було би кому рятувати хліборобів та давати ладу у потребі. На се і йменували мене сотником.

— Ви чому не платили полюддя тивунові?

— Всі платили удвоє і втрое звичайної суми, бо так сказав боярин на спілку з баскаком.

— Нема що казати! — засміявся воєвода.— Боярин каже, що Чабрів — татарська слобода, чабрівці винуватять боярина.

— За мої слова — ось моя порука! — закликав боярин.— Зумію я ще поберегти своєї чести!

У товпі чабрівців загуділо.

— Гріх тобі, боярине, таке казати! — кричали деякі.

— Ба, я присягою стверджу правду усього, що кажу! Невже ж присяга боярина не стоїть холопського викруту?

— Тут нема холопа, ні боярина! — зазначив Данило.—

Тут є тільки хтось, хто зрадив рідну землю — матір нас усіх, і сього вона покарає: Хто ж є зрадником, а хто ні? Боярин чи громада?

— Громада, милостивий господине, громада! — кликнув боярин, який чув, що волосся підіймається йому дубом на голові.— Всі знали боярина Судислава, а від його дочки у мене син. Він мені тестем доводиться. Невже ж дав би він дочку негідному?

Судислав оставив після себе добре ймення у своїх та чужих, і згадка була на часі. Боярин бачив се добре вражіння і знову заговорив певним тоном побідника:

— Яка користь бояринові з татарського підданства? На ньому користає тільки мужик, то він між «татарських людей» і пхається. Ще раз кажу, за правду моїх слів — ось моя порука!

Та ось тінь промайнула по високому чолі Ярослава.

— Стидайся, боярине, пам'яти батька Судислава та свого сивого волосся. Будь ми справді прихильниками татарського люду, не ждала б наша рать приходу короля з покликом та радістю тут, а під бунчуком Куремси. Будь ми татарські люди, не до нас їхав би баскак і не ми вбивали б його, а вже ні в якому разі не грабили б татарської казни.

— Ха-ха, чому ні! — закпив боярин.— Вину можна скинути на кого другого, а за гроші, буває, ріжуть і рідного брата.

Слова сі вдарили Ярослава, мов поличник. Він почервонів, очі набігли кров'ю, хребет вигнувся, кулаки затиснулися, а лікті подалися взад, наче ось-ось скочить хижак на ворога.

Та тільки через хвилю. По якомусь часі він опанував себе і зневажливо махнув рукою.

— Не можу я спорити з досвідним у раді боярином. Не можу і стати з ним на Божий суд, бо він старий, а його син недужий. Але я маю свідка правди моїх слів, що не я, а боярин чинив усе те, про що помовляє нас. Він, а не ми, мав умову з баскаком, нас не питали про се, чи хочемо ми стати татарською слободою, чи ні. Не ми, а він зраджував короля, щобн опісля покинути вольсть зовсім і йти на Литву, а нас оставити тут між молотом а ковадлом. Та тоді взяли ми самі справу в руки і явно та отверто заявили себе за природженим володарем¹ нашої батьківщини. Знає про се вся громада, та вона не може бути свідком у власній справі. Знають се прибічники боярина, та і вони не можуть свідчити

¹ Заявили себе за природженим володарем — заявили себе прихильниками володаря.

ані за тобою, ані проти свого господина. Та, проте, свідок у мене є.

Данило стежив уважно за ходом розмови, бажаючи збагнути, по чийому боці правда. Найшвидше визнався ієромонах.

— Не була би громада така спокійна, будь вона винна! — замітив.

— Так? А мені видиться, що яке їхало, таке здибало! — спротивився Мстислав.

— У всякому разі, більшою є вина боярина, чим громади! — сказав на те отець Василій.

Та в сей мент заговорив Ярослав про свідка. Круто повернувся до нього боярин.

— Свідка? Якого свідка? — накинувся. — Який тут може бути свідок між громадою а мною? Воеводи не було у нас ще від торішньої війни, не було ані купців, ані королівських биричів, були тільки свої. Та ти уважай, хлопче, що зводиш можеш усіх, тільки не Бога і не короля.

— Не остерігай мене, боярине, перед злочинами, яких ти шойно допустився.

Тут перепинив Данило дальший спір, підіймаючи руку.

— Пождіть! Заки покличемо свідка, поглядім, чи не можна би розсудити спору і без нього.

Увесь збір залягла мовчанка, така, що було чути і пролітаючу муху.

— Боярине! — питав король. — До кого їхав баскак?

— Він їхав по подушне, по данину!

— Так, але до кого?

— До мене! Я ж був збирщиком сього податку.

— А чи є де у якій татарській слободі боярин?

— Не знаю, милостивий володарю, я у них не бував.

— Але я бував і знаю. Баскаки їздять до громад і з громади збирають данину. Коли баскак їхав до тебе, то він, видко, тільки тебе знав.

— Воно правда! Він тільки мене знав, тому до мене їхав.

— То значить, що ти, а не громада, зрадив свого володаря. Ось що! Ти накинувся громаді на зверхника, то ти і відповідаєш за зраду.

Боярин зблід.

— Господине! — залебедів. — Відкіля ся певність?

— Відкіля, питаєш? А чому у погромі не було ні одного з твоїх ратників, ні тебе? Хочеш знати, чому? Я скажу тобі. Напад міг удатися або і ні, а в такому разі ти відповідав би за все головою. А так ні тебе, ні твоїх не було між винуватцями, і вина оставала на громаді. А що, чи правду кажу?

— Сушу правду! — підтвердили отець Василій і Мстислав.

— Саме те бажаю і я доказати йому перед лицем милостивого господина нашої землі! — сказав із поклоном Ярослав. — Та тільки одного прохав би я — а то безпеки мого свідка.

— Хлопче! — усміхнувся король. — Я догадуюся, якого свідка маєш. Ти подарував життя одному татарині і бажав би його забезпечити перед неволею. Так?

— Око твоє, милостивий, розкриває глибину серця! Так є! Се татарин!

— Татарин! — закричав нагло Ратибор. — Що може знати татарин про справи мої і баскака...

— Мовчи! — гримнув на нього король. — А тобі, хлопче, кажу, що хоч би свідком був і сам Куремса чи його баскак, то відійде без перепони, бо Божа правда та справедливість важніші від людських ворожнеч. Де ж твій свідок?

Ярослав підняв руку, а на сей знак із-між чабрівських ратників виїхав у лискучому наряді Ахмат. Він зіскочив з коня, вкляк перед королем і поклав до його стіп свою криву шаблюку.

Всі аж ахнули, боярин занімів і був би впав, якби не піддержали його ззаду. Сам Данило зчудувався.

— Аж так? — заговорив про себе нишком. — Хто ти? — спитав голосно.

— Я Ахмат-бей, баскак Куремси.

— Чи годишся бути свідком у справі Ярослава Судиславича?

— Так!

— Він тобі друг?

— Ні, він ворог, найбільший і найнебезпечніший з усіх, яких маю. Він побив мене і моїх!

— Так чому ж ти берешся свідчити?

— Бо він лицарський молодець, у якого серці є благородність, а по його боці правда! Я можу ворогувати з ним, та він противник чесний. Він повірив моему слову, не взяв моєї власности, а поступив тільки так, як кождий, хто береже вірности своєму володареві.

— Що ж знаєш ти про його вчинки та про замисли боярина?

— Знаю усе і не замовчу нічого. Після сього, що почув тут, нема у мене ніяких сумнівів.

Рівним, спокійним, діловим тоном розказав Ахмат усе, що було колись між ним а Ратибором, що почув від Ярослава, а що при виплаті довгу у дворищі. А коли кінчив, з задніх рядів прибічників короля виступило двох кременних паруб-

ків, з яких кождий мав при поясі в'язку ременів. Вони стали по обох боках боярина. І ось впало слово присуду.

— Зрадником був і є Ратибор! А ось новий боярин, якому даю провід волости!

Тут рукою вказав Данило на Ярослава, а грімкий оклик всіх чабрівців привітав його.

З тиждень опісля у великому дводневому бою розгромив Данило Куремсу. Чабрівська дружина при сьому визначилася найбільше, бо, знаючи околицю, зуміла виловити безліч татар, які, розбиті одним ударом рати, розбігалися по всіх усядах. Татари тим були найбільше страшні, що, розбиті в одному місці, лискавкою збиралися у другому і наступали знов.

Чабрівці дали ще провідників подільським сотням — і з війська Куремси не остала і половина. Безліч нових холопів посадили галицькі, волинські та подільські бояри по селищах, а «татарські люди» збагнули, що зрада рідної землі завсіди приносить гіркі плоди, що у свідомі правди та справедливості навіть менша сила буває непобідимою.

Боярин Ратибор поплатився за свою зраду головою, а його посілля унаслідив Ярослав. Та коли він з молодою жінкою Оленою прибув обняти в посідання дворище, дозволив Олегові забрати з нього батьківські достатки. Олег привітав їх зі спокоєм та радістю, бо, живучи з ними, був безпечний від глузування та ворожнечі чабрівців.

Опісля поїхав у Галич, де при королеві та його синові Льві намагався добрими і благородними вчинками притемнити сумну пам'ять батька.

До глибокої старости дожила при молодятах стара Голубиха.

СУМЕРК

Історична повість (1430—1433)

На світі стояла понура, пізня осінь. Важкі, олов'яні хмари нависли над землею, а сіра, малопрозора мряка сповивала ліс у вогкість та холод і до кости проймала усе живуче передчуттям близької зими. Ні вітру, ні морозу, ні світла, ні тепла — тільки холод!

Думав би хто, що весь світ опинився під луком водопаду, який вправді не обілле мандрівника струєю, та, проте, ні сухої ниточки на ньому не оставить. Змоклі, захриплі ворони гурмою обсіли безлисте гілля дубів та від часу до часу обзивалися поодинокі або й хором, особливо коли з-поміж в'ялого листя показувалися довгі слухи зайця. Годі було їм його дістати, бо тут, серед густих корчів барбарису та буйного орішника, не було місця для лету; тому тільки криканням зраджували ворони своє негодовання. Хвилями з-поміж дерев висувався і вовк, обліплений реп'яхами та змочений водою. Се пришелець із далеких степів, який ішов зимувати у захисні ліси. При переході через прогалину розглядався степовик своїми лютими очима бистро довкола за добичею та за можливим ворогом. А з-за високого муравлища слідили усі рухи неситого дві чорні точки: очі лисиці.

Ні одної квітки не слідно було поміж опавшою листовою, ні одна крашена головка не виглядала з-між скупих стебел посірілої трави, а й ні одна птичка не показувалася у гіллі. Одні грілися у гніздечку, другі летіли на не присипані ще снігом, розмоклі та розкислі поля, прочі мчалися у малі, у безмежжі лісів погублені села. Навіть вивірки не виправляли своїх звичайних герців по совзькій корі дерев. Ще зранку, виставивши чорненькі носики з темного та теплого дупла, зміркували вони, що нічого їм сьогодні вибиратися на прохід, і знов поринали у темному отворі, який по хвилі затикався добре висохлим сіном...

Було глухо і понуро, і здавалося, наче зі світу щезло щось, що було його змістом, щось, без чого увесь світ розпливається у сірій мряці, мов грудка соли у вогкій коморі, та вертає знов у хаос, з якого колись покликав його до життя Бог. Та сим разом буде се мертвий хаос, і навіть Божа сила не викреше з нього іскри прогувшого життя...

А прецінь! Якраз повз дерев, на яких сиділи ворони, проходила дорога або щось, що треба було так назвати, хоч воно собою нагадувало радше широкий загін чорної розмоклої оранини. По сій дорозі нога за ногою воділася валка мандрівників. Попереду бігли дві величезні собаки-вовчурі, бистро розглядаючися кривавими очима на всі боки. При виді собак ворони позривалися з дерев та закрутилися понад землею зловіщим виром, і собаки залаяли, а заєць та лисиця шугнули у сю мить поміж молодняк.

За собаками чотири невеличкі, але тугі коні тягли брику, навантажену мішками та скринями, з-поміж яких торчало кілька списів та бардишів. Їх повпихано поміж мішки у сіно, а їх вістря серед вогкості утратили блиск. За возом їхав верхом на здоровому коні, може, сімнадцятьлітній хлопець у хутрянному кобеняку, з луком і сагайдаком при сидлі та важкою шаблюкою при боці. Його чорні, лискучі очі бігали раз у раз довкола, наче виглядаючи небезпеку або ціль подорожі. За ним у долом повірізованому каптані зеленої краски, з шапочкою на тімени їхав другий молодець, може, ровесник першого, синьоокий, з білявим волоссям, яке просвічувало по скрутах червоняво. Тим яснішою була біла, мов алебастр, краска лиця, яке під впливом осінньої стужі злегка порожевіло, наче платочки рожі. З усеї постати так і біла сила і свіжість молодого здоровля і краси. Коби не дещо завеликі очі, можна було б взяти його за взір мужеської краси. Та поруч нього їхав ще другий їздець, якому могло бути до двадцять літ. Стать, уся згорблена, сиділа на коні, мов чорт у болоті або мов татарин, що понад Ворсклюю стежить за їздцями князів Глинських. Маленькі, чорні, наче вуглики, лискучі очі світилися з-під широких чорних брів. Скорі, поривисті рухи нагадували мимохить одного з сих кобольдів, про яких розказували так багачько німецькі скоморохи у Марієнбурзі.

Западаючи по осі у грузькому болоті, нога за ногою їхав віз, а подорожні, видко, вибалакали усе дорогою, бо мовчанка панувала між ними. Аж ось доїхали до роздоріжжя, від якого відділювалася уліво ледве-слідна доріжка.

— Ось туди, убік! — крикнув малий чорний парубок.

На сі слова видобувся з сіна, яким вистелено віз, погонич, а радше тільки його голова, величезна, кудлата, наче страхопуд на воробці, з великим червоним лицем та маленькими каправими очима.

Коні звернули убік, та воно тільки здавалося, що на бічній доріжці нема грязюки. Як тільки брика виїхала з розмішеного колесами шляху, сейчас запали коні до півколін у розмоклу глину, а віз застряг недвижно у бакаїнах.

— А що там знову? — спитав з коня молодий їздець.

— Ось знову проклятуший віз застряг у грязюці! — відповів чорнявий парубок. — Але, проте, слава Богу і за це!

Великі очі білявого ще більше розплющилися.

— Слава Богу? — спитав. — Та за що?

— А ось хоч би тому, що старий Коструба рушить раз свою невмивану харю з брики, а то ще готов природи, як сі глиняні татари від гончарів, що задом свищать.

Старий Коструба не був, щоправда, старий, йому могло бути до тридцять літ, але його несказанно повільні рухи личили радше утомленому старцеві. Він поволі викарабкався з сіна та випрямився у весь ріст, і усякий, хто б його не знав, здригнувся б на вид сього великана з грубезними, мов пні, ногами та плечима, на яких навіть крізь вовняний сердак видніли грубі вузли м'язів, наче коріння при дубовому відземкові.

Виліз із сіна, протягнувся, аж затріщали могутні в'язи, відтак почухрався по густій, повній сіна та соломи чуприні і плюнув у болото.

— Бери коні, Грицьку! — сказав. — А ти, Скобенку, — тут звернувся до білявого красавця, — іди держатися собачого хвоста, він тебе й витягне.

— Чому ж саме собачого хвоста? — спитав цікаво молодий боярин.

— Бо до кінського йому зась! — відповів із поклоном Коструба. — Кінський хвіст — се боярське діло, а собачий...

— Не забудь, смерде, що я київський міщанин! — засміявся красавець.

— Іменно міщанське діло — собачий хвіст, бо на всі боки майдається за наживою.

— Ха-ха-ха! — зареготався Грицько. — А яке ж діло присудиш нам, хлопам?

— Ба, ми, боярине, се наче дубова колода, на якій рубають дрова...

— Що колода, то колода! — вмішався Скобенко. — Кинеш у болото, то там вона й зігніє.

У маленьких очах Коструби заблимав жовтавий огник.

— Ні, не зігніє! — сказав. — Не зігніє! Вона щонайбільше скам'яніє. На ній рубатимуть дрова, її забере вода, її вбудують у стіну, та на ній не слідно нічого. Вона не зміниться у ніщо, хіба у камінь. Не то, що собачий хвіст...

Те кажучи, вліз Коструба у грязюку, плюнув у жменю і гукнув на Грицька.

— Геть-та! — крикнув Грицько, посміхуючися, а рівночасно Коструба вхопив за задні колеса і... одним махом видобув важенну брику з ями.

— Ну! Не поскупив тобі Бог сили! — аж ахнув Скобенко.

— Звісно, колода! — проворчав Коструба і знову щез у сіні воза.

Подорожні поїхали далі. Година за годиною минали, але подорожні не ставали на попас. По якомусь часі коні охляли, видко, до решти.

— Здається, не доїдемо нині! — замітив молодець на коні.— Прийдеться ночувати у лісі.

— Що ж робити, боярине, не вперве нам! Божа воля ще пуще боярської! — відповів Грицько.— Нічого нам і спішитись. Тут, на Київському Поліссі, ні татар, ні опришків нема, а до ляхів далеко.

— До ляхів? То ляхи такий поганий народ? — спитав цікаво молодий боярин.

— Ще би ні! Ось я з Перемишля, знаю їх гаразд. Вони там розсілися, наче у себе дома, то ми їх уже знаємо.

— Мій покійний батько бував на Поділлі та розказував і мені не раз про ляхів, але казав, що то усе бояри, і то куди бутніші наших.

Грицько засміявся стиха.

— Ба, сі, що їх показували покійному бояринові у Тернополі або Кам'янці, були, певно, великі пани, але се тільки золота бляха на порохнявому щиті. Удар топором — золото розлетиться, а порохно повилазить. Відколи стали ляхи панами у Галицькій землі, годі ніччю показатися на самітній дорозі. Тò вельми нахабні та фальшиві люди!

Молодяк слухав слів свого пахолка, але, видко, не прив'язував до них ваги, бо се були слова про невидану та незнану річ. Тому кивнув тільки головою.

— Поїдемо до дядька Михайла на Волинь, то він нам покаже ляхів,— відповів,— покаже і таких, яких показували батькові і яких бачив ти. Хоч, щоправда, що вони нам?

— Думаєш, боярине, що нічо? Дай Боже, але мені видиться, що ні! У нас...

— Що ж ви, холопи, знаєте про ляхів та бояр? — засміявся хлопець.— Я — боярин, а небагато про се чував, що ж доперва ви, смерди?

Грицько усміхнувся.

— У сьому-то й біда, що мало хто знає, що смерди думають-гадають,— докинув півголосом і замовк.

Між тим віз виїхав на невеличку прогалину, серед якої ріс височенний, простий, мов стріла, ясень. Темно-зелена збита мурава укривала землю, а довкрла, скупана у золотавих відтінках пожовклого листя, стояла стіною діброва.

— Отут,— сказав голосно хлопець,— спочинемо та й переночуємо.

Іздіці станули, віз під'їхав до ясеня, Коструба повипрягав коні, повитирав їх сухим листям та покритв їх хребти вовняними підсідельниками. Відтак прив'язав їм до дишла баламути з вівсом, а сам пошкандибав у ліс. Між тим Скобенко видобув із брики великий татарський войлок та розтягнув його над землею між возом а деревом, наче шатро. Кількома паками та бочками, які поздіймав із воза, обставив шатро з трьох сторін, а ковром вистелив долівку. Де не взявся Грицько з двома міхами сухого листя, які й умістив під шатром, а відтак почав добувати з мішків та скриньок подорожній припас. Вкортці показався і Коструба з величезною сухою гіллякою, яка сама собою стала би за добре дерево.

— Ось і гаразд! — засміявся Грицько.— За годину то й пообідаємо!

— Радше повечеряємо! — відповів Скобенко.— Бачиш, сутені!

І справді, зі сходу звільна виповзала на небо сіра темрява осіннього вечора, а бліде сонце меркло на заході невидимо, незначно. Білі опари ослаблювали і чорність п'їтьми, і ясність сонця; ні краски, ні блиску, ні тепла не слідно було в отруженні.

Коли ось затріщало щось у гушавнику, а десь іздалека почувся якийсь слабій гомін — ні то крик, ні то виття вовків. Коструба здержався, Грицько надставив уха, а коні попідіймали голови від поживи та пильно наслухували, форкаючи неспокійно.

Молодий боярчук пізнав, одначе, сі гомони, бо, вхопивши стрілу, наложив її на тятиву лука.

— Се лови, правда? — спитав.

— Так, чути собак і утечу звірини. Не знать тільки, що се може бути — олень, серна, кабан, а може, медвідь?..

І Грицько вхопив коротку рогатину та пообтирав полою остре, мов жало, від вогкості спітніле вістря. В сій хвилі з гушавини вибіг з відкиненою взад головою та рогами, положеними здовж хребта, величавий олень. Він, видко, бачив мандрівників, та не думав, щоби вони були небезпечніші від собак. Тому гадав було лискавкою пробігти повз них, коли втім заспівала тятива, і з острим свистом вилетіла пірната стріла з-за ясеня. Олень піднявся на задні ноги, наче бажав перескочити якусь високу-високу перешкоду, — і нагло звалився на мураву з жалібним стоном.

— Славно, боярине! Не пішла в ліс наука! — хвалив Грицько.— Сейчас пізнати, що свого батька дитина. А добре й се, що вечерю матимемо хоч куди!

Гордо глядів хлопець на убитого оленя.

— Ідн, Кострубо, принеси сюди зайчика та витягни стрілу! — сказав. — Се кнівська, то шкода!

Коструба пішов жвавніше, чим коли-небудь, по оленя, як ось із лісу вибігло кілька гончих собак. Вони миттю обскочили оленя та парубка, їжачи шерсть із грізним ворчанням. І вони, певно, були б не завагалися напасти на нового ворога, якби не два величезні британи боярина.

У них, щоправда, ловецького нюху було мало, але зате тим більше сили. Вони грубим лаєм кинулися настрічу гончим та прибрали супроти них так непримириме становище, що сі завагалися, а за сей час на поляну виїхало трьох їздців.

Один із них звуком рога відкликав гончих, а Грицько свиснув на британив. Коструба, користаючи з сього, вхопив оленя і, справді наче зайця, притягнув до воза. Відтак, ухопивши сокиру, став рубати гілляку на кусні, не звертаючи зовсім уваги на окруження. Гілляка була суха, хоч і здорова, а думав-бись, се хіба саме порохно. Тріски, поліна, кора літали довкола, наче крильця хруща, якого зловив голодний воробець. Скорше, чим хто зумів би відмовити два «отченаші», величезна купа дров лежала при возі, а Коструба, спершися на сокиру, приглядався дії, яка розгравалася під ясеном. Він був, очевидячки, готов із таким самим холодним завзяттям розперішити сих людей, коней і собак, як торощив сухі дрова.

Між тим їздці підїхали ближче, а на чолі появился старший уже, сивий муж у високих ловецьких чоботах та лисячій шапці з оксамитним верхом. Довгий, темний, хутром підбитий плащ ослонював усю статъ. На перший погляд могло б здаватися, що се який князь або вельможа.

— А що там за люди? — спитав сильним голосом.

Молодий боярчук вийшов з-за дерева з луком в руці.

— Чужинці! — відповів.

— А то не знаєте, що у чужому лісі не вільно бити звирини, на яку полює другий?

— Чия вона тепер, кождей бачить. Чия вона була б, якби не я, Бог знає! Стріла — не людина, а охота — не вчинок.

— Горда з тебе штука, сину, та уважай, щоб не пожалів! — гукнув їздець і підїхав ближче.

У його голосі звучав не то гнів, не то посміх. Але молодий боярин почервонів, мов грань.

— Грицьку, Скобенку, берить списи! — шепнув, а голосно крикнув: — Мені стріли не жалко, та декому, може, жалко стане, як вона полетить.

Їздець не боявся, одначе, погрози, бо підїхав зовсім близько.

— Ну, гаразд! — сказав. — Коли ти конче битися хочеш та старших від себе не боїшся, то ти не злякаєшся сказати й свого імени. Хто ти? Бо я дідич сеї землі і маю право про се питати усякого проїжджого.

Молодець завагався, але, поглянувши ще раз на сиву голову їздця, підняв гордо голову і сказав:

— Я — Андрій Васильович Юрша, у дорозі до його милости князя Івана Носа з Руди.

Не знать чому, оба товариші старця позакривали губи руками, немов здержували сміх. Дрогнуло й лице старого.

— Га, коли так, то не маєш тут що робити, хлопче, — сказав поважно. — Вертай назад!

— Ого! Не скоро найдеться такий, хто би Юршу спинив у дорозі, — відповів гордо хлопець. — Я не з тих, що носять панцир іззаду. Чому ж то мені вертатися?

Старий усміхався між тим дальше, так що се тільки дратувало хлопця ще дужче. Оба слуги старого аж душилися від сміху.

— Коли ти приїхав по се, щоби Носові розторошити ніс, то вчини се скоро і вертайся, а як ні, то я і так прийму добру волю за вчинок. Ніс, бачиш, се такий дідич, що часами і поза Руду витикає носа і не любить, як хто йому з-перед носа спряче оленя.

Андрій остовпів. З усіх слів старого зміркував тільки те, що Іван Ніс — ось перед ним та що він саме його привітав так невмісно луком і київською стрілою. Кинув лук і побіг до старого. Його горда поведінка змінилася у збентеження ученика, якого найде вчитель місто над псалтирем — над сильцем або вудкою.

— Вибачте, ваша милість, — бубонів. — Який біс і знав, що то ви? Не прогнівіться на мене, але у мене ще стріла бистріша від розуму.

Але старий не рухався.

— Гм! — відповів. — Звісно, що київська стріла дотепніша буває від не одного боярина, а принайменше більше потрібна у світі, але і найгірший отрок повинен шанувати сивий волос...

Хлопець почервонів і похилився старцеві до колін.

— Простіть, князю, сироті! — пробубонів.

В сій хвилі щезла усмішка з лица князя Івана. Він вхопив хлопця за руку і потряс ним.

— Сироті, кажеш? Якій сироті? То Василь...

— Батько помер на Святу Покрову!

Старий сплеснув у долоні і покивав сивою головою.

— Господи! — зітхнув. — Пом'яни душу раба твого! — старий перехрестився. — Бідний ти, дитинко! — Тут старий

вхопив хлопця у могутні рамена, обійняв і поцілував в чоло.

— Тепер розумію, чому їдеш до мене. Спасибі тобі, що саме мене вибрав. Видко, давня дружба живе й поза гріб.

— Батько самі казали...— лебедів крізь плач хлопець. Боярин усміхнувся і погладив темну його голову.

— Гарний з тебе хлопець, Андрійку,— зажартував,— тільки плакати Юрша не повинен ніколи.

— Се за татом...— оправдувався хлопець, обтираючи сльози.

— Все одно! Молися, говій, пімстися, як хто другий винен його смерти, але не плач! Плач — се бабська річ!

Очі хлопця засвітилися дивним огнем.

— О, я знаю, що Юрша бабою не повинен бути і не буде, та часами... і плакати хочеться, і душа гнеться, і не знать чого держатися та за ким іти.

— Ніколи, казав ти, не вертається Юрша з дороги!

— Я й тепер не вернуся, тільки почвалаю з вами у Руду!

— О, так, то люблю. Але зятям собі, що ніколи,— чуеш? — ніколи не вільно нашому чоловікові розкиснути або гнутися та кривити душею. Тому треба у життю вибрати собі напярм і ціль і йти до неї, не оглядаючися набоки, ні назад. Упадеш чи побідиш, добудеш чи ні — все одно! І мученики були героями. Але не вагайся кинути і найближчого, якщо скривить душею. Вір мені, хлопче, бо мій голос є голосом твого батька з-за могили, і він кличе до тебе раз у раз: держися шляху, на якому біліють кости твоїх батьків, бо сей шлях буде шляхом твого народу!

З лискучими очима слухав хлопець слів князя. Він поцілував його руку, а відтак оба пішли під шатро. Їздиці князя поприпинали пси оддалік на ременях, а Коструба вчинив те саме з британами Андрія.

Боярин сів на мішку з листям, а Андрій брався видавати прикази до дальшої дороги. Та боярин спинив його.

— Що везеш у сих мішках? — спитав.

— Одіж, збрую, харчі, дещо домашньої утварі і гроші. Триста кіп.

— Коли так, то мусимо їхати усі разом, а до Руди ще шмат дороги. Верхом були б ми ще на ніч, але з возом хіба на завтра вполудне. Переночуємо разом, якщо поділишся з нами олениною.

— Ах, батечку! — засміявся хлопець.

— Воно й краще тобі буде сидіти якийсь час у мене, коли перший приймеш мене своїм хлібом! — жартував старий.

Швидко запалав огонь і наповнив нутро шатра любим теплом. Грицько приставив до вогню казан із кашею та брався печи м'ясо, а між тим поставив на коврі перед боярином баклажку з медом, дві срібні чарки та вудженину.

— Го-го! У тебе пир, як бачу! — жартував старий.

— Грицько вельми дбає про свого панича,— відповів хлопець.— Так, бач, називають в Галичині боярчуків.

— То він із Галичини?

— Так, із Перемишля!

Старий понурив голову й задумався, замовк і Андрійко, і серед мовчанки почали їсти. Вкоротці подали кашу й оленину, і тоді Грицько налив чарку медом. Андрійко, як господар, узяв її і поклонився в пояс гостеві.

— За здоровля твоє, достойний князю, за щастя твоє і твоїх! — сказав і випив по звичаю.

— Пий здоров, хлопче,— усміхнувся старий, радий, що молодець знає давній звичай та вміє не тільки поставитися усякому, наче когут до бійки, але й пошанувати гостя.

— Гість у дім — Бог із ним! — відповів Андрій і налив чарку гостеві.

Князь випив і похвалив, випив вдруге і втретє, та раз у раз глядів із-під ока на хлопця.

— Ти чому не п'єш? — спитав вкінці.

— Я ще не п'ю меду, ні вина, хіба тільки що dokonче треба. Я ж тепер сам господар і мушу деколи місто батька частувати гостей. Але я не люблю сього, бо кожда чарка нагадує мені сього, хто повинен був її випити...

Тут хлопець зам'явся і пригриз уста. Старий погладив його по голові.

— Ти добра дитина, Андрійку,— сказав.— А тепер я питиму за тебе і за себе, а ти розкажи мені про батькову смерть. Царство йому Небесне!

Андрій посумнів та похнюпився.

— Не багатько розкажу вам, ваша милість,— відповів,— бо й сам не багато знаю. Одної днини у липні, десь по святім Івані, поїхав батько на якийсь копний суд, на якому мали бути й князі Глинські, Семен і Кирило. От там, як казав Грицько, прийшло до суперечки поміж ними, і князі мусіли покинути вічевий майдан, бо люди їх прогнали. Вечором привезли батька зі стрілою у груди. Грицько і Коструба принесли його у постіль та післали за попом. Коструба вийняв стрілу, приложив якесь зілля, бо він знаючий, але сей час казав, що більше тижня батько не проживе. Прийшов піп зі святими дарами, а відтак батько заснули. На другий день батько покликали Грицька і мене та розказали мені, що його напали татарські грабіжники, щоби я не глядів мести на своїх

і не слухав доносів служби. Тому я й не випитував Грицька про сих татар, хочай у них не вірю. Але, може, коли підросту, дізнаюся, хто вони, а тоді...

Очі хлопця заблистіли недобрим огнем. Він прикусив губи і стиснув п'ястуки. Іван Ніс кивав головою.

— Коли підростеш, слухатимеш батька так само, як слухаєш тепер, — сказав поважно. — Не час тепер на такі порухунки. А чи батько нічого більше тобі не говорив?

— О, говорив мені багато-багато про наш рід, що з діда-прадіда славився хоробрістю та й надаліше повинен видавати лицарських борців за правду і віру, за покривджених та пригнетених. Упоминав мене, щоби я ішов завсіди його слідами, а не давав себе брати на підмову, ні на багаті дарунки; а якщо бажав дізнатися, якими шляхами йти мені крізь життя, то щоби я їхав у Руду до князя Івана і туди завіз усі гроші та все майно.

В кінці останньої днини прийшло до нього кілька кметів із Кострубою, і вони довго радилися, а коли відходили, чогось дуже довго приглядалися мені, а один із них сказав: «Старий каже правду». Вони поклонилися мені і пішли собі, а тої самої днини батько помер. Ось і усе, що я знаю. Може бути, що Грицько та Коструба знають більше...

Старий попив меду і довго глядів недвижно у догоряючий огонь. Вкінці потер чоло рукою і поклав її відтак на голові хлопця.

— Ти, певно, сину, дивувався, що я тобі таки при повтанні втяв проповідь, правда?

— О ні, батько якраз те саме мені не раз говорили.

— Саме тому говорив і я до тебе так, а не інакше, щоби ти пізнав і повірив, що між батьком а мною був уклад: виховати спільно наші діти, якщо один із нас помре. Мої сини уже дорослі, один при дворі князя Жигимонта Кейстутовича, другий — при великому князі Вітовті. Твій брат загинув у заговорі Свидригайла в боротьбі з угорськими опришками, що напали були на тікаючого князя. Марна смерть, що-правда! Все-таки на князя Свидригайла покладають усі русини ще й нині найбільші надії. У мене остала тільки чотирнадцятьлітня донечка Мартуся, пізнаєш її в Руді. Твій покійний батько віддав мені тебе, а я вишлю тебе до твого дядька Михайла у Луцьк. Там чинитимеш усе, що він прикаже, бо він був також у нашому союзі. Чому воно так, а не інакше, дізнаєшся або від нього, як він пізнає, що тобі можна уже те сказати, або від мене, як доростеш. А якщо Михайло Юрша згине, а я умру, то усе потрібне скажуть тобі життя і мої два сини. Бо вони і ти маєте бути наслідниками нашого заповіту.

Хлопець слухав, рознявши рот, але не розумів гаразд слів Носа. Поняв тільки те, що батьки задумали щось велике, нечуване і що йому також прийдеться у сьому взяти участь: І серце так і стрепенулося у молодих грудях.

II

По стежках величезного саду в Руді походжало два дні опісля двоє молодят: Андрійко і невеличка ростом, кругла та рум'яна, мов путивочка, а чорнява, мов ахат, чотирнадцятьлітня дівчинка. Андрійко був одітий у короткий витятий кубрак без рукавів, облямований кунім хутерцем. З-під синього кубрачка добувалися широкі угорі, а вузькі в долині рукави з малинового шовку, нашивані золотими галунами на випустках та розрізах. Такої самої краски були і короткі, обтислі суконні штани, впущені в високі жовті чоботи-сап'янці з довгими носиками та високими закаблуками. Куня шапочка на голові та багатий, коралами висаджуваний ніж у піхві, що виглядав із-під кубрака, доповнювали стрій. Хотяй крій його не був ні руський, ні західний, хотяй не було на ньому ярих красок, у яких любувалося століття, все-таки його поява робила на товаришку чимале вражіння. Вона раз у раз гляділа то на стрій Андрійка, то на короткий кожушок та звичайненьку собі суконочку, у яку оділа її няня, і сумно кивала головою, а обстрижене чорне, мов крило галки, волосся опадало аж на її темні великі очі.

Ранок вибрався, як на те, гарний, погідний. Золоте листя грубою верствою укривало землю, а на нього з пустого гілля спадали хвилинами краплини води, наче грайливий жемчуг. Здавалося, перед відходом на далекий південь бажає любе, тепле сонечко ще раз оглянути сю сумну землю тіней та холоду і усміхнутися на прощання. У його лучах була й веселість, і сум, сей важкий, розпачливий сум поліської осени, що поволі, у мряку завившись, ступає по ледяно-холодних драговинах-болотах, по розмоклих греблях, по лінивих водах, щоби вкінці втонути-щезнути у чорному сосновому лісі.

— Чому ж ти нині так замовкла, Мартусю? — питав Андрійко.— Вчора увесь день базікала, тріпалася, підскакувала, мов горобець на мотузку, а тепер наче проковтнула отця ієромонаха Івана?

— Бо вчора ти був якийсь такий... свій, як дядько Микола або батько, в звичайній шапці та каптані, у якому ходять і у нас... А нині ти чомусь не той став... і кубрак, і рукави, і шапочка... зовсім такий, як розказує няня...

Мартуся зам'ялася і замовкла. Андрійко засміявся, нахилився до дівчини і обняв її рукою.

— Розкажи-но мені, Мартусю, про того дядька Миколу та про те, що розкажує няня.

— То ти не знаєш дядька Миколи? Він тут недалеко, у Рудниках коло Чорнобиля.

— Ба, Чорнобиль не близько!

— Все-таки він вельми часто сюди заїздить, бо се друг Танаса і Олекси.

— А про що таке розкажує тобі няня, що ти аж бочишся на мене?

Дівчатко підняло великі чорні очі, і глибокий їх погляд стрітив зір хлопця.

— Вона розкажує... про Івана... про царевича! — сказало по хвилі вагання.

— Невже ж я подібний до нього і чому?

— Чому, не знаю, але ти зовсім до нього подібний. Мені не раз снівся й Іван, і Змій Горинич, і сестра Івана, і його суджена царівна, і завсіди царевич був якраз такий, як ти. Може, то і ти? У казці, каже няня, буває і правда...

Андрійко засміявся.

— Не смійся, Андрійку! — крикнула дівчина з серцем. — Не смійся у білий день із казок, бо се гріх. Няня каже, що всі казкові страхіття живуть справді і люто карають усякого, хто з них насміхається. Бо казки не на сміх розказують старі дівчорі!

— Ну, ну, не гнівайся, Мартусю! От сядь біля мене отут, на сей відземонок, та розкажи мені про Івана-царевича, але перш усього поцілуй мене так, як учора.

Мартуся жваво вискочила на відземонок, закинула рученята на шию хлопцеві і поцілувала його так, як няня вчила, тобто так, що аж луна пішла, а наполохана синичка, яка недалеко довбала кору старої яблуні, полетіла прожогом геть.

— Отак-то гаразд! — сказав розбавлений хлопець. — Тепер розкажуй! — Він посадив її на коліна, вона обняла його за шию, притулила личко до його лица і почала розказувати.

— У тридев'ятому царстві жив собі, було, цар. У нього були син та дочка. А у сусідньому царстві саме тоді вимерли люди. Каже тоді до царя син Іван-царевич: «Благослови, батечку, їхати у сі пусті землі. Отам заживу я на славу. Там усього вдоволь, а людей дасть Біг!» «Не пушу я тебе туди, сину», — каже цар. На се царевич: «Не пустиш, то я й так піду!» І пішов, а з ним разом і його сестра. Батько не пускав, а Іван таки пішов. Зовсім так, як ти, що навіть мойого тата бити брався, правда?

— Бачиш, я твого тата до вчора і у вічі не видав, — відповів, усміхаючись, Андрійко, — а як пізнав, то прохав прощення!

— Так, так, так, але ти все-таки задирливий та непосидючий, як каже батько.

— Ну, хай буде! Розкажуй далі.

— Іван-царевич із сестрою їхали не день, не два, аж доїхали до ізбушки, що на курячій ніжці.

— Що ж се таке ізбушка?

— Се така хатина! — пояснювала Мартуся. — Така, що стоїть на курячій ніжці, а в ній сидить Баба Яга. Так казала няня, а вона багато знає, бо вона аж десь з-під самої Москви, де таки справді сидить великий князь, ніби цар.

— Ага, що ж дальше?

— Баба Яга питається: «Здоров був, царевичу Іване, чи ти від діла літаєш, чи діла питаєш?» А він на те: «Ось у такому-то царстві вимерли усі люди, так я туди і жити вибрався». Тоді Баба Яга поглянула на них обох, уткнула ніс у стелю, а ноги в угол — здоровенна, бач, собі була, — а далі каже: «Краще сам їдь туди, а сестру остав! Вона тобі чимало лиха накоїть!» Іван-царевич тільки, свиснув. Що йому були мудрощі Баби Яги! Він, бач, був мудріший за неї. Баба Яга накормила їх, напоїла, переночувала, а на другий день дала їм собаку та синенький клубочок і каже: «Іди туди, куди покотиться клубочок». Поїхали за клубочком, а сей завів їх під другу ізбушку на курячій ніжці. Вона не стояла, а знай крутилася, як фуркальце, так що увійти годі було. Але Іван-царевич гукнув: «Хатино, хатино, стань, як мати поставила!» Ізбушка станула, а царевич увійшов зі сестрою. На полу лежить друга Баба Яга. Він і їй розказав те саме, що першій, а вона на те: «Що ж, іди, але тільки сам, без сестри, бо вона тобі багацько лиха накоїть!» Та царевич і тепер не послухав Баби Яги. Упертий, бач, був. Тоді вона йому дала другого собаку і хустину та й каже: «Стрітиш по дорозі велику ріку, то махни тільки хустиною — на ріці стане міст; а перейдеш ріку, махни другим кінцем хустини, то міст щезне. Тільки гляди, щоб сестра цього не бачила, а то біда буде». Накормила, напоїла, переночувала Баба Яга царевича Івана з сестрою, а опісля відпустила їх у дальшу дорогу. Куди клубок котиться, туди вони йдуть. Аж прийшли над велику-велику ріку. Сестра каже: «Братчику, спочиньмо трохи!» Сіла і не бачила, як Іван-царевич махнув хустиною. Де не вродився міст, і царевич каже: «Ходім, сестричко! Дав Бог міст, щоби перейти!» Перейшли, а царевич крадьки махнув другим боком хустини — і моста неначе й не було. Отак прийшли вони у безлюддя і швидко розжилися у дозвіллі багатирями. Раз, коли царевич поїхав на лови, прилетів до сестри Змій Горинич. Вдарився об землю і став молодцем, напрочуд гарним. Сестра царевича як стій полюбила його, а він

кличе її до себе: «Я,— каже,— в'яну з туги за тобою, мені без тебе й жити годі!» А царівна на те: «Лети до мене через ріку!» — «Коли-бо не можу!» — «Що ж мені робити?» — «Йди до свого брата. У нього єсть хустина, візьми її та махни одним кінцем, то на ріці стане міст». — «Ба, брат не дасть мені». — «То ти обмани його і кажи, що хочеш тільки випрати». Вона так і зробила, і Змій перейшов до неї. Вони цілувалися та обіймалися, аж Змій каже: «Як би то нам звести зі світа твого брата?» А сестра так дуже любила Змія, що тільки відповіла: «Не знаю, подумай сам!» От він і придумав.

— То вона вельми погано вчинила, правда, Мартусю? — питав Андрійко, глядячи кругленьке личко дівчини.

Очі Мартусі засвітилися огнем.

— Страх погано! Я б її отак тут на шматки роздерла!

І дівчатко затиснуло п'ястуки і усточка, наче справді збиралося когось побити.

— То тобі шкода Івана-царевича?

— Певно, що шкода! Він гарний, пишний, моторний.

— Ба, Змій кращий за людину.

— Нечиста сила завсіди спокушує людей красою. Так каже отець ієромонах, але я його не розуміла. Аж коли няня розказала сю казочку, то вже і я знаю, що воно таке. Але слухай, що було далі!

— Слухаю!

— Змій вигадав, щоби царівна вдавала недужу і забажала вовчого молока. У лісі, певно, вовки і з'їдять царевича. Поклалася царівна у постіль і стогне: «Ах, братчику, занедужала я тяженько, якщо не принесеш мені вовчого молока, то умру». Пішов Іван-царевич у ліс, побачив вовчицю, що кормила молоді. Вхвіпив лук, наложив стрілу і хотів уже пустити її на вовчицю, коли вона стала просити: «Не вбивай мене, царевичу! Не роби моїх діток сиротами! Скажи, радше, чого тобі треба». — «Молока твого мені треба!» — каже царевич. — «А ось надій собі та ще і вовчєня бери у дарунок».

Побачив Змій царевича з вовчєням і налякався. «Сховай мене!» — каже царівні і вмить перекинувся у віник.

Приходить царевич, а його собаки прожогом за піч і давай гризти віник так, що аж прутьї летять. «Змилуйся, братику, відклич собак, а то й хати не буде чим замести». Іван-царевич відкликав собак, а вони, знай, гарчать і гарчать. Почули, бач, нечисту силу. На другий день забагла царівна медвежого молока, а на третій — львиного. Та царевич приніс і того, і другого, а до того ще й молодого медведя і льва. Змій Горинич перекидався то у помело, то у кочергу, а царівна кожний раз випросила його від собак. Вкінці каже

Змій до царівни: «У тридцятому царстві є млин, що має дванадцять воріт, які тільки раз у рік відчиняються. Туди пішли брата за мукою!»

Вона так і зробила. Довго ішов Іван-царевич, але що був собі завзятуший і відважний, то і найшов млин. Ледве, одначе, набрав муки та вийшов, коли двері замкнулися, а за ними остали усі собаки та звірі. Заплакав царевич. «Видко, смерть моя недалеко!» — сказав і вернувся домів.

А тут йому назустріч Змій Горинич: «Довго ждав я на тебе, царевичу, та ось і діврався, а тепер тебе з'їм!» — «Пожди, — каже на те царевич, — я з дороги, спітнів, не вмивався. Ось дай мені ще викупатись, а опісля то мене і їж!»

Змій згодився, і царевич пішов рубати дрова на баню. Рубає дрова, а тут прилітає чорний ворон і криче: «Кра, кра, рубай, царевичу Іване, дрова поволі, бач, твої гончі уже четверо дверей перегризли!»

Так-то він рубав дрова, а що нарубає, то покидає у воду. Заки купіль загірлася, прибігли гончі, вовк, медвідь та лев і розірвали Змія на шматки. Царевич посадив тоді невірну сестру на кам'яний стовп та поклав з одної сторони скирту сина, з другої цебер і каже: «З'їж те сіно та наплач повен цебер сліз, тоді прощу тобі!» І він поїхав далі глядіти свого добра-щастя у другі землі-краї.

— Як хочеш, розкажу тобі ще й про се, як Іван-царевич убив дванадцятиголового Змія, добув золотоволосу царівну та простив сестрі, але ось невдовзі покличуть на обід...

Андрійко задумався. Його ліва рука перебирала темні кучері на головці дівчини, а вона гляділа на нього, як тільки уміють глядіти діти на любиме лице. Андрійко думав і над казкою, і над вчорашньою стрічею у лісі, над таємничим заповітом, що мали оставити батьки дітям, і усе те помішалося в його уяві у якийсь хаос, з якого раз у раз вистрибала якась стать: то поважне лице батька, то напрочуд гарний Змій Горинич, то зрадлива сестра-красавиця. Аж звернув очі на свою товаришку, що німо великими оксамитними очима гляділа на нього, і нагло зворушення опанувало його. Він пригорнув її до груди і поцілував у головку.

— Чудова твоя казочка, Мартусю, а ти сама ще краща! А правда, що ти не зрадила б мене для Змія?

— Ні, Андрійку, я б була, як ся друга, що з нею одружився царевич. Але ти не знаєш про неї. Зажди, я няню гаразд розпитаю і тоді уже розкажу й тобі!

— Зажду, дитинко, зажду! — усміхнувся хлопець, а не знать чому до очей стали тиснутися непрохані сльози, так що ледве опанувався.

Саме тоді, коли Андрійко слухав казки про Івана-царевича, у світлиці старого княжого дворища сидів Іван Ніс, а перед ним стояв Коструба, зложивши руки на грудях. Побічного на беріжку дубової лави, згорбившись, з ліктями на колінах, сидів Грицько. Усі троє мовчали, на лиці боярина слідно було подражнення, а на лицах обох хлопців щось як би злість та завзяття. Довго сидів князь при столі, оперши голову на руки, вкінці підняв її і глянув бистро у лице Коструби, неначе бажаючи відкрити у ньому якусь невисказану скриту гадку.

— То значить,— сказав спроквола,— що князі Глинські убили старого Юршу.

— Так, боярине! — відповів Коструба.

— Хто бачив?

— Я,— обізвався Грицько, піднявши руку.— Присягну на хрест!

— Ну, гаразд, одначе я з вашого оповідання дізнався тільки, що князів прогнали вічевики зі збору, але все-таки не знаю, чому і за що... Відки ж взялася така злість на старого Юршу, що вони наважилися убити його з засідки, мов опришки?

— Я був на вічу, то і знаю! — пояснив Грицько.— Блаженної пам'яті боярин розказував вічевикам про короля Ягайла та ляхів у Галицькій землі, які, мовляв, завзялися загорнути усе велике князівство під свою руку. На вічу було саме дрібне боярство з пограниччя, путні бояри, дещо міщан та до півсотки свобідних кметів. З панів були панове Воловичі, старий князь Василь Звягельський, оба князі Глинські та кілька інших. Ніхто зразу не дуже-то і слухав слів боярина, аж коли почули, як король відібрав у Перемишлі церков від православних, а містам дає німецьке право, щоб їм відчужити від рідної віри і наповнити німцями та жидами, аж тоді заворушилися дещо люди і стали вигукувати, що великий князь Вітовт не пустить лядської крові у князівство. На се встав князь Звягельський і нагадав, як-то великий князь Вітовт попроганяв усіх більших князів із їх волостей, а всюди прислав або других князів, або своїх тисяцьких. «А що буде, як по Вітовті уся Литва верне під короля, Бог знає!» — докінчив. Тоді боярин Василь встав і сказав, що усі князі, бояри і кметі повинні приготувитися і зібратися до купи в усій Руській землі і не пустити лядських новин із заходу. Князі Гедиминовичі добрі були, бо старини не рухали, але Ольгердовичі та Кейстутовичі можуть бути інакші. Тому треба землям подбати про се, щоби так, як за давніх часів, так і тепер міг нарід сам напутити непутящого князя! Тут обурився боярин Волович, що виріс на вельможу доперва за князя

Вітовта, і сказав: «Якщо великий князь прогнав менших князів із їхніх волостей, то на се його великокняжа воля, і не дам на неї ремствувати. Ми! його піддані, князі чи холопи!» Кметі і деякі бояри притакували, але князі Глинські закричали, що руські князі не холопи, ані путні бояри, та що найдуть собі опіку у московського великого князя проти литовців, ляхів, короля, а навіть проти власних підданих. Всі замовкли, бо здавалося, що нарада переміниться у бійку між князями й новими великокняжими боярами. Аж ось старий кметь з-під Києва Тихон Грач поклонився і заговорив про се, що княжі піддані холопи, а навіть і свободні кметі не думають мішатися у спори, бо вони однако нічого за се не дістануть, а чи пан сей, чи другий, то їм се зовсім все одно. Боярин Василь гукнув тоді, що у будучому руському князівстві не буде ні кметів, ні каланників, ні путних бояр, тільки свободні люди і князі, й усякий буде ніс військову службу нарівні з другими, по змозі і після майна, а у московську неволю так само годі йти, як у польське ярмо. Князі Глинські накинулися на нього, за се кількох бояр стануло за ним, а хлопи лавою відгородили їх від противників. Боярин говорив далі, обіцяючи всіяке кметям, аж сі прогнали Глинських зі збору. Відтак, коли селяни усею громадою проводжали боярина домів, поцілила його стріла одного з князів, які думали, що, убивши боярина, урвуть голову «крамолі», бо так назвали вони наміри боярина.

— А ти відки усе те знаєш? — спитав князь, дивлячись у вічі Грицькові.

Грицько усміхнувся.

— Не думайте, ваша милість, що ми, холопи, не розуміємо усього того, що довкола нас твориться. Громада — се великий чоловік...

— Але безголовий! — докинув Коструба.

— Безголовий, правда, але у нього неабияка пам'ять!

Князь глядів із подивом на сих двох мужиків, з яких один так знаменито розумів наміри старого Юрші, а другий був знахарем, хочай виглядав, наче молотильник із Поділля або осочник із Біловежі. Картина з давноминулих днів промайнула перед очима його духа. Криваве, повне крику, гамору та ломути побоевище і далекий, багатий красками й видами світ Альп. Перед сороккількама літами князь Леопольд Австрійський та цвіт західного лицарства покрив трупами мальовничу околицю Земпаху... Зібрані вкупі ось такі Коструби, Тихони, Грицьки, тільки дещо перемішані з боярством, роздавили пурпурою та золотом, хоробрістю та вправою цвітучі ватаги лицарів... Ледве з життям уйшов Іван Ніс топора або списа... А тут не маленькі сельця, а великанські просто-

ри, не тисячі, а мільйони народу, якого хоробрість бачив він сам на полях Грюнвальда! Що ж то буде, як хто місто сих прихапцем позбираних ратників поведе у бій усю мужву народа? Хто опреться їй?.. Справді! Небіжчик Юрша був небезпечний чоловік!.. Князь Іван Ніс та його однодумці бачили не раз мареву свободи і самостійности, та ніколи не бачили у сьому світлі свобідний нарід, що боронить своїх прав і топче ногами усю природжену зверхність: короля, великого князя, а там, може, навіть і сих, хто перший дав йому зброю у руки та навчив одним махом розбивати ворога товпою, мов тараном!..

Через хвилю здавалося, що князь спроневіриться пам'яті свого друга, та тільки через хвилю. Він пересунув рукою по зм'оршченім чолі, а на устах Коструби появился блідий усміх, наче глум згіркілого старця, коли бачить, що люди є якраз такими, якими він собі їх зображує.

— Я й не знав, — відповів князь, — що боярин розпочав уже вводити у діло наші давно повзяті наміри. Зле вчинив, що не повідомив мене про се, бо був би, може, уйшов смерти...

— Не жалуйте, ваша милосте, — сказав на те Коструба. — Небіжчик батьком був нам обом та усім своїм підданім, а проте ми не жаліємо його. Він став першим мучеником простого народу, і нарід не забуде його.

— Нарід? — спитав зачудований князь. — Де ж він, сей нарід? Що може знати сей оддалік від себе осілий робучий хлоп про небіжчика Юршу?

— Громада, князю, — се великий та безголовий чоловік, але пам'ять у нього неабияка. І він добре знає, хто йому другом, а хто ворогом. Питаєте, князю, де сей нарід, за котрий згинув небіжчик? На се я запитаю вас: де є боярство та князі? Кільки вас у порівнянні з нами? І що буде з вами, як ми громадою наляжемо на вас? Чи ми, може, не люди? Щороку люди з кметів переходять до бояр, збіднілі бояри — між хлопів. Щороку нові каланники осідають між свобідними на тих самих правах. Кождої хвилі може ласка великого князя зробити боярина достойником-паном. Де тут границя? Осудіть самі, ваша милість!

Настала мовчанка. Гадки, висказані Кострубою, не були нові. І князь Ніс, і його сини, і небіжчик Василь, і Михайло Юрша, луцький воєвода, і князь Федько Несвизький, потомок турово-пінських князів, не раз радились над сим, як би то по смерті князя Вітовта використати замішання і зірвати увесь народ до боротьби за утрачену від століття самостійність. Але ніхто з них не числився з сим, що сі тисячні тисячі простого народу також можуть мати власні думки на пізнання користи чи шкоди, кривди та справедливости. На

стару голову князя налягла якась ні то тривога, ні то не-певність перед сею незвісною велетенською силою, якої обрис виглядав з-поза слів Коструби. Перед двісті літами залили уперше косоокі моголи цвітучу землю руських князів і наложили на неї соромне ярмо неволі. А прецінь тепер ніхто їх уже не боїться. Вони могуті, як і були, бо ось перед тридцяти роками, саме тоді, коли йому уродився син Олександр, розбили литовське військо на Ворсклі... Чому не вдалося побити Вітовтові татар тепер? Чому устелили руські князі зеленій степ своїми геройськими тілами над річкою Калкою? Чому тепер присіли татари, наче не вони були побідниками?.. Між татарами роздор... Всілякі беги і еміри спорять зі собою — відси й їх безсилля... А тамті князі і Вітовт?..

І нагло, наче лискавка, прошибло темряву та розігнало її світло пізнання. Вони упали, бо за ними не стояв народ, ся велетенська сила, що споконвіку виросла зі землі. Князі й дружини, князь Вітовт та його військо, сі еміри і беги татар — се наче ловці, що серед лісу ганяються за дичиною. Ліс шумить, ліс мовчить, та нічого й знати не хоче про сих муравлів, що повзуть між коренастими відземками та зовуть себе панами лісу. Сміх і глум. Серед того лісу блукали сподвижники Данила, блукав Вітовт і упав, а ліс остався лісом. Він сміявся шумом та свистом вихру у крилатому гіллі, сміявся хохотом пугутьки, глумився брехотом лисів, покриком грабіжної птиці, курликанням журавлів, а часом жалів та скорбив за минувшиною виттям вовків у місячну ніч. Данило, Мстислав, Чінгісхан, Вітовт, Едига — усе те карлики-ловці під тисячолітнім велетнем дубом на урочищі. Хто не з народом, той проти нього! А ось тепер ся надлюдська сила усвідомила себе, збудилася, неначе той Ілля Муромець-витязь, і витягає по власть ту саму руку, яка уже правила землями до приходу Рюриковичів... Усі володарі ниць упадуть перед сею рукою, так як і там, далеко на заході, вони показали тільки свою безсилу!..

Справді, небіжчик Василь був великим чоловіком, бо він вірив у се, хотяй не бачив сього, що бачив Іван Ніс під Земпахом!..

Скрип дверей збудив князя зі задуми. Підняв голову, глядячи Грицька та Коструби, але їх уже не було у кімнаті. Невже ж сі два хлопи — се тільки привиди його уяви, побудженої смертю Юрші?..

Перед князем стояв у довгій киреї дворецький і кланявся в пояс.

— Боярин із Рудників приїхав і жде в хоромях. Ваша милість зволять вийти. Обід на столі!

Князь піднявся з-за стола і подався у хороми-сіни, у яких подавано обід. В куті на величезному комині горіли соснові колоди ярким полум'ям. Довгий стіл, заставлений стравами, виповнював собою середину, а у горішньому кінці стояв ще менший столик, застелений багатою скатертю, перемиканою золотими нитками. Тут засів князь, Мартуся, Андрійко і середнього росту, кремезний чоловік у ловецькому одязі: Микола з Рудників, гість. При великому столі засів ієромонах Іван, духовник князя Олександра, дворецький та уся служба князя. Так наказував давній звичай Руської землі, на якій і князь був чоловіком та не цурався хліба-соли зі слугами та хлопами. І вони були прецінь князями на своїх обійстях, а хто не рівня другому перед Господом?

По молитві засіли усі до столів, а тоді боярин Микола, який успів уже заключити знаомство з молодятами, наклонився до князя і шепотом сказав:

— Чи знають, ваша милість, що великий князь Вітовт Кейстутович упав з коня та умирає або вже й умер у Троках? У Чорнобилі розказують таке смоленські купці.

Відомість, привезена з Чорнобиля, лискавкою поширилася уже була між слугами та викликувала всілякі замітки, розправи та дотепи тивунів, конюхів та сокольничих. Дворецький нашіптував щось пильно ієромонахові, а сей поважно кивав сивою головою, заїдаючи окремо від других кислий борщ та немашену кашу. Князь їв небагато та пильно ловив ухом розмови слуг. Вона давала йому очевидний доказ, що минув уже безповоротно час, коли-то державними ділами займалися тільки князі й вельможі. Половина з сих людей, що ось тут, при столі, говорили про Свидригайла, Вітовта або Жигимонта, породилися замковими «непохожими» холопами — каланниками або були ними ще й досі. Князь не любив рабів, сього пережитку давніх часів, тому зрівняв своїх холопів у правах з «похожими» мужиками. Служебні бояри та кметі, які несли боярську службу, гуторили також нарівні зі собою, а всі на одну і ту саму тему: сяде Свидригайло на місці Вітовта чи не сяде? Піде король на Литву війною чи не піде? Що скажуть хрестоносці та ливонські лицарі? Що буде з Поділлям?.. Се послідне питання найбільше ворушило уми хлопів та кметів, бояри більше цікавилися князями, наданнями Вітовта, привілеями Ягайла. У замітках мужиків не слідно було ні ворожнечі, ні покори. Були се спокійні замітки людей, що, стоячи набоці, приглядаються боротьбі чужинців, готові, одначе, кожної хвилі взяти участь у спорі і певні корисного висліду. Такдо спокою не бачив князь ні між власними служебниками-боярами, ані взагалі між боярством. І сей спокій хлопів у злуці зі зрозумінням

положення непокоїв і бентежив його. Але вкінці махнув рукою, наче обганяючи лице від навтямних мух, і звернувся до Андрійка і Мартусі:

— Що ж, діточки, пустували увесь ранок? — спитав.

— Ні, тату,— відповіла дівчинка,— ми радилися.

— Ов, і ви також? А над чим, якщо се не тайна?

— Над Андрійковим виїздом! — проказала напів крізь сльози Мартуся.

Князь Іван усміхнувся до боярина.

— То тобі буде жаль сього молодця? — спитав сей останній.

— Звісно, що жаль! Його там можуть вбити, так, як його тата...

— Не журися, Мартусю,— потішав боярин,— усякий боярин мусить нести службу зі своєї землі, а твій Андрійко ще у бій не піде, він ще хлопчак...

— Ага, не піде, ти, дядьку, його не знаєш, він піде... і...

Тут здавалося, що дівчина розплачеться, але хочай сльози пили уже по личку, вона опанувалася і тільки замовкла та закусила губи.

Боярин глянув на Андрійка і стрітив його палкий погляд. На лиці горів рум'янець запалу до боротьби, до діл, молодечий захват чистої, здорової душі.

— Не бійся, дитинко,— сказав і собі старий князь,— він не піде у бій, він... полетить на крилах туди, куди позове його честь. Правда, хлопче?

— Так, ваша милість, ви самі казали мені, що Юрша не вертає ніколи з раз наміченої дороги, тому й мене не спинить нічо...

— Навіть я?..— промовило дівчатко тоненьким голосочком і так широко глянуло хлопцеві у вічі, що сей увесь спалахнув, а князь і боярин розсміялися.

Але хлопець швидко отямився і відповів з усміхом:

— Ти, Мартусю... може!

— О, я не спиню тебе,— заговорило дівчатко, а його очі заблестіли,— ні, я не спиню тебе, ані не продам Змієві... Коли здобудеш славу, то вернеш!

— Так, а тоді справимо весілля на славу! — гукнув розбавлений боярин.

Але князь споважнів знову і задумався. Між тим служба з'їла пшоняну кашу, якою кінчався звичайно кождий обід, і, відмовивши молитву, поклонилася князеві і вийшла. За ними пішли діти з нянькою Аграфеною та дворецьким Петром, а тоді старий князь вчинив за ними у повітрі знак хреста.

— Запізно післав мені Всевишній сю дитинку,— сказав.— Шістдесятка стукнула уже давно, а їй усього чотирнадцять

літ. Найстаршому уже тридцять п'ять. Хто знає, чи й не добро ти виворожив, Миколо?

— Якщо се по волі вашої милости, то щасть Боже! — усміхнувся боярин. — А воно добре, як я буду про сю волю знати, бо я теж їду на Волинь до старшого Юрші.

— Я знаю, що ви були приятелі! Саме тому бажав би я, щоби ти, Миколо, узяв зі собою сього вітрогона та по дорозі беріг його. Має він двох челядників, тугих та розумних людей, але все-таки се йому не товариство. А молодого завжди напутити, а деколи й накартати треба!

— Гаразд, ваша милість, я доставлю його до Луцька, але поїду на Кам'янець. У мене є діло до старости Довгірда.

III

Рідкі платки снігу падали тихо з олов'яно-сірого неба на вогку, холодну землю. Хвилями порив вихру закрутив ними в повітрі та туманами ніс убік, під стіни, вікна й пороги домів, засипував комини та вганяв у житла людей бовдури гризького диму. Долетівши до землі, платки топилися сейчас у глибокій грязюці, яка на дві п'яди високо укривала вузькі й брудні вулиці та переулки города Вільна. Не видко було і людей на вулицях. Тут і там брели болотом литовські мужики в лаптях, з ногами, оповиненими ремінними волоками, у смушевих шапках, широких кожухах, із берестяними сагайдаками через плече та з короткими рогатинами або довгими палицями в руках. Зрідка показувався верхом у довгій литовській киреї боярин або міщанин-патрицій у носилці, несеній чотирма слугами. Тільки поблизу великокняжого замку видко було червоні кубраки та пестрі пера при шапках лучників короля Ягайла. Видко було і великокняжих ратників у татарських шапках та довгих киреях або прибічників князя Свидригайла у лисячих шапках, коротких шкіряних куртах, високих чоботах, з широкими шаблюками при боці. Ні на кому з них не було, одначе, ні збруї, ні нарядних німецьких одягів.

Так само пусто стреміли угору стовпи, яких кількасот вкопано здовж дороги, ведучої до замку. На них мали повиснути прапори та гербові щити під час коронації великого князя Вітовта на короля Литви й Руси. Перед замком побудовано ступениці¹ для дам, князів та достойників, але тепер місто коврів укривав їх мокрий сніг, а далі місто жовтого піску укривала землю грязюка.

¹ Ступениці — сходи.

Кілька жмудинів-робітників сиділо на найнижчих ступенях і рівнодушно полуднувало з берестяних сумок. Біля них стояли дрібні довговолосі литовські коники, зладжені до дороги, бо коронація не мала уже відбутися. Князь Вітовт, проводячи короля Ягайла з Вільна, упав з коня так нещасливо, що ледве живим занесено його у замок. У старечих літах такий упадок — то смерть! І справді! Хотяй сейчас покликали італійського медика до князя Вітовта, хотяй приведено старого Гірвойла, ніхто не зумів вдержати утікаючого життя. Лікар Сільвіо Рокко ставляв п'явки, пускав кров, давав князеві живвати теріак¹ і попіл зі спаленого лилика з чмелевим медом та медвежим салом, але Гірвойло глипнув тільки з-під ока на князя, а відтак звернувся до Жигимонта Кейстувовича, який не відступав ложа умираючого брата:

— Звольте, ваша милість, віддалити всіх з кімнати!

Жигимонт дав знак, і усі дворяни, а навіть жінка Вітовта, княгиня Юліянна, вийшли з лікарем, який рад був чим боржій скинути хоч би на хвилю зі своїх плечей так важку а так небезпечну відвічальність за життя великого князя.

Коли всі вийшли, князь вказав своїми маленькими, глибоко під низьким чолом осадженими очима у кут, де, звинена в клубок, лежала медведиця.

— Чи й вона також? — спитав.

Гірвойло заперечив головою, а відтак, підійшовши до князя Вітовта, нахилився над ним. Коли знову випрямився, у руці його блиснув дорогоцінний хрест, який Вітовт від тридцяти літ носив на шиї. Хрест сей одержав великий князь ще під час свого побуту в Марієнбурзі від великого магістра, а у ньому був один зуб св. Дениса та дві нитки з нешитого Христового плаща. Сей дорогоцінний хрест кинув старий вайделот-знахар у попіл огнища, а відтак глянув непевним зором на Жигимонта. Сей усміхнувся і мовчки розп'яв на груди довгий таперт і сорочку. На темній, волоссям некритій груди висіли тільки гарно із золота вироблений вуз та два дубові листочки. Була се пам'ятка по вайделотці Біруті, жінці Кейстута, — символ родини Кейстувовичів.

Старий Гірвойло налив тоді на мисчину молока і вкляк посередині кімнати. Відтак свиснув тричі, а вслід за сим з-під ложа Вітовта виповзла більш чим на два лікті довга гадюка. Її пасть була широко відчинена, а з кутиків витікала біла слина. Та не була се ознака голоду. Рухи гадюки були ліниві, повільні, а коли вайделот, ударивши їй тричі земний поклін, почав співати півголосом якусь старинну пісню, га-

¹ Теріак — лікувальний засіб проти отрути, винайдений ще придворним лікарем Нерона.

дюка підняла голову, але відтак опустила безсильно. Довгою темною чергою значилася вона на долівці, наче мертва... Вайделот підсунув їй глечик із молоком, але дарма! Гадюка не хотіла пити. Старець нахилився над, видко, недужою гадюкою і встав.

— Велике горе впало на плем'я Кейстута та слуги богів Бірути. Гнів Пекола, що від п'ятдесяти літ повис над Литвою, вдаряє ось тепер стрілою Перкуна у великокняжий стіл. Велика небезпека грозить Кунігасові, а чи є на неї рада, побачимо, як дозволять боги, яких ви оба виреклися...

— Я... ні! — відповів півголосом по хвилі вагання Жигимонт.

Лискавка майнула в очах старого поганина, який тямив ще ідолів Перкуна над Вілією та криваві жертви з німецьких лицарів у Понарських горах.

— Коли так, то будь певний, княже, що поговориш ще з братом, заки його уста замкнуться назавжди. Тільки не трать часу і розпитай як слід про найважливіше, бо час короткий! Гляди, ось на голові вужа-опікуна появляється уже зелений мох. Се тільки мох, та його зелень — се та сама зелень, яка вкриває весною гроби усіх, що померли до осені!

Те кажучи, старець видобув із гаманця якесь зілля та кинув його на невеличку сковороду, у яку наклав уперед розжарених угликів. Синій, солодкавий дим наповнив кімнату. Медведиця зірвалася і, ставши на задні лаби, заревіла зі збентеження і переляку. Але один движок князя Жигимонта успокоїв її. Вона сіла на порозі та стала кивати головою на оба боки, наче п'яний чоловік. Також гадюка бажала, видко, втічи від диму, та не стало їй до сього сили. Вона тільки двічі здригнулася та висолопила язичок, а там і відкинула голову й застигла... Гірвойло покрутив головою, пробурмотів кілька незрозумілих заклять та потер чоло рукою.

— Кунігас не доживе вже до вечора, — сказав.

Видобув хрест Вітовта з попелу і, спльовуючи вбік, підійшов до лежачого. Хрест повісив попередньому на місці, а з-за пазухи виїняв маленьку глиняну фляшечку та влив її зміст в уста Вітовта. І нагло ожило восково-блїде лице конуючого. Чорні плями, які указалися були на висках, виступили тим яркіше, коли усе лице почервоніло, мов від гарячки. Очі розплющилися, а з уст вирвалися слова:

— Жигимонте, ти тут?

— Так, брате, я тут, при тобі! — відповів князь і приступив до ложа.

Умираючий вхопив рукою його рам'я і спитав напівнепритомно:

— Де він, сей злодій, сей розбійник, той проклятий кровозмішник?

— Хто такий? Отямся, братчику, ми самі зі старим Гірвойлом та Мушкою! — успокоював Вітовта брат і незначним рухом ноги кинув у кут здохлу гадюку, щоби широко відчинені очі умираючого не бачили так страшної ворожби.

— Хто такий, питаєш? — заговорив спокійніше великий князь. — А хто ж би, як не Ягайло? Тепер чую, що остання моя хвилина уже за плечима, тому слухай! Я усе життя намагався шкодити йому та пімститися на ньому, але я не мав на кому опертися і тому мусів саме на ньому основувати свою повагу та значіння. Задовго, бач, вірив я панам і князям... Тому оставляю тобі у заповіті пімсту над убійником Кейстута, мужа матері Бірути, а нашого батька. Ти не потребуєш запобігати ласки у великих панів. Тому двадцять-тридцять літ годі було правити землею без князів. Тепер війна з орденом та татарами зробила своє! Я понищив більші князівства на Русі буцімто за порадою Ягайла, а на ділі — для своєї користи. Видвигнув я й чимало боярських дрібних родів, щоби на них опертися у боротьбі за самостійність великого князя Литви, але всі вони покинули мене. Одні бачать у рамах польської корони привілеї, якими так щедро сипле, другі надіються від Свидригайла високих урядів у самостійному Руському князівстві. А ти, брате, не забудь, що Литва без Русі — то тіло без крові! Колись платили ми київським князям данину віниками, бо другого добра не було у нас. Не будь у нас Русі, не мали б ми й тепер достатків, тільки посилали б віники у Марієнбург або Москву. Тому найкраще пімститися на Ольгердовичах, розірвавши злуку з неситою ляшвою за яку-небудь ціну та не віддавши Русі ні їй, ні Москві, ні татарам!

Умираючий говорив швидко, загикаючись та ковтаючи вирази. Ягоди його горіли вогнем, очі плавали, мов у воді. Руки раз у раз здригалися судорожно, а з чола котився піт. Жигимонт слухав уважно, а його темні очі раз у раз стрічали склистий погляд Вітовта: Коли Вітовт замовк, не відповідав нічого.

— То значить, — спитав по хвилині, — що я маю продовжати твою роботу і твоєю короною коронувати себе?

— Так! Пруські і ливонські лицарі, а навіть римський цісар, Москва й волохи піддержать великого князя Литви проти польського короля. Литовець та русин можуть бути сусідом кожному, лях — ніколи й нікому! Тям се! Я тямив се ціле життя і ступав дорогою, що вела до розриву проклятої Кревської унії. А дорога ся була не проста. Ти можеш просто йти, якщо найдеш піддержку, я не міг...

— Ах, страшною була ся твоя дорога, княже,— вмiшався вайделот.— Щоби спинити лицарiв, знищили ви батькiвську вiру у народi, i з того часу боги вiдвернулися вiд вас. Мiсто союзника позискав ти вiчного ворога, гiршого, може, чим нiмецькi грабiжники. Бо сей ворог не вбиває тiльки тiла, а затроє душу, опоганює усi наші святостi й першими ворогами литовського народу робить перших його синiв, князiв, бояр. Багато князiв з роду Гедимiна хрестилося у руськiй вiрi, i боги, певно, не злюбили їх за се. Та все-таки вони не прокляли їх. Православнi сидiли в княжiй радi, але не оскорбляли нас. I вони, i литовський народ жили в згодi й злагодi. Хто чував коли про спори, ворожнечу, бiйку? А тепер то ми — наче сей, що застряг у трясинi: видобудеш одну ногу, то другу зассе ще глибше лядське багно. Один палець даси йому, а усього втягне, оплює, опоганить твої святостi, перетягне на свiй бiк могучих, у рабство закує слабих; ще сто лiт чи двiстi, а й мiсця того не стане, де була колись Литва!.. Страшна то була, ся твоя дорога, княже! Не вибили нас пруськi й ливонськi мечi, та не вибили татарськi стрiли, нi московськi топори, а вбиває нас лядська лeсть!.. На твоїй дорозi, княже, лежить i окервавлена Жмудь, i спалений Вiтебськ, i Ворскла, боги криються у нетрях Бiловежi та Понар. Ти навiть корони Литви не дав, а взяв їй усе: богiв, значiння, а навiть силу, сю силу, якої у неї так багато, силу, яка одна у свiтi має стiйнiсть... з могучого лiсного звiра зробив ти... мушку!..

Старий запалився до власних слiв i стояв перед князями, як суддя перед обвиненими, показуючи на величезну медведицю, яка, не чуючи уже диму у кiмнатi, спокiйно ссала лабу на порозi.

Лице Вiтовта не змiнилося. Він не чув бiльше половини закидiв вайделота. Випитий лiк тратив звiльна свою силу, i лице умираючого блiдло з кожною хвилиною. Все-таки тямки він не втратив.

— Пусте говориш, старий, вiра Христова мусiла прийти на Литву, а чи вона вiдси чи вiдти, то все одно. Головна рiч — позбутися Ольгердовичiв; i до сього треба сили. Та ти сказав правду, що Литва — се мушка, яка, будши медведем, втратила силу у неволi. Я глядiв сеї сили у панiв — i найшов зраду. Жигимонт поглядить її у малих, у путних бояр та у дрiбних державцiв — i найде вiрних слуг. Де мої князi ставилися зi сотнею комоникiв, повiт приведе йому пiд спiльним прапором тисячку...

Тут Вiтовт урвав i став щось пильно ковтати. Очi вiдчинилися широко, мов iз переляку.

— Не у бояр, княже, а у народi...— заговорив вайде-

лот, та не докінчив. Вітовт зірвався з постелі, підняв руки гори, а з уст бризнула струя крові... Він заколебався і впав на руки Жигимонта, який зложив його на подушках.

— Іди, старий, поклич мені князя Семена Гольшанського! — сказав спокійно. Видко, не дуже збентежила його смерть брата та його заповіт. Прожогом кинувся старий з кімнати.

Поголоска про недугу великого князя лискавкою облетіла усі литовсько-руські землі.

Вона непокоїла одних, бентежила других, надіями наповняла серця або непокоїла їх в міру сього, чого вони надіялися чи боялися від зміни престолу. Князі раділи, бо Вітовт стремів до знесення усякої посередньої влади між народом а володарем, а zarazом обавлявся злуки з Польщею. Інші, що ще у 1413 році були прийняті до польських гербів, кричали голосно, що прийшов час на виконання кривських постанов, бо бажали користуватися золотими вольностями польської шляхти та необмеженою владою над підданими. Їх польські приятелі додавали їм відваги, обіщували золоті гори і пили на вічне братерство з литовськими та подільськими магнатами. Перші на лоб на ший їхали до Троків, щоби поперти опікуна магнатів Свидригайла, другі з'їздилися у Кам'янці, Червоногороді, Смотричі, Скалі, Летичеві, Йолтушкові, Теревовлі, Рогатині, радилися, торгувалися, посилали листи, збирали вояків. Середнє боярство, що колись збиралося на поклик при князеві та було його головною силою, тепер чомусь-то відсунулося від них. Воно вижидало рішення та вияснення, хто возьме верх у державі: чи поляки з перевертнями, чи литовські пани, чи у Вільні засяде Свидригайло, чи намісник Ягайла. Поки що з непокоєм гляділи на рух, який почався поміж руськими селянами, замковими слугами та путними боярами, які на загал ждали від наслідника Вітовта привернення давньої свободи а знесення пережитків невільництва. Вони знали, що таке може статися тільки в Руській державі, і почували себе в силах постояти за неї життям та майном.

Боярин з Рудників та Андрійко їхали на Хабне, Житомир, Чуднів, Меджибіж та Смотрич. Уже у Хабнім стрітили чимало дрібного овруцького боярства, що збиралося по корчмах. Тут уперше почули про відбудову Руського князівства та кілька імен, як Юрша, Олександр Ніс, Федько Несвизький, Богдан Рогатинський. Попри них, говорено ще про князя Свидригайла, що з далекої Сіверщини видав приказ збирати військо до боротьби з ляхами. «Іти чи не йти?» — питали себе дрібні бояри й вагалися. Князь Свидригайло був приятелем князів, а сі стреміли до поневолення дрібного

боярства та свобідних кметів. Князь Несвизький, Ніс та Юрша закликали увесь народ до боротьби за самостійність.

«Куди йти?» — питалися удруге хоробрі та убогі ратники, для яких програна війна без плати за службу та без добичі була руїною майна та будуччини. Непросвічені, простодушні голови томилися над сими двома питаннями безуспішно. Та чим даліше на полудневий захід, тим ясніше зарисовувалася у головах гадка всенародного повстання. Туди, на Поділля, прийшла була уже перша хвиля польських шляхоцьких поселенців, і сього було доволі, щоби наповнити усі серця православних злістю та обуренням. Від села до села їздили обурені бояри, кметі та десятки людей, про яких ніхто не знав, чи вони бояри, чи мужики. Вони збирали оружних мужів, радили по кузнях кувати списи, топори, коси, оковувати дубини, робити стріли. Тут розказували уже всі, що Ніс, Несвизький та Юрша — се тисяцькі Свидригайла та що він сейчас прийде в поміч повстанцям, якщо тільки начнеться війна. Боярин з Рудників радів сими проявами народної волі і сили, дивувався тільки, відки вони так нагло взялися. Питав Грицька, Андрійка, а навіть Кострубу, але Андрійко не знав нічого, а Грицько тільки сміявся і затирав руки. Вкінці Коструба пояснив, що небіжчик боярин Василь Юрша не тільки говорив на зборах, але подбав і про переведення своїх замірів у діло.

У Смотричі заїхали до заїжджого дому при Кам'янецькій дорозі. Дорога ся ішла здовж ріки Смотрич до Кам'янця, який стояв над тою самою річкою, тільки по правому боці. У заїзді не було нікого знатнішого, тільки кількох передміщан, які сиділи при столі та попивали з глиняних збанків квасне пиво. В куті засів при осібному столикові якийсь молодий чоловік із ковтунястим волоссям та блідим, вимоклим лицем. На ньому була коротка яка¹ без рукавів, нашивана шнурами та гудзиками. З-під неї добувалися широченні кармазинові рукави, постягані при суставі руки золотим галуном. На худих, попідпиханих ногах красувалися обтислі штани, яких права половина була у червоні та сині паси, а ліва — одностайної ярко-зеленої краски. Від правого плеча через груди переходив широкий шкіряний пояс, нашиваний раз коло разу балабончиками завбільшки волоського горіха. Вони раз у раз подзвонювали, як тільки їх власник рухався. Побачивши таку цяцю, Андрійко зареготався, але боярин Микола штовхнув його п'ястуком у бік і прошептав:

¹ Яка — курта.

— Не смійся, хлопче, бо обидиш незнакогого тобі чоловіка. Се, бачиш, лицар, бо має золоті остроги та лицарський пояс. У німців ся французька дурійка уже проминає, та у Польщі вона щойно зачинається. Ось побачиш за хвилю, що сей чудака якусь штуку викине.

І справді. Не вспіли ще бояри та Андрійко розсістися та повечеряти привезеними припасами, коли лицар повстав із кута і, видобувши з-за плечей важку лицарську рукавицю, підійшов дрібненькими крочками до стола.

— Ям ест Станіслав зі Секерна Секерські гербу Єліта і гадаю, що маю діло зі шляхтичем та пасованим лицарем. Чи так?

Говорив тихим голосом, дещо через ніс, а під час своєї промови двічі пустив на землю залізну рукавицю, за якою відтак хилився серед грімкого брязкоту балабонів. Андрійкові аж очі вилазили від давленого сміху. Пригриз губи і боярин, але, будучи ознакомлений із лицарським звичаєм, не засміявся, тільки відповів поважно:

— Шляхтичем ні польським, ні німецьким я не є, але знаю, що мої рудницькі пахолки ситше їдять та м'якше сплять, чим ваші західні голодомори. Я боярин із діда-прадіда і привик своїм поясом обперізувати других, якщо не слухаються. А хто б мене обперезати хотів, той хай передше висповідається.

Шляхтич не зрозумів, видко, слів боярина, а може, і не чув їх, бо саме тоді упала рукавиця втретє. Андрійко зареготався, мов жеребець на леваді, а рівночасно з тріском відчинилися двері. У кімнату ввійшло двох оружних мужів, у довгих шубах та каптурах, які насунули поверх лискучих сталевих шоломів. Лицар підняв між тим свою безталанну рукавицю і грізно подивився на Андрійка.

— Коли так, то звольте признати, що панна Офка Заремб'янка, дочка серадського каштеляна, є найгарнішою та найчеснішою дамою у світі, бо якщо сього не признаєте, то мусите ласкаво означити час і збрую, які мають вас про се переконати.

Боярин Микола холоднокровно всадив у рот здоровий кусок ковбаси, з'їв його, запив пивом і спитав:

— Чи то вже все?

— Так, усе.

— То добраніч вам, пане Станіславе!

— Значить, ви не вірите у красу і цноту пані Офки?

— Противно, вірю! Що вона гарна, то знаю, бо ж вона звела з ума ось сього боярина, що саме увійшов у кімнату. Се Грицько Кердеевич, коли знаєте, а вашої Офки чоловік. А що вона цнотлива, вірю також, коли бачу здорового, гарно-

го чоловіка та ваші худі, шматами попідпихані ноги. Авжеж, що від таких харлаків ніяка цнота ще не пукла! Та ще і ті балабони мертвого з гробу побудили б, не то батька або мужа.

Пан Станіслав почервонів, мов грань, і вхопив було за рукоятку меча, який носив при боці. Одначе боярин Микола відкинув рукав на правій руці і підсунув під ніс напасникові тугу, наче сталеву, здоровенну руку, яка одним ударом змогла б безпечно поторошити і п'ятох таких панів Станіславів.

— Понюхайте-но, пане, ось се, не ковбасу, а руку, і дайте спокій і мені, і моєму своякові, бо як ні, то прийдеться або нам покинути хату, або вам. А нас тут більше!.. Ви на нас не гнівайтесь, але ми маємо доволі своїх жінок, за чужі биться не будемо, тим паче, що ні ми їх, ні вони нас і у вічі не видали!

Шляхтич оглянувся, а коли побачив, що ніхто не звертав уваги на його розмову з боярином, відповів чемно:

— Вибачайте, пане, але я не знав, що у вас на Русі ще така барбарія¹, яка не знає лицарського обичаю.

— Вона, може, його знає,— вмшався обурений Андрійко,— але волить ковбасу від балабонів!

Розмова могла кожної хвили перемінитися у суперечку, бо остання замітка Андрія вколола шляхтича вельми болюче. Та ось оба мужі, які за сей час поздіймали зі себе шуби й каптури, підійшли до стола, а самої їх появи вистало, щоби спонукати пана Станіслава до повороту у самітний кут кімнати.

— Здоров був, Миколо! — заговорив з-польська один із них, високий, чорнявий сороклітній муж у кольчuzі та кінчастому шоломі, з широчезною шаблюкою при боці. У його голосі звучали гордість, почуття вищости та неначе великопанська ласкавість. Другий, підстарший уже муж, у сорок третьому або й сорок п'ятому році життя, подав тільки руку бояринові та усміхом відповів на поклін Андрійка. На ньому була повна зброя та довженний меч при боці. З правої сторони при поясі стремів у піхві тригранний ніж, т. зв. мізерікордія, що служив для добивання ранених. На лиці у нього стояв вираз утоми та немовби отупіння.

— Здорові були, панове! — відповів боярин.— Єгомость пан Бучацький не відступають, як бачу, бідного Грицька..

Лице молодшого шляхтича нахмурилося.

— Як-то, ваша милість, розумієте? — спитав остро.—

¹ Б а р б а р і я — варварство.

Пан Кердеевич не потребує опікунів ні з-поміж нових, ні з-поміж старих приятелів!

— Хто його знає, чи так, чи ні? — усміхнувся боярин. — Все-таки здався б був йому інший сват...

— Не говори, Миколо, дурниць! — крикнув Буцацький. — Не знати, чи пан староста зволють їх слухати!

— Не бійся, пане Міхале, Грицько не таких теревенів слухав... ну і дослухався.

Кердеевич-покраснів і підняв змучені очі на боярина.

— Остав се, Миколо, — сказав, — що з воза впало, те пропало! У сьому штука, щоби на руїнах давнього ладу подвинути новий...

— Лядський!..

— Ні, руський! Тільки не всупереч Божій волі! Вона бажала сього, що сталося... Не зуміли наші давні князі берегти волостей... треба нових. Король після угоди у Крєві та Городлі є паном?..

Боярин Микола почервонів, мов грань, очі вийшли з оправи, здавалося, що ось-ось скочить до очей перевертня... А сей спустив очі в долину і замовк, наче розуміючи усю погань своїх слів. Він виглядав, наче хлопець, якого переловили на провині. Пан Буцацький слідив пильно за розмовою між обома мужами, готов у кожній хвилі стати в обороні Кердеевича. Він крутився на стільці, оглядаючися раз у раз за службою, яка мала подавати вечерю.

Але боярин з Рудників успокоївся. Він бачив, що Грицько Кердеевич не відповідає уже за свої вчинки. О двадцять п'ять літ молодша жінка Офка заволоділа усею його душею та виссала з неї усю внутрішню силу. Проти її словам та намовам не міг остоятися давній сподвижник Свидригайла. Боярин Микола знав, що Грицько підписав умову, після якої усі діти з його подружжя мали бути хрещені на латинство, а його майно мало після безпотомної смерти перейти на жінку. З утомленого, знеохоченого вигляду приятеля пізнав боярин Микола, що по упоєнні старшого, зрілого мужа молодого ляхкою прийшло уже протверезіння. Тепер благородність душі оказалась більшою, чим бажання супокою і щастя, і ось пропав боярин для себе та для своїх.

«Га! Виділи бісові очі, що купували!» — подумав боярин Микола і, махнувши рукою, став говорити про хлопські бунти на Поділлі та у Київщині.

Саме тоді внесла служба миску гороху з капустою, печену гуску, литовські колдуни та кілька пляшок вина. Рівночасно увійшов і господар заїзду з торбиною при боці, у каптані по коліна, розпореному по боках та обшитому тхорями. Знявши з голови шапку, що ззаду спадала аж на карк, ска-

зав кілька слів Михайлові Буцацькому і показав у кут, де сидів обвішаний балабонами шляхтич. Пан Михайло змінився на лиці і зірвався.

— Вибачте, панове, у мене єсть діло до сього пана! — сказав і побіг у кут за паном Станіславом, який, почувши ім'я Буцацького, просив його до себе. Оба поляки заговорили зі собою швидко, живо розкладаючи руками, але навіть Андрійко, який бистро слідив за кожним рухом пана Михайла, не успів підхопити слів розмови. Між тим боярин з Рудників поклав руку на плече Кердеєвича. Сей підняв свої сумні очі на нього, і хвилю гляділи оба на себе без слова. У сих поглядах був увесь світ питань та відповідей, обвинувачень та оправдань! Вкінці опала рука боярина Миколи.

— Грицьку! Грицьку! — почав півголосом. — Що з тобою сталося?

— Що сталося? — засміявся гірко Кердеєвич. — Що сталося, питаєш? Ба, хто би тебе знав, що сталося; а то, їй-богу, я сам, що усе те зробив та спричинив, стою у виду усіх тих змін, наче лях перед іконостасом.

— Правда, що ти за дівочу красу продав себе та будучину твого роду, бо ж твої діти будуть латинниками?..

— Слава Всевишньому, що у мене дітей дасть Біг, — перервав Кердеєвич, — видно, сам Бог не хоче... хіба що... — Тут Грицько шахнув рукою, мов над чимсь пропащим.

— Ти продав себе, то правда, — кінчив річ боярин з Рудників, — а таких багацько і тут, і у Галичині, Перемисчині, і у Львівській землі. Але душі ти їм хіба не продав!..

— Не продав, думаєш? Ні, не продав, та вони вкрали її у мене! За кожною моєю думкою, кожним ділом чи наміром стежать уми та очі оточення Офки та її співплемінників. Я не знав, що поміж жоною а чоловіком може бути ще хтось третій. Я чую у собі снагу й силу залізним п'ястком розперішити усіх тих галапасів моєї свободи, та вона, Офка, плакатиме або, що гірше, кине мені у вічі слова: «Ти обіцював, що усе почитатимеш, як святощі, усе, з чим пов'язалося моє серце. Я люблю усіх сих, кого ти вбив, зранив чи прогнав. Де твоя присяга, де обітниця, де слово Кердеєвича?» Чи ти, Миколо, розумієш тепер, що моя душа не продана, а вкрадена?

Микола мовчав і не знав, що й відповісти. Перед його очима минали, наче криваві блискавки, картини народного повстання та загибелі усіх тих, що стоять поміж Офкою та душею Грицька... Якийсь голосніший оклик з кута збудив його з задуми... «Ах, і се не допоможе його другові! Будь він одним із сих людей, що їх слова та діла ніколи про себе не

знали, то, може, й таке помогло би. Відтятий від ляхів, Грицько пірвав та пригнув би молодечу вдачу жінки до своєїг сходу. Тоді вона згубила би свою душу, як ось губить свою він... А так... Ні, проклятим хай буде сей, хто в'яється з ворогом хоч би й у подружній любови! Слабого духом поневольт така злука гірш татарського аркана, сильного — зломить, наче буря самітнього дуба!..»

Погружений у думках, Микола не бачив, як пан Буцацький видобув із мішка пригорщу талярів та поклав перед шляхтича з балабонами, а сей сховав їх, усміхаючися, у свою шкіряну мошонку, прив'язану спереду до пояса.

— А тепер бери, ваша мость, одного з моїх коней і гони щодуху у Кам'янець. Там буде мій брат та ксьондз біскуп Павел, вони зуміють уже порадити собі з Довгірдом, а ми зробимо тут, що потреба! — говорив пан Міхал.

Однак ледве тільки прогудів тупіт виїжджаючого коня, коли від сторони міста загриміли стріли з гаківниць. Рівночасно перед заїздом зчинився гомін та метушня. Крик і сварка доносилися аж у кімнату, а по хвилі вбіг дворянин Кердеевича.

— Якісь люди шукають за вашою милістю в імені князя Несвизького! — крикнув. — На замку ляхи!

Буцацький піднявся:

— Ладити коні і зброю! — гукнув.

Кердеевич зірвався, мов опарений. Повставали і боярин з Рудників та Андрій, але у сю хвилю вбігло у кімнату кількох ратників у шоломах, шапках, дротяних сорочках, дехто зі щитом, а усі з мечами та шаблями.

— Де Кердеевич? Давайте його, собачого перевертня! Впень зрадників! — ревіли, і заки боярин Микола зміг сьому перешкодити, на Кердеевича посипалися градом удари. Та ось у заспаних очах «перевертня» затліла іскра запалу. Мов тростина, зафурчав у повітрі важкий меч, розскочилися противники, і по хвилевій боротьбі при дверях добилися Кердеевич та Буцацький до коней. Між тим довкола корчми почалися лови на оружних слуг обох вельмож, а щойно прибувші ратники рубали їх впень. Через кілька хвиль нелюдські крики та брязк булату гриміли довкола, вкінці тільки стогін пораниених, харчіння, дикі оклики тріумфу побідників почувалися перед дверми.

Аж знову у дверях показалася висока стать якогось лицаря з кривавим мечем в руці. За ним несено кілька ранених. Побачивши його, боярин кинув меч, який видобув уже з піхви, і кинувся прожогом до входячого.

— Князю! Що те усе значить? — спитав.

Був се прибічник великого князя Вітовта Олександр Ніс.

Князь Олександр не відповів зразу. Він заглядав раненим у очі та здіймав бранцям з голов шоломи й шапки,— видко, глядів когось між ними, але не находив. Боярин догадався, про що йому ходило, тому сказав:

— Ні Кердеєвича, ні Бучацького тут нема, вони прорубалися до дверей і втікли.

Аж тоді звернув молодий князь зір на боярина. Його грізне смагле лице поясніло вмить.

— А, се ти, Миколо! — крикнув. — Яким світом? Відки, куди? Що там старий, Мартуся?

— Обоє живі й здорові, саме від них їду до старого Юрші з його братаничем-сиротою.

— Юрша в Луцьку! Там сподівалися ляхів з весною або й швидше. А вони між тим тут забрали замок у Скалі, Червоногороді, а ось тепер і тут, у Смотричі. Якщо староста Довгірд не встережеться у Кам'янці, то й його ще готові за-скочити!

— То сі люди, що з тобою...

— Се околичні бояри і хлопи, що нізащо не хочуть людських, ні Вітовтових порядків, тільки своїх князів і давніх свобод.

— Значить, се зрада!

— Звісно, що зрада, та, бач, хто раз пізнається з ляшвою, той знає, що саме у сьому уся їхня сила. Від століття між ними а нами тільки зрада і зрада: ні одного удару рукою без зради у серці, ні одного слова з уст без зради на умі! Але вибачай, треба зарядити погоню за Кердеєвичем та остережи Довгірда.

Князь вийшов і став видавати прикази. Ранених та бранців виведено з кімнати, а по хвилі запалали огні перед заїздом, при яких варили вечерю ратники Олександра.

Повернувши в кімнату, він сам зняв шолом, відставив меч і засів без питання до полишеної Бучацьким та Кердеєвичем страви.

Жива розмова велася між обома приятелями: зразу про Руду та смерть Василя Юрші, відтак про наміри відбудови Руської держави, про рух між дрібним боярством та хлопами, а вкінці про події дня. Аж тепер дізнався боярин з Рудників, яким світом узявся князь Олександр у Смотричі.

— Як тільки умер князь Вітовт,— розказував князь,— Семен Гольшанський і Жигимонт Кєйстутович закликали мене і звістили мені, що великий князь полишив володіння над Литвою та Руссю Жигимонтові і наказав йому розірвати якнайшвидше усяку зв'язь з Польщею. На се пригадав

я Гольшанському, що найбільше попертя має під сю хвилю не Жигимонт, тільки Свидригайло, який нізащо не виречеться литовської корони: За ним будуть усі литовські князі та мало не всі київські, волинські, ну і подільські. Дрібне боярство та хлопи також підуть за ним, бо ніхто другий не подбав про се, щоби вчас зібрати до купи їхню силу, зложити їм приречення свобід та самостійности і дати їм потрібних начальників. На се завважив Кейстатович: «То вони вскорі розчаруються! Свидригайло — се вельможа, для якого нема землі, ні народу, а є тільки престіл, власть і чарка». Але Гольшанський успокоїв князя, і ми всі поїхали до Троків, де між тим Свидригайло, не знаючи ще навіть, що Вітовт умер, забрав усю власть у свої руки. Довкола нього зібралися були вельможі з усієї Литви та Руси, і в день після нашого приїзду вимогли на королеві надання Литовсько-Руського князівства Свидригайлові. Старий хитрун Ягайло крутився, наче в'юн у болоті. Його дорадник Збігнев Олесніцкі бігав від одного до другого, обіцював золоті гори, привілеї, надання, навіть дівчата, але вони всі стояли, як стіна. Навіть Жигимонт не згадав ні словом про останні хвили Вітовта. Король надів Свидригайлові на руку перстінь, труби заграли, бомбарди загуділи, ну... і маємо великого князя!

Князь Олександр попив вина з кубка, обтер вуса і так продовжав:

— Сейчас вислав великий князь посланців до Юрші на Волинь, до Федька Несвизького у Київщину, а мене до старости Довгірда у Кам'янець, щоби відібрати усі землі на ім'я Свидригайла. Та ось, видко, бісові ляхи згори знали, що з прилучення Литви нічого не буде, тому вже заздалегідь польські пани назбирали ратників і на першу вістку про смерть Вітовта на спілку з перевертнями опанували західноподільські замки. Ти знаєш, Миколо, що польський ратник гірш татарина, і ось уже на Волині і тут маємо пограничну війну. Б'ється хто хоче і з ким хоче, нема ні ладу, ні складу. Два-три роки такої замішанини, а край переминиться у пустиню. У замках сидітимуть польські пани, та не буде у них сили підбити край. Але і край не здобуде замків... Якщо князь або король не вишлють військ, то наші внуки хіба обсіють дідівські лани, а все те через тих Кердеєвичів-перевертнів та гладкі, а брехливі слова Ягайлових дорадників.

Князь замовк та попивав раз у раз вино Кердеєвича.

— Ти Кердеєвича не винуй,— обізався боярин Микола.— Ти не знаєш, як дуже змінився наш колишній друг за ці останні роки. Він просто старець без думки та волі, мов

той сновида, що то, загляdivшись у місяць, лізе на замкову вежу, ведений нечистою силою. Крикнеш — нечиста сила покине його, але тоді і він із розторощеною головою гепне собою об землю.

Князь Олександр не відповідав.

Довший час глядів перед себе у задумі, а його грізне лице лагідніло на виду.

Він виглядав, неначе сей, що у захваті бачить небо. На устах появился усміх, коли спитав:

— А чи знаєш ти, Миколо, сю «нечисту силу», що звала Грицька?

— Ні, але чував про неї.

— Ну і що ж ти чував?

— Всіляке. Вона, як кажуть, гарна...

— Гарна! — крикнув князь. — Се ангел, не жінка! Бував я у Німеччині, Чехії, Угорщині, Литві, Русі, Польщі, а такої краси ще не видав. Як гляне на тебе своїми оченятами, то танеш, мов цвітневий сніг...

— Ти де її бачив? — спитав боярин.

— Вона тепер у Луцьку. Там пробував перед двома місяцями й її батько, серадський каштелян Заремба.

— Чого ж ти так напосівся на її чоловіка за зраду, коли сам танеш від її погляду? — запитав злобно боярин, який добре бачив, що пані Офка успіла й у серці бувальця Олександра оставити доволі-таки глибокий шрам.

Князь почервонів, мов рак.

— Я розумію тебе, Миколо, — сказав, — та ти, праведнику, не розумієш мене. Будь Кердеевич нашим другом, так я облизався б та й годі! Але він усім нам ворогом став, тому і я зовсім не погнівався б, якби вона повдовіла... Та тоді не бійся, братіку, за мене! Я не з тих, що розкисають, мов вчорашній хліб. Я по волі чи по неволі вхопив би сю зіроньку оружною рукою, а тоді...

— Сказився б, як сказився Кердеевич, бо вже й тепер починаєш казирися, — докінчив боярин Микола. — Не знаєш ти, брате, жіночої лести, сих солодких оковів, якими вона оплете серце мужа. Згадай Далілу і Самсона, згадай Ягайла і Ядвігу, згадай Кердеевича, який колись також одушевлявся маревом руської корони на руській голові. А тепер? Як Самсон у філістимській неволі, так вертиться спідліла душа Ягайла у руках польських панів та злизує усе, що наплювали вони. Кердеевич в обороні кайданів, що оковують його родину, побиває мечем твоїх ратників. Не дивувався б я, якби ся гадюча краса замрачила ум вісімнадцятьлітньому отрокові, — тут Микола глянув на Андрійка, — але ти, князю, у твому віці... бережись!

Князь потер чоло рукою, наче відганяв непотрібні думки.

— Я і сам собі те казав не раз, — відповів, — і коли я у віддалі, то я розумію се гаразд. Одначе, коли прийдеться стати око в око з «нею», тоді якісь дивні, просто дикі бажання зриваються у серці, та здається, що увесь світ дав би за одну хвилю самоти...

Князь не скінчив, бо боярин друлив його ногою попід стіл.

— Ходім спати! — сказав до Андрійка, який увесь час пильно слухав розмови і не тратив ні одного слова.

Князь порозумів, що боярин не бажає собі дальшої розмови про жінку Кердеєвича у прив'язі вісімнадцятилітнього хлопця, і встав також, Микола з Андрієм пішли спати, а князь поїхав таки сейчас у город, щоби оборонити його перед сподіваним нападом польської шляхти, яка опанувала була замок.

Допізна вніч не міг Андрій заснути. Переживання останньої днини глибоко вразили його молодечу уяву. Вправді дорогою не раз приходилося чути розмови про справи держави, великого князя, короля та таке інше, але аж нині побачив він, як ллється кров. І дивно! Сей вид не наполохав його. Противно! Дивлячися на сверкаючі мечі, здавалося йому, не наче у його груди вселився демон боротьби та що душа ускочить поміж ті лискавки булату та громи ударів. Він знав свою силу і мав чималу вправу, набуту при лицарських вправах з молодими боярами з сусідства; багато чого научив його і батько, але довершити лицарського виховання сина боярин Василь уже не успів. Зате у стрілянні з лука або зі самострілу не перевищив його досі ще ніхто. Під час, коли англійські лучники трапляли стрілами прив'язані на довгий мотузок голуби, Андрійко бив своєю метавкою дикі голуби на лету. Цвіла у роді Юршів і штука верхової їзди, і її посів молодець уповні. Тільки вправи у двобою довгим мечем не доставало йому. Був у роді Юршів удар, якого батько учив синів, коли вперше їхали на рать, але і сього удару Андрій ще не навчився. Про сей-то удар, про славні бої з лядськими лицарями мріяла молода, розпалена голова хлопця. Та ось серед тих картин опала дрімота на утомлені повіки, і місце їх зайняли спомини недавньої минувшини — побуту у Руді. Йому снівся лискучий Змій Горинич, і не знає чому його образ набрав черт жіночої статі. Андрієві приснилася жінка пана Кердеєвича, стрійна у якусь диявольську, змієву красу, що тягне у свій круг усі очі, серця, краде душу, а там і силує синів топити меч у лоні матерів. Вона страшна, ся краса, та нема способу обо-

ронитися перед її неказаним чаром. Він пірве людину зі собою, мов вода підбувшого потоку всохлий листочок, закрутить нею, відбере тямку і вгорне у якийсь дикий круговорот бажань, похотей, почувань чи шалу.

По годині неспокійних снів збудився молодець, облитий холодним потом. У кімнатці заїзду, де спав він із боярином, було темно, спокійно, тихо. Біля нього спав тихо та віддихав правильно боярин, а крізь болону, яка заступала вікно, видно було криваві відблиски розкладених кострів. Наче око казочної потвори, гляділо криваве віконце на молодця, і, вдивляючися у те світло, заснув Андрій удруге і спав сим разом аж до рана.

Зі сходом сонця розбудив боярин слуг і велів сідлати коні. Попоївши дещо грітого пива зі сиром, виїхали подорожні із заїзду. Одначе не поїхали у Кам'янець, тільки на північ, у сторону Тернополя. Ізда була доволі важка, бо у дві години після сходу сонця почав падати дощ, сей дрібний а густий осінній дощ, що просихає на руці, а усе тіло пройме холодом та вогкістю. Болото хляпало під копитами коней, а їздиці, закутавшись у широкі плащі, їхали мовчки, погружені у думках. Котрийсь із ратників боярина співав півголосом пісеньку про се, що бачила придорожня береза, під якою ночували татари з ясиром, а її одноманітний ритм також не настроював нікого до оживленої гутірки. Здавалося, що сей сірий краєвид — се сіра, безпросвітна судьба, якій настрічу їдуть отсі їздиці. Здавалося, що над сею нещасною чорною землею не може бути іншого світла й погоди. Ні дня, ні розсвіту — тільки довгий-предовгий, вічний сумерк...

Аж ось зачорніло щось при дорозі серед чистого поля.

— Се тополі,— сказав півголосом Андрій.

— Ні, се осокори,— пояснив Грицько,— видно, недалеко є потік або жерело.

Поїхали далі і вкортці порівнялися з деревами. Нагло боярин Микола здержав коня і пильно вдивлявся у крислаті, мрякою дощу окутані дерева.

— Махни-но конем, Кострубо, щось воно там під деревами теліпається. Повісили кого чи який біс?

Коструба звернув конем із дороги, та вже по кількох кроках завернув назад.

— Там чотирьох людей висить, і то не віднині, бо аж годі під вітер до них приступити.

— Що се за одні?

— А Бог їх знає, хто вони. На них нема і сорочки. Звідси не видно, бо вже почорніли, але звольте з'їхати з дороги, то побачите самі.

Боярин покрутив головою та мовчки посягнув рукою до меча, чи, бач, легко виходить із піхви. Андрійко здригнувся на згадку, що ось тут, кілька кроків від нього, повісили чотирьох людей. Йому нагадалися усі казки та пересуди, зв'язані з місцем, на якому хтось повіс.

Тільки один Грицько не зважав ні на сопух, ні на ляк, тільки сміло під'їхав конем ід повішеним і ударом шаблі протяв один мотуз. Він бажав, бач, роздобути собі на щастя мотуз повішеного. Узяв його, та нагло крикнув із зачудуванням.

— А що там таке? — спитав Андрій.

— Уже знаю, що се за люди, боярине. Се ляхи!

Андрій і Микола переглянулися. «Значить, між Польщею а Руссю лється вже кров»,— подумав кождий із них про себе.

— А ти почім знаєш?

— О, я їх добре знаю,— відповів Грицько.— Вони завсіди одною рукою крадуть, а у другій держать «ружанец». Саме такий ружанец найшов я поруч із мотузком на шії повішеного.

І Грицько, вдоволений, сховав мотуз у торбу.

Справа повішених виявилася таки тої самої днини. На полудне приїхали подорожні у доволі велике село. Ледве, одначе, угляділи їх мужики, як на село немов налетіла орда. Жінки кинулися за дітьми, яких кількоро ходило по вулицях, вхопили їх і побігли чимдуж у сторону доволі високої та просторої хати, яка стояла біля церкви. Якраз із сеї хати вибігло до тридцять парубків з ціпами, залізними вилами, косами, списами та сокирами і вмить обскочили їздців.

— З коней! — гукали одні.

— Бий їх, собачу віру! — кричали другі.

— Грабіжники, поганці, ляхва проклята!

Боярин та Андрійко здержали коні, а челядь стала тиснутися до панів. Здавалося, що мужики кинуться зразу на мнмих ляхів, та тоді Коструба зіскочив з коня і так могучо гукнув «стій!», що напасники зупинилися. Швидко вияснилося, що подорожні — се свої люди, а не ляхи, і піднесені ціпи та вила опали. З громади виступив не старий ще мужик і вклонився бояринові в пояс.

— Не во гнів тобі, боярине,— сказав,— ми мусимо в селі держати поготівля проти всіляких грабіжників, яких привів зі собою лях Заремба та відступник Кердеевич. Їх до двадцять було в селі тому тиждень, бо тивун нашого боярина Рогатинського не слухав приказів лядських заволок, і вбили його, а відтак пустилися по селі грабити. Ми нічого не знали про напад, і аж опісля налягли на них громадою, декого вби-

ли, а прочих повісили. З того часу держимо сторожу від усякої сволочі, бо її тепер чимало тягається по усій околиці. Відки се, не знаємо, але, видно, задумують шляхтичі якесь погане діло. То ми й рішили не пропускати нікого, хто не їде в імени князя Свидригайла...

Опісля мужики попросили подорожніх остати у них та переночувати у дворі вбитого поляками тивуна, і боярин з Рудників згодився. Заїхали у двір, який носив ще сліди недавнього нападу. Виломана брама, побризкані кров'ю порізаного товару паркани та стайні, порубаний частокіл свідчили про завзяту оборону мешканців, про безоглядність напасників, про грабіж та убійство. Перед дверима, які вели у хату, видніла велика темно-червона плахта запеклої крові. Тиждень дощу та осінньої негоди тільки розмили кров, але не змили її ні з землі, ні з пам'яті живучих.

— Се кров сих, яких ми тут покарали! — сказав провідник парубків. — Ми ось тут порізали усіх, хто попався нам у боротьбі, бо ось там у сінях дворища лежав убитий тивун... Він добрий був, і йому належалася месть...

Андрійко глядів широко отвертими очима на чорно-червону пляму, а на її тлі указувалися йому дикі картини морду та грабіжі двора, радісні гукання напасників, рев товару, розпучливий плач жінки й дітей... А опісля удруге нападають мужики на грабіжників, і серед скажених криків, злоти та смертного переляку, мимо розпучливої оборони, тягнуть половлених злодіїв перед поріг хати, де на лаві лежить убитий тивун. У його головах горить свічка, у ніг ридає безталанна жінка. Отут одного поганця за другим, наче товар у різниці, вбивають мужики. Лється кров, харчать убивані, нелюдськими голосами кричать, стонуть, скавулять сі, які щойно ждуть зловіщої черги...

Молодець зблід і відвернув очі від кривавої плахти. У дверях хати привітала гостей молода ще, струнка жінка з двома діточками. Одно було при груди, друге, хлопчик-триліток, держав рукою за мамину спідницю та тривожно висував із-за неї кучеряву головку. У широко відчинених очах дитини малювався несказаний жах перед чужими кінними мужами. На лиці жінки слідно було глибокий біль, який, одначе, не смів відібрати її сили, волі й відваги до життя... Вона, бач, мала діти! Тому-то спокійне було лице жінки, а біль закам'янів у її чертах у природний звичайний їх вираз. Була се тивуниха Марія.

Вона прийняла гостей по закону і у їх прияві видавала прикази двірській службі на другий день. Після вечері винесла бояринові меду і сама сіла при комині кормити дитину. З подивом глядів боярин з Рудників на молоду жінку, а

Андрійко, який пильно слідив за ходом розмови, бачив вкінці у ній воплочену удруге Божу Матір. Наче на святу, дивився на неї і присягав собі в душі при першій стрічі з ворогом згадати її безталання і сих, що його спричинили...

— Бачу, що ви, Маріє, даєте собі раду й без чоловіка! — сказав із признанням боярин Микола, беручи хлопчину-трилітку на коліна. Він, бач, вельми любив діти.

Вдова звернула на гостя темні, від сліз лискучі очі.

— Даю собі раду, кажете? — повторила. — Даю, бо мушу! Хто ж нагодує отсих двоє хлоп'ят, якщо мене не стане? Думаєте, боярине, що я пережила б була мого Михася, не будь у мене діточок? І не хочеться жити, і мусиш. Люди добрі, то й не обидять удови й сироти. Коби тільки не прогнав з посілля дідич...

— Дідич? — здивувався боярин. — Прецінь се волость Богдана Рогатинського, а сей вас не скривдить. Се благородний чоловік, а ваш Михась не тільки служив йому, але у сій службі і згинув.

— Се правда! Хай мене Бог боронить, щоби я казала лихе про боярина Богдана! Але, бачите, Рогатинський в Олеську, де збирає ватагу проти ляхів. Се йде пиняво, бо у нас до праці завсіди рук доволі, та до бійки, грабїжі їх нема. У ляхів не те! У них і пан Заремба кинув майно й уряд і попхався сюди на моє горе, мою смерть... У Польщі завсіди чимало найдеться сволочі, розбишак, голодранців, лінтяїв, і боярин Богдан може впасти. Що ж тоді буде з нами?

— Ба, не бійтеся! Тут паном має бути великий князь Свидригайло.

— Має бути, має бути! — повторила жінка. — Чи одно має бути, а нема? Король має бути паном над Польщею, а великий князь Вітовт тут. Не помогли грамоти, старости, княжі тисяцькі. Сі — своє, бояри — своє, а шлята — своє. Задобре шляхті діється у нас, і вона по-доброму відси не піде!..

— Піде, бо ми їй дорогу покажемо! — кликнув Андрійко, радий, що може й собі сказати слово.

Вдова глянула на хлопця, і сумний, суворий вираз її очей злагіднів дещо.

— Попробуй, сину, — сказала, та нагло рум'янець зацвів на її пожовклих ягодах, а очі заблїстїли люто, — попробуй, а побачиш, що тільки такими малюнками, як ось сей перед моїм порогом, можна прогнати злодія з чужої корони!

Боярин Микола мовчав, а серце Андрійка стиснулося, наче у тривозі. Щезла десь охочість до лицарської розправи та двірських і лицарських пригод, а з пїтьми, яка закривала

будучину перед його пізнанням, виринула страшна змора безпощадної, лютої боротьби двох народів, боротьби, яка не знала милосердя, ні благородности, тільки ціль: знищити, викорінити противника та його трупом нагодувати месть...

Гості удалися на супочинок, а слідуючої днини вирушили у дальшу дорогу. Давно не видане сонце знову засвітило на небі, і хотяй уже не гріло, та все-таки веселіше було їхати розмоклим шляхом.

Поготівля, яке подорожні бачили в одному селі, було й у других, крізь які приходилося їхати. Усюди мужики держали сторожу проти грабіжників, які увихалися біля більших польських замків. Ще гірше було у Львівській землі, де за вісімдесят літ успіло осісти доволі багато польських панів, з якими прибувала на нове посілля й їх служба. Були се люди, які їхали на схід не на те, щоби працювати, а щоби тільки панувати, і вважали свій рід, мову, звичаї, віру нескінченно вищими від руських. День у день стрічав боярин Микола мужицькі ватаги, які ішли зводити свої рахунки з сими підпанками, які, не знаючи стриму пристрастям, допускалися просто нечуваних проступків та злочинів. Страшні були сі злочини, але й кривавою була заплата покривджених. Усе, що звало себе польським, гинуло з рук огірчених мужиків. Горіли двори, і то не тільки польські, але й усіх перевертнів, які, заманені привілеями короля Ягайла з 1413 року, покинули рідну віру, обичай, мову, побраталися з гладкими, лелітками західного лицарства пристроєними польськими панами та поженилися з химерними, дотепними і так легкими, ах, як легкими у розумінні життя та його понад, польками. Безцільно приглядалися усьому зі своїх старих дворищ нащадки галицьких бояр, які не мали відваги покинути рідних святощів, ані охоти обстоювати за мужицькою справою. Замало було у них сили, щоби завести на взір перевертнів панщину, бач, поляки не піддержали б православного, а то й самі підбурили б мужиків проти них. Зате забагато було в них боярської гордості, а ся дозволяла їм тільки князя слухати, а не волі народу.

А князя не було. Свидригайло не післав навіть відпоручників на Поділля. Князь Федько Несвизький, боярин Богдан Рогатинський на власну руку тільки починали бій, а обох піддержували тільки мужики.

Так-то цілий край опливав кров'ю!

Здавалося не раз подорожнім, що се татарва відновляє часи Батия і лунами по небу значить свій шлях на землі. Серед багатством, плодами, всіляким добром цвітучої землі раз у раз стрічали вони згарища дворів, сіл, церков, бачили трупи коней, людей, а над ними хмари вороння. Туго зачи-

нилися ворота городів, бо і там упосліджені нащадки давніх руських огнищан-купців із голоду, холоду та нужди хапали за зброю і кидалися на зайшлих, привілеями обдарованих католиків із Польщі та Німеччини, якими заповнила давні городи Руси королівсько-княжа державна мудрість. Світ валився, а видці мимохіть питали себе: чи се старий лад гине, чи, може, новий розпадається?

Так-то посеред сих страшних, кривавих картин ворохобні, грабіжи, заколоту, безголов'я, утечі та опору, нападу й оборони заїхали подорожні до Луцька, оминувши Львів та Буськ.

V

У наріжній вежі Луцького замку, якої вікна виходили на широко розлитий Стир, при широкому, золототканим покривалом накритому столі сидів сорокакількалітній муж у кінчастому шоломі, карацені та кольчузі східного виробу. Острі, виразисті черти лица та суворий погляд лискучих чорних очей надавали усій появі мужа грізний воєнний вигляд. З-під довгих, навислих вусів не видно було уст, і тільки голос, який із них добувався, перечив усій появі. Був він лагідний, м'який, наче голос батька, коли говорить до любимої дитини. Перед столом стояв, похиливши голову з пошаною, Андрійко.

— То ти, дитинко,— сказав лицар,— дбаєш про своє й моє ім'я. Ім'я мужа — се найтугіше забороло проти покус ложі, облуди, розкоші. Скажеш собі: «Я вчинив би се, хоч би й навіки пропасти прийшлося, але Юрші сього вчинити не слід!» І ось відлетять від тебе дияволи, якщо ти справді Юрша...

— І я так гадаю, дядьку! — тут хлопець підняв очі.— Ось тому й не остався на Поліссі, тільки пришкандибав аж тут.

— Гаразд! Я не мав часу приїхати швидше, бо на заході уже йде війна. Де ж боярин Микола?

— Боярин відвіз мене сюди, а опісля поїхав у Олесько, бо у нього було діло до боярина Богдана Рогатинського. По-дорозі сюди не могли ми туди поїхати, бо якраз біля Олеська горіли тоді села.

— А не знаєш ти, за яким ділом поїхав боярин?

Через хвилю зводив хлопець, видно, внутрішню боротьбу. Вкінці підняв голову і, паленіючи, промовив:

— Знаю!

— Що ж се було?

Хлопець мовчав. Бистро глядів на нього Юрша з-під насуплених брів:

— Ну, кажи!

— Не скажу! Не во гнів вам, дядьку, але не скажу!

— Ов? А се чому? — поспитав суворо дядько.

— Бо се не моя тайна!

— Так? — сказав на те протяжно й холодно воевода.—
Не твоя тайна? Коли ти її знаєш, так вона твоя, а як твоя,
то скажи її мені. Сам зрозумієш, що у княжій кріпости годі
держати людей, які носяться з несвоїми тайнами. Видко,
вони небезпечні, коли й мені їх знати не ялося.

Андрійко поблід і затиснув уста.

— Воля ваша, дядьку! — сказав і замовк.

— Ну, кажи!

— Не скажу!

— Скажи, а то присилую!

— Воля ваша, дядьку, а тайна не моя, й ніяка насила мені
її не вирве!

Хвильку глядів ще дядько на братанича, вкінці встав.

— Бачу, дитинко, що ти іменно такий, яким я тебе бажав
видіти. Тільки, бачиш, як хочеш заховати тайну, то не зрад-
жуйся, що її знаєш.

Молодець глянув сміло у очі дядькові.

— Я говорив правду, коли ви мене питали! — відпо-
вів! — Іншому не відповів би зовсім.

Воевода підійшов до хлопця, обняв його і поцілував
в чоло.

— Гарно, дитинко, вчинив, що сказав правду мені, а ще
краще, що навіть мені не видав тайни. Тайна справді не
твоя, а правда — се дорогий скарб, яким не кожного слід об-
даровувати! Та, бачиш, я твою тайну знаю!

— Як-то?

— А ось як. Князь Ніс зі своїми синами, боярин з Рудни-
ків, Богдан з Рогатина, князь Несвизький, твій батько та ще
кількох інших — се одної матері сини. Усі ми бажаво поста-
вити князя Свидригайла на чолі нашого народу, і то не тільки
боярства, але й мужиків.

— Так, але...

— Нічого «але»! Ми не знаємо, що князь на теє скаже,
і се, що ти бачив по дорозі, се усе діється по нашій волі, тільки
ще без ладу...

У сій хвилі увійшов у кімнату хлопець, одітий у обтис-
лі рожеві штанці та зелену куртку з багато нашиваними ши-
рокими рукавами.

— Пані Офка, старостиха кам'янецька, — сказав із по-
клоном, — питається, чи може прийти за пильним ділом?

Михайло Юрша відступив від братанича, а його чоло
стягнулося.

— Скажи своїй пані, що я завсіди рад послужити їй, о скільки на се дозволяють мої повинности супроти мойого князя і народу.

Русявий хлопець поклонився знову і відійшов. Відходячи, зирнув на Андрійка, а на устах його появился усміх. Хлопець був у віці Андрійка, та з блідого лиця і змучених, синцями обведених очей гляділи на світ пересит та життєвий досвід скороспілости.

Хвилину по його відході станула у кімнаті жінка у кармазиновій сукні з білими шовковими вставками та прикрасами по боках. Довкола вирізу на груди блистів золотий позумент, на якому нашито кільканадцять брильєнтів. Спереду над ізгибом, між обома грудьми, видніла величава застяжка зі смарагдом, окруженим малими брильєнтами у золотій філіграновій оправі. Рукави, угорі вузькі, обтягали туго повні рамена, а удоли спливали широко, у виді грецьких, аж до колін. При кождому движку з-під широкого рукава указувалася мала, повна, мов алебастр, біла рука, стрійна у золоті нараменники.

Коли Андрійко глянув у лице прибувшої, аж занімів зі зачудування. Такої краси не бачив ще зроду. Здавалося йому, ангел Божий зійшов із неба між людей, та небагато бракувало, а був би вкляк посеред кімнати і підняв руки горі, мов до святої ікони у Печерській лаврі. А вона, видко, відчула повний подиву погляд хлопця, бо на ходу звернула на нього свої великі, чорні, мов терен, глибокі, мов море, очі. З-під тонких, лучистих, над носом темним пухом получених брів упав її погляд на хлопця, і прошибло його наскрізь, мов булатна київська стріла. Він поблід, а його руки мимохіть піднялися до висоти лиця. А тоді на білих, мов молоко, ягодах заіграв рум'янець, ніжний, наче перший луч сходячого сонця на весняному снігу; повні, мов спілий гранат, коралові усточка стягнулися до приязного усміху.

Шумлячи шовками, жінка боярина Кердеєвича поклонилася і сіла на застеленій ковром лаві, з якої щойно повстав воєвода Юрша, який, не знать чому, похмуро глядів на красавицю. Коли сіла, поспитав коротко й холодно:

— Чого бажає жінка мойого колишнього друга боярина Кердеєвича?

— Чому кажете «колишнього», достойний воєводо? — спитала, підіймаючи осліплючо-білу рученьку, неначе з просьбою.— Чи ж він вас у чомусь обидив, що ви відібрали йому своє серце?

Лице боярина дрогнуло, немов хтось вразив його у щойно засклеплєну, а ще незгоєну рану.

— Не відбирав я йому серця так довго, доки він не дав собі відібрати свого!..— відповів.

Пані Офка засміялася сріблним голосочком.

— Невже ж ви, достойний воєводо, бажали й могли стати Грицькові жінкою? — спитала.— А може, може, мали на його серце інше приміщення? — додала жартівливо.

Юрша заперечив головою.

— Ні, пані,— відповів поважно,— ваші випадки неудачні. Не тут у мене спорохнявів частокіл. Ви самі знаєте, що мій друг був боярином, а не шляхтичем, і се причина мого огірчення.

— А хіба те не все одно?

— На пергаміні — може, а на ділі — ні! Ось ми, бояри, сидимо спокійно у дворищах, а шляхтичі благословлять ногами землю, ту саму, якій вони тільки лиха заподіяли. Наша споконвічна земля не має місця для шляхти, хіба на могилу для неї!..

Грізно стягнулися брови воєводи, а чудова ляшка замовкла. Усміх щез з її уст, і вона стала пригризати їх білими, мов жемчуг, зубами.

— На жаль,— продовжав Юрша,— не знав я, що мій друг за жінку промінєє душу. Лицарська честь не дозволяє мені в'язнити вас або відіслати до чоловіка на поталу мужицьким ватагам, які бушують по усій країні і творять суд над ворогом нашої віри. Тому остаєте тут на волі...

— Саме у сій справі бажала я дещо з вами, достойний воєводо, поговорити.

Юрша пересунув рукою по чолі, наче відганяючи понурі картини й гадки.

— Говоріть, пані! — сказав тихим голосом.

— Кажете, достойний воєводо, що я на волі. А тут між тим не пускає мене сторожа у город. Знаєте прецінь, що, крім Марини, яку дарував мені чоловік, не маю іншої служби, і за кожною дрібницею мушу сама ходити по грецьких, німецьких, польських та чеських склепах...

Воєвода глянув насмішливо у очі Офці.

— Ім'я твоє, пані, є ім'ям премудрости — Софії. Не треба, одначе, думати, що вона уся вселилася у вашу гарну головку, так що для других не остало нічого. Живемо на Волині, пані, а по Волинь не посміють хіба навіть і ваші земляки посягнути. Не дістануть вони її, хочай би у кожному городі були услужні купці та гарні жінки, які передають вісти і письма, а надто небезпечних ворогів зводять з ума грошем або красою!

Ніжне личко Офки почервоніло, мов грань.

— Як-то? До чого гнете, воєводо? Як ви смієте?..

Але не сказала більше ні слова. Приказуючий движок руки Юрші спинив її.

— Се я повинен би про се спитати вас! — сказав спокійно. — Але я не питаю, бо шаную вашу молодість та лицарський обов'язок. Я не питаю, але ставляю варту біля замкової брами, яка не пускає жінок до купців, а купців до жінок. Ось і все!

— Чи се усе, що можете мені відповісти? — спитала красавиця.

— Так єсть!

Хвильку сиділа пані Офка на лавці, аж ось стали її уста замітно дрожати.

Руки закрили лице, і нагло розплакалася старостиха, мов дитина.

— Ах, я нещасна! — лебеділа. — Де ти, Грицуню, діваєшся, що мене оставив тут на наругу ворогам? Бідна ж я, бідна, сама, мов билиночка в полі, ні батька, ні мами, та ще й узаперті... О Боже!

— Плачте, пані, плачте, се облегшить вам вашу долю, а мені дасть доказ, що я не помилився, — замітив поважно Юрша.

Вмить успокоїлася старостиха.

— Як-то?

— Звісно, як! Жіночі сльози — се остання зброя у жінок, і то зброя однако небезпечна для усіх, проти кого звертається. Йї не опреться ні батько, ні чоловік, ні любовник. Видко, усі інші способи завели тебе, коли уживаєш сього. Але тям се! Я тобі не батько, не чоловік і не любовник. Я рука й голова князя на Волині...

— Ох, коби він був тут! — крикнула молода жінка. — Він, певно, пустив би мене у город на покупки. Але се моя вина! — додала по хвилі. — Я повинна була відразу знати, що краще мати діло з паном, чим з його холопом.

Се сказавши, встала й пішла до дверей. Юрша, почувши обиду, поблід, мов стіна, але не сказав ні слова. Також і Андрійко, який бажав зразу кинутись навколішки перед нею та жертвувати їй свою поміч і услугу, спинився, чуючи її останні слова. З усеї розмови догадався сейчас, що пані Офка посидала з Луцька вісти ляхам, які ладилися повалити самостійність Литви, а принайменше відірвати від неї Поділля та Волинь на вічне рабство й загибель руського імени.

Хвилю сидів Юрша мовчки, оперши голову на руки. Далі піднісся і звичайним своїм лагідним поглядом обкинув братанича.

— Бачиш, Андрійку, яку цяцю прислав мені сюди Кердеєвич. Не тільки занастив свій рід і себе, а ще й се останнє жерело погожої води, сю опору князя і народу бажає затроїти своїм поганим духом.

— Але ж вона гарна, дяденьку, як... як...

— Як диявол, який береться спокусити Божого угодника. Її краса, синку, пірве тебе, як пориває усіх, та приглянься ближче а побачиш, що ся вишня — се отровниця, що під шовковими звоями ангельських кучерів ростуть чортячі ріжки.

З острахом глядів хлопець на дядька, бо у його до напруженого думання непривичній голові ніяк не могло поєднатись се, що почув, з сим, що побачив.

Але Михайло Юрша не дав йому довго роздумувати.

— Ходім на майдан! — сказав. — Маю нині розіслати людей на села й переглянути сили, які маємо.

Радо пішов Андрійко за дядьком.

Луцький замок лежав на стрімкому боці Стиру і був доступний, властиво, тільки з одної сторони. Мимо сього, звідусіль окружали його високі мури зі заборолами, критими хідниками та вежами, а посередині стояла палата князя, у якій під той час мешкав Юрша. Каштелян Заремба виїхав був до Серадза, і у кімнатах княгині, які знаходились направо від великої сіни, пробувала пані Офка з Мариною. Вона була постійно під вартою чотирьох татарських ратників, яких Юрша колись привів зі собою з українського пограниччя та обдарував свободою. Живучи у дозвіллі, татари були віддані своєму володареві тілом і душею, тому саме їм повірив воєвода стереження жінки Кердеєвича. За палатою, у горішній частині замку, стояла ще мурована зброївня, а поруч неї столп, тобто старинна вежа, виставлена з великих зломів тесового каміння. Була се найстарша частина усього замку, а разом найбільше забезпечена від нападу. Вхід до неї находився два сажні понад землею, і тому треба було до вежі вилазити по драбині. У долішній частині були комори на припас і глибоченний колодязь, якого дно сягало до рівня ріки. Під вежею були пивниці на меду, вина й всілякий припас, а під пивницями — льох на в'язницю для найнебезпечніших в'язнів. Осібним будинком була князем Вітовтом на західній стороні майдану поставлена кухня, у якій варили їсти для усієї залоги замку. У східній стороні майдану стояла капличка, у якій щодня читав піп Богослуження для залоги. Коли князь пробував у замку, капелан правив для нього «мшу» у кімнатах.

По обох боках в'їздової брами вискакували уперед дві низькі, широкі кругловежі, які від боків боронили доступу

до замку. Над самою брамою лучила їх крита галерея, якої долівкою було склепіння брами. У середній стіні хідника були густі стрільниці, а у долівці — лійкуваті отвори, якими виливано на нападаючих кип'яток, смолу або олово, якщо вони виломили би ворота. Луцьк не міг щодо своєї оборонності рівнятися з Перемишлем або Марієнбургом; все-таки стінці замку були грубі й могли опертися довший час усякому ворогові.

По майдані крутилося кількадесят мужиків у коротких кожухах та високих шапках, усі зі списками або косами та топорами. Деякі мали під кожухом широку шаблю, за поясом ніж, а мало не кождий на плечах — лук та стріли у берестяному сагайдаку. Між мужиками видко було Кострубу і Грицька, які сварилися завзято зі собою. Коли побачили обох Юршів, підійшли оба і поклонилися.

— Достойний воеводо і ти, боярине! — заговорив Грицько.— Рішайте ви, кому з нас оставати тут, а кому йти за другими.

— Куди? — поспитав Андрійко.

— Туди, куди йдуть сі усі,— тут указав рукою на товпу мужиків,— у пограничні села збирати нарід до боротьби з наїзником.

— Ідїть оба, а мені оставте Скобенка! — відповів молодець.— Він і так нікуди не годиться, хіба на боярські покої.

Дядько Юрша усміхнувся.

— Уважайте тільки, що на случай війни Луцьк буде в облозі, а ваш боярин у небезпеці. Не завадило би, щоби хоч один з вас був тоді з ним у замку.

Оба парубки відійшли, а воевода зібрав мужиків довкола себе і розсилав їх по одному у різні села та містечка: одного — у Сянїччину, другого — у Перемишль, третього — у Ярослав, Городок, Вишню, Буськ, Рогатин, Теробовлю, Галич, Володимир, Грубешів, Красностав, Белз. По двох-трьох розходилися мужики й сідали на свої дрібні коні. Коструба з Грицьком поїхали у Нижанковичі та Добромиль.

Тої самої днини відбув також воевода з братаничем першу пробу фехтунку і з радістю замітив, що, побіч незвичайної сили, є у нього й немале знання. Хлопець умів зовсім добре орудувати доволі важкою шаблею, умів завадати удари і відбивати випаді противника.

— Доволі на нині! — сказав вкінці старий Юрша.— Заки прийде облога, зроблю з тебе першого рубаку на усю Волинь.

Проча часть дня зійшла Андрієві на огляданні замкових стін, ланцюгового мосту, зброївни, кухні та прибрамних

круглих веж-ронделів. У одному з них стрітив Андрійко рожево-зеленого пажу пані Офки, який зараз начав з ним розмову про всілякі замкові сплітки, про свою паню, поза якою, видно, й світа не бачив, та про заходи князя Олександра Носа і багатьох інших, щоби позискати ласку красавиці. Вкінці заявив довірочно Андрійкові, що його пані любить молодих хлопців, бо має старого чоловіка, і просив його відвідати колись у покоях старости, то, певно, й її побачить. На превелике диво, Андрійко не слухав спліток, а на запитання аж замахав руками.

— Куди мені йти в гості до чужих, які мене ще у віці не видали! — сказав. — Я боюся...

— Чого?

— Що дядько гніватиметься!

— Ха-ха-ха! А хіба дядько про се дізнається?

— Звісно!

— Хто ж йому скаже? Прийдеш ніччю, коли ніхто тебе й не побачить, я тебе не видам, ні пані Офка, ні Марина, а ти сам...

— Іменно я! — відповів хлопець. — Лож не осквернить моїх уст перед опікуном, який заступає мені батька.

— Чи і нинішню розмову розкажеш йому? — запитав живо паж.

— Ні! Ти не знав мене і гадав, певно, що мені так само тяжить опіка воеводи, як тобі. Тому я не видам тебе, але на будуче не тягни мене зі собою туди, куди мені не ялося ходити!

Злосливий усміх промайнув по лиці пажу, але голос його звучав жалісно, коли знову заговорив.

— Ах, легко тобі таке говорити. Та, бач, я, молодий, моторний, нидію тут сам-один без товариша, без розривки, то часами й бажало б ся мати когось при собі...

Андрійко глянув приязно на ровесника.

— Чи ж я тебе гою від себе? Противно! Прийму тебе у себе або гратися буду з тобою на майдані луком, рогатиною, навіть мечем довгим або коротким. Кільки тобі літ?

— Дев'ятнадцять!

— Тільки, що й мені! Ось і гаразд, що стрітилися. Перед обідом звичайно учить мене дядько фехтів, а пополудні виїздить у город судити суди на ринку або розсилає гонців, то ми можемо тоді погерцювати по майдані.

Оба товариші розпрощалися сердечно, а особливо Андрійко рад був несказанно, що найшов прецінь когось, хто не був ні старцем, ні дитиною, тільки якраз йому під пару.

Вечором увійшов у його кімнату Скобенко з вечерею.

— Дядько спить? — спитав Андрійко.

— Ще ні! Боярин Микола вернув, і оба радяться у наріжній вежі.

— А! Боярин вернув?

— Еге ж!

— Добре, можеш іти спати!

Скобенко неохітно подався до дверей, але перед порогом відвернувся знову.

— Боярине! — начав несміло.

— Чого тобі? — поспитав молодець живо, зачудований неожиданим запитом.

— Чи у вас... то єсть не конче у вас... нема якого діла до сеї пані?..

— Якої пані?

— Ну, сеї старостиhi, що то у неї Марина...

— Яка Марина? Що тобі, Скобенку? Ти, може, з глузду теє?..

Гарний молодик почервонів, мов грань.

— Бо я думав було...

— Що таке?

— Що у вас є яке діло туди, я його вельми радо полагаю див би і пішов туди.

Андрійко все ще не розумів челядника.

— Яке ж у мене може бути діло до Марини? — чудувався.— Я ж її у вічі не бачив!

— Ба, ні, не до Марини, а до пані! До Марини — то вже я...

Андрійко порозумів, і кров вдарила йому до голови. Сцена у кімнаті воеводи, сплітки паж, тепер знову бажання Скобенка поучили його про багато дечого. Видко, дядько воевода добре вчинив, що поставив варту біля воріт красавиці, бо вона за усяку ціну бажала притягнути хочай би його, недолітка, або ковтуна Скобенка. Навіщо? Сього він не знав, але певно знала вона.

— Ні, у мене нема діла до пані Офки, а й тобі не раджу заходити собі з Мариною. Служниця старостиhi — се, як чував, боярська дитина і на тебе глядіти не стане, а якщо тебе кличе, то, видко, бажає тебе підвести на якусь нечисту справу. Тому бережися, щоби не попав у халепу! Ти приїхав зі мною, і я відповідаю за тебе перед дядьком. Якщо дізнаюся, що ти не послухав твого господина, побачиш, що буде, а радше почувеш на власній шкірі! А тепер шуруй спати!

З похиленою головою, наче вишмаганий пес, пішов Скобенко геть, а Андрійко з'їв скоро вечерю і відчинив високе, вузьке вікно, яке виходило на ріку. Студене повітря овіяло його, але він не зважав на се. Крізь його голову наворотню

хвилею пропливали усі вражіння цілої днини, так сильні, а так ріжнорідні: дядько, паж, пані Офка, її краса і злоба, її хитрощі, Скобенко, Марина, незнана якась затія ворогів князя Свидригайла, якої нитка губилася у палаті воеводи, а саме в покоях старостиhi. Вкінці огорнула хлопця цікавість, він замкнув вікно і вийшов з кімнатки, яка лежала у критій галереї над задньою фіртою замку. Таких кімнаток було три, а усі виходили на вузький коритарик, з якого вели одні східці удолину до фірти, а другі — угору, до критих хідників на стінах кріпости. У сьому коритаріку було також віконце, крізь яке було видко палату, зброївню і начальну вежу. Андрійко вийшов на коритарик, і першим, що завважив, було те, що Скобенка, який спав у сусідній кімнатці, не було. Крізь віконце побачив, що у сій половині палати, де жив воевода, світиться багато світел, видко, відбувалася якась нарада. Але і у половині, де перебувала пані Офка, світилося ще в одній кімнаті. Чи там був Скобенко? А як був, то про що вони там говорили? Андрійко вернув у кімнатку, узяв кобеняк і рішився йти та прослідити усе як слід. Коли, одначе, вийшов на коритарик, світел у воеводи вже не було. Через майдан ішов зате хтось з брязком лицарських острог та піхви меча, і то якраз сюди, бо по хвилі заскрипіли чоботи на східцях... Тихо ускочив Андрійко у свою кімнатку, а ледве скинув кожушок та сів при комині, коли у кімнату ввійшов боярин Микола.

— Гаразд, хлопче! — закликав. — Дай-но тут свою маківочку, хай поцілую. Воевода вельми радий, що ти тут. Видко, припав ти йому до серця. Радій, хлопче, з сього, бо Михайло Юрша нікому даром душі не віддасть.

VI

Боярин сів при огні. Андрійко поставив перед ним збанок меду, який приніс йому був Скобенко до вечері а якого він не пив. Довго сидів боярин мовчки і глядів у багаття, зморщивши брови. Врешті поставив кубок на припічку і звернувся до хлопця:

— Андрійку! Тобі вісімнадцять літ минуло, ти вже й не дитина і знаєш, за чим я їздив у Олесько, правда?

Хлопець кивнув головою.

— Бачиш, у нас не було ніяких заздалегідь приготованих сил, не було провідників, зброї, припасу. Уся погранична війна, яка уже ведеться, — се діло самих простих людей. Князь Несвизький і Богдан Рогатинський подбали про найближчі околиці своїх замків, і кождий з них має уже чималу силу оружних мужиків. Наш воевода також вчинив те нині

для Волині, Опілля, Холмщини і Перемишчини. Але Перемишль — се далеко на захід, і туди треба вислати якогось мужика більше тямучого, чим звичайні мужики. Туди ось поїду я, а Коструба й Грицько пішли уже туди нині рано. Усе те гаразд, а прецінь ляхи знають про нашу готовість, і шляхта тікає в оборонні замки. Зі заходу починають напливати польські ратники, всілякі дурисвіти, дармоїди, жебраки, а усе дике, обдерте й голодне. Відки ляхня знає про наші наміри не віддати ні клаптика споковічної руської землі без бою? Я досліджував дорогу, якою відомости йшли зі сходу на захід, і пересвідчився, що вони йдуть з Луцька. Тут, під боком воєводи, живе зрадник...

— Того зрадника догадується воєвода в пані Офці! — докинув Андрійко.

— Так! Тільки вона сама хіба не перевозить вісток із палати. У неї є або був помічник-післанець. Сього-то післанця треба нам вислідити за усяку ціну. Ти поняв мене?

Андрійко потвердив рухом голови.

— А тепер послухай, боярине, що помітив я! — сказав і вкортці оповів свою розмову з пажем та Скобенком.

Боярин слухав уважно, вкінці встав і начав ходити по кімнатці.

— Так, правда! — сказав. — Тут напевно криється відповідь на питання, хто саме носить чи, радше, носитиме вісти у город.

— Думаєте, Скобенко?

— Еге ж!

— Ну, я його припильную, а якщо помічу що-небудь, донесу сейчас воєводі, а Скобенка покараю тюрмою.

Забавно звучали такі рішучі слова в устах Андрійка, і боярин Микола усміхнувся собі в уси.

— Саме тому я прийшов до тебе, бо воєвода не буде хіба бігати за залюбленим парубком, а переловити його треба конечно. Я мушу виїхати, останеш хіба ти сам, бо князь Олександр... щось не тее, а його брат Танас сидить у Троках. Ти один можеш се зробити. Тільки тут треба братися до діла хитрощами. Якщо накинешся на Скобенка мокрим рядном, з буком та тюрмою, то він затнеться й нічого не скаже. У вісімнадцятому чи двадцятому році життя стає героєм навіть трус, де йде річ про ласку дівчини.

— О, так! — вирвалося у молодця. — Я сам волів би згнути, чим осоромити себе перед дівчиною.

— Невже ж? — усміхнувся боярин, а його лице дрюгнуло неспокійно. — То й ти вже також скуштував сього овочу? Ти любиш?

Але ясний, отвертий погляд Андрійка успокоїв боярина.

— Ні, боярине,— була відповідь,— але я не раз думаю про се...

— Гей, не думай, сину, про се! Воно само прийде і знайде тебе у свій час, а тоді горе тобі, якщо не зумієш здавити невчасних поривів.

— Саме тому, щоби не піддатися їм не в пору, не раз думаю про них!

Боярин махнув рукою, як сей, що відганяє від себе якусь прикру гадку або обаву.

— Отже, ти вистежиш післанця пані Офки і зловиш його? — спитав.

— Якщо не втече заздальгідь, то зловлю його напевно! — запевняв хлопець.

— То добре! Уважай тільки, щоби не сполошив противника передчасом. Гляди добре, і аж виглядиш.— тоді лови, кого запопадеш. Чотирьох татарів Юрші й моїх двох пахолків будуть готові на кожний твій поклик!.. Добраніч!..

Боярин пішов спочивати у третю кімнатку в галереї, поруч житла Андрійка і Скобенка. По якомусь часі послідував і молодець за його прикладом, бо подумав, що зрадник перший не занедбає ніяких мір обережності і не дасть себе зловити так легко.

Вкоротці заснув глибоко.

Між тим у кімнатах старостики горіло на великому круглому столі кілька свічок; на узористій скатерті стояло у глиняному збаночку чорнило, а біля нього кілька заструганих тростинок-пер. Одно з них держав у руці паж і водив ним спроквола по невеликій карті пергаміну. Довгі русяві кучері молодця опадали аж на папір, а на чоло, мимо холоду, виступили густі краплі поту. Паж писав за диктатом пані Офки, яка сиділа напроти нього у куцому кошуку, оперши маленькі ніжки на стільчику. Біла рука старостики гралася деревляною мисчиною, у якій був пісок до засипування письма. Ся рука дрожала зі зворушення чи подразнення, а уста викидали зі себе цілі потоки слів.

— Напиши, Ясю, що се моя послідня вістка. У мене є чоловік, який має величезні маєтки а мене у-всьому послухає. На один мій кивок викине з хати усіх, кого я не схочу у ній бачити. Він поганий собою, русин, і я не люблю його, але він любить мене і є дуже, ах, як дуже добрий! Краще мені жити з ним, чим переносити на собі грубости такого Юрші! Ох, коби я його мала в руках... Я б йому веліла очі вибрати!.. Тому напиши, що я при першій нагоді виїду відси. Батько надіявся, що князь Жигимонт Кейстutowич кине оком на мене, і через мене надіялися вельможі запанувати над Литвою. А тут — князем Свидригайло, а Кейстutowич по його сторони.

Кердеєвича не вбили, хочай обіцяли, тож тепер хай дадуть йому спокій, але і мені доволі уже чужих забаганок. Я хочу жити для себе! Розумієш мене?

— Розумію, ваша милість. Я написав уже, що Богдан Рогатинський збирає сили в Олеську, а Юрша в Луцьку та що у сих гніздах головна небезпека. Князь Свидригайло не бажає собі війни й не має потрібних сил. Мужики й дрібне боярство — се найтяжча перепона для кресько-городельської умови. Тому наші війська повинні перш усього вдарити на сі два замки. Русини ладять також бунт на заході, але про се батько каштелян буде, певно, знати. Врешті додав я, що бажаєте свободи, а як вам її не дадуть, то самі подбаєте про способи й дороги добути її силою або підступом. Чи добре так?

— Дуже добре! Справний з тебе помічник, Ясю! А ось пісок. Засип письмо, звини й заверни у шовкову хустину. Відтак поклич Марину.

Ясьо слухав приказів, тільки раз у раз підіймав зір на прегарне личко своєї пані — і ласо, і підданчо. У очах світилися якісь дивні огники, а уста затискалися раз у раз. Нагло почувся у сусідній кімнаті крик наляканої жінки. Прожогом метнулася старостиха зі свічником у руках за Ясьом у кімнату Марини. А тут очам її представився доволі цікавий вид.

На низькій лежанці, вистеленій вовняними ліжниками, напівлежала, напівсиділа дуже гарна, кругленька та повненька собі чорнявка, літ, може, вісімнадцяти, а побіч неї — Скобенко. Личко дівчини аж горіло від рум'янців, а й лице хлопця пашіло від внутрішнього захвату, а може... може, й від чого другого, бо у очах дівчини світилися іскри гніву, а рука була піднесена. Розхристана одіж Марини свідчила про палке залицання Скобенка, а він сам був майже непритомний. Побачивши Яся, дівчина розкричалася, а хлопець зірвався і стояв ні в сих, ні в тих, немов зловлений учителем школяр.

На вид пані Марина закрила лице руками і вибухнула плачем, а відтак кинулася їй до ніг.

— Ох, пані! — лебеділа. — Прости мені, що прийняла сього злодюгу у хату, але я гадала зразу, що се парубок з доброї хати, який, може, пошанує мене та вам о мене поклониться, а він зачав від другого кінця і...

— І що? — спитала старостиха остро, коли дівчина запилилася.

— Іще нічо, але якби не ви й пан Ясьо, то не знаю...

— То ти не могла швидше крикнути?

— Та бо, прошу вашої милости, зразу то він поводився чемно, а відтак мені було стидно кричати...

— А сидіти на одній лежанці з чужим парубком не стид? Хто ти? — спитала, звертаючись до Скобенка.

— Я — Скобенко, київський міщанин, тепер у боярина Юрші на послузі.

Пані Офка аж подалася взад із обурення. Поставила свічник на стільчику і заговорила до збентеженого молодця.

— То ти у Юрші, сього гнобителя жінок і дітей, приходиш до сих, яких він держить узаперті, мов в'язнів?

Скобенко уперше підняв свої спущені очі на пані Офку.

— Я не у старого воеводи, а у його молодого брата-нича... — відповів.

— У сього, про якого я розказував вашій милости нині під вечір, — вмшався Ясьо.

— Ну так, то що іншого! — усміхнулася пані Офка. — Коли так, то будемо ще говорити.

Се сказавши, приказала Марині встати й позапинати розхристану сорочку й плахту, а сама сіла на дзиглику. Довший час приглядалася гарному хлопцеві, вкінці сказала кілька слів Ясьові. Паж вийшов, а по хвилі вернув зі шовковою хустиною, у якій завинено було письмо пані Офки.

Тоді старостиха звернулася до Марини і Скобенка.

— Жаль мені тебе, Марино, — сказала, — що так безпрочно погигає твоя краса у сих мурах. Та ще й не досить того! Якись поганці настають на тебе, а я не в силі оборонити тебе, бо й мені самій кожної ночі може лучитися така сама пригода, як тобі нині. А при тім і ми самі — тільки слабкі жінки, які не завжди зможуть вгамувати серце, що рветься до любови.

Марина, яка була дещо успокоїлася, стала знову рюмсати; пані Офка поважно кивала своєю чудною головою, а Ясьо усміхався злобно. Він, бач, здогадувався, до чого воно йде.

Тільки Скобенко не знав хитрощів пані старостихи і вчепився останніх її слів, як останньої доски спасення, щоби вийти зі скрути. Він боявся, що пані Офка зараз завтра пожалується воеводі, а тоді горе йому.

— Ваша милість кривдять мене! — відповів. — Я не поганин, ні злодій, а що я не боярин, то ще не біда. У нас на Русі можна і міщанинові ускочити між бояр, якщо буде Божа воля й княжа ласка. А у мене найдуться високоуроджені опікуни, і задля сеї опіки пішов я саме у службу Юршам, бо вони і Носи — се перші роди у нас... Що я женихаюся до панни Марини, то не на те, щоби її дурити, а щоби по закону з нею звінчатися. Вона мені по серцю, і я повинчаюся з нею!

Настала мовчанка, тільки Марина аж заходилася від плачу.

— Тихо, Марино, не рипи, бо годі гадок зібрати! — сказала вкінці старостиха, а опісля спитала Скобенка:

— Чи се правда, що говориш?

— Бігме, правда! — божився парубок. — Присягну на хрест святий, землю з'їм, що правда.

— В такому разі жаль мені вас обоїх! Бо щоби дістати надання, на се треба волі князя, а хто є ним нині? Заки уложиться усе як слід, мине рік, два, може, й десять, а ні серце, ні літа не ждуть! Скобенкові треба надання сейчас, а щоби його дістати, він мусить прислужитися не Юршам або Носам, але сим, що стоять близько одинокої законної власти у краю — короля!

— О пані, скажіть, кому віддати себе в службу? — просив парубок. — Я готов хоч би завтра, хоть би сейчас їхати чи йти, куди забажає сей, кого вкажете!

— Юрші, Рогатинські, Носи, Несвизькі, Звягельські, Воловичі та сотки других — се вчорашні люди. Нині є Кердеєвичі, Бучацькі. Вони тобі роздобудуть у короля надання, якщо підеш їм на руку...

— Я готов хоч би й нині! — заявив Скобенко рішуче.

Через хвилю гляділа пані Офка у очі Скобенкові, врешті підняла горі вказуючий палець і заговорила спроквола, тихо, але виразно:

— Ти рішаєшся, отже, покинути своїх панів і послужити королеві! Се розумно робиш, бо навіть у сні не снилося тобі, як великою буде заплата короля й благородних польських панів русинові за вірну службу. Не тільки усі бажання твої сповняться, але навіть забаганки стануть законом для тих, що тобі будуть обов'язані. Тому не жалуй услуг... і не зрадь довір'я, яке у тобі кладу я... Бо горе, тричі горе тобі, якщо захотів би ти спроневеритися нам. У нас сила... тисячні способи покарати й князя, не тільки міщанина... А наші в'язниці й муки — се не світлиці у руських замках, ані нагаї тивуна... вони страшні! Вір мені! Я бачила раз, як мучили зрадника... — тут пані Офка витягнула руки наперед себе, неначе відпихаючи лячне марево, — я бачила, і через тиждень страва не перейшла мені через горло. Тям се!

Скобенко зблід і з острахом вдивлявся у гру черт на лиці гарної жінки, по якому хвилями пробігав немовби блиск якоїсь диявольської жорстокости. По хвилі, немов ударений її зором, схилив голову і нахмурився.

— Не грозить, пані! Я не клявся служити своїм панам і гріха на душу не беру, кидаючи їх. Я поклявся вам і буду служити і без погрози, хіба що ви зрадите мене... А тоді,—

тут ясні очі Скобенка прибрали якийсь страшний вираз очей скаженого тигра, — тоді не ослонить зрадника ні дружина, ні замки, ні просьби, чи се буде раб, чи князь, чи навіть король. Горе вам, якщо обманете перевертня... Бо ти не думай, старостихо, буцімто я не знаю, що я стаю перевертнем... Горе вам тоді, кажу, бо моя месть упаде на зрадника, мов грім із ясного неба, мов ядовита змія ужалить його у сні...

Хвилю гляділи на себе обоє, наче два борці перед дво-боєм, наче два баришівники при обманюванні третього, недосвідного. Перша заговорила пані Офка.

— Досить сього! — сказала тоном приказу. — Я вірю у твої запевнення й випробую твою вірність. Ось тобі хустина. Я її ось зашию, а ти віддаси її каштелянові Зарембі у Перемишлі, а опісля відшукаєш на Поділлі князя Олександра Носа і перекажеш йому від мене, що я радо поїхала б у Вільно, бо там є на Антоколлі двірок у зеленому садку. Він уже знатиме, що се значить. Ти поняв мене?

— Авжеж!

— Там одержиш із моїх рук обіцяну заплату: королівське і княже надання, ну і ось її.

І пані Офка указала рукою на покраснілу, мов мак, дівчину.

У невеличкій наріжній кімнатці замку, який здіймався серед троцького озера, сиділо вечором короткої падолистової днини двох мужів. Один із них, у довгій, фалдистій одежі високого достойника римської церкви, зі золотим ланцюгом на шиї, стояв при вікні й поглядав на широко розлите озеро та на чорну раму пралісу, яка обіймала звідусіль розлогий краєвид. Сильно розвинені кости черепа та виразисті черти блідого лица вказували, що се людина, віддана умовій праці. Одначе не слідно було у неї утоми, так звичайної в учених або аскетів, зате подвижні лицеві м'язи свідчили про змогу й умілість укладати черти після впадоби у бажаний вираз. І справді! Був се арцибіскуп Збігнев з Олесниці, канцлер польської корони, якого хитрощі та образування вповнювали усі недостачі у великодержавних затіях короля або сенату.

Другий, старець з рідким сивим волоссям, цупко обгорнувся в кожух і втиснувся у куток біля комина, на якому з тріском та палахкотінням горіли смільні, але вогкі соснові колоди. Глибоко осаджені зеленаво-сірі очі плавали у сльозах, які від часу до часу спливали здовж носа по пергаминово-жовтих, впалих ягодах. Беззубі уста раз у раз жували та висовувалися вперед, а під ними щезав гладко виголений слабо розвинений підбородок. Хвилями губи подавалися

взад, а тоді здавалося, що у старця нема зовсім долішньої часті лица. Словом, на лиці поклала уже смерть свою печать темними п'ятнами на висках, восковою краскою чола та глибокими брижками попід очі та по боках уст. А таки й у сій масці, крім старечої безсильности, малювалося ще почування, а то почування ляку, сїї тривоги, яка обіймає людину у виду смерті або яку викликає забобон. Ся тривога викривлювала хвилями черти лица старця, а тоді з горла добувався стогін — важкий стогін погибаючої людини. За кожним таким звуком оглядався муж при вікні на старця, а на його устах появлявся глумливий усміх.

Аж ось одна зі соснових колод пукла у огні з ломотом, а сніп іскор обсіпав долівку перед комином. З окликом тривоги піднявся старець із подушок, на яких сидів. З-під кожуха висунулася жовта кістява рука і тричі раз у раз начеркнула у повітрі знак хреста.

— *Apage, apage, satanas!*¹ — шепотіли беззубі уста, а вузькі губи дрожали. Олесніцкі відвернувся від вікна.

— Що прикажете, ваша королівська високосте? Відмовте «Сredo», а усі страхіття шезнуть за брамою пекла, відки вийшли.

— Ах! — крикнув хрипло Ягайло. — Сей дух не боїться ваших молитов; се дух Кейстута, якого ви... топір вам у тім'я... порадили мені убити...

Та в сій хвилі з'ясував собі король, що усі поганські духи без розбору мусять горіти у пеклі, хіба що стануть опирами і ходять по смерті... Невже ж Кейстут став опором?.. Але ні!.. Коли б так було, перший він, Ягайло, згинув би, висаний неумолимим ворогом... А все-таки...

Король заспокоївся дещо, та не зовсім, і дрож тривоги раз у раз прошибала його обезсилене тіло.

— Відки ж вашій королівській високости прийшов на гадку Кейстут? — спитав, не скриваючи невдоволення, канцлер. — Правда, що його задушили в Троках, але, певно, не його першого й не останнього...

— Ах, ти не знаєш, що крізь отвір сього комина, при якому сиджу, чути кожний стон, кожде слово, сказане у кімнаті, в якій умирав стрийко. І саме тут, при тому самому комині, сидів я, коли його душили... Я чув усі стони, слова, просьби й погрози і кілька разів бажав було гукнути посіпакам, щоби дали спокій. Але ось Кейстут почав харчіти та гикати... і я не сказав ні слова. А тепер...

Долішня щока опала королеві на бороду, з рота плила слина, а руки тряслися, мов у пропасниці.

¹ Шезни, шезни, дияволе!

— Тепер,— підхопив Збігнев, який бажав за всяку ціну вирвати короля з отупіння та зайняти чим іншим,— католицький король боїться духу поганина, убитого перед п'ятдесяти літами, і забуває, що екклезія — церков...

На воскові ягоди короля завітав нагло рум'янець, впалі очі витріщилися й почервоніли, кулаки затиснулися.

— Ах, екклезія! — закричав.— Яка там екклезія? Ваші польські затії, наміри...

— Ваша величність є якраз польським королем завдяки тим затіям і завдяки католицькій церкві...

Гнів короля утишився вмить.

— Гей, до чого довели вони мене,— жалувався,— до чого довели! Не раз нагадую собі давніх князів, від Гедиміна й Вітеня почавши. І за їх приказом плила кров... Та вони проливали її якось інакше, не так, як я. Вони брали життя силою, а я так ніби краду його!.. На них не може бути кари поза гробом, а за мої вчинки... Бог...

— Шафарем нагороди і кари поза гробом не є Бог, тільки папа і свята римська церков. А вона розгрішила тебе від усіх рессат-ів. За твоє спасення, Владиславе, відповідаю я, твій сповідник...

Настала мовчанка. Зацитьканий старець не успокоївся. Він чув, що слова арцибіскупа — се тільки слова, що ніхто не може відповідати за другого, бо честь мужа... Ах, хто би думав про честь, змінивши двічі віру?.. За що ж віддав себе він, Ягайло, у вавилонську неволю? За скарби, за жіночу красу?.. Ні! Польща була жебраком у порівнянні з Литво-Руссю, навіть мимо татар, а до карооких, круглих, сильних та чудово-гарних русинок куди було облізлим, слабосильним, брехливим і розпусним, ах, як дуже розпусним ляшкам! Не се, не се непокоїло совість Ягайла. Інший чорт вивів його на високу гору і показав йому царство. Се честолюбивість! Блиск, корона, скиптр, товпи у металеву зброю закованих витязів, що поклоняються маєстатові... західні міста з вежами, брамами, аркадами — се не литовський праліс, се не жмудське багно, не степ... За сі багна, ліси, степи продав себе Ягайло православному Яковові, за той блиск корони, за лелітки западної величі продав Якова католицькому Володиславові...

І нагло свіжа, наче не у його тілі зроджена, струя крові заграла у жилах старця. Скорим рухом скинув з плечей кожух та піднявся з подушок. Також на лиці канцлера появився вираз вдовolenня, бо здавалося йому, що він-то саме увільнив короля від душевної боротьби та муки. Не знав, що людині нема приступу до душі, пережертої пристрастями, бо вона повинується тільки дияволу.

— Свидригайло не без причини замкнув нас у сій кімнаті,— говорив король, ходячи там і назад дрібними кроками самолюбної, скупї людини.— Він знає, що се за кімната, від Жигимонта, а сей — від Бірути. Він бажає сказати мені, що й мене може постигнути судьба Кейстута. Але пожди, братчику! Ти не знаєш ще Ягайла!

— Не грозить, ваша королівська високосте! — сказав півголосом Збігнєв.— Ану ж там, у кімнаті небіжчика, чути також кожде слово звідси?

Ягайло обнизив голос, але говорив дальше:

— Я бажав перевести угоду в Крєві й Городлі¹, та уся Литва й Русь станули окунем, хай їх Бог поб'є, і я мусів уступити, так як по Грюнвальді мусів Вітовтові віддати Поділля та признати самостійність. Але тепер Грюнвальда не було, а після Віленської угоди² усі землі Вітовта мають вернути до Польщі. Я признав Свидригайла князем...

— Бо мусів! — вмшався арцибіскуп.

— ...але Поділля й Волинь, або хоч би тільки Поділля, належиться нам!

— Без сумніву,— замітив Олесніцкі,— але як тільки подільська шляхта зайняла замки, Свидригайло замкнув нас у сій кімнаті, і ми мусимо його заспокоїти, щоби видобути-ся зі скрути.

Ягайло здержався у своїому проході.

— Бачите, ваша превелебність, я добре радив, коли бажав зараз після вибору Свидригайла вертати у Польщу. Тепер був би я дома, а Свидригайло...

— Швидше зібрав би військо, чим ми, і війна вибухла би уже нині,— докінчив канцлер.

— Нібито її уже на ділі нема?

— На ділі буває багато, чого не бачиться, ось хоч би постійний спір з німецькими лицарями, спори з Волошею, незгода з татарвою, а перед усім світом у нас вічний мир. На ділі й я канцлер, який неправдою живе, а Ягайло — король, який холоднокровно шле на смерть найближчих свояків, та, проте, я держу ключі раю і втвираю їх саме тому королеві.

Король почервонів, мов грань.

— Не розумію тебе, канцлере! — сказав різко.— Або я король, або ні; або приказую, або скидаю з голови корону, щоби не здирали її мені щоднини другі. Будучи литовським князем, мав я власть, а тепер маю тільки клопоти. Давніше казав я: «Так має бути!» — і так було, а тепер вічне

¹ 1413 р.— Авт.

² 1400 р.— Авт.

лукавство, брехня, викрути. Може бути, що ви впустите мене у Небесне Царство, але я увійду у нього з почуттям власної негідности. О, добре казав небіжчик Вітовт, коли бажав королівської корони з рук римського цісаря: «Хто з вами, поляками, пов'яжеться, той пропав, погубив душу, втратив совість, а добув тільки вічну неславу!..» Ви забуваєте, панове сенатори, що король — теж людина...

— *Salus ecclesiae suprema lex esto!*¹ — відповів архієпископ поважно.— Усі ми терпимо для її добра, усі лукавимо, брешемо, вбиваємо і самі гинемо.— Бо вона, і тільки вона дає нам владу над світом. Владу!.. Чи ваша королівська величність не розуміють ваги цього слова?..

— Ба, слова, слова... коли-бо се пусті слова!

— А чи є де яке слово, що не було би пустим звуком? Владу, Ягайле,— се пилочок на крилі метелика, се хмарка з віддиху на холодній криці, се дим... Владу — се не сила, якої скріплення чи ослаблення можна легко замітити. Один хибний крок, один кивок руки — а зітреться краска з крил метелика, згине хмарка на янскучому вістрі ножа, розвіється дим. З усіх дів усього світу найціннішим, а zarazом найнетривкішим є владу. Тому не вагайся, Ягайле, кривити для неї душею, бо, доки ти її маєш, властивим паном Литви й Руси є свята римська церков, воплощена у польському народі.

— Так, але все-таки се тільки, як кажеш, дим... се позір, а не правда.

— Сказав поганин Пілат: «Що єсть правда?» Невже ж ти бажаєш бути дурнішим від проклятого поганина або мудрішим від Спасителя світу?

Король перехрестився.

— О так, хрестися, Ягайле, щоби відігнати від себе грішні гадки, від яких не розгрішить тебе церков, якщо її не слухатимеш. Ось я розкажу тобі подію, яка недавно лучилася в Римі. Секретар святого отця Поджджо Браччоліні, якого я пізнав був свого часу у Падуї, описав мені її. Один монах забажав жінки якогось там кравця чи шкірника і звів її, але чоловік так цупко беріг своєї власности, що бідний францісканець ніяк не міг добитися сповнення своїх бажань. Але ось жінка занедужала й забажала сповіди. Монах прийшов і... вислухав її, а другої днини прийшов знову. Та сповідь тривала задовго, і неспокійний чоловік увійшов у кімнату. Брацішок на скору руку розгрішив жінку й побіг, а його штани лишилися в руках скаженіючого заздрісника. Не винуватив він своєї жінки, бо гадав, що вона справді недужа,

¹ Добро церкви хай буде найвищим законом! — Авт.

але був певний, що проклятуший жебрак бажав її знасилувати. Притьмом побіг чоловік у монастир і розповів усю пригоду ігуменові. І що ж вчинив ігумен?

— Покарав монаха! — здогадувався зацікавлений король.

— Борони Боже! А хто би опісля впустив у хату монаха по такій карі? Опат успокоїв заздрісного чоловіка, кажучи, що се штани святого Франціска, які не раз вже уздоровили умираючого. Се сказавши, пішов ігумен з процесією по святі штани, забуті монахом на ліжку чужої жінки. По дорозі треба було часто ставати й давати святу одержу цілувати побожним християнам. І справді! Хора подужала, чоловік заспокоївся, а монах став у його хаті щоденним гостем. Се було конечне для заховання поваги до церкви і для збудовання вірних, а коштувало тільки одну малу брехню. Може, не оплатилося?

Король засміявся злобно.

— Ну, коли про се йде, то вистане згадати моє подружжя з Ядвігою. Ви знаєте, що вона була повінчана з Вільгельмом, але ви не знаєте, що вона й на ділі, розумієш мене, на ділі була його жінкою. Я не був першим, що її увів у повинности заміжньої жінки.

— А чи ти певний сього, що Вільгельм був першим? — спитав холодно канцлер. — Гадаєш, що жінка, яка тільки одного любила й любить, посвятить сю любов для чого-небудь у світі? Але досить того! Я довів вашій королівській високости, що усе, що діється, діється на користь або шкоду церкви; усі блага сього і того світу плывуть тільки через неї. Тому для її добра обіцяєш Свидригайлові усе, чого захоче, а раз ми станемо у Кракові, тоді шукай вітру в полі! Казимир тричі оббрехав папу і тричі зломив присягу, але добув Галич для польської корони і для католицької віри. І бачиш, його зовуть Великим...

У сій хвилі почувлися перед кімнатою важкі кроки кількох мужів, і король та його канцлер замовкли.

VII

З брязкотом та тупотом увійшло у кімнату кількох мужів у збруях, східних караценах або кольчугах. Тільки двох становило виїмок. Перед вів середнього росту муж з червоним лицем, великим носом та маленькими, подібними до Ягайлових, очима. Сиваве волосся не було зібране у сітку, як се було у звичаї, тільки розчіханими жмутками спадало на бобровий ковнір монгольсько-руської киреї. В руці держав важкий будзиган, якого головка складалася з острих

сталевих листків, осаджених у оловом налитій кулі. За ним поступав низенький, грубенький патер-францісканець з жебрацькою мисчиною та тиквою паломника при боці, у довгій рясі, підперезаній очкуром. Опухле червоне лице свідчило, що він, як і його попередник, не гордили даром Вакха, а постійно насмішливо скривлені уста вказували на веселу, але й злобну вдачу самого монаха. За сими двома ступали князь Жигимонт Кейстувович у легкій дамасценській кольчuzі та кінчастому шоломі, князь Семен Гольшанський у лосевому каптані та карацені і молодий лицар у медіолянській збруї з кованими візерунками на нагрудникові та струсячими перами на шоломі. Він мав довженний меч, золотистий лицарський пояс та золоті остроги. Два перші — се були великий князь Свидригайло та його сповідник патер Анзельмус, а молодець — Танас, князь Ніс, молодший брат Олександра. Вони прибули на переговори до Ягайла, якого Свидригайло, на вістку про опанування подільських замків поляками, велів ув'язнити враз із його канцлером, арцибіскупом Збігневом з Олесниці.

Прибувші князі посідали біля стола, при якому засів король та його канцлер. Анзельмус станув за кріслом великого князя, Танас — при дверях, мов на сторожі. Він зовсім не брав участі у розмові, та пильно стежив за її ходом. Між тим Ягайло ждав на слова молодшого брата, наче лисиця у капкані, яка бачить надходячого ловця. Губи великого князя дрожали. Видко, випите вино та вроджена загонистість розпирали його груди й гляділи виходу у крику, погрозах або навіть побоях. Тільки Жигимонт та князь Семен обмінювалися поглядами, а глумливий усміх раз у раз появлявся на їх устах.

Серед загальної мовчанки повів великий князь по зборі бистрим поглядом і нагло витягнув руку з будзиганом у сторону канцлера.

— Чого він тут, поганий макогін, приплентався? — гукнув густим басом. — Він не з нашої рідні! Іди проч, попе, або стань, як ось мій, за кріслом пана!

Збігнев з Олесниці почервонів, мов грань, але не встав.

— Ваша княжа милість...

— Який я тобі князь, собако! Я великий князь, бачиш? — закричав Свидригайло грізно і підсунув канцлерові під ніс перстень короля враз із могучим, кремезним кулаком.

— Понюхай одно й друге, а потім геть відси! — приказав.

— Народ і державу заступаю... — супротивлявся арцибіскуп. — На моїй голові ношу інфулу, і то першу у королівстві...

Свидригайло зірвався, наче його хтось штрикнув у плечі ножем, і буздиганом так сильно вдарив у стіл, що сталеві листки аж по олов'яну гайку вбилися у берестову дошку.

— Мовчи, попе, і геть звідси, бо розчереплю твою інфулатку, як старий горнець! Що ти мені верзеш про державу? Тут місце синам Ольгерда й Кейстута та їхнім своякам, а не якимсь свяченим чи несвяченим заволокам.

Блідий, мов смерть, устав канцлер з крісла і станув поза поруччям крісла короля. Важко соплячи, сів також Свидригайло, а Анзельмус нахилився покірно і сказав півголосом:

— Добре робите, ваша милість, що не потураєте голеним лобам. Воїни у гріхах живуть, наче свині у болоті, не знаючи християнської покори, як ось ми, жебручі монахи...

— Ба, не дармо папа Іннокентій назвав ваш правильник регулою для свиней! — відтяв монахові канцлер.

Свидригайло зареготався нагло, узявшись за боки, наче дитина, що вмить від плачу переходить до сміху.

— Оба маєте рацію! Одні і другі однакі, і за те я вас не люблю, але вас мені треба, тому вас держу. Все-таки, чи ви біскупи, чи брацішки, слухати мусите, ось що! А ти, Збігневе, при князях не говори про нарід і державу. Держава і народ — се ми!

— Хто знає! — кинув, мов від несхочу, князь Гольшанський.

— Се ми! — повторив великий князь з притиском. — І тому... — тут звернувся до Ягайла: — Прийшов я до тебе, брате, поладнати справу Поділля...

Ягайло глядів перед себе, але не зводив очей на брата, тільки спокійно заявив:

— Тридцять літ тому назад віддав я Литву Вітовтові в державу до смерті, а по Грюнвальдській битві уступив із Поділля, то правда! Все-таки Литва і Русь не перестали бути землями, інкорпорованими у Польську державу...

— Ого! У наших грамотах нема мови про підданство Краковові! — завважив князь Гольшанський.

— Але є у Городненській грамоті великого князя! — вмішався канцлер.

— Вітовта! — сказав Жигимонт. — А Вітовт помер... А що наслідник не відповідає за грамоти попередника — сього ми, литовці, навчилися від вашої превелебности!

— А ми, русини, — ще від Казимира Великого! — докинув князь Гольшанський.

— Бажали литовці й русини Свидригайла на княження, і я дав їм його, ось мій перстінь на його руці. Але землі належать до держави, і мені їх роздавати не слід...

— Держава — се ти, брате! — сказав Свидригайло.— Дай приказ на письмі, щоби сі прокляті Бучацькі вступилися з Кам'янця, а випущу і тебе у почестях, і сьогс голеного макогона у цілости та здоровлю. Якщо не схочеш, то не вийдеш із сеї кімнати, а він щорана буде пукав ногами до твоего вікна з ось цього вичілка...

— Брате! — крикнув наляканий король.— То я справді в неволі?

— Ні, тільки у тюрмі, як злодій...

— Я, твій брат?

Тут голос короля задрожав.

— Ні, не брат, а польський король. Покажи себе справді моїм братом і одним почерком пера віддай мені украдену землю. Я сам подбаю про се, щоби мені її звернули. Подбають про те й пруські, і ливонські лицарі, й Волоша... А ти тільки підпиши.

— Ваша великокняжа милість не знають, що сенат у Кракові більше може, чим король, і влада у його руках, а не у королівських! — замітив арцибіскуп, який на згадку про пруських та ливонських лицарів і золохів усміхнувся з недовір'ям.

— Так, у нас шляхоцький нарід править державою, а я — тільки його батьком! — виправдувався король.— Яке ж значіння може мати моє зречення?..

Свидригайло посинів.

— Ти знаєш, Ягайле, що я у Вітебську в 1398 році убив твого намісника, який мені вліз у печінки! — сказав тихим голосом.— Я обіцював йому се, та він не повірив... Ну, і переконався. Ось я тепер обіцюю те саме тобі і додержу слова, бо я даного слова не ломлю ніколи, хоч би й чотири сенати сичіло мені над головою.

— Ти — може, але я... у Польщі... у шляхоцькій державі...

— Значить, не хочеш,— кинув різко великий князь і вирвав зі стола будзиган, аж посипалися тріски.

Ягайло усміхнувся приязно, але затиснені уста свідчили, що не до усміху було йому.

— Хотіти то я хочу, але не можу! — відповів.

— Вчиніть, ваша королівська високосте, як святий Акакій, якому закинули нечистоту,— прошептав Анзельмус.— Він підняв рясу, і усі увиділи, що в нього нема спромоги согрішити. Напишіть грамоту по мисли великого князя, а пустимо вас з дарунками...

— Силуване признання не має вальору! — заявив голосно арцибіскуп.

— Без сумніву! Але нам ходить саме о се признання,—

сказав Жигимонт Кейстutowич,— бо воно чи для Свидригайла, чи для його наслідника буде предлогом до бажань або основою до влади.

Скорий, як блискавка, погляд Збігнева стрітив чорні зіниці Кейстutowича, але суворі черти скритого князя навіть не дрогнули. Зате Гольшанський зирнув значучо на канцлера.

— Чого нема, се ще може бути! — проворчав.

Збігнев зачув сі слова, і в його очах змалювалася на хвилю безмежна погорда. Наче сказати бажали його очі: «Ах, ви, дурисвіти, запроданці, ні один із вас не поживиться м'ясом, на яке наставився лев. Боріться, вбивайте одні других — панами таки останемо ми. Бо нас просвітила церков на погубу поган і всяких схизматиків!»

— Не закривай своєї злої волі шляхоцьким народом! — говорив між тим Свидригайло.— Де є в народі сила покермувати долею краю? Сила є у нас, і ми правимо човном, куди наша воля. Напишеш, отже?

— Напишу! — відповів тихо Ягайло.

— То ти мені таки братом? — крикнув Свидригайло, а грізне лице його засіяло нагло радістю. Одна рука витягнулася до короля, а другою зняв зі шиї дорогоцінний ланцюг і подав його арцибіскупові.

— Маєш, попе, не гнівайся! — крикнув.— А як гарно напишеш грамоту до панів Бучацьких, то дістанеш ще не такий!

У сльозах скупані очі короля стрітили погляд канцлера. Він був повний безмежної злости й невимомлимого завзяття. Збоку приглядався усьому з холодним усміхом Жигимонт, а патер Анзельмус витягав руки до неба над головами короля й великого князя і бубонів:

— *Benedico vos...*¹

Між тим князь Гольшанський поклав руку на плече лицаря при дверях:

— Ти, Танасе, поїдеш з грамотою до Луцька до Юрші. Розкажеш йому усе, що бачив.

— О, бачив! — відповів молодець, а чоло його стягнулося у брижки гніву чи болю.— Я бачив, але не розсвіт свободи руських земель, а сумерк, сумерк!

* * *

Під час, коли у Вільно та Троках могучі володарі, князі й вельможі торгувалися о долю руських земель та намагалися обійти хитрощами й каверзами неминучу криваву війну,

¹ Благословляю вас...

сам народ рішив питання швидко і влучно. На усьому пограниччі, а навіть у Перемищині червоніло небо ночами, а днем у білій сніговій пелені чорніли темні п'ятна пожаращ. Чорні, гризькі дими піднімалися у олов'яно-сіре небо, а на землі розшаліло найлячніше з усіх страхіть: народна війна.

Надіючись піддержки від Свидригайла, усі руські князі вибрали його великим князем, а деякі між ними, що бажали відбудови величі давньої Руської держави, підняли народ проти ляхів і перевертнів. І народ послухав їх, бо хотів не мав уже здебільшого ясного зображення про свободу держави, та все-таки знав, що за його батьків не було ні панщини, ні драчок. Не знали мужики багато про князів Юрія, Володимира, Льва, Данила, але розуміли дуже добре, що значить: бий ляха й пана!

Польський уряд подбав, бач, про се, щоби у Холмщині, Перемищині, Сяніччині, Ярославщині та других західних руських землях витиснути православне боярство. Протягом століття уживав він усіх способів, почавши від меча, ножа або отруї, кінчаючи на мішаних подружжях, щоби спольщити панську верству сих земель, і се удалося йому вповні. Тільки тут і там заховалися збіднілі останки руського боярства на убогих волостях з давнім правом, а самі без значіння і сили.

Народ, який повстав на панів, накинувся не на них; вони, бач, були завбогі й заблизько жили з народом. Коли зірвалася хуртовина, православне боярство остало набоці й не брало участі ні у бунті, ні у його придавлюванні. Воно боялося побіди хлопів, бо гадало, що по поляках і перевертнях прийде черга й на них. Боялося й побіди панів, бо тоді уся вага ляцької мести мусіла обрушитися у першій мірі на боярство.

А хуртовина шаліла неабияка. Хотяй, остережені заздалегідь листами з Луцька, не успіли поляки вибратися з пограничних земель усі. За панамі тягнулася, звичайно, і двірська служба, тивуни, карбові, слуги, оружні пахолки, здебільшого з ріднями й свояками. По містечках та містах держалося чимало всіляких заволок, про яких ніхто не знав, з чого саме живуть або чим займаються. З них-то набиралися ватаги опришків, яких повно бувало всюди, де тільки появився польський уряд. За сто літ виступила вдача польського народу у цілій наготі, без покривок та облуди, не дивно, отже, що хлопські розрухи дійшли сейчас до крайніх проявів розливу крови, гуртових убійств, пожеж. Жорстокість, безпощадність, брак пошанування усього, що польське, проявилися відразу і зложилися на світогляд навіть сих борців, яким не присвічувала ідея самостійності та окремішності руського

народу. Шляхта; яка не успіла «сальвувати» голов на захід, збиралася по замках або городах, де численні німецькі, чеські, польські поселенці, закликані ще князем Вітовтом та королем Ягайлом, давали запоруку безпеки польським утікачам. Але повстанці здобували замки, а тоді ні душа не виходила живою з рук озлобленого народу.

Рівночасно відбувалися по полях і лісах лови на опришків та злодіїв, які за польської власти гуляли безкарно помежи безправним православним боярством та мужиками. Тепер прийшла черга й на них, і у лісній глуші або на самотніх грушах серед піль та левад появлялися незвичайні зимові овочі — нагі трупи скатованих мужиками посіпак та грабіжників.

Аж ось із висоти Перемиського замку угледіли мешканці у перших днях грудня чорні дими у полудневій стороні. Сталося се тоді, коли з Луцька розійшлися по Русі висланці Юрші. Вони указали невдоволеним ціль: відірвати від Польщі споконвічні землі православного народу, відбудувати давні князівства з давніми свободами і правами та прогнати за тридев'ять земель нахабного, захланного й нетерпимого наїзника. І тоді усі, навіть більше спокійні й тямучі люди, які не брали досі участі у бунті, вхопили за зброю, і нагло у товпах бунтівників появилася карність і послух проводирям. Коли б тоді боярство було стануло на чолі товпи, а князь зазізвав увесь народ до бою, нічо не оперло б ся тоді розбурханій хвилі народного повстання. Та князь мовчав, а боярство держалося осторонь.

Була на південь від Перемишля могила татарського еміра, який згинув при облозі города перед двісті роками. На ній здіймався високий мурований стовп, який видко було на кілька миль довкола. До сього-то мурованого стовпа вислав каштелян Заремба, який саме перебував у Перемишлі, розвідчиків, а сі принесли вістку, що се горить корманицький двір.

Всі оторопіли, бо ніхто з-поміж поляків і не думав, щоби хлопські розрухи могли дійти аж так далеко на захід. Не бачили чи не знали, що чим дальше на захід, тим глибший гріб викопали між собою а руським мужиком таки вони самі. І сей-час стали збиратися на Угорському тракті комонники каштеляна Заремби до походу на паліїв. Хто ж се був, що осмілився підняти повстання під самим боком Польщі?

Сірий зимовий ранок указував очам страшну картину знищення. Згарища, дими, трупи, кров — ось і головні її частини. Поломані частоколи, порозкопувані вали та засипаний рів свідчили про живлову силу й розгін наступу. Кількадесят мужицьких трупів стило у червоних калюжах на білій

пороші, зате за укріпленнями, у панському саді, лежали до непізнання пошматовані й поторошені трупи оборонців. На них не було ні лиця, ні людської подобі. Хвиля народного гніву перекотилася по них, мов гірський обвал. Видко, ратники і шляхтичі не сподівалися такого нечуваного розмаху наступаючих, а у останній хвилині не стало їм уже часу, ні спромоги рятувати себе утечею. Другу чергу укріплень творили господарські будинки та мешкання залоги, де містилися родини утікачів з околиці. З усіх сих будинків остав тільки довгий вал попелу та згарищ, з-посеред яких, немов нагробні хрести, торчали обсмалені комини або недопалені бальки. З-між попелу визирали цілі купи чорних, обгорілих трупів мужів, жінок та дітей, які не успіли вчас рятуватися до властивого замку, а боялися повірити судьбу озвіреній товпі напасників. Нещасні не знали, що ся кровожадна товпа не звертала уваги на жінки та діти і не думала навіть побивати нешкідливих ворогів. Бо у руського народу було чимало злости, накипілої за столітні кривди, але злоби не було. Ось і тепер поміж згарищами блукали бліді жінки з запухлими від плачу очима й розшукували у попелі спалених тіл чоловіків, синів, свояків. Ніхто не займав їх, і вони находили чимало тіл, але не находили нікого знакового, бо у обгорілих, вонючих чорних брилах годі було взагалі розпізнати людську подобу, не то поодинокі черти.

У одному куті великого прямокутника, у якому стояв Корманицький замок, лежали останки властивого дворища та обкопчена й вигоріла всередині головна вежа замку. Тут, біля керниці, яка була серед подвір'я, лежало кількасот тіл побитих мужів у погнутих, поломаних та попуканих лицарських збруях. Були се околичні шляхтичі зі своїми шляхоцькими слугами, управителями маєтків тощо. Ні один із них не уйшов загибелі. Ніякі просьби, благання, ні опір не в силі були спинити мужиків. Коси, топори на довженних топоріщах та сулиці завдавали страшенні, смертні рани, яких не вилічив би навіть королівський медик у Кракові та не переболіло би й тіло велетня. Отут, на подвір'ї, обскочили мужики останки шляхти, які аж доси ховалися за спинами челяди, і, наче добрі дроворуби, не спочили, доки останній з-поміж зненавиджених не устелив землі пошматованими клаптями свого тіла.

На обмурованні керниці сидів боярин Микола та похмуро глядів на лежачі тіла. Поруч стояв Коструба, а приглядався обом Грицько, держачи за поводи невеликого, але, видко, сильного коня з довгою гривею та хвостом.

— Що ж відповіли тобі боярин у Папортні та Сушиці? — питав боярин.

— У Папортні сказав боярин, що без приказу великого князя не піде, бо боїться мести короля. У нього, бач, жінка й діти.

— А сушицький?

— Боярин зі Сушиці загрозив мені буком і псами. «Не хлопам братися за воєнне діло!» — казав, а йому з нами не слід брататися.

Боярин Микола задумався.

— То значить, що ми тільки самі! — сказав вкінці стиха.

— Так, самі, боярине, але нас усіх набереться до двох тисяч! — відповів Коструба спокійно.

— Дві тисячі, дві тисячі, — повторив боярин. — Ба, дві тисячі оружних мужів — се велика сила, але п'ятдесят ось таких ратників, — тут показав рукою на порубану шляхту, — і дві тисячі мужиків розлетяться, наче воробці перед шулікою...

— Не розлетяться! Ми не опришки, ані пахолки...

— Ах! — зітхнув боярин. — Знаю я, хто ви та які ви. Знаю, що у ваших серцях лежить щире золото любови до рідної землі, віри, звичаїв, мови. Так що ж? Ви тільки піхотинці з косами, топорами, сулицями, палками. Хто з вас опреться наповорі лицарства?

— Як-то? — оживився Коструба. — Прецінь сеї шляхти й челяди було удесятеро більше...

— Та, та, та! І що ж із сього? Не знаєш ти, Кострубо, воєнного діла. Тут не раз хоробрість ні при чому. Отут ми вдерлися до замку й порубали лицарів у тісноті. Але будь вони у чистому полі на лицарських жеребцях, так вони на копитах рознесли би були наш загін. Їх копії двічі довші від сулиць, мечі тяжчі від кіс, а щити і збура — се відповідь на наші стріли. Куди нам до них дібратися й як боронитися? У горах, ярах, лісах — то ще півбиди, але у полі? Я учив вас ставати у круг та наїжувати списи, так як се роблять швейцарські наємники. Научив вас рубати топорами на довгих топорищах, але сього ще мало. Нам треба проти лицарського війська короля п'ять разів стільки мужви, як маємо. Бач, не досить ставити опір, треба й нападати самому, а хто нападе на лицарство, коли усі стоятимемо у крузі? Будь у нас кінні бояри, ми післали б їх проти ворога, а самі обійшли його й налягли на нього громадою. Тоді доволі було би й наших двох тисяч, але так...

Коструба задумався і мовчав.

— Коли так, то треба наскликати більше народу! — сказав вкінці.

Боярин потряс на се головою.

— А хто йому проводити буде? Наші люди слухають

нас, але чи послухають чужинці? Послух — се перша річ у війську та війні! Краще хай буде дурний провід, чим має не бути ніякого. А потім, відки візьмеш, Кострубо, ще з вісім тисяч мужа? А якщо назбираєш їх, то чим прогoduєш їх?

— Ба, кождий возьме харчі з собою...

— На тиждень або два, але що далі? Вони порозбігаються по селах, і, заки зберуться, ворог розіб'є нас або знищить їх, заки ми наспіємо з поміччю. Дарма, Кострубо! У нас село від села на кілька миль, і ми не зможемо на тривогу зібратися до купи, де потреба... Заки прийдуть люди зі Старої Соли, Сушниці, Коросна, Губич, Мостища, мине два і три дні; заки наспіють із Бірчі, Нижанкович, Гійська, Коношні, мине днина або й дві, а тут із Перемишля може надійти рать за дві години. Чи ти зрозумів мене, Кострубо?

— Так, але ти сам, боярине, розказував за тих якихось швейцарців. Як же ж то вони скликалися на рать?

— Вони у горах скликають трембітами, яких голос пливе на крилах вітру з верха на верх...

— Ну, ми могли би скликатися огневими знаками...

— Правда, але все-таки не зберемося на час, бо простори завеликі. У Швейцарії могло кількасот мужиків спинити на півднини хоч би й ціле військо, заки не прийшла поміч. Але де станемо боронитися ми?

— Настягаємо возів, обсиплемо землю...— піддавав Коструба, якому аж горіли очі від охоти та бажання до боротьби зі заклятим ворогом його народу.

З подивом глянув на нього боярин, і лице його прояснилося.

— Справді,— крикнув,— у тебе, хлопе, зовсім не хлопський дух! Лицарем тобі бути, боярином! Мені, старому, годі найти виходу зі скрути, а у тебе все-таки знаходиться лік. Правда, прецінь чехи-гусити таке робили... Але й їх було більше! — додав по хвилині.— І у них була шляхта-лицарі. Мужик бачив, що і шлятич за те саме бореться, що й він, і радо йшов на смерть. А у нас скажуть господарі: «То ми маємо гинути на те, щоби місто ляцьких панів дістати своїх, місто ляцького нагая — руський? Невже ж він плетений із котячих хвостів?» Так скажуть усі тямучі люди і розійдуться!.. Твої способи добрі, Кострубо, але у першій мірі треба нам грамоти великого князя...

— Простіть, боярине! — вмшався Грицько.— Але мені прийшло до голови дві гадки. Перша — що вам нічого сидіти у Корманичах, якщо тут небезпечно. У лісах біля Коноші, за Нижанковичами, або хоч би й тут, у багнах на захід сонця, скриток доволі. Можна також піти між бойків у Сяніччину...

Гадка була добра, але Коструба покивав головою на знак заперечення.

— Ми закликали людей проганяти ляхшу з нашої землі, а не тікати перед нею у гори, а жінки і діти оставляти їй на поталу.

— Се правда! — сказав боярин по хвилі надуми.— Гадка добра, та не для нас. Що ж даліше?

— Даліше? Чому нам не роздобути потрібної грамоти? Боярин напише письмо до великого князя, а сей видасть грамоту. Я поїду до Вільна чи до Троків, а ви за сей час не згинете. Бач, у ляхів нема ще більших сил наготові, а меншу силу можна підстеречи за мурованим стовпом, у корчах під осокорами.

— Так, се добра гадка! — згодився боярин.— Ідь, Грицьку, а я напишу тобі письмо сам. Не знать тільки, де тут сидить дяк. У нього, певно, є чорнило та тростинки.

— Є, боярине,— відповів Грицько.— Наш Пахомій — се одинокий письменний на весь округ. Колись було їх більше, та повтікали на схід. Тепер, бач, скрізь латина...

Боярин встав і пішов до дяка, який сидів недалеко двора, Грицько за ним, а Коструба остався, щоби припилнувати розпочатих робіт.

Ватага боярина Миколи складалася майже виключно з парубків та молодих господарів. Старших людей у ній не було, а так само не було й бездомної голоти, з якої набирала собі ратників польська, а віднедавна і литовська шляхта. Тим-то й пояснювалася й карність відділу, бо вправді з голоти буває найліпший жовнір, та тільки так довго, доки є вигляди на поживу-добичу. Воювати за справу віри чи народу вміють тільки сі, що вирости й вигодувалися на рідній землі, а з нею тратять і основу свого буття. Рідна земля — се скарбниця, у яку кождий її син складає працю своїх рук, се жертівник, на якому жертвують себе люди тілом і душею, се святиня, під якої склепінням родиться безгранична посвята мільонів. У кого нема сеї святині, сей продає себе за гріш, славу, жіночу ласку; а у нетяги-чужинця поза сими добрами нема уже місця на спомини про рідну землю, яка, може, колись у нього була. Боярин знав се і тому не приймав у ватагу незнайомих, яких не в'язало з війною нічого, крім бажання легкого зарібку.

Ось і тепер, пишучи лист, знав боярин добре, що його ратники не знехтують раз почутих приказів; усі, бач, розуміли, що прикази мають на оці добро усіх, а не є впливом волі одного. Парубки поділилися на три гурти. Один носив небіжчиків до спільної могили, а над православними служив під парастас за двором, де були викопані ями. Другий варив їжу, зносив і паював добичу, яка не згоріла. Третій, найбільший, під руководством Коструби направляв окопи, поглиблю-

вав рови, набивав свіжі палі у частокіл та вставляв нові помости у вигорілу всередині вежу. У зборищі панував поважний настрій людей, свідомих ціли, які знають, що перемога — це тільки початок великого діла віднови народу. Не чути було ні п'яних криків, ні вибухів дикої радості; здавалося радше, що ці молоді зібралися на толоку і працюють щосили, бо ось із заходу наступає туча...

У своїй писемці прохав боярин великого князя о піддержку для селянського руху, який мав на цілі прогнати ляхів із руських земель та відбудувати велике князівство. Заразом посилав вірнопідданчий поклін князеві, якого ім'я було по сю хвилю прапором усього народу. А прохав він не війська, ні гроша, тільки грамоти признання його ватаги княжим відділом, щоби боярство та міщанство західних земель сповнило свої повинності супроти свого володаря Свидригайла, ідучи з ватагою боярина. Бояринові здавалося, що великий князь радітиме сим об'явом прив'язання й любови у мужиків і на них опре свою владу, і тоді не побідять його і «врата адова». Усміхаючись, зображував собі одушевлення й захват товпи народу при тріумфальному поході володаря, який ніс йому визволення від столітньої проклятої неволі, і нагадував собі широке усміхнене лице великого князя та лискучу збрую дружини.

Від сих гадок та картин відірвав його Грицько, який з поклоном явився на порозі хати дяка.

— Ваша милість...— начав.

— Ось тут письмо! Сідай на коня й махай щосили у Троки. Якщо князь стане допитуватися про нашу боротьбу, розкажи, що бачив, пожалуйся, що боярство вважає нас тільки бунтівниками і не хоче дати помочі.

Грицько узяв письмо.

— Ваша милість,— сказав, ховаючи звиток пергаменту за пазуху,— мені видиться, що я ось за плотом хати бачив...

— Кого?

— Скобенка!

Боярин засміявся.

— Скобенка? Тю на тебе! Відки ж йому було тут узятися? Він прецінь при Андрійкові в Луцьку.

— Та воно так! — відповів Грицько, чухаючись у потилицю.— Але, бачите, боярине, я йому завсіди чомусь не вірив...

— Вірити йому можеш, і не довіряти йому теж тобі ніхто не заборонить. Та ось щоби він туди добився...

Голосний крик за дверима перервав розмову. У кімнату вбіг почервонілий і задиханий парубок.

— Ти чого? — спитав боярин.

— Боярине! З Угорської брами Перемишля вийшла рать і прямує сюди!

— Багато їх?

— Буде до п'ятсот коней!

Бояринові заблистіли очі хижо, мов у вовка.

— Склич хлопців, але не труби, бо міг би почути ворог! А ти, Грицьку, їдь з Богом!

— Оставайте з Богом, боярине! — сказав Грицько зворушено. — Дай Боже, щоб ще побачив вас у здоровлю та гарзді!

— Дай Боже!

VIII

Годину опісля за горбами, які ділили Корманичі від Нижанковичів, щез Грицько, а білою протертою дорогою, яка вела до Перемишля, ступала двотисячна товпа мужиків. На чолі їхав боярин Микола у повній зброї, з піднятою кратою, а поруч нього ступав великими кроками Коструба, узброєний у грубезну дубову, кремінцями набивану та залізними обручками ковану палюгу. Мужики не мали залізних зброй, тільки кожухи й смушеві шапки; дехто підбив їх сталевими обручами для безпеки від удару меча, а поверх грубих кожухів мало не кождий мав лук та сагайдак зі стрілами. У лісистій околиці мало не всі парубки займалися у вільних хвилях ловецтвом, тому були уже зроду лучниками. Крім сього, у кожного була ще інша зброя, а саме: вістря, осаджені на дрючках. Половина загону мала широкі топори на довжених топорищах або короткі рогатини до кидання на ворога. Попри се, було ще чимало іншої зброї між парубками. Дехто мав, не знать відки, молот до розбивання зброї ворога, дехто — навіть довгий або короткий меч, а двадцятьох осочників із Бірчі мало ручні самостріли, яких стріли пробивали без труду навіть сталеві нагрудники. Вони творили осібний відділ, який ішов попереду.

Зараз за селом дорога входила у високопенний сосновий ліс, місцями перемішаний з модриною та листяними деревами. Ліс сей покривав собою увесь край від Негрибки під Перемишлем аж по угорську границу, і тільки склони Замкової гори та негрибецькі багна були безлісні. Не було лісу і на горбі, де стояв мурований стовп, натомість усі прочі частини широкого краєвиду шуміли одним безмежним пралісом. У сей ліс увійшли парубки і скорою ходою прямували до мурованого стовпа. Тут ожидали їх вислані ще заздалегідь розвідчики, які звістили бояринові, що відділ перемиських ратників виїздить уже під сусідній горб. Між сим горбом а місцем, де стояв боярин, лежала крута, багниста балка, оті-

нена густими корчами, грубезними осокорами, вербами, вільхами, трепетами та заросла пожевклим під сю пору очеретом. Боярин видав свої прикази, а послушно, без слова спротиву послухали його підвласні. Дорога, яка вела у Перемишль, переходила півпоперек через балку, і якраз при її вході у неї уставилося вісімсот копійників боярина. Вони повбивали тут ратища у мерзлу землю та похилили вістря проти над'їжджаючого ворога. У них не було іншої задачі, тільки держати рівно списи та не дозволити ворогові розірвати застави. Під час, коли перші ряди держали списи, дальші мали разити ворога з луків або побивати довгими бардишами-топорами. За першою ватагою стояла друга, бо усіх вісімсот мужа не могли зміститися в узькому провалі. В сухому очереті та у корчах по боках дороги крилося дальших п'ятсот парубків на просторі яких двісті сажнів. Прочих шість-сім сотень укрилися в лісі за балкою. Були се здебільшого парубки з косами та рогатинами.

Розставивши своє мале військо, боярин сміло виїхав назустріч ворогові з двадцятьма осочниками. Вони перейшли через балку і стали спинатися на протилежний склін. Було доволі студено, але не так, щоби деревіли пальці на тятивах луків. Було похмурно й понуро, не чуть було і розговорів поміж борцями, а у лісі не було ні звуку, ні шороху. Мовчало все, мов у передчутті вічного мовчання смерті.

Аж ось китиця зі струсячих пер на шоломі боярина стала підійматися понад хребтом горбка, а вслід за сим боярин підняв на лівому рамені завішений щит. Рівночасно щось свиснуло йому понад ухом, а лоскіт вистрілу понісся над полем. Одначе ніхто з мужиків не здивувався. Вправді, ручні кулевріни тільки зрідка указувалися у Польщі та Русі, але вже при облозі нижанківського двора чули вони їх. Зразу збентежилися, говорили, що се чари «папежників», хрестилися, падали на коліна й молилися. Швидко, одначе, пересвідчилися, що простий лук є о много небезпечніший від сього нового винаходу. Так і тепер мужики тільки тому зібрали усю увагу, бо знали, що по вистрілі послідує зараз бій.

І справді, як тільки польські ратники побачили їздця, а за ним, як гадали, гурток челяди, зараз кількох лицарів похилило копія і пустилося чвалом вперед. Не бачачи на щиті боярина польських гербових відзнак, догадалися, що се ворог. Але в половині дороги здержали коні, бо боярин підняв руку над головою на знак, що бажає говорити.

— Хто ви і чого бажаєте? — спитав.

— Ми лицарі його величності короля усієї Корони, Литви і Русі, — відповів один із їздців. — Якщо ти за нами, то вітай, а якщо ні, то піддайся!

— Іменем його достоїнности, великого князя Свидригайла, взиваю вас і приказую вам усім разом і кожному особно покинути сейчас його землі. Якщо не послухаєте, велю стріляти!

Регіт відповів на слова боярина, їздці підігнали коні і легким чвалом наїздили на нього. Бач, годі було їхнім важким жеребцям бігти швидше під вагою залізних їздців.

Одначе боярин Микола не думав крушити копія у лицарському двобою, хотяй і як було б йому се миле. Його військо складалося з невірних мужиків, які вміли тільки слухати приказу, а не з лицарів, які весь вік провели у сідлі. Тому мусів бути у гурті хтось, хто би стежив за ходом бою й у відповідній хвилині дав знак до наступу чи відвороту.

— Стріляй! — приказав лучниками, а сам подався взад між обі половини першої ватаги.

Задзвеніли короткі та тугі стріли метавок об панцирі та шоломи над'їжджаючих лицарів. Двох влучених через наличники подалися взад і з ломотом гепнуло собою об землю. Над'їхали кінні слуги підіймати панів, але в їх руках найшлися вже тільки трупи. Спинилися їздці, і деякі легко оружні комонники виїхали наперед. Заки, одначе, успіли випустити перші стріли, вже кількох із них упало з коней у сніг, а кілька коней, поцілених стрілами, понеслося назад, скидаючи їздців та стаючи на диби. За сей час панцирні лицарі усталися у бойовий ряд, і нагло заграли роги до наступу.

Вмить щезли легкі їздці за спинами лицарства, а залізна лава людей та коней стала посуватися доріжкою не швидко, але рівномірно, наче поволі падучий по гірському склоні обвал. Стріли лучників, які спинили передше на хвилю поодиноких, не могли спинити цілої лави. Хотяй тут і там почувався оклик болю поціленого мужа або крик коня, та лава їхала далі.

Аж ось виїхали лицарі на горбок. Відсіля угледіли доли по тому боці балки сіру товпу мужиків, а на сей вид заграли роги удруге. Гарний та грізний був вид наступаючого лицарства. Довженні копія, стрійні у різнобарві хоруговки, павині або струсині пера на шоломах, пестрі краски нагорток, які кождий лицар носив по верх панцира, різнобарвні щити та сріблито або темно поблискуючі ненакриті части збруї склалися у картину, у якій грайливі відтінки красок та відблиски сталі мінилися, наче змієва луска. Як непозірно виглядали у порівнянні з лавою лицарства мужики у кожухах та баранячих шапках!

Здригнулася у не одного каланника душа при виді «панів», але ось залунав з-поміж них дзвінкий голос приказу.

— Держати списи рівно, недвижно! Задні кінці вбити в землю глибоко, сильно. А ви, з топорами, будьте наготові! Лучники, починайте!

Засвистіли стріли з метавок та луків, упало кільканадцять коней, але і се не спинило наступу. За хвилю побачив перед собою перший ряд мужиків величезні голови коней та вістря копій. Не один зажмурих очі, але не пускав списа з рук. Скажений рев нападаючих, здавалося, розірве сю слабку заставу з дрючків, а залізни їздці роздавлять нічим не ослонені тіла. Але не так сталося. Нападаючі відскочили від списів, мов від їжа, а коби побачили, що поза заставою не досягнуть противника копієм, добули мечів і стали вирубувати ними вилон. Та в сій хвилі на кінські та людські голови, на рамена, барки, шиї посипалися градом удари топорів, які, осаджені на довженних топоріщах, спадали на них лискавкою. Сама вага острого металу торощила залізо і черепи, крицю і м'язи, шкіру та кости. Мов горшки, пукали шоломи, мов кора, лупалися щити, а топори падали зі страшним розмахом раз у раз. Вмить виріс перед мужиками вал судорожно покорчених тіл, і нападаючі подалися.

— Стріляй! — гукнув боярин.

І знову засвистіли стріли...

Лави їздців відхлинула та скотилася долі на дно балки. Тут на снігу лежали усі ранені, яких успіли витащити з-під кінських копит слуги. Стони, зойки, прокльони наповняли повітря, а набоці на коні стояв пан Заремба. Але ні один з лицарів не думав про відворот. Сталася, бач, невидана й нечувана річ. Безоружне, голоруке, Богом та людьми забуте хлопство осмілилося ставити опір панам світу і держави — лицарям, а що гірше — побідити їх! Глуха злість опанувала уми і засліпила їх на небезпеку. Нікому й не прийшло на гадку підозрівати, що «хами» опираються не тільки о багно та корчі, але й о другу товпу копійників та топірників. Сяк-так поперецьязувано ранених, і пан Заремба велів кінним пахолкам об'їхати лаву хлопів відзаду, а сам станув удруге на чолі тяжко оружних лицарів.

— Панове браття! — говорив. — Подбайте, щоби ні один хам не уйшов ваших рук. Подумайте, що уся Перемисчна повстане, як не покараємо сих, що спалили й вирізали Нижанковичі й Корманичі!

Злість і завзяття, яке уступило було місце тривоги, вернули у серця шляхти. Багато з них мало посілости у Перемиській землі, і від здавлення бунту зависіла уся їх будучність. Прочі, здебільшого скартабеляти, покладали усі надії на надання дібр у східних землях. Тому-то ні один голос спротиву не піднявся на слова каштеляна. Все-таки без

первісного одушевлення рушило лицарство з місця, а й пахолки у глибокому мовчанні стежили за ходом боротьби, ждучи, аж лицарські копія зударяться знову з хлопським «їжаком».

Коли се сталося, двигнулися й вони з місця та в'їхали у придорожні хащі й очерет.

Та в сю мить боки доріжки мов ожили. Нелюдські крики залунали відусіль, град стріл, каміння та ратищ посилався на несповна чотири сотні кінних пахолків, а рівночасно з-за кожного дерева, корча, каменя висипали довгими косами уоружені піхотинці, які з нечуваною відвагою та завзяттям ударили на збентежених їздців. Перші підняли тривогу коні, а їздці не могли у тісноті опанувати ошалілі з переляку звірята, ані успішно боронитися. Острі коси пороли черева нещасних звірят, змітали голови з плечей пахолків, утинали руки і ноги. Стони, зойки, писк, крик, просьби о помилування, прокльони мішалися зі свистом кіс та ревом нападаючих. Пополох опанував пахолків та коні, і по півгодинному даремному опорі зрозуміли вони, що у гушавині або на замерзлій поверхні багна нема їм спромоги продертися на зади головної ватаги боярина. Ся половина, якої не успіли попороти косами мужики, завернула на дорогу, але тут застали уже лицарів, які, поколовшись знову о списи «їжака», відступили удруге.

Але й «їжак» не стояв уже там, де передше, тільки звільна, спокійним кроком ішов вперед, побиваючи усіх, хто навинувся, довженними топорами або стрілами з метавок.

І тоді уперше й уостаннє оглянувся пан каштелян позад себе...

Але що се?.. На дорозі, якою приїхали були лицарі з Перемишля, показалася така сама юрба «проклятущих хамів», як ся, що перегородила лицарству дорогу вперед... І ся товпа поступала спокійним кроком вперед, мов вишколені у військових вправах кнехти німецького ордену. Вони йшли поволі, але постійно, без слова, без поклику, а з гушавника раз у раз сипалися стріли. Ляхи скам'яніли з перераження, а каштелян опустил руку з мечем удолину.

«Смерть іде!» — подумав, бо бачив, що загибель усієї рати є неминуча.

Тим часом товпа кінних пахолків-ратників перемішалася з лицарями та стала ширити тривогу. Деякі зіскакували з коней та пускалися тікати у ліс, але сих повбивали стрілами лучники або мужі з косами та рогатинами. Усі, що покинули товаришів, погинули-таки на очах усіх, і ніхто не відважився глядіти спасення в утечі. Тоді обі товпи мужиків наблизилися до себе так, що усю відстань між ними виповнювали

безрадні й непритомні ляхи. Заломотали страшенні топори з обох сторін, наче на непідшитий високопенний бір сокири дроворубів, а рівночасно стиха зазвучала між мужиками і кріпшала звільна аж до громової сили пісня ликів Ангельських, які побивають огняним мечем вої пекельних властей.

— Святий Боже!

Очуняв каштелян Заремба, а коли пісня стихла на хвилю, гукнув на своїх, що гинули у безнадійному бою під ударами розшалілої мести народу:

— Панове лицарство! Вертаємо у Перемишль, за мною!

І попер коня вперед, а за ним — без ладу і складу ошалілі з переляку ратники, всуміш пани і слуги. Здавалося зразу, що вага мужів та коней перерве задній відділ боярина, бо у ньому не було стільки копійників, що у першому. Але лицарі не мали місця пустити коні чвалом, а коні челяди були дрантиві і не могли йти заодно з великими лицарськими жеребцями. Нелегко було і взагалі надати напрям усьому скубленому безладдю людей та коней, а ще й під дощем стріл, від яких раз у раз хтось падав. Рівночасно усі ті мужі, що творили перевісно другу лаву перед лицарями, обійшли поляків зліва та й ударили й собі на них.

Все-таки рушили їзди з місця, а перед усіма їхав каштелян з довгим мечем у правій руці та порубаним щитом у лівій. Та ось перед ним, мов з-під землі, виріс Коструба.

— Злазить-но, пане каштеляне, а боярин Микола з Рудників дарує тобі життя! — крикнув, підносячи вгору свою страшенну, кров'ю та мізком замарану булаву.

— Ах ти хамське насіння! — прохрипів каштелян, який уже зовсім не тямився від скажености. — Ти мені ласку обіцюєш?..

Замахнувся мечем, і зі свистом протяв гострий булат повітря. Та тільки повітря. Лискавкою майнув меч над головою Коструби, але неповоротний на вид парубіка відхилився вбік, а в слідуючій хвилині впала палюга на голову коневі. Заквичав кінь, мов безрога, й зарив носом у землю, а рівночасно двигнулася товпа мужиків з місця і накрила Кострубу враз із каштеляном.

Рамена Коструби оплели противника, мов пришрубник, і грудям пана Заремби забракло віддиху. Він чув ще через хвилину нелюдські крики, зойки, стони, крик коней, брязк мечів, ломіт топорів, тупіт копит та обутих у підкуті чоботи ніг, аж усе помішалось зі собою у якесь неозначене гудіння — ні то шум води, ні то гуркіт мдинових коліс. Вкінці замовкло і се, а пану Зарембі видалось, що западається у безодню...

Коли збудився, довкола панував спокій. Крутилися вправді сюди й туди люди, але бойового гомону не чуть було уже. Пан каштелян став поволі рухати руками й ногами, але болю не відчував у них ніякого. Тільки віддих чомусь-то з трудом протискався крізь здавлене горло. Видко, таки не трюхи придушив його Коструба. Боліла й голова, але тямка вернула швидко, а очі розплющилися.

Заремба сів і оглянувся.

Уже сутеніло, і тільки на західній стороні олов'яна поволока неба була дещо ясніша. Зате білий сніг укривав землю, а від нього йшло стільки ясних рефлексій, що око бачило зовсім виразно усе, що діялося довкруги.

Вид се був так страшний та подавляючий, що Заремба зі стоном примкнув очі й ухопив руками за зболілу голову.

На перший погляд могло здаватися, що уся балка — се одна величезна рана, завдана матері-землі якимсь потворним вістрям, або що хтось нароком розлив по снігу бочівку мальвазійського вина.

На білій, непорочній паполومی стояли величезні криваві п'ятна замерзлої крові. Були се зразу цілі калюжі, з яких на усі боки текли потічки. Деякі були розмішані чоботами й копитами у криваву грязюку. Тепер калюжі, потічки й грязюка — усе замерзло, бо під вечір мороз збільшився. Цілі гори кінських та людських трупів валялися по усіх усюдах. Уся дорога через балку була вимощена порубаними тілами. Наче се різник порубав топором м'ясо, лежали скрізь порозчереплювані аж по бороду голови, повідтинані руки й ноги, попорені груди й черева, поторгані й пірвані внутренности. Мужики ходили поміж лежачими тілами, збирали мечі, рогатини, виймали стріли, знімали з голов шоломи, карацени, а з ніг пахолків чоботи. Посеред побоєвища стояв боярин. Його худі, виразисті черти лиця, орлиний ніс та лискучі очі зробили чимале вражіння на каштеляна. Він знав на своєму віку чимало людей та умів з вигляду судити про вдачу людини. При виді боярина втратив останки надії. Від такого лиця й таких очей годі було ворогові надіятися помилування...

Бо й справді! З усіх його товаришів не видко було ні одного в живих. Куди оком сягнути, усе опливало кров'ю його безпощадно порубаних товаришів... Бліда тривога зморзила його серце, тим більше, що його самого не вбили... Видко, гадали його муками звеличити свято побіди і взяти його на тортури. Бррр! Мурашки забігали по спині пана каштеляна, а холодний піт виступив на чоло.

Тим часом боярин видавав прикази. Парубки позбирали усю зброю, кожухи, позганяли невеличкий табун коней, які

не погинули від топорів, та розчистили дорогу. А тоді орлиний погляд боярина упав на лежачого каштеляна, і він повільною ходою підійшов до нього.

Холод смерти прошиб каштеляна.

Добру хвилю приглядався боярин ворогові питливим зором, вкінці усміхнувся злобно.

— Не бійтеся, пане каштеляне, що згинете, як отсі! — сказав, указуючи на валяву обдертих, пошматованих трупів. — Не згинете, бо нам так само треба вашого життя, як треба було їхньої смерті. Одно й друге — се наша безпека.

У каштеляна зуб заскакував о зуб, йому просто не хотілося вірити словам боярина, і він тривожним зором вдивлявся в нього, бажаючи відгадати, чи се така правда, чи, може, побідник бажає наситити себе пімстою і грається з ним, як кіт з мишею.

— Чом...му ж ви убили усіх? — спитав вкінці, запинючись. — Се були лицарі, й вони могли викупитися, так, як і я викуплю себе великими сумами...

Боярин згідно засміявся.

— Ти чув прецінь, пане каштеляне, що нам треба твого життя, а не грошей. Не будь нам його потреба, лежав би ти разом із другими, хочай би обіцював цілу польську скарбницю. Ми не лицарі, які ведуть боротьбу для забави або наживи, ми боремося за свободу віри та народу і нищимо усіх безпощадно, хто стає нам на перешкоді, бо нам не вільно щадити ворога. Вільно нам простити личну обиду, продати помилування за гріш, але проклятим буде сей, хто простить ворогові віри та народу!

Пан каштелян був вельми оборотною людиною, і тому не раз повірювано йому різні дражливі та небезпечні післанництва, при яких треба було не тільки розваги й відваги, але й хитрощів та безличности, ложі, облуди, безсовісности. Усе те мав пан каштелян у своїй вдачі і тому знав багато, чого не знав ні один із польських вельмож. Так-то й не раз чував він про заговор деяких українських панів відбудувати руське князівство після смерти Вітовта й оперти його на мужиках, міщанах, путних боярах, словом, на народі. Але ніколи не вірив у се, щоби такий заговор міг стати небезпекою для Польщі. Тепер бачив власними очима, що таке є, а що більше, вишколені товпи хлопства могли стати погубою нечисленної шляхти в усьому світі. На заході забували уже досвіди, набуті під Земпахом та Муртенем, але більше тямучі люди бачили у сих битвах сумерк лицарства і старого лицарського устрою держави. Дивлячися на поторощені тіла та збруї, на хлопів зі списами та у холодне лице боярина, зрозумів пан

каштелян нагло, що ось ся товпа — се перша хмара, яка затемнює сонце лицарської хвали, що се початок сього сумерку.

«Пробі! — подумав. — Не спію я його, як Ісус Навін сонця, але припинити можу...»

І поклав собі задачею за усяку ціну врятувати себе та остережи сих там... у Кракові, що сумерк недалеко. Супроти сього страхіття, якого привид явився нечаяно перед очима його душі, каштелян перестав боятися за своє життя. Він бачив, що і найстрашніший прилив хвилі оставляє на березі стебельце, хочай забере хату, а сим стебельцем вважав Заремба себе.

— Навіщо ж тобі мого життя, боярине? — поспитав спокійно.

— Твоє життя буде залогом за нашу безпеку аж до приходу грамоти великого князя або його війська.

— Ах!

— Збирайся, вставай, здійми зі себе зброю та ходи з нами...

— Куди? Зачим?

— У Корманичі... Тільки гляди! — Тут боярин, який, погрузившись у гадки, тільки півухом слухав Зарембу, знову звернувся до нього, а його очі засверкали люто. — Якщо втечеш, а тебе зловлять, клаптика здорового тіла на тобі не останеться, позавидуєш сим усім їхньої судьби.

І рукою указав на лежачі трупи. По хвилі боярин, Заремба та стільки парубків, кільки було забраних коней, рушили з поворотом у Корманичі, а за ними повільніше — піхотинці. На кількох підводах, які спроваджено з Княжичів, везено добичу під оком Коструби.

Коли доїздили до села, було уже темно. Запала ніч.

Пана Зарембу завели ратники боярина у кузню, яка лежала недалеко в'їздової брами замку. Була се остання хата, яка лежала перед двором і чудом заціліла тільки від пожежі завдяки західному вітрові. Ватага розложилася у згаріщах та останках хат, серед яких розкладено чималі ватри, а боярин з Кострубою мав ночувати у дяка Пахомія. Чотирьох ратників мало пильнувати каштеляна у кузні. На комині розведено йому ватру та наладжено чималу купу дров на цілу ніч. При огні поставлено вечерю, а саме: чималий горнець помашеної салом каші, здоровенний кусень м'яса та збанок пива. Відтак вартівники розпалили перед кузнею огонь і для себе та вечеряли, полишивши каштеляна самого у темній хижині.

Як же ж страшною була ся самота Зарембі! Не дальше, як сьгодні рано, стояв він на чолі сотки лицарів та кількох-

сот челяди і мав у руках більшу силу, чим не один з удільних князів заходу. А тепер сидить у тюрмі, і то не у лицарській, ні у королівській, а у закопченій кузні, у яку заперли його хлопи! Хлопи, се підле насіння, сі раби-каланники, яких ніхто на заході й не числив до людей, якими гордили всі,— вони побідили його військо! Ба, не тільки побідили, але й повбивали усіх без виімку, порубали, наче різник м'ясо, без жалю, пощади, без пошани для їх лицарської гідности. Наче злочинців, яких четвертують на краківському ринку на потіху товпі! Сором! Сором! Криваві марева стали пересуватися в уяві-пам'яти пана каштеляна. Передсмертна тривога товаришів, розпука мордованої челяди, нелюдські крики — усе пекло гордих, пишних а підлих, трусливих душ шляхтичів перед воротами смерти, цілковита безрадість і безоружність супроти неослоненого збуєю ворога,— усе те переживала ще раз душа пана Заремби, і нагло зрозумів він, чому великий магістр прусських лицарів Ульріх, програвши битву під Грюнвальдом, глядів смерти. Він сам не був би її, що-правда, глядів... Противно! Блідий жах обхоплював його при самій гадці, що ось його тіло могло би лежати там, у балці серед лісу, зі страшною раною від топора, наге, обдерте, брудне, окервавлене. Волосся підіймалося йому дибом на голові, коли погадав, що ось тепер з близького лісу поблискують очі вовків, а за хвилю лячні, гарячі, вонючі пащі потвор вжеруться у тіла побитих... О, він не глядів би смерти... принайменше такої смерти та таких похоронів, хоч би не п'ятсот голов упало, але й усю Корону видавило морове повітря! Але розумів також се, що не ялося жити одному, де лягли усі прочі...

На ковальській печі догоряв огонь, і відрухово накидав каштелян свіжих дров та прийнявся за їжу. Крім тріску полін та свисту вітру у комині, не чуть було довкола ніяких гомонів. Хвилями долітало тільки десь дуже здалека виття вовків, а з села відбріхувалися собаки... Ах, Заремба знав, чому виють сіроми.

І знову вернула його думка до сеї безоружної, на вид безборонної сірої товпи, до сеї сили, яка повалила у бою оружне, вправне лицарство. Він не розумів її, не розумів сеї сили, яка нікчемному хлопству заступила панцирі, мечі, жеребців, вправу, провід... Вона видалася йому, одначе, велетнем, який живловим розмахом своєї залізної руки торощить і нівечить усе, що видумала людська голова. Удруге нагадалося йому криваве побоєвище Грюнвальду, де сірі товпи мазурів покрили собою побите німецьке лицарство. Нагадалася й війна цісаря Жигимонта з гуситами. Але обі сі боротьби — се не було те саме, що тут. Заховані за возами,

відбивали чехи наступи лицарства, а польське хлопство накинулося уже тільки на розбиті недобитки, мов стерваки на здихаючу товарину. Гусити йшли усім табором, се була радше мандрівна кріпость-твердиня. У отвертому полі, без заборона та лицарського проводу, жменя німецьких ратників рознесла б була їх, як вітер полову. А тут?.. Тут вони самі вдаряли на лицарство, се не случай, не хвилева удача, се справді новість, яка грозить загибїллю основі цілого співчасного світу. Якщо зберуть руські змовники хоч би таку силу, як польські воеводи Ягайла або як Жижка з Трочнова, що тоді? Руський мужик — не чех і не мазур... Нема в ньому загорїлости, але є відвага і ся основа усеї сили у світі... є послух...

Важко задумався повірник польського короля й сенату над тьмавою будуччиною держави, у якій має жити так страшний і небезпечний нарід. Чи гаразд воно буде, якщо він справді поклониться польському орлові? А як так, то яким світом вирвати йому з рук косу та рогатину, а зі серця волю й любов до рідної віри й мови? Як дати йому щип, плуг, кайдани?..

Нагло почувся над головою Заремби шорох.

З дошками оббитої стелі кузні посипалися вуглевий пил, сажа, тріски, грудки глини, а по хвилині у чорному отворі стелі появилося лице.

З острахом зірвався Заремба з пенька, на якому сидів, і вхопив забутий ковалем клевець, що лежав при огні.

Одним скоком найшовся нічний гість перед каштеляном і поклав на устах палець.

— Тсс! Не кричіть, достойний пане, і не говоріть голосно! — остерігав гість каштеляна. — Я приходжу від пані старостики з Кам'янця...

— Офки!

— Так, іменно так її називала Марина.

Заремба приглядався гостеві пильно і, видко, вдоволений був оглядинами, бо на уста його заблукався усміх.

— Марина, кажеш? — спитав по хвилі.

— Так, моя невіста!..

— Ага!

І знову усміх, сим разом злісний та згїрдний, появился на лиці пана каштеляна.

Не перший раз його дочка підсувала як принаду свою покоївку, де не могла сама добитися успіху. Між тим гість випоров із кобеняка шовковий заверток із письмом і подав його каштелянові.

— А як тобі? — спитав сей, беручи письмо.

— Скобенко, киянин...

— Підкинь дров, а сам заховайся за піч, щоби тебе хто крізь яку шпару не побачив!

І при миготячому світлі огню став читати письмо Стася. З трудом розбирав невправний почерк, аж по довгій хвилі кинув пергамін у багаття і ждав, щоби згорів до решти. Відтак спер лікті на коліна й узяв голову в обі руки.

Офка мала слухність, як звичайно! Більше у неї було розуміння державних справ, ніж у цілої королівської ради. Там, як звичайно, тягалися за чуби всілякі вельможі, зводили свої личні рахунки воєводи, каштеляни, старости, князі, пани. Надання земель, єпископств, опацтв були ціллю їх змагань. Не було там місця на литовсько-руські справи, не було і єдності. У одному тільки єдналися усі — що треба доконче загарбати Поділля й Волинь, бо се багаті землі. Але тільки тому вони бажали сього, бо гадали грабіжжю та здирством напхати порожню калиту. Як се вчинити, не знав ніхто, і се полишено королеві й канцлерові. За кожний промах одного або другого накидалися на них мокрим рядном, але самі у сі заходи не устрявали. Офка одна подавала добрий спосіб. Що він був добрий, те Заремба збагнув саме на власній шкірі. Розігнати хлопів, покінчити пограничну війну — а усе піде гаразд! Хлопи під проводом таких бояр, як Микола з Рудників, — се була одинока сила, з якою мусів числитися кожний! Се була сила будуччини. Князі, пани, ордени, шляхта — усе то були пережитки старини. Не до них належала будуччина Європи...

Але ось Офка не бажає уже більше служити каверзам Ягайла та його канцлера. Вона виповідає послух навіть йому, батькові, і жалується, що він не спрятав вчас її чоловіка. Ха-ха! Хіба ж вона не могла догадатися, що вістей, які могла донести жінка Кердеєвича, ніколи не донесла би вдова по ньому? А й тепер ніхто не думає убивати добродушного впливового чоловіка. Один перевертень варт більше, чим сотня родовитих поляків. Недарма пан Заремба посвятив свою дитину королівським замислам. Канцлерство, яке ждало його за се по смерті або уступленні Збишка з Олесниці, варте було заходу, тому Офка мусить дальше служити батькові — чи хоче, чи ні! На се у нього єсть способи... А якщо їй забажається хлопців, то нехай! Не він стане її за се картати. Се річ Кердеєвича! Ха-ха-ха!

Заремба підняв голову і глянув на Скобенка, який ждав у куті запитів каштеляна.

— Ти як тут узявся? — спитав.

— Я їхав у Перемишль, та біля Мостищ мене спинила хлопська ватага й не пустила у город, бо там, як казали, наших б'ють і проганяють. Не дуже-то хлопи й вірили мені,

бо у мене не хлопська одіж, гладке лице, а й мова у дечому інша. Тому я нишком покинув їх і став заходити від півдня. Тут найшов я боярина, з яким приїхав був з Києва до Луцька. Бачив я також знакомого мужа, і він, здається, пізнав мене. Тому сховався я отут, у покинену кузню. Як би воно й не було, все-таки ватага мусіла або піти вперед, або вернутися у ліси, і я рішився переждати бурю. Саме коли я тут сидів, прийшов у кузню боярин Микола і велів випрятати її для вашої достоїнности. Я рішився, отже, ждати, аж вас приведуть, хочай міг був під час вечері зовсім безпечно махнути у Перемишль, бо усі ратники боярина були у битві...

— Ах, се не була битва, тільки різня. У них мало хто згинув, а з нас і нога не уйшла...

Заремба зірвався, підійшов до дверей і виглянув крізь шпару.

При огні перед кузнею сиділо двох вартових, один із косою, другий з рогатиною, а прочих чотирьох спало, завинувшись у кожухи. Видко, отже, що ніхто не міг підслухати його розмову зі Скобенком. У селі було тихо, усе спало по битві та поході, й успокоєний каштелян вернув на своє попереднє місце.

— Бачу,— сказав,— що моя дочка уміє завсіди винайти потрібних людей і вибирає найкращих. Усе, що вона тобі обіцяла, додержить певно, бо вона кому-небудь не повіряє своїх листів, а людей, які їх возять, шанує і з'єднує, сповняючи усі їхні бажання. А я ближчий королеві, чим хто другий у Короні, і сам канцлер не може стільки, що я. Тому кажи, скільки бажаєш за свої послуги?

Скобенко встав і випрямився.

— Я не хлоп, каштеляне! — відповів гордо.— І мене грошем не знадиш ні ти, ні пані старостиха! Мене причарувала Марина...

— Ах! Я здогадувався.

— ...А що я не боярин, тільки міщанин, то прошу вашої достоїнности перевести мене на боярську службу.

Пан Заремба усміхнувся ласкаво.

— Розумію тебе, хлопче, дуже добре! Тобі треба надання, але тобі належитьсь більше, чим боярська служба. За твої заслуги одержиш шляхоцьку грамоту й герб, розумієш? Неустрашимість у небезпеці та незломна вірність природженому панові, тобто королеві,— се вельми благородні цноти, які тільки у благородному процвітають стані...

Скобенко не розумів каштеляна, поняв тільки слова «шляхтич» і «герб» — і очі засвітилися у нього. А пан каштелян говорив далі, звільна цідячи слова:

— Ти шляхтич по душі й серцю... Але бачиш... Я один міг би посвідчити се, а я в неволі і ледве чи побачу уже коли Краків та короля... Одне моє слово... а дадуть тобі усе, чого забажаєш... Та чи буде ще у мене нагода висказати його?

Пан каштелян засумувався на вид і похилив чоло на руку. Скобенко почервонів, мов грань.

— То ви обіцяєте зробити те, що хочу? — спитав живо.

— Якщо вийду відсіля,— так!

— Певно?

— Клянуся Богом та лицарським гонором!

— Як так, то ладьтеся, достойний пане, до дороги. Я проведу вас відсіля та чей же діб'ємося у Перемишль.

— Як же ж виберешся зі сеї кузні?

— За кузнею лежать дві купи вугля, покриті соломою, за ними старий неужиток, на якому росте ялівець густими кущами, а за ними ліс. Дороги, щоправда, не знаю як слід, але вмю ходити лісом і знаю напрям. Се вистане. Я ж із Київського Полісся.

— Дорогу знаю я! — заявив каштелян.— Виведи мене тільки в ліс, а я й сам зайду, куди треба!

— Гаразд! Як так, то заждемо ще, доки другий раз не зміниться варта. Перша черга засне сейчас, третя ще спатиме, а друга буде тільки ще більше утомлена по короткому сні. Тоді найліпше тікати, й тоді вирушимо!

IX

Першої днини по втечі Скобенка з Луцька заворошилося у замку, мов в улику. Биричі і татари Юрші вешталися по усіх усюдах, гляділи слідів утечі і вкінці найшли мотуз, прив'язаний до кількох ратищ при вікні. Мотуз звисав крізь вікно аж у рів від сторони міста. Биричі побігли у город, перетрясли усі хати польських, чеських та німецьких купців, але не найшли нічогісінько. Андрійко стрітив Сташка на майдані та бажав від нього дечого дізнатися, але хитрий ляшок не зрадився ні словечком. Він глумився тільки над потомленими татарами й биричами, а коли Андрійко запитав його, чому він так радіє непоқоєм воеводи, засміявся і відповів:

— Я не радю, бо твій воевода й його непокій мені байдужі. Дивно мені тільки, що ви не поняли сейчас, зачим сей киянин сюди приїхав. Я бачив його усього двічі, а вже знаю, що в ньому сидить. Він, очевидно, бажає вивищення, гонорів, а може, навіть шляхоцького гербу. А ви йому за се казали чистити сап'янці вправді вельми благородного,— тут Сташко поклонився молодому Юрші,— але зовсім не ви-

значного боярчука. Він утік, і я зовсім не дивувався б, якби він найшовся колись по тому боці.

І молодий ляшок показав рукою на захід.

— Як-то? — зчудувався Андрійко.

— Звісно, як! Король вельми радо прийме кожного русина, який признає його власть правосильною. Такий Скобенко стане шляхтичем і верне колись у Київщину великим паном з ласки короля, а не великого князя. І коли король забажає у Київщині піддержки, то опреться не на Юрші, а на Скобенкові, розумієш?

— Не дуже!

І справді, Андрійко, який виріс осторонь від великих подій, не розумів крутих доріг польської державної думки. Мрії про відбудову великого князівства, про давню свободу народу виповнювали се середовище, у якому не було місця на лож, облуду, хитрість та підступ. Молодеча його душа відділювала від себе різко пільму і світло; усе, що не було добром і правдою, було лихом та брехнею. Сташко кормився зате розмовами й листуванням пані Офки з батьком каштеляном, канцлером, паном Бучацьким або й Кердеєвичем, бачив і чув не одно, та хотяй і не все, та таки десь щось похопив. Вкінці навчився тільки такі вчинки поважати, які являлися звенами якоїсь таємної, підступної каверзи; до найпростішої ціли вибирав якнайкрутішу дорогу, а для високих мрій Андрійка не мав найменшого розуміння. На отверте признання товариша, що його не розуміє, засміявся тільки.

— Дивний-бо ти, боярине,— сказав,— живеш між руським народом, а не бачиш нагая на власну свою шкіру. Знаєш прецінь, що небіжчик князь Вітовт на спілку з королем позносили усі більші князівства на сході?

— Так.

— Зате надали багацько земель ріжним людям без значіння, як Воловичам та Ходкевичам на Київщині, Сапігам або Зеновієвичам у Смоленщині, Боговитидам у Бересті, Іліничам у Могилеві, Хребтовичам, Немировичам та многим іншим. А все те на се, щоби вони попирали панську справу, справу короля й великого князя, а не бажали окремішности. Від короля спливає на них усіх ласка, гріш, земля, привілеї; у окремій державі вони стали би підніжками-боярами всіляких Острозьких, Четвертинських, Несвизьких, Друцьких, Соколинських, Пронських, Жилинських, Збараських, Вишневецьких, Порицьких, Носів або Гольшанських, Слуцьких, Чорторійських, Корецьких, Заславських та інших княжих родів. Ось сі пани — се ніби твій Скобенко, який утік на захід, а ти — се ніби ті князі. Може, тепер уже?..

— Ага, тепер уже розумію! — сказав Андрійко і з подивом глянув на товариша. Одначе хотяй і подивляв Андрійко Сташка, то таки у серці його збудився жах, а навіть відраза до нього, відраза, яку відчуває кожда людина при виді гадюки або прокаженого. Мимохіть Андрійко відсунувся від товариша і віддавався щоднини лицарським вправам — будь то під руководством самого дядька Юрші, будь то його старого мечника Сави. Сташко брався не раз іти з ним навзаводи, одначе при першій нагоді оказалось, що Андрійко дав би раду десятюм таким, як Сташко. У хлопця була незвичайна сила, яку ось уперше оказував прилюдно. Він уїжджав на майдані коні, вправлявся у метанні ратищем, у двобою — копієм, довшим та коротким мечем, топорами та у стрілянні з лука. М'язи Андрійка немов тільки ждали на уміле вправляння. Вони стали пучнявіти та тверднути, мов криця. Збруя небіжчика боярина Юрші, яка при виїзді з Руди була ще заобширна на нього, тепер надавалася в сам раз. Була се чудова, чорношмельцована збруя, яку небіжчик одержав від австрійського герцога Леопольда. Зразу було Андрійкові важко рухатися у сталевій одежі, але старий Сава навчив його, як має до сього взятися. Перш усього наложив хлопцеві шолом з наличником. Коли Андрійко привик до ваги шолома, наложив йому Сава нашийницю, а відтак нагрудник і наплечник. По місяці, десь з початком січня, Андрійко став уже надягати долішню збрую, наголінниці та начеревник, і вчився ослонювати себе важким окованим щитом. Молодець вправлявся тоді у повній збруї і не раз не здіймав її зі себе цілими днями. У сьому часі помарніло дещо його свіже, рум'яне личко молодої дівчини, а зате ясніше виступили у нього поважні, а навіть суворі черти роду Юршів.

Попри се, прибуло Андрійкові ще друге заняття.

Монах Єрофей, який звичайно писав листи і грамоти воеводи, вертаючи з міста вечором десь коло Різдва, посовгнувся на мості й поторощив собі праву руку, а ліву вивихнув. Хотяй старий Сава умів не гірше знахаря складати і зв'язувати поламані кости та направляти звихнені суглави, то таки й він покивав тільки головою над недужим.

— Ти, братчику, подужаєш, — рішив, — але вже не відправиш обідні, ані не напишеш грамоти, бо не вдержиш у руці ні чаші, ні тростинки.

В виду сього, що саме під ту пору приходилося чималотак висилати писем та виготовляти грамот, воевода був у неабиякому клопоті. Письменних людей було, щоправда, багато, бо на Русі усякий піп, дяк та більшість боярства вміли читати. Доволі було й таких, що вміли сяк-так підписати своє

ім'я або відписати з книги молитву. Зате ніхто не тямив настільки письма, щоби справді вірно та ясно висловити письмом гадку або написати грамоту за диктатом чи після взірця. Сам Юрша не вмів сього, і тому через два дні розшукував писаря до своєї канцелярії. Були також у городі чужинці, які могли послужити воєводі, та годі було повірити їм тайни правління. Тоді Андрійко, який щойно перед чверть роком покінчив був науку, взяв у руку тростинку, а по кількох пробах написав зовсім добре та виразно вістку для великого князя про повстання мужиків у Ратненській волости. Юрша був одушевлений новим помічником. При ньому пізнав Андрійко багато людей та відносин, учився як слід оцінювати події, словом, дозрівав із дня на день.

Коли Андрійко став писарем воєводи, Сташко почав появлятися на майдані чимраз частіше і брався навіть сам до ратища та лука. Добрий був з нього лучник, але не дорівнював Андрійкові при вправах. Але він не щадив похвал товаришеві і розказував йому про се, як дуже подивляє його силу і вправу старостиха. Вона, бач, приглядалася не раз герцям крізь вікна своїх кімнат. Андрійко не багато робив собі з чужих похвал, та вони все-таки облегували зближення обох молодців. Вкінці прохав Сташко товариша, щоби учив його сього, чого сам учився, а він навчить його за се лицарського звичаю й поведінки. І з того часу хлопці сходилися щоднини.

На Йордан ладилася велика забава. Після Водосвяття велів воєвода висипати піском частину майдану і вивести кілька коней. Відтак візвав молодих боярчуків, щоби скакали через них у повній збруї з малого упругого підвищення. Нагородою мали бути дамасценський меч великої ціни, норимберзька нашийниця з кованими прикрасами, нараменники з львиними головами та дорогоцінна ерїбна чарка грецької роботи. Понад се обіцяв ще воєвода сотку київських стріلسьому, хто найкраще зуміє орудувати ручною метавкою.

Ігрища сі урядив воєвода тому, бо бажав притягнути до великокняжої справи волинських панів, так як зумів уже зворохобити галицьке та холмське хлопство. За Свидригайлом заявилися поки що тільки княжі роди — Острозькі, Сокольські, Курцевичі, Головні, Мосальські, Буремські, Кропотки, Велицькі, Ружинські. Нижче боярство ішло у дружинах князів, але пани, тобто обогачені наданнями, знатні бояри, не бажали іти ні з князем, бо сі вважалися здебільшого чимсь знатнішим від бояр, ні з боярами, бо бояри були служебними людьми, а багаті вельможі не вчисляли себе до служби. Юрша знав, одначе, що вони підуть за воєводою великого князя без спротиву, і тому попрохав їх у Луцьк на

лицарське ігрище. Зразу бажав був навіть уладити турнії, але пора року була невідповідна. До того руське боярство не любило проливати крові для забави і гляділо скося на сі західні видумки, на які не раз нагляділося доволі у Вільні або Троках. На Йордан приїхало двох Загоровських, один Семашко, старий Монтовт, з ними Чапличі, Козинські, Гулевичі, а вкінці — трьох Бабинських і двох Кирдей, які прийняли були польські герби і вважали себе подекуди чимсь кращим від прочих бояр. Случайно явився також молодий київський вельможа Горностаї, який, будучи у Бересті, зачув про з'їзд у Луцьку.

Перед брамою палати уставлено лави для приїжджих гостей, а залаго замку окружила майдан, лишаючи вільне місце для в заводів. Усім орудував старий Сава, а нагороду мав признавати старий Монтовт. Жінок не було, бо воєвода не мав жінки, тож і боярським жінкам ніяк було їхати до Луцька.

У скаканні перевищив усіх молодий Прокіп Бабинський, який пересадив одним скоком три коні, уставлені підряд. Заграли труби в честь справного молодця, а тоді і молодий Горностаї, і шляхтич Іван Кирдей зібрали усі сили й пішли за приміром Прокопа. Почервонів молодець, мов грань, і крикнув о четвертого коня. Його привели й поставили підряд із попередніми. Розгнівався Прокіп і скочив, але зачепив ногою о четвертого коня і як довгий простягся у пісок. Загуділа сміхом товпа видців, але старий Сава успокоїв її, кажучи:

— Сміятися є кому, та попробувати усякому лячно. Відвага й охота не раз більше варті, ніж успіх!

Та ось появився між молодими боярами Андрійко у батьковій збруї і, розігнавшись, біг стрілою до підвищення. Усі очі звернулися на нового суперника, який аж досі не брав участі у в заводах. Від брязкоту важкої збруї здригалися серця видців, від ваги залізного лицаря дрожала земля. А ось він уже на дошках підвищення. Скочив — і, наче куля з кулеврини, перелетівши понад хребтами усіх коней, станув на землі, аж у пісок стопами зарився. Всі остовпіли і замовкли, але відтак зірвалася буря окликів признання. Старий Юрша усміхнувся собі в бороду.

— Що Юрша, то Юрша! — сказав, похилившись до старого Монтовта. Сей кивнув головою й, піднявши руку вгору, признав першу нагороду Андрійкові. Але Андрійко поклонився старцеві до колін і відповів голосно, так що почули його усі гості.

— Спасибі тобі, достойний бояринє, за честь, але я хатній, і мені ніякої нагороди не ялося приймати. Се дядькові вона належить, який мене учив. А як же ж йому давати нагороду самому собі?

В виду сеї заяви меч одержав Прокіп, нашійницю та на-раменники — Горностай, а чарку — молодший Кирдей. Усі були вдоволені, але найбільше радів воєвода виступом свого братанича і під час, коли молодці бавилися метанням ратищ крізь перстінь, розказував гостям про письменність Андрійка та про поміч у переписці з князем. Розмова зі-йшла на державні справи, і Юрша нав'язав до неї притик, що волинські вельможі не журяться добром своєї землі.

— Правда єсть,— заявив на се Монтовт.— Про нашу власну шкіру йде річ, а ми й у голову не кладемо, що біда по деревах не ходить. Погляньте, ваші достоїнсти, тільки на Галицьку землю! Де ділося бутне тамошне боярство? Хто не оляжив, той пішов або вкортці піде з торбами.

Живо підтвердили Семашко і Загоровські; Бабинські мовчали, а старший Кирдей спитав нагло:

— А Кердеєвич?

— Кердеєвич? — спалахнув Юрша.— Ох, се пропащий чоловік! Сей вирікся усього, що святе нам усім. Він уже не наш! А хіба ніхто з нас не кине каменем на віру й мову предків та на старий лад, з якого ми виростили! Тому держі-ся великого князя Свидригайла, бо якщо сього не зробимо, поляки вижеруть усіх відсіля, хто тільки не ходить за плугом. Се голодний народ і не тільки голодний, але і захланний, а гладкий та підступний, як ні один у світі. Де ходить про гріш, землю, смерда-каланника, там у ляха не найдеш ні крихітки благородности, ні тіни совісти. Самому чортові в-рвали б вони з горла золото, щоб його украсти та прогайну-вати. Горе нам, якщо вони приссуться до нашої землі. Ду-ша поляка — у його калиті, а совість — у п'ястуках.

Голосні оклики з майдану перервали Юрші.

Уже шість разів підряд вцілив Андрійко стрілою у сам осередок начеркненого на дошці круга. Ніхто не дорівняв йому, а тоді Сава, утішений успіхом свого любимця, гукнув по короткій передишці:

— Ану-ко, достоїнні бояри, попробуйте тепер, хто най-швидше напне самостріл та вистрілить у ціль. Доволі вже з нас ігрищ, бо дядько-Мороз кусає, як собака. Коли крикну: раз, два, три — хай кожний хапає за зброю... Раз, два три!

Миттю вхопив Андрійко метавку, але, о диво! При колісці, яким натягано тятиву, не доставало ручки. Видко, хтось відломив або відкрутив її, так що годі було нап'яти лука.

А нап'яти тятиву на метавку було доволі важко, бо гру-ба сталева струна була надзвичайно туга. Викинена нею київська або англійська стріла пробивала навіть лицар-ські нагрудники. Тому натягано її воротом на двох коліща-

тах з двома ручками, якими крутив стрілець так довго, доки тятива не заскочила на зазубець понад язичком. Тільки вимково сильні та вправні лучники вміли натягувати тятиву без корби.

Та ось ще усі суперники вертіли гарячково коліщатами, коли Андрійко в млі ока придавив свою метавку до землі черевом, нап'яв тятиву руками, аж у сугавах хруснуло, наложив стрілу, а у слідуоючій хвилині сема стріла аж по визубці вбилася у осередок круга побіч попередніх.

На се Сташко почервонів і відложив метавку, а за його приміром пішли усі прочі боярчуки, визначаючи голосно, що такого лучника, як Андрійко, не було ще на Волині. Старий Монтовт не прийняв на сей раз вимівки хлопця, сотка київських стріл дісталася таки йому, і ніхто зі суперників не завидував йому призначення й нагороди.

Андрійко подякував як слід, але пізнати було по ньому, що шось його сильно бентежить і дратує. Віддав стріли служебному татаринoві, а сам став розшукувати ручку від своєї метавки. Найшов її у снігу недалеко місця, на якому поклав був метавку після шостої стріли, і замітив, що її відкрив хтось дуже справно і швидко під час передишки. Показав самостріл Саві, а сей аж спалахнув із обурення, що така погань могла лучитися між благородним боярством.

— Се нечуване! — сказав. — Хай Бог поб'є проклятого підляку! Не було ще такого, відколи мене ноги носять... Ах, уже знаю! — крикнув нагло і, насупившись, похилився до уха Андрійка.

— Бережися, боярине, Сташка! — сказав шепотом. — Я присяг би, що се його діло, бо як тільки побачив, що ти й без корби обійдешся, чомусь-то вельми збентежився і спустив метавку. Бач, він також убігався враз із другими...

А тоді знову відчув Андрійко до молодого ляшка таку саму відразу, як тоді, коли він йому пояснював каверзи польських панів.

Тим часом старші померзли, бо сонце давно уже зішло з полудня, а й мороз під вечір окріп значно. Дворецький Юрші попрохав усіх на вечерю, і старші подалися у палату. Тільки старий Сава давав прикази залозі та службі, а Андрійко, скинувши зброю, помагав розоружитися Горностаєві та другим молодцям.

Уперше бачив тоді Андрійко молодих людей свого стану у більшому гурті, та вони не зробили на нього доброго вражіння. Кождий із них розказував тільки про свої подвиги та покликував на свідків своїх стайничих або приятелів. Один тільки Горностай сміявся з товаришів та кепкував:

— Дивно мені, що ви собі самі ще не надоїли дома. З'їхалися на ігрище, та місто побалакати про що путнього везьтяться зі собою, мов кіт із охунцем. Кождий себе підхваляє, наче хто його збирається купити.

Хлопці застидалися й замовкли, але не заводили уже розговорів, тільки мерщій подалися у лицарську залю, яка займала собою усю ширину палати. При довженному столі засіли усі гості враз із господарем і, випивши по здоровому кухлеві гарячого меду з корінням, прийнялися за їду. За гістьми пішов і Горностай, але до Андрійка підійшов Сташко й потягнув його за рукав.

— Андрійку, — сказав, — у нас є до тебе діло.

— Яке саме? — кинув Андрійко коротким, майже ворожим тоном.

Лице Сташка роз'яснилося приязним та облесним усміхом.

— Коби-то моє діло, то я полагаю би його й на морозі, але се не я, а моя пані...

— Старостиха?

— Так! Чого ж дивуєшся? Лицарська дама може покликати лицаря, а він мусить її послухати, чи хоче, чи ні. А моя пані просить.

Андрійко спаленів. Уперше зустрічався він зі сим казочним світом західного лицарства, про який чував так багато. Лицарський звичай, який розцвів на заході, не прийнявся на Литво-Руси майже зовсім, бо не лежало у вдачі руського народу відділювати від себе поодинокі стани непроходимим проваллям. Боярство, служба, мужики, навіть раби-каланники почували себе самі й одні других людьми, а розділ приходив аж із польськими порядками. На Русь прийшло зате лицарство казковою появою, яка виросла на підкладі споминів про хрестоносні походи і воплотилася на очах усіх у битвах над Ворсклою та під Грюнвальдом. І хочай у обох сих боротьбах сіра маса народу розбила блискучі лицарські полки, то блиск остався у спомині, наче дуговий блиск скляної кулі, розбитої каменем. І як мріє аскет про пестрий круговорот життя, як розпусникові сниться тиха пристань у келії монаха-аскета, так і Андрійка потягла якась непоборима сила за Сташком.

«Дама у неволі... привикла до поклону і лицарської служби благородних, сидить узаперті і прохає його до себе. Чого? Навіщо? Може, забажає визволу?.. Ба, ні, вона знає, що він... А якщо не знає, то Сташко скаже їй... Ах, вона, певне, тільки якоїсь невеличкої прислуги попрохає, а він... він не лицар, то правда, але самітній жінці завсіди слід допомогти. На се не треба лицаря. Се знає на Русі кождий мужик, що не раз виоре й викосить безпомічній удові сусіда...»

— Пані прохає, так ходім! — сказав і послідував за погідно усміхненим Сташком.

Пані Офка прийняла Андрійка при комині, на якому горіли грубезні поліна червонявим полум'ям. У невеличкій, коврами вистеленій кімнаті було тепло і приютно, а якісь ніжні пахощі наповняли повітря. На пані Офці була легка жовта, глибоко витята сукня з широкими короткими рукавами, а на голові — рід завою з блискучим діамантом над чолом. З-під доволі короткої сукні виглядали у оксамитних черевичках маленькі ніжки, які спочивали на подушці. Побіч подушки стояв низенький стільчик, а на комині біля огню — червона шовкова стяжка та золотом шита хустина.

Навчений Сташком, молодець прикляк на одно коліно і поцілував кінчики пальців поданої руки, відтак устав і у покірній поставі неначе ждав приказу пані.

— Вітай, лицарю! — почувся мелодійний голос красавиці.— Вітай і не стій переді мною, як винувник на судищі, тільки сядь ось тут і послухай слів, які тобі бажаю сказати.

М'яка рука жінки доторкнула удруге руки молодця й указала йому стільчик. Послушно сів Андрійко на вказане місце, а пані Офка говорила далі тихо й пестливо:

— Я прохала тебе сюди, лицарю, бо у мойому серці збудилася туга, важка, глибока туга за світом, який остався за мною, там, далеко на заході!.. У холодних стінах в'язниці минають мої дні й ночі самотно, сумно, наче дні злочинця-колодника, а гарний, лискучий, пестрий світ лицарства, у якому виросла, став уже тільки солодким, слізним спомином... Дивлячися сьогодні на ваші взаводи, побачила я у тебе та твоему поведенні зразок сеї лицарської благородности, яка обдавала усю мою минувшину. Я побачила у тобі справді взірець лицаря, у тобі одному... і тому мусіла тобі се сказати...

Андрійко підняв очі, а вони стрітилися з палким поглядом молодої жінки. Несмілість, недовірчивість, подив, а може, навіть зав'язки глибшого почування стрічалися ось зі свідомим, палким бажанням розкоші та стремлінням впрягти сю непорочну молодечу душу у тріумфальну колісницю жіночої гордості, а може, і скритих прехитрих замислів, які далекі були від любови та лицарської благородности. Довго гляділи на себе сі дві пари очей, і здавалося, що поміж ними якась невидима рука протягла нитку сього взаємного розуміння без слів, яка буває тільки між молодими. Та хочай у літах між обома не було великої різниці, бо всього яких два-три роки, та зате у досвіді була вона неабияка. Повірниця польських правителів, жінка подільського вельможі,

яка мала держати руку на живчику державного життя у Литво-Руси, була нескінченно вищою; чим молодий, недовідний, уперше прилюдним життям живучий хлопець. Але все-таки ся вищість була тільки відносна, бо у щирому погляді ясних очей Андрійка було се, що Офка утратила уже давно,— так давно, що і спомин про се вертав до неї тільки докором совісти. У них була невинність, чистота і простодушність благородної людини, яку хвалять усі та якої так мало у світі...

— Я не лицар, пані,— сказав,— у нас лицарів нема і не буде, се не нашого краю квітка, а я тільки отрок...

Пані Офка живо заперечила,

— Так, се правда, що у вашій землі не цвітуть такі квітки, але неправда се, що ти не лицар. Ти лицар тілом і душею, і будь ти під рукою короля, ти, певно, носив би уже золоті остроги та лицарський пояс. Дивлячись на тебе, бачила я се, відчувала се усім моїм серцем, яке тужить за утраченою красою життя там, далеко на родині... Я бачу у тобі се, що утратила, і тому вибрала тебе своїм лицарем...

Андрійко почервонів, мов грань, і зірвався на ноги.

— Ох, пані, я недостойний ні ваших слів, ні вашої ласки...

М'яка рука Офки доторкнулася знов до руки молодця, і, спонуканий нею, Андрійко усів знову, та сим разом так близько, що повна, м'яка, у обтислі панчішки одіта нога старостихи оперлася об його коліно. Палкому молодцеві потемніло в очах...

— Ось возьми сю стяжку,— тут пані Офка взяла з комина шовковий шарф, а у голосі її звучали сльози,— і носи її на пам'ятку бідної затвірниці, а я... кілька разів гляну на ярку її краску на твоїй геройській груді, тільки разів погадаю, що я не одна, не сама, покинена Богом та людьми, що й тут, у сій дичі, хтось мене розуміє і заступиться за мене. Хотяй се молодий хлопака, та благородність і лицарськість дадуть йому силу велетня, а вірність любовника. Клякни!

Під вагою нових вражін, під роєм слів, які плили потоком з уст красавиці, Андрійко замовк. Розгул молодої крові вчинив його неспосібним вести як слід розмову, зате неохота, підозріння, ворожнеча, яку відчував хлопець до ляцького Змія-Горинича, спинювали перший порив молодечого захвату. Відрухово послухав і вкляк у стіп Офки. А вона прип'яла йому до груді шарф, і через хвилю очі її з дивним виразом спочили на його похиленій статі, а на устах не видно було звичайного глумливого усміху. Чи вона думала про що інше? Чи, може, забувся якраз глум, а через пестру, ярку поволоку ложі та облуди пробилосся те колись давно забуте підложе життя?.. Не знати.

Андрійко вийшов від пані Офки майже непритомний. У передній кімнаті, де звичайно сиділа Марина, ждав на нього Сташко, який глянув тільки бистро на товариша і засміявся хитро. Рум'янець на лиці молодця, шарф на його груди сказали йому усе: Андрійко став одним із рабів старости-хи, став знярядом її замислів, прислужником польського правління. Так йому принайменше здавалося, і тому, вивівши Андрійка надвір, запитав з усміхом:

— Правда, що старости-ха не така страшна, як гадає твій дядько?

Овіяний свіжим морозним подувом, молодець стрепенувся.

— Страшна? Ні! Але нещаслива! — сказав. — І мені жаль її. Що буду міг, зроблю для неї, коли забажає, і гадаю, що вона ніколи не захоче чогось такого, що не личило б їй або мені. Се благородна «дама».

— А!

Сташко сподівався іншої відповіді, але не було уже часу добитися її від Андрійка, який спішився відходити. Вернувши у хату, переказав сю відповідь старостисі. Вона була іншої гадки, ніж Сташко.

— Коли він ще може думати, що я благородна, та міркувати, чи мені послужити, чи ні, то, видко, не так-то легко взяти його на мотузок, як Скобенка та інших... — сказала і гнівно тупнула ногою об землю.

І справді. Слова Андрійка, висказані до Сташка, були до певної міри брехнею, першою брехнею, яку висказав хлопець у житті. Своїми словами бажав він тільки позбутися влізливця та остати самим зі своїми гадками. Поява Офки осліпила його. Як за першим разом, так і тепер ся молода жінка не завагалася очима, голосом, поглядом відкрити молодечій душі хлопця усю горючу безодню змислової розкоші. Дотиком руки та колін передала вона його молодечій крові усі дрогогання розпаленої бажанням груди, і сі дрогогання вмиць довели усе ество Андрійка до нескazanного заколоту. По чисте серце хлопця простягла свої кігті пристрасть, і воно з острахом відверталось від неї, як від незваної небезпеки. Могучо заговорили у ньому пориви молодого тіла, а услужна уява підсувала марево «лицарської служби» як предліг до розкішних сходин у тихому пахучому кутикові при огні... Але те, що знав Андрійко про Офку, її візвання та підлесні слова, її скарги на гнет та смуток самоти, а вкінці розмова з дядьком, якої був свідком, — усе те остерігало його, що тут під гладкою верхнею криється про-

пасть. Він вичував у її словах лож і не вірив їй зразу. Без сумніву, не оперся б Андрійко понаді молодій жінки, якщо вона забажала б добути собі його любов. До сього вона мала середники й дороги, про які недосвідному боярчукові навіть не снилося, та все-таки не удалося їй пірвати його за собою зразу. Вона знала, що сю кріпость добуде хіба облогою, а він усвідомив собі, що стоїть на роздоріжжі та що не легким стане йому вибір шляху, який поведе його до чести і правди. Бажаючи звести його зі сього шляху, вона мимохіть остерегла його, а він, людина без ложі й облуди, обдурив її своїм поведінням, а Сташка словами.

Тим часом гамір, який панував у їдальні-сінях з початком обіду, утишився нагло, і Андрійко увійшов туди, неначе у церков. На двох величезних комінах у протилежних кутах сіней горіли соснові колоди ярким полум'ям, від високої склепленої стелі звисали павуки зі свічками й освітлювали увесь збір довкола довгого та широкого стола. Горішня його частина була вища, бо тут сидів сам воевода як заступник великого князя у окруженні достойніших гостей — Монтовта, Семашка та старшого Кирдея. Але саме під сю хвилю вони не сиділи, а стояли і вітали високого, стрункого молодця в прегарній кований медіолянській збруї зі струсячими перами на шоломі. Лице молодця було поважне, а так само мовчали й усі прочі. Андрійко добачував у його чертах подібність до когось знакомого, але не міг собі зразу пригадати, до кого саме. У сій хвилі потягнув його хтось за рукав, і Андрійко оглянувся. Се молодий Горностаї тягнув його до себе на лаву.

— Хто се? — спитав Андрій, указуючи движком голови на лицаря у збруї.

— Се Танас, князь Ніс! — відповів Горностаї.— Привозить вісти з Вільна.

— А!

Андрійко нагадав собі сейчас Олександра, якого бачив у Смотричі. Так, се його черти гляділи на зібраних з-під підсуненої крати наличника, а очі, ах, правда... се очі Мартусі!

І вмить успокоївся Андрійко, а усміх роз'яснив його лице.

«Гей, чому-то її тут нема?» — подумав і сів поруч Горностаї.

Тим часом старий Сава зняв з голови молодого князя шолом та розтягав ремені панцира. Двох покоєвих отроків поздіймало з нього залізні наголінники і надягнуло на нього поверх лосевого кубрака синю, золотим позументом обшивану «яку» з широкими буфастими рукавами. Він сів тоді

до стола і враз із другими заспокоював голод і спрагу. Говір при столі почався знову, гори м'ясива щезали із срібних, цинкових або й деревляних підносів, підчаші раз у раз наливали кухлі пивом та медом.

— Відки-то в тебе, братіку, така гарна шовкова стяжка? — спитав Горностаї Андрійка.

Сей спаленів увесь, бо нагадав собі, що, проходячи, не заховав її. І справді, гарний багрянний шарф, зібраний у велику застяжку, прикрашав його зелену курту.

— Ах, се пам'ятка...— відповів.

Горностаї засміявся добродушно.

— Я й бачу, що се пам'ятка, і то не аби від кого. Видко се по красці твого лица, яка є зараз така сама, як у сеї стяжки. Тут у вас на заході новий лицарський обичай заводитьься.

— Як-то?

— Ну, бо в нас дівчина дає милому тільки мережану хустину.

— Ах, се не дівчина, се дама!

Тут Андрійко став товаришеві розказувати, як-то на заході є звичай, що благородні пані мають лицарів, які їм служать не з любови, а з поважання, та у сій службі борються зі зміями, чарівниками та ворожими лицарями. Горностаї слухав сього довгий час, але вкінці перервав Андрійкові.

— Бо у нас на Київщині кажуть, що якщо ляшка дасть тобі стяжку, то запрошує тебе до свого ліжка...

Андрійко обурився страшенно.

— Як ти можеш так говорити? Се погані язики таке вигадали. Знаєш прецінь, що у святій землі лицарі...

— Я ж не кажу, що так є, але гадаю, що так буває. У мене є вуйко з Гулевичів, коли знаєш. Він бував у Італії, Німеччині, Польщі і завсіди сміється, якщо зійде розмова про лицарство. Він каже: «Місцух, хлоп, наш боярин побивають ворога мечем, топором, буком, чим попаде; благородний лицар зводить йому жінку або дочку». Може бути, що колись захід мав у серці своїх найкращих синів невичерпний скарб чеснот. Але тепер воно не те стало! Ба, се й дивно було би, коли б двоє молодих людей гнули тільки теревені про якусь «службу», якої ніякий чортяка від тебе не потребує.

Андрійко не дав себе переконати і гадав саме відповісти Горностаєві, коли зачув слова молодого Носа.

— ...Ні, не повелося. Смотрича ми не відбили! Пронюхали вражі ляхи і приготувилися як слід до облоги. Так само не віддали прочих замків, мимо приказу короля.

— Прецінь Збараж, Кременець, Олесько ми здобули! — замітив воєвода.— День у день надходять вісти про повстання хлопів із Галицької, Волинської і Холмської землі, і всі вони мають успіх. Боярин Микола з Рудників побідив навіть пана Зарембу...

— Серадського каштеляна? — спитав живо князь.

— Так!

— Де ж він тепер?

— В тім-то й біда, що втік таки на першу ніч по погромі.

Князь Ніс не втерпів і ударив кулаком об стіл.

— Гей! Великою заслуга боярина, що побив ляхів, та тричі більша провина, що випустив його живим.

— Чому? — усміхнувся старий Монтовт.— Ми його тут усі знаємо, і на ньому нема ніякої більшої вини...

— Гей! Достойні бояри! — закликав князь.— Не знаєте ви сього чоловіка. Королеві та сенатові не ялося виступати отверто проти нас, бо вони зв'язані грамотами, умовами тощо. Тому їм потреба метких а вірних орударів, які б не мали ні крихти совісти і були спосібні навіть до зради, убійства, обману. Через їх руки йде отрута, яка затроює нас байдужістю або і злою волею. Обіцянки, погрози, підхлібство — се їх збруя. І таким саме є Заремба... Ах, чому його нема тут у луцькому стовпі, там, куди заходить тільки кат і гробар?..

— Дивно мені, що ви так за ним побиваетесь! — завважив Монтовт.— Що може Заремба проти великого князя, коли король і сенат не признають його отверто, а ми всі піддержимо княжі змагання?

Танас замовк на хвилю, й усі ждали відповіді на поважний заміт найстаршого волинського вельможі. Вкінці підняв молодець сумні очі на старця.

— Непорочний білий волос вінчає вашу голову, батьку! — сказав.— А побілили її сніги многих зим та багатого досвіду. Одначе, мимо сього, не збагнули ви сього, що рішає тепер у світі. Не правда і слухність та загальнопризнане право, а слова й письма князів, королів, канцлерів та хитрощі таких Заремб.

Се не Руська Правда, ні Литовський Статут, а польські закони, не нарід, а шляхта, не лицарство хреста, а розбійницьке право п'ястука. Король признав великого князя Свидригайла і віддав йому Поділля. Але пан Заремба повідомив вчас всіляких Кердеєвичів та Бучацьких, а сі не дали замків, мимо приказу.

— Як-то? То приказ був правосильний і на письмі? — не вірили деякі.

Молодий князь сягнув за пазуху і видобув звиток пергаменту з привішеними печатками.

— А ось! — сказав і подав грамоту Монтовтові й воеводі.— Я сам був висланцем великого князя, та що в сього? Чого не взяло хлопство голими руками, се остало за ляхами й останеться, якщо не знайдеться боярська управа та княжий провід.

— Чому ж князь не йде сюди з військом? — спитав старший. Кирдей.

Молодець двигнув плечима.

— Князь веде переговори з королем і війни не хоче зачинати, а король також удає, буцімто не бажає собі розливу крови між Польщею а Литвою. Але панове Заремби роблять своє і ладять над усім кайдани.

— Видко, князя не дуже-то й обходить наш нарід та боярство! — обізвався Бабинський.

— Звісно, що там князеві боярин або хлоп? Ними опікується тільки король, а опікувався небіжчик Вітовт! — докинув Семашко.

— Боярством — може, хлопами — ні! — сказав Юрша.— Тому-то й тепер треба нам поперти змагання простих людей, коли князь про нас не дбає.

— У боярстві і народі сила, а не у князеві! — усміхнувся злобно старший Бабинський, батько Прокопа.

— Без князя годі що-небудь розпочинати! Хто знає, чи він бажає собі хлопського руху? — заговорили бояри.

Юрша замовк, а на молодому лиці князя показався вираз утоми.

Горностай друлив Андрійка ліктем.

— Не знать, якого лиха сей безвусий князьок верзякає про байдужість Свидригайла,— сказав.— Тепер ніякий чортяка і не пчихне в сей бік, де борються хлопи, Юрші, Несвизькі, Рогатинські та другі.

Андрійко мовчав, а у душу його перший раз закралось підозріння й обава, що піднята боротьба може не довести до успіху!..

Два дні після ігрищ роз'їхалися гості, і хотяй на загал не вдалося Юрші підняти волинське боярство, все-таки чимало молодих з того часу навідувалося у Луцьк. Вони часто приїздили до замку, а Андрійко мусів їх приймати як господар, водити у город, до всіляких купців та слухати довгих оповідань про коні, пси, про надання, почести, герби і грамоти, про які мріяв мало не кождий. Надармо намагався молодий Юрша зайняти їх боротьбою, яка велася на пограниччі. Вони, може, й зайнялися б нею, якби при ній був ве-

ликий князь із двором, вельможами та на західний лад поприбраним лицарством. А так вони тільки відмахувалися від нього, а заходилися біля молодого князя Носа, бо надіялися почути дещо про усе те, що їх займало. На жаль, князь Танас пересиджував цілими днями з воеводою, укладаючи грамоти, які опісля списував Андрійко. Післанці від князя Федька Несвизького, від Богдана Рогатинського та від мужицьких ватаг прибували день у день, так що годі було молодим боярчукам вдоволити свою цікавість.

Так минув січень. Лютий начався страшними хуртовинами. На Стрітєння скажений західний вітер позавівав снігом стіни замку до половини. Мороз звільнів, але пориви вихру видували останки тепла з людини мимо одягу так, що холод більше давався взнаки, ніж у січневу негоду. Андрійко мав тепер більше вільного часу, нових післанців не було, а гості здебільшого покинули Луцьк. Ооставав тільки молодий Прокіп Бабинський і Горностай. Бабинський дружив зі Сташком, а Горностай — з Андрійком, але щоднини вечором сходилися молодці над задньою фіртою замку, там, де мешкав Андрійко. При великому комині засідали вони їсти вечерю та побалакати перед сном.

Одного вечора, десь коло двадцятого лютого, біля переправи через Стир найдено червону хоруговку на довгій тичці. Її видно було добре зі замку, і все, що жило, кинулося до вікон та на заборолу стін. Боярин, який туди поїхав, приніс вскорі червону хустину. Всі оглянули її найточніше, але не найшли ніяких познак, від кого се та що воно значить. Тої самої днини вполудне стрітив Андрійко пані старостику, яка вийшла на майдан з Мариною, Сташком та двома невідступними татарами. Він віддав їй глибокий лицарський поклін, якого научив його Сташко, а вона з приязним усміхом кивнула йому головою. Коли, одначе, молодець бажав іти далше, спинила його рухом руки.

— Куди спішите, лицарю? — спитала. — Чому не заговорите до мене? Невже ж прогнівила я вас чим?

— Ви, пані? — відповів Андрійко. — Зависоко ви наді мною, щоби мій гнів міг досягнути вас, занизько я стою під вами, щоби посмів хочай би осуджувати ваші слова та вчинки, а не то гніватися.

— Коли так, то я осмілюся пригадати вам, що у вас є служба. Неважка вона, правда, — бо чого ж може вимагати покинена усіма, слаба жінка, — але все-таки служба. Ви винні її мені, лицарю, і я вимагаю її від вас.

Андрійко покраснів.

— Я все на ваші услуги, старостихо!

І послушно пішов за Офкою поруч Сташка. Вони при-

йшли невдовзі у кімнати старостихи, та, заки увійшли туди, спинилася Офка при вікні, крізь яке видко було безмежний простір Західної Волині, укритий снігом.

— Чуєте сей західний вітер, лицарю? — спитала. — Се мій рідний вітер! Він приносить мені з віддалі поклик рідні й вітчизни: «Вертай до нас!» Гей, коби-то можна махнути на захід!

— На захід? — спитав Андрійко. — Що ж спиноє вас, пані, їхати на захід? Прикажіть, а сейчас зладить воевода усе до дороги. Ви знаєте прецінь, що тільки на просьбу пана...

— Ах так! Знаю, але, бачите, саме через мойого чоловіка не можу я виїхати в Польщу, тільки мушу томитися у неволі... Я б поїхала радо, та ні він не дозволить, ні Юрша не пустить...

— Так, пані! Вовки, мужики, морози, заметіль — усе те перешкоди...

Пані Офка махнула нетерпеливо рукою.

— Ах, чула я се вже не раз і не два. Без сумніву, що се великі й поважні небезпеки, але чи на них нема ліку? Двадцять ратників або хоч би один хоробрий лицар, який би віддався щиро справі самітньої жінки, — і небезпеки як би й не було...

Андрійко мовчав, і так перейшли обоє у кімнату, де пані Офка сіла при комині. Світло, проціджене крізь червоні сочки вітрини, обдавало її рожевим заревом. Вона поклала руку на плече молодця і говорила далі:

— Був колись лицар, який клявся радше згинуту, чим віддати мене на поталу ворогам, але його тут нема.

— Пані! — не втерпів Андрійко. — Він тут! На поталу не дам вас і я! Горе сьому, хто би бажав доторкнутися вашої дорогої голови!

Швидко, мов русалка, що цілує у сні розмріяного хлопчину, похилилася краля над Андрійком, а гарячі її уста діткнули його чола. Андрійкові потемніло в очах.

— Ні, лицарю, — сказала тихим, солодким голосом. — Не слід мені виривати тебе відсіля. Одначе, як ласка, ти міг би, не покидаючи Луцька, послужити мені, даючи вісточку сьому, про кого говорю.

— Може, пану старості?

Тінь промайнула по лиці молодої жінки.

— Йому... Ні, не йому! Сей лицар — се Олександр, князь Ніс...

— Ах, сей!

Андрійко поблід. У душі його наче хто зареготався злобно. Нагадалася корчма у Смотричі та присутність Танаса

у Луцьку. Чому вона до нього не звертається? Місце, діткнене її устами на його чолі, пекло, неначе огнем. Зірвався.

— Пані! — сказав, а слова з трудом добувалися крізь затиснені зуби. — Зрозумійте, що князь Олександр не повезе вас у Польщу, тільки на схід, у Литво-Русь, у море крови й сліз... А пан староста запитає колись воєводу: «Куди дів ти мою жінку, яку тобі повірив, як другови?»

Хвильку мовчав Андрійко і стежив за вражінням своїх слів на лиці пані Офки. Але у ньому не змінилося нічого. Той сам вираз зворушення й ніжності, що передше, витав на ньому і тепер.

— Але, — продовжав по хвилі, — я винен вам службу і доповню її. І як тільки дізнаюся, де пробуває ваш лицар, приведу його вам.

Пані Офка встала також і усміхнулася, як усміхалися сирени до нещасних моряків Одисея.

— Не помилилася я, вважаючи вас лицарем, — сказала. — У вас справді лицарський дух і вдача... Та я не вимагаю від вас, щоб ви покидали Луцьк. Ви тільки доховайте тайни перед воєводою та не кладіть мені перепон, якщо я забажаю відсіля виїхати.

— Ах, пані! — засміявся Андрійко якимось дивно. — Якщо ви самі забажаєте, а князь дасть воєводі грамоту, що узяв вас від нього, то можете їхати хоч би й нині.

Гнів блиснув у очах пані Офки.

— Не розумієте мене, лицарю! — сказала старостиха невдоволено.

— На жаль, я розумію вас аж надто добре, та бажав тільки переконатися. Ви не хочете, щоби воєвода дізнався про се, що ви звели князя, — так, не перече: ви — князя, а не він вас — та що обоє збираєтесь узяти у Кердеєвича се, що йому ще осталося: родинну честь! Хай і так! За добре діло завсіди буває і гарна заплата.

Поклонився і вийшов. У його душі кипіло безмежне обурення на сю неймовірну погань, яка розсілася у серці красавиці. Обурення се було тим більше, що з ним в'язалася ще й зависть... «Не ти, а другий!» — сказала вона. Ох, чому вона не забажала такої послуги від нього?.. Але вмить отямився Андрійко: така послуга — се зрада, се погань, се гріх! Слава Богу та Матінці його Святій, що ся чаша не йому писана! А до того князь Олександр зуміє, певно, опертися їй. Він се заповідав у Смотричі бояринові Миколі, а він... він піддався б їй без обмеження. Пропала б голова його для святої справи, як пропав Кердеєвич... Чи тільки князь Олександр удержиться?..

Андрійко сумнівався, а рівночасно погадав, як дуже за-
журиться воевода, коли дізнається про утечу Офки з князем.
І нагло з'ясував собі, що його першим обов'язком є повідо-
мити воеводу про наміри старостихи та що він мимохіть вліз
у чималу халепу. Бо чи послухає совісти, чи звідниці — все
мусить кривити душею, брехати, удавати, промовчувати.

А се для нього було страшне.

Прийшовши у свою кімнату над брамою, сів на лаві біля
комина і брався розбирати ще раз усю справу, коли нагло
відчинилися двері й у кімнату увійшов, а радше вбіг Сташко!

— Ти зачим? — спитав його Андрійко.— Може, ще чого
бажає твоя дама?

Сташко зареготався, мов божевільний.

— Ха-ха-ха! Дама, моя дама, ха-ха-ха! Чого вона хоче?
Звісно, чого! Ха-ха! Тільки не ті питимуть воду з сеї криниці,
що сього надіються, не ті, а другі, яким про се, може, й не
сниться. Ха-ха! У жінки любов та вірність — пусте! Аби здо-
ров хлоп, то й готово!

Андрійко зірвався, як опарений.

— Сташку! — крикнув, налякавшись.— Що тобі? Ти в
гарячці чи що? Ось я покличу старого Саву, він тобі кров
пустить... Або зажди, у мене єсть від гарячки молитва...

Сміх Сташка урвався, але в очах горів злий огонь, а від-
дих свистів у горлі, неначе у важкій утомі. Руки раз у раз
затискалися довкола червоної стяжки, яку держали та рва-
ли на шматки.

— Ах ти, облуднику! — шипів голос Сташка, наче га-
дючий сик.— Удаєш благородного дурня, який буцімто не
знає ні світу, ні двірських каверз, ні жіночої лести, а тут
сам стаєш орудником її, знаючи усі підлі її замисли. На моє
питання кажеш, що тобі її жаль... Га, що за милосердний
самаранин! *Castus Josephus!*¹ Ха-ха-ха! Гей, коби-то я знав,
за яку ціну обіцяв ти свою поміч старостисі та чи дістав вже
на неї завдаток...

— Мовчи! — гримнув молодий Юрша, а очі його заблис-
тили люто.— Мовчи, бо забуду, що я дужчий від тебе, й одним
махом руки роздавлю тебе!

У погляді Андрійка було щось таке, що спонукало Сташ-
ка замовчати. Він сидів посинілий і з трудом переводив дух.
Звільна успокоювався Андрійко.

— Я повинен визвати тебе на двобій,— сказав вкінці,—
і я вчинив би се певно, але я не лях і не стану користати з
моєї переваги. Противно, я відповім тобі, бо не хочу, щоби
хто-небудь повіз у світ вістку, що Юрша зумів лукавити...

¹ Благочестивий Йозеф! (лат.).

Ти сам підбив мене до сього, що я став на лицарську службу старостихи...

— Ах, ся служба...— не втерпів Сташко, зриваючись.

— Мовчи, знаю! — докінчив Андрійко.— Ся служба була тільки предлогом, щоби мене повести шляхом Кердеєвича, Носа та многих-многох інших. Такою вона для вас, але для мене — ні, ось що! Тому я й обіцяв старостисі, що не стану перепаною в її змаганню... Радо признаю, що краса сеї жінки звела мене з ума, і тому жаль мені її було зразу. Але коли дізнався про се, що вона кохає другого, та й то не свого чоловіка, моє захоплення змінилося у жовч, яка заливає моє серце. Ся гіркість — се завдаток моєї нагороди...

— Кохає, кажеш? — замітив Сташко.— Ох, вона не кохає нікого!

— Коли так, то мені таки жаль її, бо хто любов утратив, сей згубив душу! Батько учив мене: «Люби мене, слуг, мужиків, звірину, деревину, Бога, рідний край, православну віру, батьківський звичай — тоді житимеш. Якщо утратиш любов, так ти — холодним трупом, якого татари залишили серед степу на поталу сіромі»... Але ось вертаймо до старостихи. Мені жаль її, бо вона гідна сього, але я не люблю її, бо вона не стоїть моєї любови, а й до сього не слід її любити другому, раз вона повінчана...

— Ох, повінчана...

— Так, повінчана! Може бути, що се у вас невелика річ, але у нас вінчання — закон незломний! Я обіцяв не зрадити її, коли хто по неї приїде, я обіцяв се, хочай зразу здавалося, що хтось серце вириває мені з груди. Ось бачиш сам, чи у мене є яка облуда та лєсть.

Сташко засміявся нагло, але так, як сміються хіба осуджені душі у аді.

— Ох ні, нема облуди, ні ложі у тобі, се правда, і ти прости мені, якщо я обидив тебе. Але є облуда і лож у ній!

Тут Сташко показав Андрійкові піврані шматки червоної стяжки, а поблідле його лице почервоніло знову.

— Так, у ній єсть лож, облуда, підлість та усе те, що я, нерозумний, закидав тобі. Ти гадаєш, що сей хтось доперва приїде?.. Він уже тут... Ся червона хустина — се знак від нього, а ось се — її відповідь. Я маю її повісити над сею брамою, куди доступ буде забезпечений.

І кинув пошматовану стяжку на долівку.

Хвилину мовчав Андрійко. Він не сподівався, що розв'язка прийде так швидко, і се збентежило його. Він сів поруч Сташка та протягнув рукою по чолі.

— Що ж, — сказав по хвилі, — чим швидше, тим краще. Западав вечір. Сірі тіни клалися на ліси та луги, а доліш-

ній обрій неба, там, де він стикався зі землею, червонів, наче заревом пожежі. Червоне се зарево поширювалося звільна, аж облило собою третину небозводу. Порожевіли на хвилю сірі тіни та опари, які здіймаються під вечір із вогкого снігу. Але тільки недовгий час жевріло світло на небі. Вскорі виповзла десь зі сходу і півночі пільма та почала боротьбу з останками денного сяєва. Через хвилю обхоплювали ще відблиски то хмарку, то кригу лискучого леду на Стиру, то вершок дерева, то сучкуваті вітрини замкових вікон, аж подалися й померкли. Мрак, темрява, холод запанували скрізь; світло блідло, блідло, аж щезло. А тоді Андрійко повторив:

— Чим швидше, тим краще! Якщо все те довше потягнеться, то ще всіяке може бути! Бачиш, Сташку, пані Офка не будить у мене щирого прив'язання, пошани. Але вона тягне мене усею силою, і я боюся сеї сили. Перед нею боярин Микола остерігав уже князя Олександра. Але що тобі? Тю, схаменися! Що ти, плачеш?

Сташко вхопив себе обома руками за голову, а усю його стать потрясали якісь внутрішні судороги, ніби хлипання...

— Ох, Андрійку, ти не знаєш, що у мене в душі діється. Ти не знаєш Офки! Ти бачив її всього кілька разів, вона для тебе нічим. Але я увесь день при ній, вона при мені передягається, сідає при мені, дотикає мене, а вечором, коли гляну крізь проверчену у дверях дірку, то бачу вид, від якого мішається ум та дрожать коліна під розпаленим бажанням тілом. З сим бажанням, з сим видом, з палкими снами про несказанні, а недостижимі розкоші зрослася моя душа, і я не в силі виречися близькості моєї пані нізащо в світі. Ні, радше смерть!..

Наче у пропасть глянув Андрійко, чуючи се. Він бачив ось, до чого доводить Офка своїх поклонників, і на нього повіяло холодом.

— Бідний ти... — начав, але потік слів, який із уст Сташка лився, не дозволив йому скінчити.

— І подумати, що є люди, яким ся краса і розкіш були щоденним кормом та що хтось є навіть її власником, то можна збожеволіти. Я бачив у її очах дивні огні, коли вона говорила з тобою та гадала, що я сього не бачу. Не бачив і ти, як вона пожирала тебе очима...

Андрійко дрюгнув.

— Так, я знаю її і знаю прояви її почувань. Якщо ти забажав би був її ласки, вона не відмовила б тобі, о, бо вона не з сих, що дорожать собою та честю чоловіка. Вона повія, як усі гарні жінки у нас, коли над ними нема догляді або якщо у них нема копиці дітей. Ох, я знаю їх, і звірська злість

огортає мене, коли питаюся: «Чому ж саме я маю бути сим виклятим, який умирає зі спраги над рікою?» Але слухай!

Тут очі Сташка засвітили нагло, мов очі мартового вовка. Він нахилився до уха Андрійка, а від нього так і несло гарячкою.

— Слухай! — шептав Сташко.— Вона одна, нас двох, а ні один з нас не обійме її перед сим... Олександром чи як йому там. Ходім, зажадаємо від неї нашої частини...

Кров ударила Андрійкові до голови. Лице скривилося з відрази та немовби болю, як лице сього, що наступить на ядовиту гадюку. Одним махом могутньої руки кинув Сташком до дверей, випрямившись на увесь ріст, а сей заточився та гепнув собою об одвірок. Одначе, мимо болю, обернувся знову до Андрійка.

— Коли не хочеш, то воєвода знатиме ще нині про намірену втечу.

— Проч! — сказав хлопець таким голосом, що спокусник прожогом вибіг з кімнати.

Добру хвилю простояв Андрійко серед кімнати. Червоне лице блідло, аж зблідло зовсім, а тоді глибоко віддихнула утомлена грудь молодця. Він похилився і підняв останки пірваної стяжки, якою мав Сташко сповістити Носа про се, що Офка його очікує. Одначе зі стяжки зісталися одні ганчірки. Андрійко спокійно добув із-за пазухи червону стяжку, яку дарувала йому старостиха, і повісив між вичілками над фіртою. Вчинивши се, гукнув на хлопця і велів просити Горностая і Бабинського та подавати вечерю.

XI

Метелиця, яка була втихла, зірвалася над ранок з новою силою, і знову цілі кучугури твердого, зернистого снігу вирости здовж західних стін кріпости. Бабинський та Горностай ще спали, коли Андрійко вийшов на криту галерею, якої вікна виходили на майдан. Майдан стояв пустою, ніхто не спішився у так песій час виходити з теплої хати. Ратники, які стерегли стін, ховалися в угли та за вичілки, а вікна пані Офки та воєводи були прислонені. Тільки при бічних дверях палати, крізь які мусіла ходити старостиха, стояли, мов два спижевi істукани, татарські вартівники у багряних кожухах та шапках, з довгими списами в руках.

Нагло Андрійко подався взад. У дверях начальної вежі, які лежали на першому поверсі, показався воєвода. Він був у довгій лисячій шубі та у бобровій шапці-клепані. Поволі, незважаючи на люті пориви вихру, сходяв він по дерев-

ляних східцях, які приставлювано до вежі у звичайний час, а у небезпеці палено.

Погружений в задумі, ішов Юрша аж до бічних дверей палати, а в сій хвилині з земним поклоном показався у них Сташко. Воєвода відступив узад, наче з відразу, і кивнув рукою на обох ратників. Вони сейчас взяли ратища на плече і відійшли у сторону стаєнь. Сам Юрша не звертав зовсім уваги на молодого ляшка, який увесь сей час стояв у дверях зі шапкою в руці, тільки спокійною ходою відійшов і попрямував... простісінько до задньої фірти.

Андрійко чув, що блідне. Прожогом кинувся у свою кімнату вижидати дядька. І ось відчинилися двері...

— Слава Богу!

— Навіки-віків, амінь!

Воєвода сів біля огню, а з-під шуби, яка розхилилася на груди, блиснула сріблиста бляха нагрудника. Андрійко кинувся розводити з попелючого вчорашнього багаття нове полум'я, а Юрша мовчки приглядався його роботі. Вкінці відізався:

— Андрійку!

Молодець як стій перервав заняття і з похиленою головою, червоний, мов грань, станув перед дядьком.

— Дивні річі розказував мені вчора пахолук старости-хи!..

— Так? Я не гадав, що він осмілиться! — відповів Андрійко.

— То ти знаєш, що він мені розказував?

Андрійко спокійно кивнув головою.

— Ти знаєш, а не гніваєшся, отже, не боїшся сущої правди. Видко, Сташко збрехав.

— Противно, дядечку, він сказав правду.

Боярин порушився неспокійно на своєму місці.

— То значить,— продовжав,— що ти знав про наміри пані Офки і згодився таїти їх переді мною?

— Так, відучора знав я про них і приобіцяв берегти тайну.

— Як-то? Навіть переді мною?

Голос Юрші загудів громом, лице почервоніло від гніву, затиснена рука витягнулася над головою молодця. Андрійко зблід, мов стіна, але стояв непорушно, готов прийняти навіть удар з батьківської руки воєводи. Але удару не було, а по хвилі обізався воєвода уже спокійним голосом:

— Оправдайся!

Андрійко не мав причини довше берегти тайну, раз вона була виявлена. Тому зовсім отверто, спокійно та рівно розказав дядькові про свою службу старостисі та про свої по-

чуття. На лиці воєводи розлився глибокий смуток-грижа, він наче бачив уже молодця пропащим для себе, рідні, рідного краю та православної віри. Але ось Андрійко став розказувати про вчорашні розмови з Офкою та Сташком, і Юрша підняв голову. З його лица сходили звільна жура та сум, а появлявся на ньому подив. Вкінці знову піднялася його рука, але сим разом уже приязно тріпнула молодця по плечі.

— Ну, як так, то друге діло! Я не знав, що ти зумів сам пізнати усю погань середовища, з якого виросла ся квітка,— тут указав рукою позад себе на вікна старостиhi,— а щодо лицарської служби, то ти, після лицарських законів, справді повинен і мусів був так учинити, як саме вчинив. Бачиш, одначе, лицарська служба — се винахід високих, благородних умів, повних найвищої побожності, вірности й ніжности. Але такі лицарі і жінки не є Офками, ні Сташками, і вони не доведуть до гріха людини. Доки сей дух жив на Заході, досі тисячі мужів рік-річно плили на Схід, у святу землю, і, засіваючи її своїми та поганськими кістками, ждали на жниво Царства Божія на землі. Але саме сей цвіт лицарства згинув, зів'яв у огненних пустинях Сирії, а хто не згинув у боротьбі, не вмер від пошести або від спраги, сей тратив молодечу силу в нечуваній східній розпусті і вертав домів безсильним, згіркнулим старцем. Осталосся схороване, зледашіле, зубожіле дрантя або товсті, годовані, ліниві та неотесані бруси. Ось хто тепер на Заході лицарює та служить дамам. Під верхнею пестрої, блискучої лицарської «яки» або дівочої «котеллі» нема сих чеснот, які колись довели лицарство аж до Господнього Гробу. Лицарський звичай і поведінка криє тепер під собою гниль, а просвіти, віри, одушевлення треба на Заході глядіти під каптаном міщанина. Усе те, бачиш, не нашої породи поява. Годі, щоби ми відбудували лицарський світ та йшли у Святу Землю. У нас свого поганства доволі, бо є татари, ну, й гірші поган та сарацинів ляхи. Вони ніколи не боролися з поганством і не бачили Святої Землі, а лицарство прийшло до них аж тоді, коли вже само зледашіло. Тут могло розвинутися наново, бо саме з таких зледащілих поганців, які, наче круки, люблять блиск і стерво, складається польський шляхоцький народ. Він-то приносить нам лицарство з гербами, блиском, турнірами, але се не Боже Царство на землі, а диявольський посів! Тому відкинь від себе сю службу, наче трійливий їриб...

— Я вже вивісив свій шарф на вичілках брами — як знак для князя Олександра...

— Якого Олександра?.. — Юрша зірвався, мов опарений. — Якого Олександра? — повторив. — Що тобі, хлопче?

— Князя Носа! То Сташко сього вам не говорив?

— Чого саме?

— Що се він має викрасти старостику...

Юрша посинів. Здавалося, що грубі, мов мотузки, жили на висках ось-ось пукнуть, а чорна кров залле йому очі. Руки корчилися судорожно та раз у раз з глухим ломотом ударили об холодні бляхи нагрудника. Шуба зіснулася йому з плечей і упала на долівку. Андрійко зрозумів, що годі теряти час, бо з воєводою може скоїтися лих. Він миготом розіпнув нашійницю й кинув її в кут, а в уста дядька влив чарку меду. Відтак взявся до розперізування панцира, але воєвода прийшов між тим до себе.

— Де сей Сташко? — питає хриплим голосом. — Він му- сить знати щось більше! Я возьму його на муки, покалічу, уб'ю!

— Оставьте се, дядечку! — прохав братанич. — Він мен- ше знає, чим я, бо я знав уже давно, що князь Олександр очарований старостику. І боярин Микола знає про се.

— Як так, то пропало усе! — сказав воєвода і похилив чоло на руку.

Довго сидів так у задумі, вкінці підняв голову і спитав:

— Бачиш, сину, до чого довела героя Руси одна ляць- ка «дама»? Він викраде її мені, своєму кровному брато- ві, і повезе кудись у світ, де пропаде разом із нею для справи віри, народу й держави...

— Ще ми остали і великий князь, Рогатинський, князь Федько...

— Так і Бог на небі! Але що до нас? Як така щира ду- ша, як Ніс, пішов на спокусу, то за кого можна тепер пору- чити? Усе брехня, лож, самолюбство, вузькоглядність. Коли Олександр продає нас за одну жінку, то чи не продасть нас Свидригайло за титул, королівський вінець або іншу ко- ристь? Ох, хвилями здається мені, що ми не діждемо уже ніколи розсвіту, що наша теперішність та будуччина — у мряці, з якої тільки один вихід — смерть!

Оба свояки мовчали, тільки вітер шмагав люто крівлі хат та вичідки укріплень і вганяв у кімнату клуби диму.

— Що ж вчините, дядьку, з князем Олександром?

Юрша стиснув п'ястуки.

— Ах! Провчив би я його! — проворчав крізь зуби. — Як батько неслухняного отрока, запроторив би я його у хо- лодну на три дні о хлібі та воді, щоби з голови вивітрило йому всіляке нестоюще дрантя...

— Так, дядьку, але князь Ніс — се не я, се князь і... ли- цар. У нього своя воля, а ви можете його щонайбільше пе- редати великому князеві на суд...

Юрша потер рукою чоло.

— Не думай, сину, що я сього не знаю! Се пересердя з мене говорить і жаль... Жаль за скарбом, який розкочується мені під руками, жаль змарнованої праці усього життя. Мов молодик, товчу головою об стіну, а ти, що міг би бути моїм сином, поучуєш мене. Ох! розумію я гаразд, що гнівом і криком не вдію нічого, нічого... хіба ще глибше потоплю справу у грязюку самолюбства й кирині, озлоблю на себе уми нечисленних прихильників та зражу їх до однойменної боротьби за волю краю, віри і народу...

Воєвода замовк і задумався, а коли по довгій хвилі встав, лице його було суворе, але спокійне, як завсіди.

— Сьогодні вечором жди мене у себе після вечері,— сказав.

— Чи покликати і варту?

— Ні! Бачиш прецінь, що я навіть від дверей старости-хи відкликав татар...

— Бачив, і саме сього не розумію зовсім.

Юрша усміхнувся і поклав руку на плече хлопця

— Не забувай, Андрійку, що я не тільки воєвода, но і Юрша, і не можу дозволити, щоби моє ім'я постало на нечистих устах поганських посіпак. Де ходить о покарання Юрші, там нема місця для татарських головорізів. Я сам тобі суддю, хотяй без оборонця і без відклику, але і без свідків твоєї ганьби. Татари не повинні бути при переловленню Офки під твоєю опікою.

Кажучи се, забував Юрша, що з нього говорить те саме самолюбство, яке спонукало Носа задля одной пристрасти знехтувати святу справу віри і народу. Не розумів сього й Андрійко, а крім сього, не здавав собі зовсім справи з намірів дядька.

— Так, але якщо Офка втіче...— начав.

— Вона тікає з князем Олександром, і тому я її спинювати не буду! — рішив воєвода.— Є у мене сила і обов'язок боротися з ворогом та каверзами ляхів, але нема сили, ні повинности бути сторожем вірности чужої жінки!

Юрша вийшов, а Андрійко, подумавши гаразд про слова та замисли воєводи, дійшов до висновку, що дядько зовсім втратив тямку та панування над собою під вагою вістки про відступство князя Олександра. Властиво, повинен був Юрша по волі чи по неволі стерегти Офки для Кердеєвича. Повинен був також пильнувати кожного її кроку, бо вона шкодила замислам великокняжих приклонників. А ось у нього не стало на се сили, не стало волі, і він рішив позбутися людини, якої хитрість і злоба були для нього непонятні і вимагали мір, перед якими здригалася лицарська, щира і наскрізь

добряча його вдача. Наче пан, який позбувається радо невірною й лінивого наймита, хотяй виплатив йому уже наперед заслуженину; годився воевода на виїзд старостиhi. Рад був із сього, що хтось переймає відвічальність за неї, бо не Юрша викрадав її з замку і не Юрша спроневірився великокняжим державним планам.

Посумнів Андрійко і вижидав нетерпеливо вечора. Вправді ніхто не сказав йому, що вже сьогодні князь Олександр туди прибуде, але якийсь голос у серці віщував йому се. Під вечір нагнав вітер на безмежні лани Волині важку, сіру мряку, а сам утих. Студінь звільніла значно, повітря потепліло, без сумніву, треба було сподіватися на слідуючий день відлиги. Вже при обіді жалувався старий Сава на гостець, Бабинський і Горноста́й підтягли собі після обіду меду, якого нарочно підливав їм Андрійко. Коли смерклося, усе живуче пощезало у хатах, вежах, кухні або почвалало у город. Андрійко виправив також домів сторожа при своїй фірті, бо при фірті обіймали варту татари воеводи. Зі сумерком прийшло справді двох татарських ратників, які станули по обох боках фірти, наче дві спижевi статуї. Андрійко вийшов у галерею та глянув на майдан.

Але мряка була так густа, що годі було угледіти щонебудь на віддаль кількох кроків. Тоді Андрійко побіг до палати, щоб поспитати, що саме задумав воевода. Але воеводи не було дома, і молодець вертав на фірту, повний непевности та сумнівів. Саме коли вступав у склеплені двері, зачорніли серед мряки чотири темні постати. У двох із них пізнав жінки. Мигом пірнув Андрійко під темне склепіння і, минаючи обох вартових, побіг східцями у галерею, а тут станув, мов укопаний. На підвіконнику горіла ясно оливна лампада. Перед нею у золотистій, шмельцованій збруї, з булавою в руці та з важеним мечем при боці стояв Юрша. Заки, одначе, зміг сказати слово, почувся в долині брязк збруї і хриплий оклик.

— Проч, поганці, бо встелю долівку вашим стервом, заки вськієте кликнути вашого паршивого пророка! Геть відси!

А на сей оклик відповів високий горляний голос ратника:

— Ваша княжа милість можуть пройти, коли воля, але його вельможність воевода просять ще перед від'їздом зайти до нього на хвилину. Воевода ось тут, нагорі. Ваше товариство може остати тут.

Мовчанка запанувала по сих словах, видко, князь надумався. Вкінці почувися на східцях кроки, і ось перед воеводою та Андрійком станула висока, струнка стать, закутана у подорожню шубу з каптуром. Каптур насунено на очі так, що годі було пізнати, хто се.

— Вітай, князю, у Луцьку! — сказав воевода. — Чому ж так крадьки виїздиш, що й не звітаєшся зі своїм братом, ані зі мною, що завсіди був заодно з тобою? Невже ж ти затіяв яке негарне діло, яке світла дня боїться?

Зразу не відповів князь нічого, аж по хвилі відкинув каптур і показав червоне, від досади скривлене лице.

— Не до тебе приїхав я, брате, ні до Танаса. Я приїхав за своїм ділом, а яке воно, знаєш сам завдяки підлому зрадникові, який украв довір'я безпомічної жінки та зрадив його. Навіщо ж питаєш про звісне?..

Тут блискавка несказаної, скаженої люті влучила Андрійка. Але рівночасно, наче удар батога, влучила його й обида, і, заки хто міг отямитися, вискочив із піхви меч небіжчика боярина Василя. В сій саме хвилі блиснув і булат Носа, і дзвінко вдарили о себе вістря. Іскри посипалися зі стали.

— Ох, сю брехню, княже, виплюєш з кров'ю! — кричав оп'янілий від гніву Андрійко і напивав шораз то дужче на князя.

А у князеві вибухнув гнів, наче полум'я крізь стріху. Його удари також летіли градом на противника, і двобій, певно, закінчився б був смертю одного з противників, коли б не Юрша.

— Стій! — гукнув, а коли Андрійко послушав сейчас, миттю підставив булаву під меч князя Олександра, що з розгоном спадав саме на голову Андрійка. З брязком розлетівся меч на важкій булаві, а булава піднялася грізно над головою зажерливого борця.

— Стій, княже, не убивай молодяка, який опускає меч на мій приказ, а не перед тобою...

— Ох, я не хотів... — звинявся князь.

— Не звиняйся, бо коли б був його вбив, то перед ким був би оправдався? Зрадником був би не він, а ти... А ось тобі моя порука та моє боярське слово, що не він зрадив мені вашу тайну, а зрадив її ваш-таки пахолок. Коли б не ти, княже, був сим, що обманює й зраджує, — так, не перебивай, — що обманює й зраджує моє довір'я та ласку великого князя, то і мій братанич, і ви відмугикали б сей прохід у замковому льоху наспіл із вашою... вашою товаришкою. Але ось ти, княже, виводиш крадьки з-під моєї опіки жінку боярина Кердеєвича, ти, а не хто другий! І мені дивно, що ти не прийшов отверто і не забрав її за її згодою а моїм відомом. Чи Юрша, чи Ніс берегтимуть Кердеєвички — чи се не все одно?

Наче школяр перед дяком, стояв молодий князь перед воеводою, але хвилями запалювалися у його очах якісь блис-

ки, а уста та руки затискалися судорожно, чоло стягалося у брижки, аж врешті заговорив тихим голосом.

— Не бажав я брати пані Офки силою, бо не знав, чи ви, воєвода, до сього допустите! Вона і я — ми бажали тайни, щоби осягнути ціль, не наразивши вашої милости на гнів Свидригайла...

— Коштом лицарської чести могого братанича! — перервав Юрша.

Князь Олександр зморщив чоло.

— За зраду і лож плачу завсіди кров'ю! — сказав. — За неслухне підозріння готов я просити прощення навіть у сього отрока...

Тут похилив голову перед Андрійком і протягнув йому руку.

Молодець спаленів.

— Вибачте, княжа милість, мої удари! — відповів. — Але де у вас княжа гідність та високий уряд, там у мене тільки честь, а за неї скочу до очей і чорту, не то вам...

І прийняв руку Олександра, який між тим продовжав свою бесіду.

— Не гадай, воєвода, що я відцурався тебе і твоїх. Хай боронить мене Бог і Пречиста Діва. Не покину я розпочато-го діла, але, бачиш, бувають річі, сильніші від нас.

Тут Юрша спинив його.

— Досить сього! — сказав. — Іди в мирі і роби, що знаєш. Не я тобі даватиму розгрішення. Може, я й дав би його Сташкові...

— Ох, підляка! — вибухнув князь.

— Звісно, що підляка! — згодився воєвода. — Та, проте, ся сама причина довела його до гріха, що і благородного князя Олександра. Ріжниця тільки у наданнях... Тому я розгрішив би його, але тебе, Олександрє, ніколи! Я не розгрішаю тебе за твій вчинок, але і не осуджую на вічний плач і скрежет зубів, тільки жду діл. Може, хоч ними спокутуєш се, що накоїла похоть.

Олександр мовчав.

— Іди! — кінчив воєвода. — Мої татари, Андрійко і Сташко — свідками, що передаю тобі заложницю. З Богом!

І, відвернувшись, пішов передом галереєю, за ним Андрійко, а князь остав один. Довгу хвилю простояв з мечем у руці, вкінці засміявся якось дивно, сховав зломаний меч у піхву і зійшов зі сходів. Там ждали його Офка, Марина і Сташко при відчиненій фірті. Оба татари вдарили земний поклін, коли його побачили, а коли усі четверо вийшли, побачили на снігу щось темне. За ними зі скреготом ретязів

замкнулася фірта, а князь схилився, підняв з землі лежачий предмет і по хвилі передав його Офці.

— Стяжка! — сказав. — Та сама, що повідомила мене про вашу готовість.

Пані Офка закутала голову у бобровий каптур ще дужче, чим передше, і пригризла з досадою уста. Пізнала шарф, який дала була Андрійкові. З ним визбувався він і її впливу. Перший раз краса її не звела з ума наміченого мужа. Перший раз оперся хтось її понаді, видко, був на світі хтось, що не глядів тільки на блискучу плівку, а шукав скарбу щирого, святого, шукав того золота, яке вона розтратила уже давно...

ХІІ

Ніхто не знав, чому саме великий князь Свидригайло у мартову негоду покинув Литву і поїхав до Луцька. Було се тим дивніше, що, проти свого звичаю, виїхав тільки з патром Анзельмом та двома парубками, які вели верхові коні та везли зброю великого князя. На Кобрин та Ратно везли швидкі коні великокняжі сани, одначе хотяй як тайно відбувалася подорож, то не уйшла вона очей мужиків, які саме хапали за зброю. Лискавкою понеслася вістка, що Свидригайло їде станути на чолі народного повстання, і ріжні-преріжні ватаги почали стягатися до городів та містечок зустрічати володаря. Творилися наскоро і нові, а усі аж до сього часу спокійні села зворохобилися навіть у самій польській займанщині. Тут і там ворушилося навіть дрібне та середнє боярство. Величезне військо, яке могло повинню залити увесь край від Дніпра по Одер, зібралось до трьох днів. Одно слово з уст великого князя — а велетенські товпи збунтованих підданих змінили б ся у непобідимі полки вольних горожан самостійної держави. Але слово се не вийшло з високих уст, а сам князь щез за Ратном безслідно, наче в воду провалився. Через якийсь час напливали ватаги на ратненський шлях, роїлося Підляшшя, Західна Волинь, бояри та мужики ждали, розпитували, стежили, аж вкінці втратили надію. Поміж зібраними стали почуватися голоси остороги перед пімстою ляхів та панів-перевертнів, і нишком, крадьки один від другого стали бояри повертати домів, а за ними й їх слуги. Мужики довго ще не вірили, що великий князь уже переїхав, і з упором селюхів ждали його появи. Аж і вони махнули рукою і зневірилися. Народна буря стала вгавати, боярство схаменулося зовсім, народне військо змінилося назад у бунтівничі ватаги...

А тим часом великий князь сидів у Чарторійську серед боліт та лісів у гостях у князів Чарторійських; перших вельмож на Білій Русі.

Як у Федька, князя Несвизького на Поділлі, або у Богдана Рогатинського у Галичині, як у Юрші на Волині були осередки повстанчого руху у руському народі, так у князів Івана та Олександра Чарторийських збігалися усі нитки великодержавних замислів Свидригайла. Тут з'їздилися на наради руські пани і князі, тут видавано грамоти, якими покликувано боярство до оружно́ї розправи з Польщею. І туди саме їхав великий князь зі своїм придворним капеланом.

— Благодать Божа та святого Антонія була з нами! — говорив патер. — Видко, реліквії, які везу зі собою, відстрашили мартових вовків від нашого шляху.

Великий князь сапнув невдоволено.

— Пусте городиш, гололобий! — відповів. — Вовків відстрашило хлопство та боярство, яке чорт знає чого від нас хоче, а твої реліквії повісити хіба на шию стадникові, щоби від нього тікала муха...

— Мухи — се теж диявольське насіння, а сатана об'являється у їх постати не раз. Ти ж бачив прецінь, великий князю, що діється, коли муха тне товаришу. Не раз кажемо тоді, що чорт вселився у череду. І ми не помиляємося, кажучи таке. І у Святому Писанні вселився чорт у стадо свиней. Очевидно, се були мухи, перед якими безроги гляділи спіння у воді озера...

— Ха-ха-ха! — зареготався Свидригайло. — Не зле, вмізував ти те, усе, тільки не знаю, навіщо.

— Звісно, навіщо! На се, щоби ти, о великий Свидригайле, збагнув усю святість моїх реліквій та постарався придбати їх для своєї скарбниці...

— Пожди, може, коли на старість стану ще пасти свині, тоді й куплю твої святощі, щоби моя паства не захотіла скупатися так, як її євангельський прообраз.

— Ваша великокняжа достойність таки не вірять у святощі, які є у мене. Раджу вам тому купити кілька крапель води, яка вийшла з-під Мойсеєвої палиці, та обмити нею свою грішну душу. Раджу вам купити й кілька лусок з риб, які зловив святий Петро у Геназарецькому озері, хай мовчать ваші гріхи, «аки риби безгласні», коли прийде день суду, щоби не було з вами сього, що з удовою святого Гангульфа.

— Гангульфа? Не чув я ще про такого святця.

— Не сей буде блаженним, хто, знаючи, повірить, а сей, хто повірить, не питаючи про докази. «Віра твоя спасет тя», а не докази! Чи святий Гангульф був справді святим, не знаю, але знаю те, що на ньому об'явилася Божа всемогучість. Власна його жінка змовилася зі своїм любасом, якимсь «женолюбивим та сладожестивим опатом», щоби згладити

його зі світа, бо він більше глядів у небо молитву і побожні вчинки, ніж на повинности самця. Опат убив Гангульфа, а щоби відвернути від себе підозріння, постарався про се, що на могилі небіжчика стали творитися чудеса. І справді, місто говорити про ненадійну смерть нестарого ще чоловіка всі заговорили про чуда. Раз у прияві грішної жінки опат розказував про се знакомим. Та тоді зареготалася вдова, кажучи:

«Ах, щодо сього, то, бігме, усе брехня. Що небіжчик, земля йому пером, не творив чудес, про се могла б я найкраще судити сама. Гей, скорше моя г... заговорить людським голосом, ніж сей бідачисько довершить чудеса». І погадай собі, великий Свидригайле, у сей мент заговорила згадана часть тіла на доказ, як короткозорим є слабій ум, як всемогучу власть має свята римська церков та як страшного гріху допускається сей, хто не вірить у се, що вона подає до вірування. Купи, князю, у якого побожника путника зразок єгипетської темряви та глянь у неї. А вона нічим супроти страшенної темряви пекла, «ідиже вічний плач і скрежет зубов». А коли глянеш, тоді я продам тобі за декілька широких грошів зразок звуку дзвонів з великої святині Соломона, яку збурили вавилонці. Звук сей, замкнений у глиняному збанятку, заграє тобі на смертному ложі небесним звуком і уведе тебе у Царство Божіе...

Анзельмус говорив те все тоном провіднича, а хвилями ніби чорт виглядав йому з-за ковніра та глузував із власних слів. Великий князь кілька разів з-під ока зирнув на патра, вкінці зареготався грубим голосом, аж луна пішла помежи вкриті снігом сосни.

— Хитрий з тебе макогін! І глузуєш, і лякаєш, а одним пальцем завсіди глядиш княжої калити.

— Се якраз те саме, що роблять деякі руські пани.

Князь споважнів вмить.

— Як-то? — спитав.

— А ось держать дві сороки за хвіст. Одна — се великий князь, друга — се простий нарід, пся кров хлопська та дрібнобоярська.

Свидригайло нахмурився, а очі набігли йому кров'ю.

— Витолкуйся! — кивнув коротко і хрипло.

Анзельмус усміхнувся хитро.

— Я глузую або лякаю, — відповів, — бо ти, князю, або налякаєшся, або засмієшся, а в обох разях купиш у мене «реліквію», з якої будеш мати душевну користь, так як я грошеву. Тобі, бач, треба спасіння, а мені гроша! Деякі руські князі боготворять тебе, а підбурюють хлопство до бунту. Або великий князь стане на чолі народу, а вони, як його провід-

ники, стануть першими в державі, або Свидригайло сам дасть собі раду з ворогом, а вони будуть його дружинниками, або, вкінці, Свидригайло не стане на чолі народу і впаде, а тоді вони виберуть князя з-поміж себе. Тобі ходить о владу, народові — о свободу, а їм — о впливи.

Свидригайло почервонів, мов рак.

— Ти правду кажеш, Анзельме, я знаю, що се правда. Чи гадаєш, що князі Чарторийські такі самі? Як так, то вертаймо!

І вже підняв руку, щоби завернути сани.

Анзельмус пригриз уста і спинив князя.

— Що я кажу правду, се скаже кождий, хто не є великим князем і не ходить у хмарі ладану лизунів та галапасів. Знаю, одначе, також, що якраз князі Іван і Олександр не є сими панами, про яких говорю. Чи гадаєш, великий Свидригайле, що вони були б у Чарторийську, якби належали до «хлопських» проводирів? Вони ждуть на тебе не задля впливів, а задля тебе самого. Ось диви, бачиш коні та конюхів там при полонці? Се ратники князів, а не хлопи...

Справді, видко було неподалік при потоці кількадесят рослих коней, яких поїли парубки.

Князь Свидригайло замовк і ледве рукою відповів на гучні оклики парубків та ратників, які висипали на його прийом із забудовань широкого дворища Чарторийських. Він, насупившись, напружував ум над словами підступного Анзельмуса, який говорив вправді про дві сороки, забув, одначе, сказати про третю, тобто про гроші. На них, щоправда, не було підпису князів литовських та деяких руських панів, але вони тим голосніше дзвеніли у калиті францісканця. За сі гроші побожний патер улив у неприступний та неподатливий дух князя недовір'я до своїх найвірніших сподвижників — руських самостійників, а навернув його до гордих, честолюбивих а непостійних князів і вельмож. Через те непосидючий, завзятий та меткий, хоч, може, й не надто розумний, великий князь оставав у залежності від своїх ленників, і вони не боялися уже, що на горді карки наступить їм тверда стопа мужика та пригне їх до колін великого князя-освободителя.

Попри другі прикмети чи хиби, великий князь був ще незвичайно недовірчивий та підзорливий. Доволі було йому порадити отверто що-небудь, щоби викликати у нього спротив. Позірно приймав він усе спокійно, але по хвилі ні відси ні відти появлялося рішення часто у якраз противному зміслі, ніж бажав собі дорадник. Тому мали у нього успіх тільки такі дорадники, які уміли побудити невірчивість князя супроти кого другого, а своїх порад не висказували впрост. Міз-

куючи над підозріннями, забував тоді слабий ум Свидригайла оцінити як слід саму раду, її причини та самого дорадника. Ось чому Анзельмус кинув нарочно тінь на найгарячіших приклонників князя, а до сього ужив веселої побрехеньки про святого Гангульфа та свої «реліквії». Мимо сього, одначе, хто знає, чи великий князь по зрілій розвазі не був би став сумніватися про влучність рад свого капелана, — на щастя, показалася на засніженій дорозі чимала дружина їздців, і гадки Свидригайла припинилися.

У високих смушевих шапках та у довгих, татарським кроєм пошитих, ярких каптанах їхало передом на баских конях дванадцять трубачів з буйволячими, сріблом кованими рогами. Вітальна фанфара неслася далеко понад засніженими полями, а коні, немов знаючи, що тут ходить про виставу і нарядність строю та рухів, гордо потрясали головами і побрязкували балабонами та бляшками при багатій упряжі. За трубачами їхали у бобрових каптанах та довгих шубах князі Чарторийські Олександр і Іван, а над ними несли хорунжі два княжі прапори з литовськими державними знаками «Погоні». За князями їхала уся двірня, стільники, підчаші, дворецькі, а вкінці кількадесят східноволинських та білоруських княжих бояр. Оба князі були у темно-зелених ловецьких каптанах, які раз у раз визирали з-під обширних шуб, а чудові, самоцвітами саджені запинки-аграфи спинали їх під шиями панів. Золоті ланцюжки й ретязі при упряжі і збруї видавали металічний брязк, а яркі краски боярських одягів аж за очі хапали, тим більше, що відбивали різко від непорочно-білої пелени снігу.

Коли сани Свидригайла під'їхали на відстань яких сто сажнів, оба князі зіскочили з коней. Пахолки забрали їх від панів, а оба князі поставали по боках дороги: старший, Іван, — по правій, молодший — по лівій стороні. Олександр держав у руках срібний піднос зі золотою чаркою та кованим золотим збанком. Сани під'їхали і станули, а тоді князь Іван низько поклонився шапкою великому князеві.

— Вітай, великий князю, на землю перших слуг твоїх! Хай побут на ній буде тобі солодким, як сей мід!

І князь Іван, наливши чарку, яку подав Олександр, випив до великого князя. А сьому аж очі заблистіли, коли у його ніздрі вдарив запах славного на усю Литву коригаїлівського меду. Випив раз і другий, а вкінці узяв збанок із рук Олександра.

— Коли я вам великий князь, то я тут господар! — гукнув і випив, як господареві годиться, по черзі до обох князів, а навіть до патра Анзельмуса, який з медовим лицем, облизуючись, стояв набоці.

— Як ваша воля, великий князю, — сказав, — то я обійду сани довкола та з другої сторони прийду до вас у гості.

Оба князі усміхнулися собі в уси, знаючи, що їх свояк таки любить випити лишню чарку і не гордить при сьому до-тепом та побрехеньками. І справді Свидригайло зареготався на весь бір.

— Гарний звичай вигадали батьки! — відповів. — Навіщо, мовляв, мають всілякі заволоки випивати увесь добрий мід; а якщо вип'ю до кожного зокрема, то хоч половину урятую для себе.

— Не половина, а й увесь мід у Чарторийську жде приказів вашої великокняжої милости! — сказав з поклоном князь Іван.

— І мід, і вечеря, а по вечері ще щось або хтось, що буде солодшим від меду, — добрі друзі, — докинув Олександр Чарторийський.

Патер Анзельмус нащурих уха, а й Свидригайло споважнів вмить.

— Хто такий? — спитав швидко.

— Побожні магістри німецьких орденів уже від двох днів ждуть на вашу великокняжу милість, — відповів князь Іван, похилившись до уха Свидригайла. — Вони й тепер вийшли б були з нами зустрічати, так бояться, щоби не побачив їх хто посеред нас передчасом.

— Русдорф, Рутенберг? — спитав Свидригайло і аж в долоні плеснув од радощів.

Князь Іван кивнув головою.

— Ха-ха! Тепер уже вірю, що вечеря буде неабияка. Ходи, патре, поїдемо!

Анзельмус, не знать чому, поблід та пригриз уста. Видко було, що бажає сказати декілька слів князеві Олександрові, та не знав, як се вчинити, не звертаючи на себе уваги підзорливого Свидригайла. Та ось нетерплячка не дозволила великому князеві ждати, аж весь похід впорядкується.

— Гей, хло! — гукнув на парубка. — Подай-но мені коня! Хай мій макогін вилігується по ведмежих шкірах, мені вони уже успіли надоїсти.

І, наче двадцятьлітній молодець, скочив на коня та чвалом понісся поміж ратників, які розступилися перед ним. Князь Іван дав знак братові, і сей остав із патром Анзельмусом біля саней, а сам почвалав за Свидригайлом.

Довго та живо говорили зі собою молодший Чарторийський і патер Анзельмус. Вони поволі слідували за ратниками, а патер раз у раз потягав зі збанка, який Свидригайло полишив у санях, коригайлівський мід. Видко, брала його досада...

Вечеря добігала кінця. По литовсько-руському звичаю, у сінях замку засідали до столів князі з усею ріднею та службою, так що кількасот осіб вечеряло разом. Литовські та українські бояри і служба вели себе вельми умірковано і здержливо, бо знали, що після вечері князі перейдуть у свої кімнати, а тоді їм можна буде повеселитися доволі. Зате служба німецьких гостей, привикла до грубих жартів всіляких шпільманів та бенкельзенгерів, не могла всидіти на місці а, не маючи нічого кращого до діла, пила донесхочу. Вкоротці почулися з-поміж ливонських і прусських кнехтів хриплі прокльони, оклики та п'яний регіт. Дарма дворецький силкувався їх втихомирити, підливаючи свіжого напитку. Вони загрозили йому побоями, а навіть вилляли на голову збанок меду. Зареготалися опісля в один голос, а якийсь п'яний співака завів хриплим голосом звісну пісеньку про дівчину, яка прохала молодого ратника до себе на ніч. Але ось піднявся великий князь, за ним князі Чарторийські, вкінці патер Анзельмус. Мимохіть устали й усі прочі, а шум, який піднявся від того, заставив невмісного співака замовкнути. Патер Анзельмус відмовив коротку молитву, оба князі перехрестилися широко, а там і вийшли, оставляючи при столах боярство та службу. Довго здержувана охота вибухнула тепер із усею силою, наче гамір між учнями, коли дяк віддалився.

А тим часом у іншій частині замку засіло до стола шістьох мужів: Свидригайло, Анзельмус, оба князі і двох дужих, плечистих лицарів. Один, із сивим уже заростом, мав на собі багатий, шовковий, у золоті хрести вишиваний, довгий каптан, а волосся спадало аж на плечі довгими кучерями. Другий, ще молодий, з ясною бородою та волоссям, зібраним у сітку на вершку голови, держав між колінами довгий та широкий лицарський меч у багатій піхві. На собі мав білий одяг з хрестом, під яким видніли два мечі.

Перед ними стояли серед останків вечері наповнені вином чаші, а поруч них кілька високих срібних збанів напитку. Служби не було. Самі князі наливали собі вино та пильнували гнотів олійних ламп, які горіли у великому п'ятираменному ліхтареві. Усі присутні слухали саме слів старшого з лицарів, який говорив повільно і поважно.

— Ідучи сюди,— говорив,— гадав я відвести тебе, брате Свидригайле, від війни з поляками. Підлий се та трусливий нарід, без Бога в серці, без віри в душі. Зате є в нього лакіміство, захланність, а над усе — нечувана брехливість, зручність і хитрість, супроти якої сам сатана блідне й тікає у пекло. Сею хитрістю довели вони до злуки Польщі з Литвою саме тоді, коли римський цісар став звертати увагу на

західні границі цїсарства. Вони зломили всі договори, покори́стувалися поміччю усеї Європи та святого отця в Римі, що́би під покривкою виправи на татар згнобити Русь, роз'єдна́ну межиусобицями. А тоді зїбрали сили Литви і Руси і ними побили нас... Але недосить сього. Каверзами й обіцянками підбурюють населення наших земель проти побожного лицарства, та недалеким, може, є́ час, коли світська влада і міста виступлять ворожо проти слуг Христа...

Старий замовк і через хвили́ну тер чоло рукою.

— Ся нечувана зручність, віроломство і облуда, з яко́ю видають себе в Римі за найкращих католиків, спричинили, що по грюнвальдському погромі наслідник магістра Ульрі́ха Гайнрі́х фон Пля́цен взявся обновляти наш орден, привернути духовну карність лицарства у Марієнбурзі, завести давній лад, давню карність. На жаль... наше «побожне» лицарство — се не товариші Германа фон Зальца, не геройські поборники правди та Христової віри. Се не ті самі, що у страшенній війні з 1283 року боронили святий хрест,— один проти соток поганських повстанців. Десятки тисяч поганців померло під мечами побожного лицарства. Їх жінки, діти погинули з голоду, холоду, від недуг, меча й огня, а у Божій землі воцарився Божий хрест... Теперішні «брати» скинули магістра Гайнрі́ха вже в три роки по погромі, а місцева шляхта та міста одержали місто прав тільки тягарі, податки, драчки, службу. Буриться на́рід, негодує, Польща користує́ зі сього, і чимраз нижче над головою розпитих та розбавлених братчиків висить у шкіряний лапоть убрана стопа ляцького варвара...

Знову замовк старий Павло фон Русдорф, а і товариші мовчали та ні́мо гляділи на поблідле лице бесідника. Один па́тер Анзельму́с не міг усидіти на́ місці. Зором, устами, всі́м еством так і ловив ко́жде слово великого магістра. З лицарської і́дальні долітали крики кнехтів, пісні скоморохів та регі́т п'яного лицарства над плюгавими жартами шпільманів, а вкінці залунав хором рефрен сороміцької пісні:

*Schöne Bas' Anna,
Halt die Kanna,
Halt feste!
Halt die Kanna feste!*¹

Пауль фон Русдорф усміхнувся гірко.

— Ось чуєте, яких-то нащадків мають колишні оборон-

¹ Гарна сусідко Анно,

Тримай чайник,

Тримай міцно!

Тримай чайник міцно! — (Двозначність).

ці Аккону та Семигорода і поборники Христа у поганських Пруссак...

— Чи не зачорно, брате, осуджуєш наше лицарство! — вмішався магістр Рутенберг.

Русдорф покивав головою.

— Дав би се Бог, щоби се була тільки веселість. Всі знаємо — і ти, брате, і достойні князі, що, будь під рукою жінки, пир змінив би ся вміть у найпоганішу оргію, про яку мріють, говорять, співають співаки, кнехти, лицарі, і то не тільки світські, а й духовні. У вас, литовців та русинів, нема ще сього, але й у вас, видко, вже нема у боярах тої великої любови, «коли хто душу віддає за своїх другів». Вони дбають тільки про надання, впливи, княжу ласку, про гріш. Не до них і не до нас, лицарів ордену, належить будуччина, не у нас сила і значіння, не в нас. Ось чому не бажав я радити тобі війну, Свидригайле! Одначе, їдучи сюди, бачив я товпи оружного люду, який збирався по дорогах вітати великого князя. Гей, коби-то мене так вітали у прусських городах та селах! Швидко заволодів би хрест німецького лицарства на всіх землях між Балтиком а Підляшшям. І я погадав собі тоді: «Пробі! Свидригайло має в руках невичерпний скарб людової сили. Тисячі і десятки тисяч, хоч і неправних копійників, можуть залити повинню усю Польщу, а тоді, може, поражені видом розбурханого моря народу, отямляться і наші братчики. До них, сих велетенських товп, належить судьба країв. Благоському, хто стане на чолі їх, а горе й погибіль їх ворогам! З усіх сил допоможуть ордену сим товпам і тобі, великий князю, їх цареві.

Свидригайло аж тепер, при кінці, зміркував, до чого гне великий магістр, і порушився неспокійно. Зирнув раз і другий на патра та князів і, певно, був би взяв під розвагу слова старого досвідного магістра, коли б князі Чарторийські заспорили з його поглядали. Але вони оба добре знали вдачу свого князя і ні одним движком не зраджували, як дуже цікавить їх рішення щойно порушеного питання. Ось рішалася їх судьба, їх будуче відношення до особи володаря, та ні один, ні другий не моргнув і вусом.

— Вибачте мені, побожний магістре,— заговорив вкінці Анзельмус.— Я вбогий, жебручий францісканець, та куди мені до ваших розумних, досвідних голов. Все-таки не раз лучається мені слухати проповідей високопоставлених духовників, які стоять близько коронованих осіб. Ось раз навів один із них казочку про бика, на якого напав лев. Наляканий до смерти бик побіг настрімголов перед себе. І ось стрітив його козел. Здавалося, що розгуканий бик рознесе на рогах слабосильного кізла. А сей, хочай душа постигла

в п'ятах, то все-таки наставив роги, наче бажав напасти на переможного противника. І о диво! Ще дужче наляканий бик завернув з дороги і наосліп побіг геть, ширячи переполох між звірами. Ще раз, Кажу, вибачте мені, достойний пане, але мені видиться, що сю казочку можна приложити до вас. Литовсько-руський лев наполюхав перед двадцяти роками прусьського бика, а сей тікає тепер перед польським кізлом. Ось що!

— Справді! — докинув Свидригайло, радий, що може й від себе щось додати.— Ти, брате, забув, що сим разом литовсько-руське боярство буде з тобою проти ляхів, а не з ляхами проти тебе. Загибель ворога певна!

— Так, без сумніву, так,— відповів спокійно Русдорф.— Я певний сього, що, хотяй світ завалиться, Свидригайло не зрадить союзників... Знаю, одначе, й се, що сей ляцький козел найде таки у нас дома тисячі союзників у міщанах, світській шляхті, мужиках, словом, усіх, кому надоїла корми-га духовного ордену. Тому бажаю опертися на союзників, перед яким задрожав би увесь світ, а саме на руському народі.

Свидригайло аж покраснів із вдовolenня, коли почув похвалу своєї вірності з уст великого магістра. Але саме тому видалося йому, що союзники не вірять у його сили.

— Коли вірите у мою вірність, чому ж не хочете вірити у мою силу? — спитав.— Чи не одна доля жде мене, як і вас, на случай поразення?

— Ба,— усміхнувся Рутенберг,— на се ваша княжа милість зволять послухати другої казочки. Раз дивувалася муха, яка сідала на лисині єпископа, що його достойність тільки разів б'є себе по голові, щоби убити муху. А єпископ на се: «Правда, я терплю біль не раз і не два, але від сього не вмру. Якщо, одначе, тільки один раз зачіплю тебе рукою, то ти згинеш безповоротно, роздавлена рукою». Побіджений Свидригайло завсіди зможе звернутися до народу, і сей не зрадить його. Куди ж звернеться побитий орден?

— Як-то куди? До Свидригайла! — гукнув великий князь, вдаряючи себе долонею у грудь.— Не такий-то він безсильний, як вам видається. От послухайте! Ленне право литовське дещо інше, ніж ваше, бо у мене є право і сила відняти землю неслухняному, і він не втіче від моєї руки. От бачите князів Чарторийських. Вони мені друзи, а навіть свояки. Якщо, одначе, котрий із них не послухає приказу — стане в одну мить із князя безземельним бурлакою. Може, ні?

Тут Свидригайло звернувся впрост до обох князів. Молодший, Олександр, не втерпів, і глумливий усміх промайнув

по його лиці, але Іван підтакнув головою і потвердив по-важно:

— Так, є така у нас устаїова, але, щоправда, віддавна ніхто її не примінював, бо й нема приміру, щоби хто не послухав великого князя. У сій постанові бачите, побожні магістри, запоруку сили і власті великого князя, навіть без сих тисячів, про які ви згадували. Правда, ми можемо і сі товпи покликати, але тоді товпи сі перестануть бути кріпакми, а стануть свобідними кметями, путні бояри та замкова служба забажають боярських надань, а там і кинуться на нас, природних власників і господарів сих земель. Чи ви не бачите сього? Я присягну, що саме ся гадка заставила великого князя зійти з дороги сим одушевленим товпам. У них є лев, то правда! Він може вмить розірвати наших ворогів, се правда! Навіщо ж, одначе, кувати меч на власну шию та ще власною рукою?

Оба брати перекинулися поглядами, великий князь вдарив кулаком об стіл, а відтак, ухопивши величезну чашу вина, гукнув весело:

— Ось так, князь Іван висказав саме те, що я сам думав, тільки куди краще і справніше. Звісно, вчений чоловік, не те, що я, вояк, ловець і... ну, і пияк! Ха-ха-ха! Випиймо ж за добру згоду та на вірний союз, на погибіль ляхам!

І душком випив чашу.

Оба князі та Рутенберг пішли за його приміром, тільки Русдорф мовчав та, видко, надумався. Узяв вправді чашу до рук, але поволі, видко, без охоти. Патер Анзельмус поналивав чарки вдруге а, ждучи на магістра, став поволі говорити:

— Не вагайтеся, *illustrissime*¹, заключити союз із наймогутнішим володарем Сходу! Він від вас нічого не править, крім оружноі помочі, та й то недармо! Часи важкі, хто не з нами, той нам ворог, у нас нема місця для таких, що то ні пес, ні баран. Знаєте прецінь, що горбатий та зизоокый жид не хотів заплатити мита лицареві, яке він устанѳвив по грошу від голови. Його витягли з носилки та поставили перед пана. А сей каже: «За се, що ти їдеш дорогою, належиться мені один гріш, якого ти не хочеш мені заплатити. Але ось бачу, що ти жид, а се коштує також гріш; так само оплачуються у мене усі каліки. За зиза заплатиш третій гріш, а за горб — четвертий. Отже, плати чотири гроші, коли одного було тобі мало! Плати або вертай домів!»

Довго ще вніч веліся переговори між обома магістрами, переплітані жартами та чарками. Аж над ранок союз заклю-

¹ Ясновельможний.

чено, князь упився, а патер Анзельмус затирав руки у малій кімнатці прибрамної вежі та, підібравши поли, скакав довкола стола, на якому красувалася чимала купка срібняків...

XIII

Другої днини тою самою дорогою, якою їхав у Чарторийськ Свидригайло, шкандибав на маленькому литовському коникові Грицько. Теплий полуднево-західний вітер приніс відлигу. Донедавна ще білою габою покритий ліс почорнів нараз, порудів, шлях розм'як через ніч, і копита коня глибоко западали у снігову кашу. Поволі, пиняво волікся Грицько дорогою. Сильний вітер дув йому просто в очі, а хвилями попадавав теплий дощ. Годі було собі й подумати гірших умовин у подорожі, та проте мандрівник не звертав на них уваги, наче якась невидима стіна ділила його від них. Похилившись у кульбаці, шкандибав, приймаючи рівнодушно і дощ, і вітер, і холод. На його плечах теліпалася перевишена рогатина та туго замкнена тула з луком і стрілами, намоклий кожух та подерті штани надавали невеличкому Грицькові вид лісовика-опришка або каланника, який тікає від боярської нагайки у лісі.

На змарнілому лиці слідно було, одначе, не тільки тілесну втому. Стиснені брови та глибокі брижки довкола уст вказували на душевне терпіння. Хвилями підносився їздець у кульбаці та глядів перед себе на розмоклий шлях, а з уст його вилітали уривані, незрозумілі слова. Часами гіркий усміх промайнув по його устах, доки знову не застиг на лиці у маску скорби.

І справді! Тої самої днини був він у великого князя з листом від боярина Миколи. Він ждав запитання, щоби розказати про незвичайні успіхи повстання, про вірність та одушевлення народу, про посвяту боярина, але ждав надармо. Свидригайло прочитав листа, а там і відповів:

— Скажи бояринові, що я жду на травень служби з його земель у Чорнобилі. Якщо він не принесе повинної, надам його землю другому, і то не такому, що бунтує мужиків по селах та учить їх різати і грабити!

Грицько бажав щось відповісти, оправдати мужиків і боярина, глядів слів, щоби вияснити те, як гадав, непорозуміння, але великий князь гукнув:

— Мовчи, смерде, і слухай! Хам є для плуга і ціпа, а не від меча. Остав воєнне діло боярським людям, а ні, то і ти, і твій боярин відповісте перед строгим великокняжим судом. Воюючий мужик — опришок, а опришками убирають при-

дорожні ялиці та заміські висілиці. Непокірним боярам рубають голови... Тям се і махай!

Потемніло у душі мужика від сих слів. Він передумав їх ще і ще раз, виучився їх напам'ять, глядів у них хоч би тіни прихильности до самостійницького руху у народі, та дарма! З усеї появи, зі слів, движків та поведення Свидригайла промовляв тільки гнів, злість, ненависть до усього, що не вийшло від особи та з голови великого князя. Князь не розумів народу, а Грицько не міг поняти князя. «Чому він не закаже народові боротьби з ляхами, коли її не бажає? — питав сам себе. — Чому не спинить Несвизьких, Юршів, Носів, Рогатинських?»

На сі питання не знаходив відповіді і не міг її найти, бо навик був до гадки, що князь завсіди знає, чому дає прикази такі, а не інші, та що у нього добро усіх завсіди на душі. Годі було йому повірити, щоби вчинками та розпорядками великого князя правив нерозум, упір або простий случай...

Третьої днини стрітив Грицько ватагу мужиків, які все ще не вірили, що Свидригайло вже проїхав, і ждали його прибуття. Вони задержали його і стали розпитувати: хто, куди, зачим? Як почули, що з Чарторийська, вмиль обступили його.

— Коли ж князі збираються в похід? — питали.

— Коли? Коли великий князь прикаже, тоді й підуть.

— Де ж Свидригайло?

— У Чарторийську.

— Брешеш, сякий-такий сину!

— Не брешу! Я ж саме до нього їздив.

— Ти? А від кого?

— Від таких самих дурнів, як ти!

— Ого, який тобі мудрик найшовся! По шлиці його! Буком по спині! — почувлися голоси, і руки, вооружені дубинами та ратищами, піднялися над головою Грицька. Але сей, наче не про нього річ, глядів рівнодушно по окруженні, а далі сплюнув крізь зуби і підняв руку.

— Замкніть, будь ласка, невмивані хавки! — гукнув. — Ось ще доведете душу до гріха. Невже ж ви гадаєте, що я брешу, кажучи, що іду від великого князя? На се я і присягну!

— На хрест і землю?

— На хрест і землю!

Товпа втишилася вмиль. Наперед виступив, видко, проводир ватаги.

— Що ж ти казав великому князеві? — спитав.

— Саме те, що ви йому бажали сказати: що ми його ждемо, як приходу Христа.

— Що ж він на те?

— А він на те відповів, що хлоп годиться тільки до сього, до чого його Бог сотворив, а не до збруї. Поняли?

Ватага зашуміла невдоволено. Вскорі почувлися голоси:

— До чого ж то князь відсилав нас?

— Звісно, до чого — до ціпа, вил, до плуга та гною! І він добре каже, бо коли ти не пиріг, то не пирожися, а коли ти хробак, то лізь у хрін!

— Певно, певно! — почувлися замітки. — Якщо така його княжа воля, то ми...

— Еге ж! — підхопив другий. — Я сейчас казав, що се ні на що не здається.

— Авжеж! Не міряйся з панами: закоротке натягнуть, задовге втнуть! — закінчив Грицько.

Дехто зареготався.

— То ти казав князеві про вашу готовість? А відки ти? — спитав проводир, похнюпившись, непевним голосом.

— Я з Поділля, а говорив якраз про те, що і ви бажали йому сказати. На те відповів він мені те саме, що я вам. Ось що!

Громада мовчала.

— Гарно! — сказав сумно проводир. — Видко, нас не треба. Вирвалися, як чорт із конопель...

Товариші мовчали та кивали сумно головами.

— Не треба, не треба! — обзивалися голоси. — А ми було гадали...

Хвильку глядів Грицько по мужиках.

— Не горюйте, хлопці, — сказав вкінці, — вправді не потребує вас князь, але потребує земля, мати нас усіх! Ви її управляєте, орощуєте своїм потом, вона ваша...

— Не наша, не наша! — відповіли на се голоси мужиків. — Вона княжа, боярська, але не наша. Вони її хочать боронити тому, що вона їх, а нас не допускають. То ясне!

І нагло зрозумів Грицько Свидригайла. Він велів мужикам кинути збрую, бо боявся, що сила, яка прожене зі своєї землі ворога, возьме її опісля собі. Коли так, то, очевидно, годі було холопам ждати піддержки від князя. А тоді потемніло в душі Грицька...

Він віддався був справі поневоленого народу тілом і душею, як умів віддатися тільки мужик. З боротьбою за давнє право, за свободи княжих часів, з боротьбою проти ляцької панщини, своеволі та гнету зв'язалася його душа неподільно, нерозривно, сліпо. Аж до сеї хвили не розумів він, що саме се поневолення народу віддає мужиків невідклично у руки бояр, панів, вельмож, князів та що й вищі стани радо привітають новий лад, якщо їм тільки забезпечать посідання їх надань... Аж тепер нагадав собі Кердеєвича та других перевертнів із

Галицької землі, згадав польські герби та грамоти, видавані для західного боярства, у яких король прирікав їм такі самі привілеї, які мали польські шляхтичі, сі кати і гнобителі простолюддя. Багато про ці справи балакав небіжчик Василь Юрша, боярин Микола, Андрійко, та тоді не звертав Грицько на се уваги. Аж тепер поняв він, що Свидригайло та його поклонники бажають вправді окремішности і свободи, але тільки для себе. Народу бояться, бо якраз про мужицьку шкіру йде боротьба між польським і литовсько-русським лицарством. І тоді опинилася душа Грицька над простою розпуки.

У маленькому сільці над Стиром, яке мало повинність випасати княжі коні, заїхав до господи якогось княжого конюха і кілька днів пересидів у нього. Конюх зрадів вельми, бачачи у себе таку бувалу людину, і у всьому потвердив здогади Грицька. Князі Чарторийські вже заздалегідь остерегли своїх підданих, щоби не мішалися у не свої річи і не слухали висланців західних громад: сам великий князь, мовляв, покарає ляхів і відбере Вітовтові землі польській короні. Розказував навіть, що двох мужиців з Деревища, чотири милі за Луцьком, повісили княжі ратники за втечу до повстанців у Холмщині.

Зачувши се, Грицько рішився їхати дальше, щоби ще й йому не лучилася подібна пригода. Кождої хвилі могли чарторийські висланці найти його тут і вбити як підмовника і трюдника, який підбурює народ буцімто проти ляхів, а на ділі проти бояр та князів.

А весна ішла тим часом кроками велетня у завмерлу Волинську землю. Протягом тижня розтаяли дороги зовсім і змінилися у болотяні ріки. На полях появлялися великі брудні або чорні п'ятна, а на окраїнах лісу, де сніг стаяв найшвидше, там стали уже добуватися наверх головки-підлісок. Скрізь шуміли каламутні потоки снігової води. Вони наповняли усі заглиблення, спливали з усіх сугорбків, збиралися у потоки, які звідусіль спішили до Стиру. Ріка підбула від них, розлилася широко, наче Буг або Прип'ять. Відбувати подорож дальше стало поки що немислимо.

Якраз приїхав Грицько до села Деревища. Село лежало на стрімкому березі ріки. Через село проходив шлях з Луцька у Вільно, і тому була при ньому величезна корчма, куди заїздили каравани купців, подорожні, а часто-густо і бояри або пани, що їхали з Волині на Білорусь і Литву або з поворотом. Заїзд держав знакомий Грицька — Трохим Прокопів, слуга князя Курцевича, який і своїм господарям приспорював чималі суми, і про себе не забував, так що заїзд при Луць-

кому шляху став одним із-головних жерел доходу як князя, так і його слуги. Не дивно, отже, що власники дбали про його вигляд та про потрібний припас харчів та напиктів. У корчмі було кільканадцять кімнат, які лежали по одній стороні обширного дворища здовж вузького коритарика. По другій була обширна ізба з шинквасом, столами та лавами і з величезним комином у куці. Вози приїжджих містилися на великому майдані перед корчмою, а коні — у довженній стайні. Кілька шіп на в'юки і товари купців, на пашу для коней та на припас для людей стояло довкола майдану, який одним боком притикав безпосередньо до стрімкого берега Стиру. Три прочі боки окружав високий дубовий частокіл з широкою брамою, при якій стояли дві буди для величезних бригаів і хата для оружного вартівника.

Грицько бажав у знаомого перечекати перші розтопи через тиждень-два, бо не дуже-то спішився з відповіддю Свидригайла до боярина. Від мужиків по дорозі зачув вправді, що якийсь великий двір їхав саме до сього заїзду, але гадав, що для нього завсіди найдеться куток у обширному дворищі Трохима.

І справді, доїжджаючи до брами, вже здалека бачив чималий здвиг народу на майдані. Високо навантажені вози, десятки коней біля них, челядь, ратники, скоморохи, гончі собаки — усе те товпилося на розкислому майдані, кричало, кляло, гомоніло, реготалося. Вартовий при брамі спинив Грицька словами:

— Не йди туди, Грицьку, бо ще тобі що обірветься. Тому кілька днів приїхав сюди князь Ніс, а вони й його мало що не вбили, і тепер сидить у льоху. Трохим бігає, як із перцем, та Бог знає, чи і він вийде ціло та здорово з сеї закрутанини. Коли хоч, то остань у мене, а у заїзд не пхайся.

— Еге ж, добре радиш,— відповів Грицько, скося глядячи на челядь, яка несла припаси з возів у кухню. Він швиденько прив'язав коня біля хатчини, накрив кожухом, насипав у походну торбу ячменю, а сам, немовби належав до послуги дворища, підкотив рукави та зсунув клепаню назад глови.

— Ти куди? — питав зачудований дверник.

— Звісно, за чим! Розпитати, розвідати, привітати Трохима.

— Не роби дурниць, Грицьку, побачиш, що пожалієш. Половина нашої служби уже втікла у село переждати грозу.

— Що ж се за чортяка приїхав?

— Князь Жигимонт Кейстувович.

— Ах!

Наче лискавка промайнула у мізку хитрого Грицька: «Князь Жигимонт Кейстutowич в'язнить князя Носа... Невже ж на приказ Свидригайла?.. Ба, се неможливе! Вистало було дати князеві наказ — навіщо було його в'язнити?.. А може... може, Кейстutowич задумує щось негарне?.. Бач, усяка дитина знає, що сини Кейстута не люблять Ольгердовичів, а Свидригайло — Ольгердович... Се нечиста справа!» — рішив вкінці і поплівся хитким кроком лінивого парубка у корчму.

По дорозі раз у раз штовхали його чим попало княжі биричі, пахолки, ратники, сварили на завалидорогу, прозивали товпилою, роззявою та дурнем, але він не тратив відваги, тільки йшов витривало вперед, доки не опинився за шинквасом у корчмі. Трохим ледве встигав записувати гарнці меду та пива, які випивали ратники, бояри та служба при низьких столах. Побіч нього княжий скарбівничий лічив гроші з чималого шкіряного мішка, видко, як заплачу шинкареві, бо, мимо очевидної втоми, у очах Трохима світила радість. Раз у раз його маленькі очі поглядали на бокатий мішок, а солодкий усміх витав на його вузьких почорнілих губах. Аж ось угледів Грицька...

В першу мить кивнув йому байдужно головою та велів подати собі з-під шинквасу в'язанку ковбас. Грицько ліниво схилювся, а над ним похилився і Трохим.

— Не сю, не сю, другу! — гукав, аж сам укляк, і голови обох найшлися побіч себе.

— Де князь Олександр? — спитав Грицько шепотом.

— У льоху під корчмою. Бери його й тікайте! Коні у старого Якіма Сала у Деревищі.

— Про що ж пішло, про бунт?..

— Ні, про жінку! — кинув ще Трохим і встав.

— Давай швидше, гниляко! — гукнув ніби розлючений. — Кости тобі поломимо чи що?.. Гаразд! А тепер гони до кухні, дістанеш їсти!

І Трохим відвернувся до скарбівничого.

Лінивим кроком потьопав Грицько до кухні.

«Тікайте» значило, що князеві Олександрові грозила небезпека. Здавало б ся, що викрасти князя з-посеред слуг Жигимонта було нелегко, та Грицько, як слуга корчмаря, міг сього довершити без особливого труду. Збанок меду, чарка вивару із зелених маківок, який бував у кожного знахаря, — і хоч волами заїжджай по бранця. Не про се ходило Грицькові. Він знав, що штуку з медом утяв би без нього і сам князь. Видко, він сам не бажав нікуди тікати, коли ще сидів у льоху. Тому саме Грицько і питався про причину ув'язнення, а почувши, що у справу вмішана жінка, втратив відразу всяку

надію. Ся жінка мусіла бути дуже близька його серцю, якщо він посвячував для неї свободу, а навіть, що важніше, вирікався участі в боротьбі з ворогом, яка була аж досі мрією усього його життя.

У просторій кухні на величезній печі горіли дві чималі ватри, а при них поралися кухарі. Служба обертала величезні ріжни з печеннями, місила хліб у великих діжах, патрала дріб, оправляла та чистила поросята і підсвинки, а чимало ратників, сокольничих, псярів, биричів та отроків сиділо на ослоні під вікнами і попивало зі стоячої в куті півбочки пінисте пиво. Про неї подбав сам Трохим, бажаючи серед служби гостей удержати добрий настрій і прихильність до себе. Кілька разів у днину порожню бочку наповнювано свіжим напитком, а зате служба совісно подавала скарбівничому число мір ячменю, вівса та в'язок сіна, які з'їли коні. На сьому й відбивав собі Трохим удесятеро ціну пива... Завдяки пиву кухня стала осередком, у якому збиралася уся двірня князя. Тут розказували про всі вигадки химерного часами Жигимонта, толкували про його замисли, плани, переговори, каверзи, а все то було здебільшого заправлено веселістю і дотепом. Сміх, регіт, жарти раз у раз почувалися у зборі.

Грицько сів у куточку, недалеко бочки. Кухар подав йому здоровий зразок м'яса, чималий ломоть хліба та глиняний збанок з пивом, і Грицько, залізши за бочку, жував і попивав без поспіху, погружений, на вид, у своєму занятті тілом і душею. Проте малі чорні його очка бачили усе й усіх, а його уваги та слуху не уйшло ніяке слово, ні один движок присутніх.

— Го-го! Що химерний наш князь, то химерний! — бубонів грубим голосом рослий, плечистий конюший. — Знаєте, що було сього Різдва у Вільні?

— Ха-ха-ха! — зареготалися деякі з присутніх, але не всі. Прочі звернулися, зацікавлені, до бесідника.

— Що таке, що? — питали.

— Двір був тоді мало не весь в Ошмяні, — заговорили ратники та биричі. — Тільки старший бирич Гнат був з князем і ви, то ми й не знаємо.

— Ви знаєте, що у нашого князя на передмісті Антоколлі є дворець, а у ньому осібна служба... — начав конюший.

— Го-го, знаємо, знаємо! — закричали в один голос ратники, а котрийсь докинув:

— Се так ніби табун у жеребця!

Дехто зареготався. Конюший кивнув головою.

— Еге ж! А ти, мудрику, не базікай, як куцохвоста сорока, про се, що вже усі горобці наперечот знають. Був там

якраз післанець короля, якийсь Домарат з Вісніча, низький, русявий, з риб'ячими очима та волоссям, яке заодно воняло гнилим яйцем. Бач, мастив його білком, щоби держалися кучері, не мив щоднини, то й засмерділося.

— Тьху! — сплюнув бирич Антін, родом з Підкарпаття.— Волю вже масло у наших верховинців, хотяй і воно воняє, як зараза.

— Отжé, сей пан Домарат бачив у сьому дворі всілякі білі голови, які раз у раз кукали через вікна, чи не їде князь або і хто другий...

Всі в один голос засміялися. Знали, бач, що князь Жигимонт, вдоволивши свою першу пристрасть, переставав бути задзрісним і радо вивіновував свої «приятельки» і видавав за дрібних литовських бояр. При сьому бували ріжні забавні пригоди, бо всілякі, жадні до надання і боярської служби, замкові слуги або путні бояри заодно крутилися біля княжого двірця.

— Точнісінько турецький гарем! — завважив сотник.

— Еге ж! — підтвердив конюший.— Як звав, так звав. Приїхав князь у дворець та перш усього розглянувся поміж своїми дівчатами, покругив носом, а далі питає, котра там із них збирається йти заміж. Зголосилася одна чи дві, а прочі аж душаться від сміху. Князь розлютився та гримнув на них, а вони ще дужче регочуться. Далі розказали, що пан Домарат сікається до одної чорнявенької татарки, яку привіз собі був князь сьому три роки десь з-над Ворскли. Князь злагіднів вмить, глипнув очима раз і другий, видко, зрадів. Ну, і нічого. Приходить вечором пан Домарат, пукає до віконця, дівчина вітає його солодко і приязно; пан Домарат аж спітнів від внутрішнього жару.

«Іди, — каже дівчина, — до дверей, то впушу». Пан Домарат не хотів зразу йти, бо боявся псів та пахолків. «А у тебе, дівчино, — каже, — певно на тілі пояс»¹. Татарка підняла спідницю і показала йому, що ні, а тоді не було уже стриму для пана Домарата. Він увійшов крізь двері, які відчинила йому дівчина, і пішов за нею аж до її кімнатки. Та тут нагадала собі татарка, що не зачинила за гостем дверей, і каже: «Увійди сюди, а я піду зачинити двері. Я за хвилюк вернуся, а ти за сей час роздягнися». Сказала і щезла. Входить пан Домарат у кімнату і йде перед себе у темряві.

У хаті тепло, на комині тліє огонь. Схилився, докинув дров, роздув полум'я, оглянувся і задеревів. Біля дверей лежить звинена в клубок не кітка, ані собака, ні, тільки Муха, медведиця князя... Прожогом кинувся пан Домарат до две-

¹ Невинности.— Авт.

рей, але ба! Муха піднялася та з грізним воркотінням загородила йому дорогу. А дівчини як нема, так нема. Аж ранком відчинилися двері, й у кімнату увійшов князь зі мною і Гнатом, буцімто за Мухою. Побачивши ляха, князь удав здивування: «Рата! — гукнув. — Ловіть злодія!»

Пан Домарат бух тоді князеві до ніг, а сей на вид ще більше розлютився: «То так, сякий-такий сину, то ти содомським гріхом покаляти хочеш княжу палату? Ось я тобі за се накажу наперед спороти батогами спину, опісля відтяти се грішне тіло, яким соблазнив бідну, невинну лісову тварину, тобто Муху, а вкінці спалю тебе на огні, бо така кара за содомію!»

Ляшок зімлів, а коли вилляли на нього відро ледової води, став із плачем та хлипанням себе оправдувати. Князь слухає, слухає, морщить брови, ми два, кажу вам, мало не поздихаємо від сміху, а тут, хай Бог боронить показати те по собі. Так-то пан Домарат трясеться, мокрий, заков'язлий, переляканий, та присягається на всі святощі, що ні дівчини, ні медведиці не рухав; князь хмуриться, ми звіримося, мов на нашого найгіршого ворога, вкінці князь каже: «Чи ти опоганив моє ложе, чи тільки клітку медведиці, все-таки ти збезчестив моє житло і мусиш бути покараний. Та я не хотів би тебе вбивати, ані калічити, як се велить мені закон. Тому хіба подружишся з моєю рабинею, яку я пушу на свободу, а ти попрохаєш сих двох свідків, щоби мовчали про усю подію»...

Ну ж тоді ляшок дякувати. Цілує руки, ноги, мало що не що інше... Але ба, на сьому не кінець. Покликали татарку, а вона в сміх. «Що? Ваша княжа милість бажають, щоб я ішла за таку тварюку? Хай жениться з Мухою, про мене, із чортякою, але до мене йому зась. Моя постіль не для такого облізлого й обмоклого коров'яка».

Аж тоді як не заребочеться князь, за ним ми оба та всі дівки, які у сей мент надбігли. Здавалося, що ціла Антоколля сказала. Навіть різдвяних дзвонів не чуť було. Ляшка всадили на коня, а коневі скоморохи заложили на голову машкару кізла та прив'язали ззаду коров'ячий хвіст. Що ударить хвіст коня на ногах, то він стає на диби; мокрий, змерзлий їздець держиться за гриву та дзвонить зубами, а скоморохи та вулична юрба, що то у свято гуляє по вулицях, біжать за ним і ревуть: «Гутю га! Цап на цапі! Ведмежий любас!» І ще гірші слова викрикували, а князь аж за боки брався. На другий день післанця не стало. Втік таки тої самої днини зі сорому.

Довго не вгавав регіт між слухачами. Грицько знав із оповідань про князя Жигимонта, що він вельми жорстокий та що не любить князів і великих панів. Не зрозумів вправді

гаразд усіх подробиць, але на загал поняв, про що йде річ, і пильно слухав дальшої розмови.

— Цікаво було б знати,— заговорив конюший, коли втишився дещо регіт,— що то буде з тими двома жінками, що ми враз із князем Олександром переловили. Ти, Гнате, був при сьому, як вони зі собою говорили, то розкажи!

Гнат скрутився і зам'яв.

— То інша річ! — заговорив неохітно.— Се справа з князем, і то особистим приятелем великого князя. Не радив би я нікому про се говорити, щоби відтак всілякі ворони, ось як ті,— тут показав Гнат рукою на круг зазіваних слухачів,— щербили собі дзьоби на княжому йменні. Дійде до його ушей, біда буде! Але ось одно можу сказати. Се пані ляшка і служниця.

— Ба, се знаємо усі,— почувися голоси.

В сій хвилі Грицько мало не зірвався з місця, на якому сидів. У дверях побачив... ні, таки не милився його зір... побачив Скобенка, який пильно стежив за словами Гната та, відчинивши рот, вдивлявся у нього, наче бажав проковтнути кожде словечко.

— Отже, паня,— говорив бирич Гнат,— дуже надставляється князеві, видко, його не знає, ха-ха-ха! Гадає, може, що він такий самий дурак, як Кердеєвич або Ніс.

— Ха-ха! — докинув застольник.— У нього щотиждень нові чоботи.

— Хіба халява! — вирвався якийсь дотепник.

— Дурень ти зі своєю халявою. Видко, ти й у халявах звик робити по снігу босі сліди...

— Що ж, коли пірветься чобіт, то він дірявий,— боронився ратник.

— Іменно дірявий, а князь дірявих не любить. Ось чому для нього чобіт, а тобі може колись обірватися з нього халява та, може, ще з причинком, якщо будеш чемний...

— То, кажеш, паня підпихається до князя? — допитувався конюший.

— Іменно підпихається, ти добре се назвав,— сказав на те бирич Гнат,— але князеві впала в око Марина, а не вона. Він волить, бач, здорове сільське тіло, чим панські примхи. Возьмеш у жменю, аж по жилах приском піде. Тверде, гнучке, ні зломиться, ні розкисне, а кине тобою, як знорвлена коняка.

— Ха-ха-ха! — зареготалися всі.

— Бачу, наш старий бирич неабиякий знавець коней.

— Що ж далі? — почувися голоси.

— Ну, нічого. Ні паня, ні служниця, ні князь нічого ще не знають. Сьогодні вечером питає князь пані, чи бажає їха-

ти з князем Олександром, і пустить її, якщо вона захоче, але служницю лишить собі. А як не схоче, то поїде далі, паню відвезе у Дубно, а князя лишить тут.

— А Марина? — почувся з-під дверей голос Скобенка, якийсь такий ні то грізний, ні то розпучливий, що всі аж оглянулися.

— Марина, звісно що! В улику на Антоколлі багато теплих, шкірами стелених, коврами обвішаних, пижмом пахучих комірчин-кімнат. Нова пчілка осяде там за місяць-два та ждатиме на якого трута.

— Але ж вона не литовка, а тутешня, — замітив хтось.

— Іди сварися з князем! — засміявся конюший басом. — Не знать, який чортяка захоче розпинатися за одною дівкою. Хто з нас не знає дівок та хто не знає, що ні за чим так дуже побиватися.

— Правда ваша, — вмішався кухар, який саме вибирав зі сковороди печеного павича і брався причепурити його павиними перами, — у сьому-то й біда, що з дівок часами робляться жінки, а тоді не ти за нею побиваєшся, а вона побиває тебе.

— Ба, дівка нібито нічого, а тут кождий за білим колінцем і на тополю лізе! — завважив старший бирич Гнат.

— Як-то пізнати, що ви жонаті! — засміявся конюший. — Я б мою провчив, якби так...

— Те, те, те! — розгарячився кухар. — Не кажи гоп, доки не перескочив. Подумай тільки, кілька разів буваєш п'яний, і то так, що ні рукою, ні ногою, а тоді вона дужча за тебе, і ти меш стояти за її ласку, а не вона за твою.

Загальна увага звернулася на спір межі конюшим а кухарем, який зовсім не цікавив Грицька. Зате схвилювала його незвичайно сим разом уже несумнівна поява Скобенка у корчмі. Він устав і висунувся з кухні; при дверях глянув ще раз на молодого, колись здоровлям та красою цвітучого молодця і ледве пізнав, що се той сам чоловік. Біде лице, поране брижками пристрастей, осунулося, зів'яло, стать згорбилася, наче у старця, хід став непевний, наче у недужого на гостець. Коли Грицько проходив біля нього, їх очі стрілися. Вийшовши, Грицько оглянувся і побачив, що Скобенко іде за ним. Біля хати дверника при брамі стрілися і разом увійшли досередини.

XIV

Як тільки Скобенко увійшов у кімнätку дверника, кинув собою до землі і застогнав не своїм голосом. Судорожно затисненими кулаками виривав жмутки кучерявого чуба та

товк чолом об долівку, доки не бризнула з нього кров. А тоді засичав з болю, наче роздавлена гадюка, і зайойкав на всю хату.

— Ой-ой-ой-ой!

Опісля зірвався і, вхопивши себе за голову руками, став бігати по кімнатці, наче божевільний. Поміж пальці руки стікала кров і мішалася з пиллю долівки у чорну, мастку грязюку, а стони та зойки раз у раз добувалися з-за затиснених зубів.

З широко відчиненими очима глядів дверник на дію, усуваючись з дороги ошалілому парубкові. Грицько стояв на порозі недвижно. Вкінці вхопив за плече Скобенка і потряс ним, наче садівник грушею.

— Тю, схаменися, отямся! — гукнув.

Скобенко замовк, зупинився і глянув на Грицька, наче зі сну збудився.

— Мовчи, тварюко! — говорив висланець боярина. — Не реви, бо почують, то будеш битий! Ось сядь, напийся меду і поговори з нами на розум. Може, ми й порадимо тобі.

— Ох, порадьте, братіку, порадьте, — лебедів Скобенко, складаючи руки, як до молитви, — віддайте мені мою Марину, моє життя, а весь вік служитиму вам не як друг, не як товариш, а як раб...

— Марина — се служниця ляшки, правда? — питав Грицько.

— Так!.. Ах, то ви її не знаєте? Ну, тепер розумію, чому ви й самі не божеволієте з розпуки. Ах! Ви не знаєте її, ні!

По лиці його, як горох, стали спливати сльози. Вони змивали з ягід криваву грязюку і брудними краплями падали на засалений, у зубці вирізуваний ковнір кубрака. Грудь парубка стала знову підноситися хлипанням, здавалося, що ось-ось нова хвиля скорби й розпуки ударить об берег його свідомости. Та рука Грицька здавила йому до болю плече і насилу прикликала до притомности.

— Не рипи, тільки розкажи усе, що знаєш! — приказав Грицько. — Чому ти покинув Луцьк і боярина Андрія?

Скобенко розказав, запинюючись та повторюючись, усю правду. Накінець жалівся, що Заремба виправив його по нагороду до Офки, а ся збула його нічим. Грицько паленів, чуючи, якими дорогами ішли Заремба та його дочка, паленів зі стиду за малодушність своїх князів, а рівночасно будився у ньому подив.

«Що за хитрі-прехитрі люди, сі ляхи! — подумав і не знав чому нагадав собі у сю мить Свидригайла. — Невже ж і там причиною були їх наклепи та трюндство?..»

Скобенко скінчив оповідання і тупо глядів перед себе, вичерпаний, утомлений споминами віроломства Офки і Заремби, приголомшений страшенною вагою нещастя, безнадійності. Мовчав і Грицько, який ламав собі голову над загадочними подіями.

Не чули вони, як, знуджений незрозумілим оповіданням, дверник висунувся за двері хатини, спльовуючи та двигаючи раменами, а у хату увійшов Олександр.

На його лиці слідні були переживання останніх днів, але в очах малувалася не розпука, а гнів, гнів мужа, якого честолюбивість оскорбить жінка або володар і йому не ялося з ними ставати до бою. Упокорення гризе серце, наче страшна недуга, але не відбирає сили, ні самоповажання. Напроти! Воно бунтується проти незаслуженої нечести і рветься до подвигів, щоби доказати всім, у чому лежить його вартість та значіння. І хотяй обізветься у ньому не раз і бажання мести, то воно не стає ніколи ціллю усього життя тямучої людини... Князь Олександр чув оповідання Скобенка, а чим дальше воно поступало, тим краще розумів він понуки, задля яких сталося се, що сталося. Коли Скобенко замовк, князь підійшов до стола і поклав руку на плече парубка.

— Не журися, хлопче! — сказав. — Тобі осталася месть. Гей, я радо помінявся б з тобою!

Наче лисцавкою осліплений, зірвався Скобенко.

— Мєсть, кажеш? — засичав, а його очі, здавалося, вискочать із оїрави. — Мєсть, кажеш, а на кім?

— Ха-ха! Звісно, на кім, на сьому, хто украв тобі твоє щастя! Він тебе не знає, тобі легко... Офки не буде при ньому, не остереже його. Ха-ха! Вона теж помилилася. Гей, Жигимонте Кейстатовичу, здається мені, що і ти сим разом перечислився у дечому!

Він потер чоло рукою і нагло звернувся до Грицька.

— Відки ти тут узявся? — спитав.

Грицько оповів.

— Вийди відсіля! — приказав князь Скобенкові. — Вийди, але не відходи далеко. За хвилю покличу тебе сюди і укажу дорогу до мести.

Скобенко вийшов. Лице його не дрожало уже від судорогів хлипання. Грізно стяглися брови на чолі...

— Сядь! — приказав князь Грицькові і став його випитувати про Свидригайла, боярина Зарембу і Скобенка. Хоч і як його ум був зайнятий Офкою та князем, то мимохить зродилися у його душі два почування: одно — се подив для сього мужика, який віддався так неподільно справі народу, як ні один із князів, друге — се почуття стиду. І мимоволі спаленіло від сорому лице князя Олександра.

— Скобенкові забрав князь дівчину! — відповів; коли Грицько розказав усе, що знав.— А мені поставив Офку до очей і спитав її, чи хоче вона їхати дальше зі мною, чи остати з ним. Я бачив, як старий грішник завертав до неї очима, наче закоханий чорт, а вона, угледівши те, відвернулася від мене і поклонилася йому, кажучи, що «для бідної, самотньої жінки краща опіка Кейстutowича з дружиною, чим бездружинного Носа». Мене пірвав сміх і жаль, що я для такої... скривив душою та покинув Юршу, і злість узяла мене на себе, на неї, на князя, на увесь світ. Вона тим часом подякувала мені за опіку і вийшла, а тоді Кейстutowич зареготався на все горло і каже: «Коли хочеш, княже Олександрє, то бери собі її силою нині уночі. Мені її і так не треба. Мусиш мені, одначе, лишити Марину. На чорта мені Офка...» У мене наче грім луснув, так дуже зачудувався. Зразу бажав було справді зробити так, як радив Жигимонт, але опісля погадав я собі, що я Офці віддав душу, а вона проміняла її за стару, вилетіла всілякими повіями княжу постіль на Антоколлі. Тоді я протверезився. Може бути, що в неї ще які дальші замисли, бо вона на службі у польського двора, але се мені байдуже. Честолюбивість — се для мужа друга любов. Де вони зударяться, там гине одна з них. Гей, правду казав боярин Микола! У мене вмерла любов, і я сейчас їду назад у Луцьк. Там має надспіти Свидригайло з військом, начнеться війна. Побачимо, що вдіє великий князь без народу! Побачимо...

— А Скобенко? — нагадав Грицько.

— Скобенка припоручу Жигимонтові. Він прийме його, бо ми розійшлися, як друзи. Буде парубок якийсь час казатися, а за місяць-два віддасть йому князь дівчину ще й із приданим, а може, і боярською службою наділить. Ха-ха!

Грицько глянув бистро на князя.

— А як він справді думає про месть? — сказав, мов від несхочу.— Кров Кейстutowича впаде тоді на тебе, княже!

— Ба, змиють її сльози усіх батьків та чоловіків, яких скривдив сей стадник! — відповів князь, але очі його не стрітили чомусь погляду мужика, який бажав у них вичитати правду.

А тоді погадав собі Грицько, що деколи ненавидять люди того, хто здіймає півку з їх очей, більше, чим самого скритого ворога, якого не бачили досі...

Мимо просьб та плачу, вислав Жигимонт слідууючої днини паню Офку у Дубно, відкіля недалеко уже було Поділля, де пробував Кердеєвич. Князь велів се вчинити старшому биричеві, бо сам, мовляв, нездужає. Не помогли лементи, прокльони, погрози, а навіть відклик до князя Олександра. Сей-бо заявив, що не може ставати всупереч рішенням князя

крови. Остаточний приказ виїзду приніс Офці Скобенко, якого поява поділала на паню, наче удар батога по лиці. Вона замовчала і повинувалася. Грицько щез тої самої ночі, а князь Олександр ждав приїзду великого князя Свидригайла, щоби під його стягом змити сором відступства від святої справи народу. Багацько думав він про неї та нагадував собі вислови Грицька, але і йому не ставало ясним становище Свидригайла до руського племені та його земель. Куди не глянь — усюди мрак, темрява, неясно перемішані зі собою понуки, причини, наслідки і висновки, пристрасти, забаганки, стремління і каверзи. Не розумів їх Грицько, не розумів і князь Олександр. Хотяй, одначе, мужик таки збагнув більше, чим князь, та ні один, ні другий не знали про се і блукали, мов двоє людей, які, чуючи свої голоси, глядять себе напомацки у сутінку вечора. Глядять довго, з трудом і мозолом, а найшовши, оглядаються — де вони? Та довкола нікого і нічого не видко, тільки сумерк закриває увесь світ від двох пар очей, як передше закривав його від кожного зосібна...

Другої днини Грицько щез із заїзду при Віленській дорозі, але не поїхав далі. Він заховався у селі Деревищі і ждав, щоби підсохли дороги.

Весна у 1431 році була напрочуд гарна, ясна, тепла, погідна. Від приїзду Грицька у Деревище не впала ні краплина дощу, та вогкости не бракло ні на землі, ні у воздуху. Тому наввипередки розвивалися пуп'янки на галуззях, а овочеві дерева вкривалися цвітом через ніч. Наче білі сніжні кулі, стояли вони довкола хижин та насичували вечірній літеплий легіт солодкими пахощами. Над підсохлими полями буяв жайворонок та видзвонював веснянку, а ластівки низали воздух у всіх напрямх над полями та водами. Водяна птиця незлічимими громадами обсіла багна, озера, ріки. Качки та гуси, кулики, бекаси, гупала, пірникози, лебеді гніздилися та з криком, гамором, шумом і лопотом крил зліталися на жир.

З вечірнім леготом плила десь з південного заходу у край якась таємнича струя життя, якусь нову мову винаходила собі природа, строїлася у якісь невидані, нові краски, якісь нові почування будилися у серцях. З голодними мартовими вовками забулася ледяна студінь зими та сонливість коротких, похмурних днів, зривалася й душа до нового лѣту у майбутнє. Голодний звір наївся і спочив, а зате олені, лосі, глухарі, чаплі наповняли ліс голосами пристрасти, яка обіймає увесь світ та у якій міститься уся його будуччина. Розтаяла земля видала безцінні скарби, якї скривала від осени у своїй хрустальній скарбниці, а прясне сонце гріло та сміялося разом з квітками з останніх потічків жовтої, брудної

води. Забулися на хвилю безнадійні вигляди і зневіра у народі.

Враз із леготом весни заговорили люди знову про війну, визвольну війну руських князів з Польщею. Раділи усі — бояри і мужики, раділи витиснені на передмістя українські міщани, яких католицьке магдебурзьке право викинуло поза межі горожанського життя. Одначе у сьому весняному зриві не було сього, що обіцувала зима та провесна. Були се бажання, радощі, живе заняття справою, та не було захватного кличу до діла. Діло вмерло у ледяному холоді зими. Розтаяла земля, та не розтаяли душі князів-вельмож. Засвітило сонце, та не для усіх. Сей, хто мав право і обов'язок рушити у бій за землю, яку оросив своїм потом та сльозами, не одержав дозволу оросити її ще й кров'ю. Князі заборонили мужикам хапати за зброю, і мужики послушали...

Грицько їхав поволі, з села до села, обминав двори, посілля вельмож та князів, міста та биті шляхи. Манівцями перекрадався під Перемишль, бо там надіявся віднайти боярина. Коли, одначе, прибув у Вишню, зачув від тамошніх мужиків, що боярин зібрав «велику рать» і йде добувати Перемишль.

«Відкіля узяв він ратників? — питав себе Грицько. — Невже ж він, не ждучи дозволу великого князя, рішився з весною на самодійний виступ проти Польщі?» Аж засміялося щось у Грицьковому серці й пояснило від гадки, що, правду кажучи, таким самим володарем був би боярин Микола, Юрша чи Рогатинський, як і Свидригайло, ба, може, й кращим! А боярство завсіди буде таке, яким захоче його мати володар...

У переправі через підбулу Вишню Грицько мало не втратив коня, але вже не опізнювався. Скільки мога, пер вперед і, швидко минувши Мостище, наблизився до широко розлитого Сяну. Здалека бачив уже високий, баштами укріплений, до кінцеватого насипу подібний замок і надіявся, що другої днини стрітиться з боярином. Знав, одначе, що мужицькі роти держалися здебільшого горбків та яруг, а сих не було на схід від Перемишля. Зате доволі їх було на південь, і тому звернув Грицько з дороги направо, у село Негрибку. Село те стояло саме край побоєвища, яке тільки разів отекло татарською, мадярською, ляхською та руською кров'ю там, де Вігор злився зі Сяном. Грицько не знав сеї славної минувшини села, але знав, що там чимало могил, за ними ліс, а далі уже лісисті горби та темні яруги аж до мурованого стовпа. Там сподівався застати як не самого боярина, то принайменше сторожу.

Хто ж, одначе, опише зачудування Грицька, коли по жмудній переправі через бистротечний Вігор не найшов ні

живої душі у селі. Тільки голодні собаки вешталися по обійстях, але ні мужиків, ні жінок, ні дітей не видно було на вулиці.

«Що се за притчина? — питав сам себе і не розумів, що саме могло статися.— Хати цілі, не попалені, значить, ворога тут не було, зарази теж ні...» І нагло щось здавило груди мандрівника якоюсь дивною тривоною. Прожогом кинувся у ліси і їхав все вперед і вперед, ждучи, коли-то на тлі темно-синього неба замаєчить високий мурований стовп. Вогке галуззя шмагало його по лиці, колючки рвали одіж, литовський коник, який привик вправді до лісів, не вмів гаразд спинатися по обривах, спотикався раз у раз,— але Грицько не шадив його. Аж ось вихилився з лісу якраз над дорогою, якою їхав колись полк Заремби у погубну балку. І нагло червоне зарево вдарило його зір. Було воно слабке, незначне — тільки пляма у краєвиді.

— Се Горохів хутір! — сплеснув у долоні Грицько.

Горохів хутір лежав у глибокому яру між Княжичами а Перемишлем. Хат було у ньому небагато, може дві-три, і сі вигоріли уже звечора, так що у кривавому зареві заходу з-під Мостищ не видно було луни. Тепер тільки багаття жевріло серед зелені лісів, як хто глянув на нього згори. Наліво мерехтів на вершк холмика мурований стовп.

У страшнім непокою пустився Грицько туди. Чвалом переїхав балку, у якій білили ще порозтягані вовками та круками кінські кости, і став спинатися на протилежне узбіччя.

Нагло почувся різкий голос.

— Стій! Хто ти?

І вмить кільканадцять темних постатей окружило їздця.

— А, се ти, Грицьку? Злазь з коня, дальше не поїдеш! — заговорив знакомий голос.

— Коструба! — пізнав Грицько товариша.— Де боярин?

— Або ще у ляцькому пеклі, або вже у небі.

— Як-то? Що ти верзеш? Він гине, а ви тут?..

— А ми тут! — відповів Коструба.— Саме тому він гине, що ми тут, а якраз тому ми тут, що він згинув.

— Дотепів тобі забагається! — гримнув на Кострубу Грицько, але замовк, коли глянув у мертвецьки бліде лице приятеля.

— Еге ж, дотепи мені в голові! — відповів на вид спокійно.— Ми усі страх які дотепні, так, що аж у ліс заховалися та, наче лісовики, лякаємо людей.

— Кільки вас?

— Ми усі!

Грицько подався взад.

— Як-то усі? Дві тисячі мужа? — питав у найбільшому

зачудуванні.— Боярин згинув, а ви тут, у лісі, на страхопудів засілися? Як се розуміти?

Мужики, яких назбиралося за сей час кількадесят, мовчали, аж Коструба заговорив по хвилі, указуючи на видно-круг понад лісом в полуднево-західній стороні.

— Бачиш відповідь на твоє питання?

Над лісом зарожевіло небо. Зразу тільки легкий відблиск, наче сходячого місяця, витав на небі, але він кріпшав і ширшав' чимраз більше, доки весь овид не залився кров'ю.

Довгу хвилю гляділи мужики на луну, і тільки час від часу підіймалася грудь зітханням.

— Пожар! — процідив крізь зуби Грицько.

— Княжичі і Корманичі горять! — відповів Коструба.— Се Заремби робота. Мечь!

— А боярин?

— Пропав! Ляхи пірвали, як ми колись Зарембу.

— Пропав! Пропав! — заговорили мужики.— Царство Небесне героєві! Великий чоловік був. Не видавав нашого брата. Дарма що боярин.

— Ба, й між боярами люди бувають, і між князями! — підтвердив Коструба.— Біда тільки, що не всі йдуть із народом.

— Годі, браття, до чого бик навик,— завважив хтось.

— Ба, коли навик до лихого, так батогом його чи боярина! — гукнув Грицько.— Дайте-но їсти та розкажіть, що сталося. Бачу, щось страшне. Та хотяй би й найгірше, кажи, Кострубо! Ти тут найбільше тямущий.

— Еге ж, тямущий, тільки чорт у хвості більше має глуздів, чим я тепер у маківці. Ось дайте йому, хлопці, попоїсти, а я розказуватиму про все.

Грицько сів під стовпом і гриз хліб та сир, який подали йому ратники, а між тим розказував Коструба події останніх днів.

— Ти знаєш, брате, що ми вирізали Заремби увесь полк, так що ні хвоста від нього не осталося. Одного тільки Зарембу спіймали і замкнули у старій кузні біля двора. Та він, сучий син, видко, знається з нечистим, бо слідуєчюї днини і духу його не було у кузні, хотяй ми й обставили її довкола ратниками...

— Його увільнив Скобенко! — пояснив Грицько.

Коструба аж стиснув кулаки.

— Скобенко, кажеш, а відкіля ти се знаєш?

— Від нього самого.

— А чому ж ти не вбив його, як дізнався? — гукнуло кількох ратників.

— За віщо? — двигнув плечима Грицько. — Самі кажете, що тут була нечиста сила. Іменно вона вселилася у Скобенка, а він покривив душею! Не кленіть його і не карайте! Більші і розумніші за нього показалися слабшими від лядської лести, а за дівкою не один не то ноги зірвав, а то й голови збувся.

— Мудро говорить! — почувлися голоси.

— За дівкою, кажеш? — заговорив Коструба знову. — Ну, я так і знав, що се щось несамовите. Де дідько сам не го-ден, пішле бабу... Досить, що Заремба втік. Боярин вельми сим загризся і велів іти за слідами. Сліди вели просто у Перемишль, а втікачів було двох. До Перемишля манівцями нема і півтори милі — пропало усе!

Ми розставили варту по усіх дорогах, а боярин став скликати на рать околичних бояр. Обіцював їм бойові коні та зброю побитих ляхів. Приїхали бояри, оглянули, і аж очі засвітилися молодим до ясної зброї. Пішла чутка поміж боярством, що буцімто зброю прислав князь і обіцює її сьому, хто носити її буде у його службі. З того часу день у день зголошувалися бідніші бояри до служби. За ними пішли і багатші, та сі стидалися брати даром зброю і прибували оружені, з дружинами. Набралося у нас комонників до шістсот. Вони гуртками їздили по битих шляхах і не перепускали до Перемишля ні припасів, ні оруженних дружин. У городі почався голод і недостаток, управа посилала післанця за післанцем: «Кажіть, мовляв, чого вам треба, беріть і йдіть собі ід чортовій мамі». Боярин засміявся: «Хай, каже, Заремба верне у кузню, то й добре». Ковтуни, може б, і були видали, так королівський каштелян не тее. І так було аж до вчера. Саме вчера досвіта вийшла з міста ціла юрба напівподохлих від голоду людей. Ми оглянули її як слід і пустили з Богом у Ярославль та Дубецько. Тоді каже боярин: «Ось заки сі втікачі розкажуть за Сяном у Малополющі про перемиську нужду, треба нам буде відібрати город і замок». Якраз завважили ми на сянїцькому гостинці величезну товпу людей і гадали зразу, що се помічне військо для Перемишля. Але ось підійшли вони ближче, глядимо, а се наші. Питаємо: хто, відкіля, за чим? Вони кажуть, що йдуть на Перемишль із підгірських громад. Панів, мовляв, прогнали та повивішували, а тепер прийшли й туди. Дарма силкувався боярин відвести їх від наміру іти приступом на Львівський та Угорський тракт. Там рівно, то правда, але зате по невдалому нападі нема куди заховатись, хоч гинь... Підгіряни не послухали, тільки просили, щоби й ми ударили на замок з полудня. Десь коло полудня підійшли ми під город, притягли драбини і йдемо приступом через підміські яруги на стіни. Міщани боронять-

ся розпучливо, та дарма: ми таки вдерлися у місто. Але тут така юрба всілякої міської сволочі кинулася на нас, що годі було зробити і кроку. Баби лили нам на голову воду, смолу, кидали каміння, лави, столи, поліна, міщани стріляли з луків, метавок, пращ, метали списи, келепи, молоти. Чортяка не такий, а мазюкою був би розлився від таких дарунків. Ми обставили людьми здобуту частину стін та башту, яка стоїть біля владичої палати, а тоді боярин сів на коня та чвалом пігнав на Угорський тракт до підгірян та боярської кінноти, яка там мала зібратися, щоби боронити юрбу піхотинців від польського лицарства. Але ба... їй-Богу не знаю, що вперед розказувати. Чи за бояр, чи за підгірян.

Коструба замовк і перевів дух. Грицько обтер уста та напився води з кухля, який подав йому ратник.

— По старшині розказуй, — відповів. — Починай з бояр.

— Про бояр? Хай буде про бояр. Як тільки боярин від'їхав, почали міщани наступ на наш стан. Ми відбили його та наперішили їх учетверо стільки, як нас упало при наступі. По сій науці вони тільки викрикували іздалека, шпурляли каміння та стріли. Дехто з-поміж них мав ще й таке німецьке бухало, що то гуде й смердить, а навіть зуба не виб'є. Тямите, як ми сього боялися?.. Аж ось задудніло позад нас, і ми злякалися, хто би се міг бути. А то наші бояри приїхали помагати бояринові, бо, мовляв, під приказом хамів не гадають служити. Вони об'їхали город довкола, бо їм сказали, що боярин добуває замок... Мене взяла злість, і я питаю: «То ви, достойні, на конях бажаєте лізти на стіни? Ну, нічого, пробуйте!» Вони прийшли, поглянули, а далі кажуть: «Ні, се не наше діло битися по вулицях з голотою! Де боярин?» Я в сміх, вони в крик, а там поїхали далі за боярином. Але вже було запізно. Заремба зібрав усі коні, які були в місті, посадив на них своїх голоп'ятих шляхтичів, і двома відділами з обох брам, Угорської та Львівської, виїхали настрічу підгірянам. Але підгіряни не вчилися робити «їжака», як ось ми, і під напором довженних копій розскочилися, мов полова. Все-таки з одним відділом були би вони упоралися і в розсипці, бо біля Львівського тракту грузько, то і комонникові нелегко. Якби бояри були зчепилися з другим відділом, то, може бути, було б усе як треба. А тут Заремба зміркував швидко, що бояр дасть Біг, і приказав наступати другому відділові. Не знаю, чи се правда, але кажуть у Негрибці, що з підгірян не остало ні одного в живих. Усіх вирізали шляхтичі; а кóго не вбили, того потопили у Сяні. Відучера не бачив ні одного з них. Видко, таки правду сказали негрибецькі мужики. Боярин попався у полон, а бояри, зміркувавши, що біда, протягом одної години роз'їхалися по волостях, так що

і духу від них не осталося. Ми самі, а що з боярином, не знати...

— Яким же ж чудом ви спаслися? — питав Грицько.

— Прибіг хлопець із Негрибки і розказав, що сталося. Тільки тамошні люди знають ляхів не віднині, то й повтікали в ліси, а нас звістили про погром. Спасибі їм за те!

— Що ж ви зробили?

— Ми відступили ніччю, коли по криках та брязку збруї догадалися, що Заремба вернув із погоні. Над ранок міщухи притихли, видко, ладилися до наступу або спали, то ми й утікли у Горохів хутір, а відтам манівцями по двох-трьох зайшли аж сюди. Ляхи вчора спалили Горохів хутір, нині Княжичі, а що буде завтра, Біг знає!..

Коструба замовк і задумався. Десь здалеку з гушавника долітав аж сюди клич глухаря, якому відповідали другі. Хвилями у вогкому весняному повітрі лунав далекий рик оленя. З полудня доходив лай собак із корчми, яка стояла між Княжичами а Гороховим хутором на шляху. Чорні, склублені хмари раз у раз закривали місяць.

— Гей! — заговорив укінці Грицько. — Уся твар-живина радіє весною: звір, птиця, комаха, дерево, зілля, тільки людина ні. Вона червонить землю кров'ю, а небо кервавить луною...

— Се ляхи мстяться за повстання, — відповів хтось.

— Гей! — підняв голову Грицько. — Як я з вами розстався, горіли двори, тепер горять мужицькі хати! Горє! Коструба мовчав.

— А боярин наче у воду канув! — сказав той сам голос, що й перше. — Хто ж заплатить ляшві за сльози, за кров, за пожежу та руїну?

— Хто? Ми! — відповів Коструба. — Чи то нам треба князя чи бояр, щоби огнем та кров'ю пом'янути душу раба Божого Миколи?

— Гей, не ми, Кострубо, не ми! І не поминать нам душі одного борця. Нам великий князь заборонив воювати, бо йому не треба вольного народу, а смердів-каланників...

— Невже? Що ти верзеш? Ошалів? — почувлися з-між ратників запити, якісь гарячкові, поривисті.

— Я не брешу, братіку! Коби-то мені хто сказав, що я спав та мені така погань тільки приснилася! Праву руку віддав би за се, світа очей не пожалів би! Але ба, се правда! Що нам робити, запитаєте? А ось що! Розійтися по селах і ждати, що вдіють бояри і князі без нас.

Коструба кинувся, наче вжалений гадюкою.

— Як-то? А наша присяга? А пам'ять боярина? Кожда крапля його святої крові впаде прокльоном на нас і на наші

діти. Що ж, ідіть, коли хочете, орить, сійте, збирайте, гніть спину під лядський нагай, доки після смерти не придуть чорти по вашу підлу душу і не півнуть її. А Бог і Ангели його відвернуться від неї, бо у неї ляк перед богопротивною ляшкою більший, чим любов Сотворителя...

Громада загомонала. Почувалися оклики обурення, негодування. Закипіло у зборі.

— Не йдемо домів! — гукнули вкінці мужики.

— Не йдете? — спитав Грицько.— Не йдете? Га, тоді хіба прийдеться весь вік звікувати у лісі, наче вовки або опришки. Що ж, і так живуть люди, а там чи се надовго? Рік-два погуляємо, а опісля, чи в сей, чи в другий спосіб, прийдеться гризти сиру землю, то й не будете бачити будуччини! Але ба, яка користь із сього для нашої землі, для народу? А чи не народові і не землі клялися ми служити життям і кров'ю? Не хочете йти під панський нагай, то й гаразд! Відцурається вас добра доля, та Бог не відцурається. Ходіть за мною, підемо у Луцьк до Юрші. Він мудріший за нас і скаже нам, куди звернути нам наші списи і топори, або... повчить нас, що робити, аби сповнити присягу і поборювати кривду нашої землі.

— У Луцьк, у Луцьк ідемо! — заговорили мужики і кинулися скликати прочих, ладити коні, харчі, одержу, зброю.

На полудні зарево стало бліднути. У глибині лісу відіззався пугач.

— Ранок недалеко! — сказав Коструба, беручи в руки дубину.— Спішімся!

XV

У підземеллі Перемиського замку з давен-давна були чималі льохи, у яких складано всілякий припас на час облоги. Були се високі, сухі пивниці, у яких держалася пожива довгий час, не тухла і не плісняла. Одначе мало хто зяв, що під сими льохами були ще другі — темні, вогкі, страшні. Заходилося до них з начальної башти, а ключ був у руках самого каштеляна. Стіни льохів були грубезні, будьто зложені з тесового каміння, будьто з самої живої скали, у якій викувано льох. Не було тут вікон, ні продуву, і ні один звук не доходив сюди ззовні. Та зате ніхто не чув стонів, зойків, а часами і диких вересків катованих у підземеллі людей. Ся друга черга льохів служила тюрмою для злочинців і... ну, і для особистих ворогів чи тільки противників каштеляна. Ключником у сій тюрмі був Мацей Зверж, мазур із-під Ряшева, і, може, ніколи ім'я не відповідало вдачі так влучно, як ось тут. Ключник мешкав у вежі, а у долішній черзі підзем-

них казематів мав простору кімнату, у якій віддавався другому своєму заняттю — ремеслу ката. Спосібности до сього відкрив у ньому не хто-будь, а сам Збігнев з Олесниці, і його послугами довгі роки користувався сам король Ягайло. Опісля, однак, бажаючи усунути з овиду людину, яка знала тільки важних державних тайн, велів йому осісти на Руси, де й наділив його солтиством. Та не по нутру була Звержові спокійна праця. Невдовзі продав він солтиство, а сам подався у Перемишль, де швидко найшов його серадський каштелян. Вони порозумілися оба без труда. Каштелянові треба було ката, а Мацейові — крові, якої-небудь і чиеї-небудь, коби крові, багато-багато крові, зойків, стонів, хрустіння ломаних костей, вони огнем паленого тіла. Перемиський каштелян радо прийняв Звержа на поручення Заремби, тим паче, що Заремба був головним орударем королівської волі у Галичині.

У робітні Мацея стояв біля печі великий залізний кіш на вугля, а побіч лежав мідяний котел якогось дивовижного виду — ні то мийниця, ні то ванна. Кліщі, цвяхи, мотуззя, драбина з коловоротом та всілякі другі загадочні прилади наповняли кімнату, якої стіни та стеля почорніли від копоту, а земля — від чорних вонючих плям запеклої крові. Та хоч як страшна та непривітна була ся кімната, то «містш» Зверж тільки тут почував себе добре і тільки тут прояснювалося дещо його страшне, дике лице.

Тої самої днини, коли ватага боярина пустилася лісами у далекий Луцьк, «містш» дуже весело порався по своїй робітні. Запалював смолоскипи, розводив огонь, клав у нього кліщі, цвяхи, а вкінці повісив над полум'ям казан, наповнений смолою. Якраз упорався з роботою, коли у кімнату ввійшов Заремба з мечем при боці, а з другим під пахвою.

— Готов? — спитав похмуро.

— До послуг вашої милости! — зігнувся у три погібелі кат. — Буде і тепленько, і вигідно. Гі-гі-гі! — тут зареготався противним голосом, а рудим волоссям заросле лице скорчилося, наче справді звіряча пащека.

— Приведи сього вчорашнього! — приказав Заремба.

Кат вийшов. Оставши самітним, пан каштелян оглянув сам усі приготування до тортур. По його лиці блукав зловбий усміх, а хвилями затискалася у кулак його біла рука, видко, пан каштелян злостився.

Аж ось забряжчали кайдани, важкі кроки почулися перед дверми, а вскорі зачорніли у їх отворі людські постати. Увійшло чотирьох мужів. Першим був боярин Микола, а радше те, що з нього осталося: блідий-блідий привид, жовтавою шкірою обтягнений кістяк, обтяжений ланцюгами на руках

і ногах, з розчіхраним посивілим волоссям на голові. З трудом волікли його за собою або попихали перед себе два помічники ката. У донедавна так сильній статі боярина не було, здається, ні крихітки сили. Усі її останки зібралися у очах, сих страшних очах умираючої людини, у яких малюється живлове бажання життя та запалюються і гаснуть його останні проблески під час, коли смерть протягла уже зв'яз між мізком а кінчинами. Очі блистять і горять гарячковим огнем, холодний піт обливає лице і груди, та кінчини леденіють уже раз назавсіди. І бачать блискучі очі, як вище і вище підходить воскова блідість смерти, і відвертаються від неї, глядячи звідки-небудь помочі...

Зір боярина обкинув усю кімнату, і вмить пізнав він, що його жде. Але тільки брови стягнулися дещо над очима, а погляд спинився на каштеляні.

— Добрий вечір, достойний боярине! — сказав приязно Заремба. — Не гнівайся, що так тебе закували, але, бачиш, ти уже раз поривався на мене, то міг би і другий...

— Брешеш, каштеляне! — відповів різко боярин. — Я не поривався на тебе, я вирвав тебе від неминучої смерти, а піймавши, не кидав у кайданах до льоху.

Каштелян поблід, але погамувався.

— То ти зле зробив, боярине, — усміхнувся, — бо я втік, а ти не втечеш відсіля, хіба відповіш мені добровільно на деякі питання та згодишся на мої умови, або... — тут каштелян указав рукою горі, — або захочеш піти туди.

— Бачу, що я зле зробив, ляше, бачу, та, проте, не жалю свого поступку. Так хотів Бог! — тут боярин похилив голову. — Може, жертва мого життя оплатить долю мого народу! Може, проклін, який тяжів на ньому, відвернеться і впаде на тебе, ляше, а твоя невдяка — се хіба найменший з твоїх злочинів.

Заремба зморщив чоло.

— Уважай, рабе! — гукнув. — Я бажав тобі вибити клевцем усі зуби, щоби не кусав руки, яка тебе годуватиме. Бачу, що треба буде й вирвати язик, щоби не виказував богохульств та брехень.

На лиці боярина завітав легкий рум'янець.

— Чи гадаєш, собако, що я не знаю, навіщо те усе? — тут указав рухом голови на злагоджене знаряддя. — Знаю я тебе, твоє кодло і душу твого народу. Тому затям собі, що останнє слово мого язика буде звернене до тебе!

— Яке ж то слово, боярине, може, «ласки»? — спитав глумливо каштелян.

— Ні! «Підляка». Ось се каже тобі людина перед смертю. А така людина каже тільки правду...

Каштелян скочив до закованого боярина, наче хто його штрикнув шилом у потилицю. Здавалося, він видре йому кігтями очі, у які не смів глянути своїми. Та пан Заремба навчився панувати над пристрастями, а честь не була його найвразливішою стороною. Через хвилину сопів голосно, а далі заговорив хрипло:

— Не дражни мене, боярине, у мене є діло до тебе. Хай мене Бог і його Пршенейсвентша Матка боронять, щоб я бажав тебе калічити або вбити. І я служу своєму народові, і в ім'я того народу питаю тебе.

— Ти служиш кільком вельможам і королеві, а не народові! — відповів боярин холодно. — Польський народ не кращий від вас, то правда. Але все-таки не бажає він чужого і у чужу землю не піде, хіба заведете його сюди ви — шляхта. Ти служиш шляхті, у якої душах замешкав диявол; диявольська се служба, каштеляне, і диявол тобі за неї заплатить по заслугі. А тепер питай! Я сам цікавий, чого можуть від мене бажати польські верховоди.

Каштелян опустився на лаву, поклав меч півперек колін, а в руки взяв другий.

— Боярине! — почав. — Надумайся добре, заки відповіш мені на питання, але, на усі святощі заклинаю тебе, дай мені бажану відповідь! Бачиш сей меч?

— Бачу! — шепотом відповів боярин, а його ясні очі померкли, і він відвернув лице.

— Так! — продовжав Заремба. — Се твій меч, і ти пізнав його. Від твоєї відповіді зависить, чи одержиш його назад, чи ні. Ти знаєш, що між нами війна, не знаєш, одначе, що ні король, ні великий князь її не бажали. Теперечки бажає її і Свидригайло, але король по-старому і чути про неї не хоче. Та, проте, вона є, а почин до неї дали ви — Юрша, Несвизький, Рогатинський, Ніс. Не ви самі ведете її. У вас помічники-орударі між галицьким, волинським та подільським боярством. У вас приятелі в Київщині та в Орді. Назви мені їх! Хоч трьох-чотирьох. Війни, бачиш, може не бути, та мусть бути кров. Інакше не заспокоїться Галицька земля. Нехай же ж сю кров проллють тільки самі троюдники. Огонь повстання погасне, а володарі погодяться. У нас є зілля, яким зуміємо приборкати Свидрика та задобрити Ягайла. Тільки вас, троюдників, треба скарати, а усе буде гаразд... Боярине, іменем короля й сенату обіцюю тобі життя, свободу й усю Рогатинську волость у вічне, дідичне посідання по польському праву, обіцюю шляхоцький герб, лицарський пояс та рогатинське старство, якщо послужиш королеві вірою і правдою. Одержиш від короля ратників і з ними поїдеш із приказу маєстату на схід. Від усіх наших залог одержиш піддержку,

а певно, без труду удасться тобі дістати в руки зрадників отчизни... Знаю я, одначе, що ти, боярине, нерадо каляєш руки кров'ю безоружних. Отже, знай, що суддею буду я, а катом ось сей.— І указав рукою на усміхненого Мацея Звержа.— Ми поїдемо з вами у приборанні і здіймемо з твоєї совісті усю відвічальність за кров і смерть.

В міру сього, як говорив Заремба, мінилося лице боярина: з блідого ставало червоним, вкінці посиніло, а кров'ю напливші очі мало не вискочили з оправи.

— Відвічальність за кров, за смерть... так! — проговорив з трудом.— Так, а зрада?..

— Від зради оправдує тебе королівська ласка. Повільність його приказові змазує ганьбу з тебе і твого будучого герба...

— Ах, я не про сю зраду говорю! Тут ніякої нема. Але ся друга — страшна, підла, гадюча зрада... гей! Тільки у твоєму мізку, каштеляне, могла вилягтися така гадка.

— У сій отчизні одної тільки зради не можна оправдати — то зради короля і держави, — відповів каштелян.— Се, що ти зробиш, — се не зрада, а служба, а до служби обов'язані зарівно усі.

— Ха-ха-ха! — засміявся нагло боярин з Рудників.— Ха-ха-ха!

Він сміявся довго-довго. Усім тілом стрясали судороги сміху, аж забряжчали на ньому кайдани. Брязк перепинив, одначе, регіт. Боярин замовк, і через хвилину не чути було нічого, крім тріску огню та голосного віддиху зі здавленої груди боярина. Вкінці успокоївся і заговорив тихим, спокійним голосом.

— Жаль мені тебе, каштеляне, жаль тебе, твого короля і твого народу, коли у твоїй голові могла зродитися така нечувано гидка зрада. Чи ти, чоловіче, справді не відчуваєш усеї гадючої погані та гиді твоїх слів, чи, може, тільки вдаєш? Ні, се не може бути, щоби ти не розумів сього, а якщо ти знаєш і оцінюєш як слід свої гадки і умови, то ти сам падлюка, гірш нехристи, гірш скотини, гірш вовка, який пожирає та мордує, але не зраджує свого кодла собакам. Я знаю, що де ходить про гріш та наживу, там продасть лях усіх і усе! Але я не лях, і для мене найвищим законом — Божий закон: любити вітчизну і нарід, з якого хто зродився. Ніяка мука не видавить з мене ні словечка з усього того, чого ти заправив від мене. А коли випореш з мене внутренности, то не забудь поглянути у серце. Побачиш, чим воно б'ється. Найдеш у ньому усе те, чого нема у ляцькій душі, а також і пояснення моєї відповіді. Чи гадаєш, поганче, що я не обняв умом значіння теперішньої хвили? Обняв я його добре

і знаю, що рішення нашої долі тепер — се розсвіт або сумерк нашого життя на довгі-довгі століття. Свобода або рабство, життя або смерть. І ось приходиш ти, як нечистий, що брався спокусити Спасителя, і даєш мені дочасні добра за вічну недолу усього народу... Згадай се, Зарембо, а зрозумієш, як слабою є людська мова, що не має навіть слова на сю безодню підлоти, безличности та ложі.

Голос боярина кріпшав звільна, аж при останніх словах заgrimів дзвінко під склепінням льоху. Лице каштеляна червоніло, очі сверкали, як вуглики, аж коли боярин замовк, Заремба встав з лави і кивнув на посіпаків:

— Зачинай! Побачимо, чи не видавимо з сеї упертої худобини чогось більш, крім великих слів та прокльонів. Юзва, підтягни його!

Юзва, великий, грубокостистий парубок у брудній, вошивій сорочці та коротких шкіряних штанах, скрутив узад сковані ланцюгами руки боярина та причепив їх до мотуза, який переходив через неподвижний блок під стелею. Відтак підтяг в'язня угору, так що він повис на півсажня над землею. Але недовго висів боярин у повітрі. Битвою, голодом та побоями виснажені члени втратили свою звичайну відпорність.

Чимраз нижче опускалося тіло боярина, чимраз вище піднімалися руки відзаду над його головою. Аж хруснуло щось у пахвах, і рамена утворили з тілом одну лінію, а з уст боярина вирвався легкий стогін. Коловорот крутився все даліше і даліше, доки посинілі, задеревілі долоні не діткнулися стелі. А тоді одним движком зісунув Юзва мотуз із валу, а висяча недвижна кукла із брязком і грохотом гепнула об землю. З уст і носа нещасного поплила кров; чотири передні зуби вилетіли з рота, одна нога була звихнена і сейчас-таки стала пухнути. «Містш» вхопив лежачого ззаду за ланцюг від кайданів і насилу привів рамена до природного положення. Знову хрустіли сугасти, але зойку не чути було уже. Боярин зімлів. Тоді другий пахолок вилив на лежачого відро студеної води.

Боярин розплющив очі. Лютий біль у сугастих і у нозі стягнув його лице у брижки, уста розхилилися, так що видко було закривавлені ясна.

— Боярине, — почувся голос Заремби. — Ось тобі і проба сього, що тебе жде, як по-доброму не вволиш мою волю. Поки що викручували тобі руки і ноги. Ще два-три роки згадуватимеш сей допит при кожній зміні погоди. Все-таки остане тобі життя, а опісля вернуть і здоровля, і сила... Зізнавай, отже, про що питаю, а то попрощайся раз на-завсіди з сим світом. У тебе є малолітні сини, жінка... Згадай їх!

— Мої діти...— прошептав боярин і замкнув очі.— Мої діти, моя Ганнуся...— І нагло тривога стиснула його серце. Що буде з його дітьми, коли його не стане?.. Темні картини безпросвітної нужди, бездольної блуканини від двора до двора, побої, погорда, а може, навіть ганьба та нечесть — ось будуччина його малолітніх. Завагався боярин, та тільки на хвилю. Чим же ж уся мука, ганьба, смерть його та рідні його супроти поневолення й обездолення мільйонів? Хто питає про причину, задля якої він допустить зради? Та й яка се причина? Його власне щастя? Ха-ха-ха! І нагадалися йому у сьомь слова небіжчика боярина Василя Юрші: «Життя людини — се для народу гріш або товар. Треба за сей гріш купити якнайбільше або продати товар якнайдорожче». Боярин розплющив очі.

— Я сповняю присягу,— сказав слабим голосом,— а ти кінчай своє лайдацтво. Усякому своя дорога — людині й підляці!

— Ах ти, гадюко! — засичав каштелян і штовхнув лежачого ногою.— Ти ще кусаєш? На драбину його!

Пахолки зірвали з нього одіж та посадили на поземо лежачу драбину. До одного кінця прив'язано руки, а від ніг поведено мотуз до коловороту. Жваво обертав Юзва колесо, доки тіло боярина не прийняло того самого положення, що передше під стелею. Та сим разом уже не хрустіли сугуби, тільки біль, страшний, неописаний, наче розпаленими кліщами, рвав усі члени лежачого. А тоді Зверж ухопив корбу від коловороту і натис. Проймаючий крик вирвався з уст нещасного, але тільки один. По ньому послідували тільки тихі, хриплі стони. Мацей узяв тоді смолоскипи і приложив його до боку натягненого, мов струна, тіла. Воня спаленого м'яса наповнила кімнату, а з грудей боярина намість стонів виходив з короткими перервами хриплий рев. Вкінці зачер Зверж залізною варехою кипучої смоли і звільна став її виливати на черево лежачого.

— Очі, очі! — скреготав зубами Заремба, якого опанував шал.

І під час, коли Зверж випалював очі лежачому, каштелян, ухопивши до червоноти нагріті кліщі, став ними відщипувати раз коло разу тіло боярина.

Рев катованого ставав чимраз сильніший. Уривані слова падали з його уст, змішані з харчінням, кров'ю, слиною, останками страв, а усьому вторував регіт озвірілого каштеляна та його помічника.

Не бачили вони, як Юзва неспостережно видобув з-за пазухи довгий, острий та вузький, наче дудиця пера, італійський стилет. Пригризаючи не знаць чому губи, він похилив-

ся над лежачим у несказанній катуші боярином. Коли оба кати вибирали цвяхи, якими мали набити тіло мученика, а другий помічник роздував огонь, він спідсподу ударив боярина ножом у саме серце. Тривало се так довго, як кліпнення оком, а вслід за сим стилет щез за пазухою Юзви, який холоднокровно підняв остиглі кліщі і поніс до огню.

Рев катованого замовк нагло, а коли налякані і розчаровані кати підбігли до нього, усе тіло випружилося ще раз і опало безсилно на драбину.

— Мої діти... Ганнуся... зрада... проклін... Господи! — зітхнув тільки боярин і замовк... навіки!

— Здох, собака! — плюнув з досадою каштелян.

— Ха-ха-ха! — зареготався Зверж.— Зашвидко до нього бралися. Треба було з очима заждати. Тільки смоли у мізку — то смерть.

Помічник прятки прилади та здіймав з огню казан зі смолюю. Юзва відв'язував мерця від драбини.

— Де поховати зрадника? — спитав.

— Поховати? — розлютився каштелян.— Ще чого забаглося! Недосить, що нічого не сказав і так швидко задер копита, ще й ховай його? Може, ще й попа забагається? Пустий із тебе парубок, Юзва! Краще було б тобі няньчити діти ксьондза біскупа, чим карати його ворогів. Ха-ха-ха! Се стерво четвертувати й розвісити за Львівською брамою на чотирьох стовпах. Голову на кіл!

Заремба вийшов, за ним Мацей, вкінці другий помічник з мечем боярина, який Заремба полишив на лаві.

Труп боярина остав сам у катівні з Юзвою.

Довго глядів помічник ката на покалічене, скатоване тіло боярина, вкінці укляк і помолився, а з очей потекли дві чисті сльози і впали на чорні плями, що заповнювали очні ямини небіжчика.

XVI

Луцький замок опустів значно по виїзді пані Офки з Мариною. Правильно, одноманітно поплило життя у понурих стінах. Уднину до полудня прибували у замок міщани, купці, бояри, селяни на суд воеводи; майдан роївся від чужих лиць, пестрих одягів, гомонів усілякими мовами. Андрійко брав тоді у руку тростинку і помагав воеводі як писар, пишучи грамоти, присуди, завіщання. Заняття се будило чималий подив у молодого Горностая. Він не розумів, як можна бути так знаменитим борцем, а попри се орудувати пером та вміти так справно укладати се, над чим ломали собі голови грамотії. Деколи Юрша виїздив у Володимир, Белз, Дубно, а тоді

брама замку оставала замкненою. Щоднини після обіду Юрша припочивав, їхав у город або до своїх ближчих волостей неподалік Луцька, й Андрійко лишався сам. А тоді на його бліде лице виступав рум'янець, очі горіли гарячковим огнем, руки гляділи заняття. Молодець ставав тоді зовсім другою людиною. На місці ученого грамотія, що так складно вирисовував початкові букви і титли, появлявся жвавий, моторний, може, навіть дещо дикий молодяк. Клаптями падала піна з коней, які брався уїжджати, а перед їх несподіваними скоками з криком тікали ратники, кухарі, пахолки та жіноча прислуга, якщо хто з них відважився вийти на майдан. Іншим разом надягав Андрійко зброю і брався до лицарських вправ враз із Горностаєм, тільки що вполовині дужий хлопака зіскакував з коня і спльовував, переводячи дух:

— У тебе, Юршо, хіба чорт за пазухою сидить! За чотири «отченаші» втомить чоловіка, що й у битві так не буває. Ігі! Дай Боже швидко війну, а то ще коли застукаєш мене де мимохить...

І справді. Дика енергія, яка назбиралася у молодцеві, розбуджувала велику вроджену силу його тіла і надавала членам тугість та пружистість сталі. Градом летіли удари на деревляний щит противника у двобою так, що по кількох хвилинах тріски тільки та пірвані ремінці майдалися на лівому рамені Горностоя. Часами бралися молодці до «тйосту», себто до лицарського турніру. Заковані в зброю, наїздили на себе з тупими копіями і намагали себе взаємно висадити з кульбаки. Але при першій стрічі Андрійко ударив так сильно, що і кінь, і Горностай попадали на землю. При дальшому ігрищі тричі, раз за разом, поломилися копія на щитах борців, а при п'ятій стрічі пукла попруга під Горностаєм, а копіє Андрійка кинуло його шість кроків взад у пісок під час, коли кінь зарив ніздрями у землю. Андрійко ані дрогогнув у високій лицарській кульбаці, та Горностай довгенько-таки слухав чмелів, заки позбирався й устав.

Вкінці, коли ліси, поля, стави та ріки зароїлися від водяної птиці, Андрійко став кожду свобідну хвилину посвячувати ловам. У високих непромокаючих чоботах, з луком та рогатиною блукав він тоді по нетрях, багнах, мокляках, лозах, вільшинах. З живловим якимсь завзяттям продирався крізь найбільший гущавник; ножем проторив собі дорогу поміж поплутаними кущами ліщини, тернини, іви, перескакував при допомозі ратища через потоки та річки і вертав пізно вніч, утомлений до нестями. Почував і Горностай у собі весняний неспокій, але на нього впливав величний гімн воскреслої природи зовсім інакше: Горностай залежувався на печі або на сонці, був невдоволений із усього світу, їв за двох, а ніччу

не міг найти сну, ні супочинку. Аж угледівши одної днини Грету, жінку німецького ароматарія Геца Зуфлінгера з Луцька, ожив нагло і тої самої днини потяг у город. Майстер Гец був, щоправда, сутулуватий і мав сивавий волос на тімени, все-таки нічим було для нього узяти на плечі антал мальвазійського вина вагою у десять каменів. Треба було, отже, бути обережним, щоби по солодких обіймах пухкенької Грети не стрітитися з ведмежими лабами Геца. Однак так, як любов ломить стіни й окови, перепливає моря, перелітає воздухи, так стрункий, чорнявий Горностай найшов швиденько доріжку у душну, гарячу постіль Грети. Кільки разів ароматарій сидів у шинку, тільки разів услужна покоївочка проводила Горностая запорошеними задніми східцями у запахну кімнатку Грети, де багряний оксамитний намет скривав білі, розкішні, тільки розпущеним чудовим золотистим волоссям прислонені члени тугою та пристрастю горючого тіла. Отут гасив Горностай жажду любови, пестошів, ніжності, яка буває у мужа тим більшою, чим більшою сила та жвавність його тіла... Андрійко остав сам, сам-один зі своїми бажаннями, мріями та споминами.

Гей, сі спомини! Вони приводили перед розпалену уяву молодця усі найменші подробиці сходи́н, які мав із Офкою. Її очі, які обіщували усе, а не додержували нічого, її розкішні форми, круглі груди, гнучкий стан, видатні бедра та чудово виточена, повна ніжка, яку не раз аж до колін лучалося йому бачити на стільчику, — усе те оп'яняло душу його, розпалювало у ньому огні незаспокоєних, аж досі незнаних пристрастей та бажань. Дарма прикликував Андрійко у пам'ять хвилі, у яких виявилася була уся внутрішня гниль, уся погань душі загадочної ляшки... Дарма! «На чорта мені души! — відповідала уява. — Мені сниться тільки блиск її краси, запах її тіла та ся нечувана, непонятна розкіш її обійму». Ах, сього обійму, за який здоровий, палкий молодяк віддав би у хвилину слабости усе, забув би рідню й Бога, зрадив би вітчину... Дарма уговорював себе Андрійко, що він сього не зробив би, хоч би й прийшлося згоріти у огні невтишеного бажання. «Так, я знаю се, — казала уява, — але її тут нема, а мрії про се, чого нема, не було й не буде, се ж моя царина!»

І мучив хлопець сам себе картинами минувшини, але одягав її у нові краски. Зразу осталося з неї тільки ім'я Офки символом розкоші, якої пожадало усе його ество. Відтак забулося й ім'я, а бажання закрили собою бажане. Лишилася тільки туга і неспокій, що гнав молодця у багна та нетрі, давав його рукам силу велетня, побуджував ум до невпинної діяльності.

Аж ось наспів з Чарторийська бирич з вісткою, що великий князь Свидригайло приїде у Луцьк з кінцем червня, а за ним наспіють литовські і руські князі та помічний татарський полк. Наче хто уткнув ціпок у муравлище — засуєтилося у Луцьку все, що жило. Побігли висланці до всіх волинських та найближчих подільських округів з наказами накосити якнайбільше сіна. Від Луцька аж по Степань не остало ні одної лісної прогалини, ні одного узбережжя, на якому не клали б покосів мужики. Так само звозили підводами поживу у Луцьк та Степань. Над Володимирським передмістям день і ніч стояли хмари диму: то різники в'ялили м'ясо й сушили рибу.

Та на сьому не кінець. Якраз коли робота була у повному розгарі, на Володимирському шляху заграли труби і під великим прапором надоспів посол короля. Окличник оповістив у його імені, що пан Заремба, серадський каштелян, приїздить як заступник і «alter ego»¹ короля Владислава і тому домагається від каштеляна у замку кімнат, призначених для володаря, у яких міг би заждати на прибуття великого князя.

Юрша, який вийшов на стіни замку з Андрійком, Горностаєм та великокняжим биричем, відповів, що замок Луцька — великокняжий, а не королівський, володарем — великий князь, а не король, а тому й кімнати у замку — для Свидригайла, а не для короля якоїсь Польщі або для його посла. Великого князя, впрочім, нема, тож треба заждати, аж приїде і вирішить справу. Годі, щоби господар через непрошеного гостя ночував у челядній. На се заявив герольд, що володар Литво-Руси є король, а Свидригайло — тільки під його рукою. Тому нехай Юрша не гне кирпу та впустих королівських ратників у ворота.

Відповіддю на се був рев рога, який накликував залогу на стіни, і вмить укрилися стіни оружними людьми...

— Город Луцьк стоїть отвором для посла його королівської величності! Увесь видаток на людей та коні за час гостювання покриє його великокняжа милість Свидригайло, володар Литви, Жмуди та руських земель, по закону гостинності, зі своєї власної калити. У мене є повинність приймати послів, звідкіля б вони й не були, але я маю і приказ не пускати чужинців у великокняжий замок.

— Його милість князь Свидригайло велів послам явитися у Луцьку! — кликнув з досадою Заремба, якому надоїло слухати довжезних базікань окличника.

Юрша спаленів.

¹ Друге «я». — Авт.

— Вибачайте, достойний «пане». Я вам сам покажу дорогу до Луцька, а самі бачите, що Луцьк а Луцький замок — се не одно. А й то у мене ще в останній хвилині родиться сумнів, чи ви не змилили дороги...

— Як-то?

— Ано! Ви їдете до «князя», а тут бувають вправді князі Несвизькі, Чарторийські, Носи, Капусти з Києва, Монивидовичі, Гедиголди з Литви, але князя Свидригайла тут не буває. Є, щоправда, великий князь того імени, але ледве чи то буде той сам.

Заремба обкинув зором свою дружину. Було у ній до ста двадцяти кінних оружних ратників, і каштелян не завагався б був ні хвилі ужити сили й насили, якщо лучила б ся до сього нагода. Ось і тепер поглядів рукою меча, а найшовши, уже отворив рот, щоби гукнути приказ чвалом в'їхати на зводжений міст та вбігти у замок. Замокві ратники, певно, не мали на собі такої збруї, як його товариші... Але ось у сю мить заскрипіло, забряжчало, і зводжений міст двигнувся угору, заслонуючи собою щойно відкриту браму.

— У город! — гукнув каштелян і звернув коня. За ним подалися його ратники, а зі стін замку залунав вслід за виїжджаючими голосний регіт та оклики:

— А ціба! А куш! А цю! А гукс!

Оба Юрші сміялися також, а старий Сава гладив сиву бороду, покректуючи вдоволено. Підзамче опустіло, а й у замку розійшлися всі на обід. Тільки вартові остали, а Сава велів подвоїти сторожу при брамі та набити обі бомбарди, які стояли по обох її боках на високо підсипаних, оплетених лозиною кінцях.

Коли ось... з-між крайніх домів Підзамча виїхав малий коник з довгою гривовою та хвостом у реп'яхах, а на ньому згорблений, наче відпустовий жебрак при воротах монастиря, сидів сухорлявий їздець. Заржавіла рогатина та грязюкою поляпаний сагайдак майдалися йому на плечах. Він зупинився, коли побачив Зарембу на чолі дружини, і нагло сягнув рукою до сагайдака. Як оком кліпнути, вихопив лук і вмить зіскочив на землю. Черевом припер лук до землі та нап'яв тятиву, а у слідуючій хвилі в руці блиснула стріла. Здавалося, що ось-ось полетить нехибний післанець смерти у серце зрадника, коли втім на крилах вітру донісся до стрільця оклик:

— Грицьку, Грицьку! Стій!

Обернувся.

На стіні замку стояв Андрійко й розмахував руками, а важкий зводжений міст зі скрипом став опускатися долі. Грицько замахав шапкою на знак повітання, та коли погля-

нув за Зарембою, його стать заховалася уже за лавою ратників. Рука з луком опала, а друга піднялася у сторону від'їжджаючих із німою погрозою. Хвилину постояв ще так мужик, а там спустив тятиву і повів коня за поводи до замку.

Вже здалека пізнали Юрша й Андрійко Грицька, та злякалися, що він уб'є посла. Воевода задубів, бачачи приготування до стрілу, бо знав, що би то було, якби Зарембу поцілила стріла зі замку... Ніхто, бач, не повірив би, що його убив, так собі, не знаю чому, якийсь там Грицько. На щастя, Андрійко перешкодив сьому і тепер вибіг назустріч.

— Грицьку, що тобі? Як ти міг хапати за лук супроти посла?

— Слава Богу! — відповів мужик. — Вибачте, боярине, се не посол, а шпигун, а попри се — зрадник, брехун і убійник.

— Все одно! — вмшався воевода. — Але він посол, а вилети стріла з твого лука, не зносити тобі голови... Відколи-то мої орударі стали скритовбійниками?

Грицько поклонився воеводі в пояс.

— Простіть, достойний воеводо, сей чоловік тільки розлив невинної крові, тільки зрад та ложі має у своїй душі, що смерть від стріли була б для нього ласкою.

— Не твоїх рук діло, Божа кара на поганця! — відповів воевода.

— Ох, ви не знаєте його діл. Я знаю їх і тому, встаючи й лягаючи, прошу Бога, щоби якраз мої руки вибрав знаряддям своєї мести...

Воевода все ще морщив брови та глядів відповідних слів, щоби скарати порушення недоторкаємости посла і вибити мужикові з голови злочинний намір.

— Грицьку! — сказав по надумі. — Якщо ти уб'єш його, ганьба впаде на усе руське плем'я, на мене і на боярина Миколу, якому служиш. Тебе покарають смертю, але на нас лишиться п'ятно. Скажуть люди, літопис напише, а наші онуки читатимуть: слуга боярина Миколи з Рудників убив підступом королівського посла під Луцьким замком, у який не пустив його Юрша...

Грицько пригриз зуби і похилив голову.

— Хай буде! — сказав по хвилі. — Я оставлю його в супокою, доки він тут. Але горе йому опісля. Як тїнь, піду за ним, а зрадна стріла не мине зрадника. І сю пощаду, і сю кару винен я йому, його посольській гідности, вам, воеводо, ну і... пам'яти боярина.

Неначе грім з ясного неба вдарив перед ногами воеводи та Андрійка.

— Пам'яти... боярина?.. Боярина Миколи? Чоловіче, що ти вигадав?

Поважний воєвода прискочив до Грицька і потряс ним, мов вітер осиковою гілкою.

— Кажі, що сталося, швидше! — приказав.

— Правду кажу, достойний воєводо! Заремба зловив боярина і замучив. Відтак його попалене та покалічене тіло почетвертували й порозвішували на чотирьох стовпах за Львівськими воротами Перемишля.

— Ти сам бачив їх?

— Так! Очі викапані смолою, тіло обципане кліщами, сугави повиломлювані...

Андрійко закрив очі руками і нагло заплакав, як дитина, аж заходився. Воєвода ухопив себе рукою за горло, наче його щось душило, а лице посиніло, як тоді, коли дізнався про відступництво Носа...

Добру хвилю стояли вони так, вкінці Юрша перевів дух і перехрестився.

— Со святими упокой, Господи, душу усопшого раба твого, ідиже ність болізни, ні печалі...— молився тихим, немов старечим голосом.— Важко дотикає нас твоя рука, та невислідимі стежки премудрости твоея, тож твоя, не наша воля хай діється. Яко твое єсть царство, і сила, і слава...

— Амінь! — відповів Грицько, а бачачи, що Андрійко збирається відходити, узяв його за рукав яки.

— Не плач, боярине! — сказав, а у його голосі звучала ніжність та м'якість, якої ніхто не догадувався б у мужикові.— Не плач! Небіжчик щаслив і блажен, а усе горе й труд остався нам. Терпінням та трудом пожаліємо й пом'янено його. Не відходи, а послухай, що я казатиму. У мене багацько-багацько новин.

Воєвода повів їх у крило, у якому жила передше Офка, бо мешкання Юрші випрятано для великого князя. Подано мід та чарки, але ні Грицько, ні Андрійко не пили. Тільки Юрша кріпив себе чаркою, слухаючи оповідання.

Довго та багато розказував Грицько і зобразив слухачам не тільки події, яких був свідком, але вилив перед них і усю жовч, усі здогади й сумніви, які огірчували та мучили його душу у хвилях самоти. Юрша й Андрійко мовчали. Великий князь, видко, заблукався і приступив до боротьби про будучину не як провідник народу, а як дідич, який тільки береться заховати свою волость перед нахабним сусідом. На велетенських просторах Литви й України сиділо, щоправда, багато людей, перехожих кметів, неперехожих каланників, рабів, путних бояр, замкових слуг тощо. Одначе боярство і князі розкинулися по сих просторах тільки зрідка. Довгі гони

приходилося мандрувати, заки дійшлося до боярського або княжого дворища. Годі було навіть припускати, щоби (за-)дніпрянське або пограничне боярство від татарської стіни хотіло й могло прийти на рать. Проти усеї сили нахабної, голодної та повної грабівницького духу Польщі стояло тільки волинське та подільське боярство і Литва... Та й то не дуже-то можна було покладатися на неї, бо не знати було, чи литовські князі захочуть проливати кров за великого князя, який кохався головно у своїх українських волостях. Галицьке боярство між молотом а ковадлом боролосся з напливом поляків з усєї сили, але не раз із ляку перед відплатою побідної Польщі опадала піднесена до бою рука боярина, і він оставав дома. А в Польщі намножилося уже тоді більше шляхти та панів, чим могла вижити піскувата та багниста країна. По більших городах, при столі багатших панів роїлося від шибайголов без чести та віри, без гроша в калиті, які не мали нічого до втрачєння, а мечем у бою чи розбою могли здобути майно, уряд, значіння. Як сарана, залють польські ратники землю на сході. Се не буде війна, а мандрівка голодних мартових вовків, не боротьба про лицарську справу, а про буття — страшна, безпощадна, живлова. А де живло виступає, як лицарський прибій або порив вихру, там тільки живло зможе покласти йому потрібну запову. Сим живлом — народ, не шляхта, боярство, пани, князі, королі, а народ, весь народ від каланника до воеводи, від пастуха до князя.

Довго мовчали сидячі при столі мужі. У кімнату ввійшов старий Сава і аж задубів з подиву, що могутий воевода і молодий боярин сидять при столі і п'ють мід... з мужиком. Прихід його збудив зі задуми Юршу, який сейчас здогадався, чому чудується старий слуга.

— Не дивуйся, Саво,— усміхнувся,— спільне змагання, спільні гадки сильніше в'яжуть людей, чим зможе їх поділити рід. Хто бачить твоє зачудування, сей бачить причину, чому сонце нашої свободи клониться до западу. Настає сумерк. Не бачить князь боярина, боярин хлопа, а чужий князь та боярин ближчі нашому, ніж з тої самої землі вирослий кметь. Тому не дивуйся, а вчися!

— Що ж сталося з твоїми ратниками? — спитав Андрійко Грицька.— Чи й вони розбіглися по хатах, як боярство?

— Ні, боярине, вони тут зі мною, у Володимирських лісах. Грізне лице воеводи прояснилося.

— Ах! — закликав.— Слава тобі, Господи, що влив еси у серця твоїх рабів тільки розуміння твого закону, що приказує любити рідну землю. Ось тепер знаю уже, що не віддам Луцька полякам. Неслухняне боярство не вдержить його

без помочі великого князя, а чи сей захоче або зможе допомогти, Бог вість! Ідїть у мої селища під Луцьком, там розмістять вас мої тивуни по мужицьких хатах, доки не покличуть вас рідна земля і я.

XVII

З шумом та гамором вїхав до Луцька великий князь Свидригайло. З ним були Жигимонт Кейстатович, Семен Гольшанський, Івашко Монивидович, оба Чарторийські і князь Олександр Ніс. Наслідком сього тихий Луцький замок зароївся від людей, возів, коней, псів, і хвилями здавалося, що се не замок, а ярмарочна буда.

Великого князя привітав Юрша на мості і передав йому на оксамитній подушці ключі від замку. Рівночасно зложив у його руки меч, як знак своєї власти, і прохав відпустки, бо надіявся з боку володаря закиду, що підбурює наїд, а навіть обавлявся, що великий князь забажає його усунути з воеводства. Тому рішився випередити приказ проханням звільнити його, а провід над залогою Луцька дати кому другому. Одначе, проти всякого сподівання, Свидригайло привітав свого воеводу дуже сердечно й велів сейчас подавати мід, щоби випити за здоровля свого найвірнішого воеводи. Чуючи се, князі Чарторийські стали стиха щось нашіптувати патрові Анзельмові. Патер підтакнув живо і побіг швиденько до князя Жигимонта, до якого звернувся зі своїми замітками. Сей, одначе, не відповів на них ні словом, тільки заговорив з князем Гольшанським, і патер відійшов, збентежений. Найбільше чудувався, одначе, Олександр Ніс, який у виразі лица воеводи не вичитав ні гніву, ні погорди до себе. Противно, і воевода, й Андрійко усміхалися приязно на його вид, хотяй він із ними не розійшовся був у мирі.

Годі було, одначе, вдатися з ними в розмову, доки великий князь не удався на супочинок після довгої подорожі. Аж тоді рішився молодий князь підійти до воеводи.

— Вибачте мені, достойний воеводо, мій нерозум та мое відступство. Ось і вертаю, повний скрухи та жалю, з постановою поправи на будуче. За те і при сповіді дають розгрішення, навже ж ви відмовите мені його тут?

— Коли ти, милостивий князю,— усміхнувся Юрша,— сам називаєш свої поступки по імени, то ти пізнав як слід свою вину, а хто пізнав гріх, сей уже поправився. Не я кину на тебе каменем, бо хто з нас без гріха? Противно, радію, що ти не уступив намові, ні насилі, а само життя навчило тебе про безвартність твогого скарбу... Не для себе, ні для

кого другого болів я втратою твоєї помочі у великому ділі, а для самого ж діла. Ти поняв мене, правда?

— Авжеж! Тому й прийміть ще раз запевнення, що другим разом не відтягне мене від справи ніхто, крім смерти...

Усміхнене лице воєводи споважніло.

— Гей, не дивуйся, ваша милість, що з моїх уст падають не раз гіркі слова. Чи не гірко людині, коли бачить, що діло усього життя є для других тільки іграшкою або що найбільші її святощі кидають другі в болото й зовуть боротьбу за справу народу зрадою, а смерть у ній — карою за злочин та кажуть, що вона жертвувала собою надармо, напропаше? Гей!

Князь остовпів.

— Що ви таке, достойний воєводо, говорите? — спитав. — Дещо з того розумію, та не усе. Здається мені, що ви зневірилися, і се мені дивно.

— Не я зневірився, не я! Я знаю, що ні одна крапля крові, пролита за рідний край і народ, не пропаде даром. Але другі? Другі не знають про се і не повірять у се, чого не побачать. А де нема віри, там зневіра близько.

— Хто ж не вірить в успіх нашої справи?

— Хто? Сей, хто глядить помочі звідусіль місто узяти її з неперебраної, вічної, невичерпної скарбниці, яку відчинити бажаємо ми, тобто Несвизький, Рогатинський, ти, я...

— Ах! Таке? — догадався князь Олександр.

Розмова урвалася, бо саме вернули Горностаї і князь Танас із города і прийшли вітатися. До них долучився Андрійко. Він похилив голову перед князем у належному поклоні і проговорив слова повітання.

— А, отсе наш витязь! — сказав на те весело князь Олександр. — Вітай, брате, і не ховай у серці до мене обиди!

Се сказавши, обійняв і поцілував молодця по звичаю, як рівний рівного.

— Ми побраталися шаблями, то братами і останемо, — пояснив здивованим свідкам.

Між тим на майдані не втихали гамір та метушня. З возів здіймали пахолки коври, припаси поживи, збрую, одержу та носили одно у кухню, друге у квартири гостей. Псярі годували псів та прив'язували кожду свору окремо, щоби не жерлися між собою, конюхи опровожали коней, витирали їх соломою та насипували вівса у торби. Ратники успіли вже видобути бочку пива з юршівських пивниць та підспівували весело біля начальної вежі, а ціле товариство скоморохів робило свої вправи та штуки. Одні кидали у повітря багато кульок та вважали, щоби ні одна з них не впала на землю. Наче живі птиці, літали кулі довкола голови штукаря під час, коли другі гралися ножами або списами. Деякі строїли

гуслі та скрипки або передували сопілки та трубки. Один зі скоморохів ходив по доволі грубій линві, а інший спинався по драбині, яка стояла на плечах товариша. Біля скоморохів постоювала старша княжа служба, мечники, дворецькі, підчаші, скарбники і гуторили між собою, сміючися зі штук мандрівних фаринників.

Серед усього того помітив Андрійко патра Анзельма, який сів на коня і поїхав у город. У сю мить догадався, що він відшукує, певно, в Луцьку Зарембу. Звернув, отже, на се увагу князя Олександра, а сей побіг до Юрші.

Пізно вніч застукав хтось до дверей Андрійка над східною фіртою замку. Був се Грицько, якого віззав воевода на свідка проти можливого обвинувачення Заремби.

Упродовж багряним оксамитом обвішаних стін великої залі замку стояло у двох рядах литовсько-руське боярство або його відпоручники з Литви, Підляшшя, Полісся, Волині, Поділля, а навіть Київщини та Сіверщини. У глибині під велетенською іконою Богоматері пишався величавий, багром та золотом блискучий престіл на ковдрах вистеленому підвищенні.

На сьому престолі засідав ще недавно римський цісар Жигимонт. По правій руці сів тоді Ягайло, по лівій — Вітовт. Тепер праворуч престолу сидів Жигимонт Кейстувович, ліворуч — князь Семен Гольшанський, шурина небіжчика Вітовта та стрий Ягайлової жінки Сонки, на престолі розсівся Свидригайло. За ним — невідступний патер, а при ньому — Юрша й Олександр Ніс. Від престолу аж до дверей, над яким був на стовпах хор, середня полоса залі була вільна. Її вистелено ковдрами. По боках стояло боярство та княжі дружини, а за ними — княжа та боярська служба. При дверях та біля престолу з довгими, золотом січеними списами держали варту рослі ратники у півпанцирах по верх зеленних, золотом шитих каптанів, у жовто-червоних, пасмистих, обтислих ногавках і з широкими турецькими сцімітарами при боці.

Увесь збір аж за очі хапав грайливими красками одягу та збруї. Дивна се була мішанина. Князі та служба чванилися західними збруями, струсиними перами, довгими та короткими таппертами з ковнірами або без, із зубцями, балабонами. Ногавки на них пасмисті або в шахівницю, в п'ятна; цвіти, узор мали щонайменше три або чотири краски. Штудерно позішивані яки мали звичайно по кілька красок на рукавах та чимало позументом обшитих розпорів, зубців, стяжок.

Ярко відбивали від сих західних пестрих одягів довгі

шуби бояр та панів. Вправді, волинські і галицькі вельможі радо одягалися по-західному, але на загал важкий оксамит або тафта, золотоглав та парча переважали усюди. Місто шоломів видніли всюди шапки з чаплиними перами, а місто довгоносих або безносих сап'янців — високі, з тонкої шкіри чоботи.

Найпростіше одягнувся у сей день сам великий князь, найвеличавіше — польський посол Заремба, який саме стояв перед ним. Посеред гробової тишини передавав посол свою посольську грамоту, а великий князь дав її прочитати патрові.

— Ми, з ласки Божої король Польщі, великий князь литовський... — читав голосно, а дійшовши до сих слів, спинився, доторкнув пальцем рамени великого князя і повторив: — ...великий князь литовський, дідичний пан на Волині...

— Стій! — гукнув Свидригайло, який у сю мить зрозумів, про що ходило патрові.

У зборі зашуміло, патер замовк.

— Як-то? — спитав великий князь. — Відколи-то у Литві є двох великих князів? Чи той там соб... то єсть наш достойний брат забув уже свій перстін?

— Не моя се річ — всуджувати й пояснювати слова та вчинки нашого наймилостивішого пана, — відповів посол, — хіба що він сам мені се поручить.

— А чи сим разом польський король нічого такого тобі не повірив?

— Ні!

— Так возьми собі свою грамоту назад! — гукнув великий князь, червоніючи від досади. — Вона не від Ягайла і не до мене. Ні він не є великим князем литовським, ні я королем польським. Такої людини нема на світі. Її писав якийсь божевільник або брехун.

Свидригайло підносив голос чимраз більше, вкінці, вхопивши грамоту, кинув її під ноги посла.

— Проч із ним, геть відсіля! — гукали бояри.

Великий князь сопів із обурення, князі посміхалися злобно, а Андрійко пильно приглядався послові, бажаючи зятати собі кожду найменшу черту його лиця. Тільки Заремба один заховав спокій, одначе поблід увесь, як віск. Тільки біля правого уха на вилиці остало червоне п'ятенце. Андрійко приглянувся і замітив, що се мала згоїна по стрілі.

Коли успокоївся гамір, підняв Заремба гордо голову і, глядячи просто в очі великому князеві, заявив:

— Усіх тут присутніх беру за свідків, що, відколи прибув я сюди як посол, стрічають могого володаря у моїй особі на кождому кроці обиди й нехтування. Обвинувачую, отже,

у першій мірі воєводу сього замку, який не почтив у мені володаря сеї землі і не впустив у замок, а велів пробувати у городі між купчиками й ремісниками, а даліше обвинувачую його милість князя Литви й Руси, який у нечуваний спосіб зобиджує маєстат короля і топче ногами ним підписану, а біскупом канцлером писану грамоту, називаючи спорудника брехуном чи божевільником. Мій...

Тут спинився посол, бо наперед виступив Юрша і з поклоном попрохав Свидригайла:

— Позволь, милостивий великий князю, сказати слово!

— Навіщо? Невже ж ти оправдувати бажаєш свої поступки, на які я сам даю згоду, а навіть похвалу?

— Ні, милостивий князю, я тільки про дещо запитаюся.

— Як так, то питай! — зацікавився великий князь.

— Достойний каштеляне! — начав Юрша. — Чи ти приходиш як посол, чи тільки як післанець?

Князь Гольшанський нахилився до великого князя, а сей серед мовчанки, яка настала після питання воєводи, зареготався нагло на все горло.

Лице посла дрогнуло, наче вжалила його оса. Лайки, обиди, прокльони спливали по ньому, мов вода по склі, зате глуму не міг стерпіти і відповів, намагаючись опанувати гнів:

— Післанцем може бути хто-будь, навіть мужик. Ваша достойність, видко, не були ніколи послом і не знаєте, чим така персона ріжниться від післанця. Післанець несе лист, а часом забирає відповідь, — посол заступає володаря і є його устами перед лицем сього, до кого висилається.

— Ага, значить, ваша достойність є послом?..

— Авжеж!

— Ну, яка ріжниця між послом і післанцем, я знаю і тільки впевнитися бажав, чи ви, достойний каштеляне, її розумієте. Якщо так є, то знаєте також, що володар до підданих послів не посилає, а якщо їх посилає, то се не піддані, а рівна висилаючому сторона. Може посилати посла польський король до великого князя литовського як до сусіда, але ніколи як до підданого. У такому разі грамота бреше і свідомо зобиджує його великокняжу милість, або писав її крайній дурак, який не розуміє ні минушого, ні теперішнього.

Посол почервонів, як грань. Виводи воєводи були ясні, як день, і каштелян проклинав на дно пекла безглузду зарозумілість біскупа та сенату, що зобиджали князя, якого бажали заманити. Проклинав і свою неувагу, яка ось наразила його на сміх «варварів» і схизматиків.

— Його королівська величність король Владислав Ягайло не гадав, що, посилаючи до рідного брата посла, мусить бачити на кожде слівце своєї грамоти... — заговорив по хвилі.

Сим разом перервав йому, одначе, Свидригайло, який визнався вкінці у положенні.

— Брат до брата послів не посилає! — сказав. — Тому, якщо ти посол, то забирайся ід чортові, відкіля прийшов! Якщо ти післанець від брата, то перекажи, що не моя вина, якщо увесь світ, — тут указав Свидригайло рукою на оточення, — буде свідком братерської розмови.

У словах великого князя звучав глум, і Заремба завагався. Погляд безмежної ненависти і злості упав на червоне лице Свидригайла, та сим разом була се особиста ненависть. Сей поганій, тупоумний ковбан був паном положення, а він, славний на всю Польщу та Литву каштелян серадський, стратив свою посольську гідність. Мимо сього, мав він висказати усе, що веліли йому переказати польські пани, а як тут було се висказати, не будучи святою особою посла? Знав, одначе, Заремба, що смерть йому не грозить. «З кого сміються, сього не вбивають», — подумав, і властива йому безличність вернула йому певність себе.

— Милостивий князю! — заговорив. — У приятнь та братню зажилість, у якій пробувають двори його королівської величності та вашої великокняжої милости, вкрадається останніми часами тінь нещирости, а навіть ворожнечі. Зла воля підданих вашої милости псує згоду та злагоду братніх володарів. Деякі з них, не сміючи або не хочачи стати видимими спричинниками роздору, підбурюють простий народ, безправних хлопів, які підносять руку на своїх природжених панів, шляхту й серед страшних, нечуваних звірств мурдують їх безпощадно. Усе галицько-холмське пограниччя в огні повстання, Ярославщина, Сандомирщина та Люблінщина повні бездольних, зі всього обнажених утікачів, а кожний із них розказує річі, про які не снилося нікому від часу переслідувань Христової віри в поганському Римі...

Великий князь кивнув головою й усміхнувся весело.

— Справді, чував я про повстання у Галицькій та Холмській землі. З нього бачити можуть панове сенатори, що вітер сіє той, хто забирає чуже. Руське плем'я не терпить чужого наїзника і проганяє його при першій стрічній нагоді. На злодію завсіди шапка горить. З чужого коня й серед баюри злази!

Заля затряслася від реготу, а великий князь говорив далі.

— Згоду і злагоду псують подільські пани — Бучацькі, Кердеєвичі і другі, і так думаю, що, віддавши руські землі руському самодержцеві, — тут Свидригайло ударив себе п'ястуком у груди, аж загуло, — і покаравши захланних подільських трюдників, легко діждеться польське правління й сенат братнього пожиття обох держав, як бувало колись.

— Слава, слава самодержцеві! — гукнув з-між бояр Андрійко, а всі одним голосом повторили оклик, який громом відбився від склепіння зали.

Свидригайло встав і випрямився, а його лице засяло неземною радістю. Патер зложив набожно долоні та глядів у небо, всі князі гукали також, тільки Жигимонт приблід, а його маленькі чорні очі бистро гляділи на посла. Сей усміхнувся під вусом і підняв погляд на Свидригайла.

— Невже ж сей бунт піднявся за згодою й відомом вашої милости? — спитав. — Ось із сим питанням присилає мене король Владислав.

Се сказавши, поклонився і похилив голову в ожиданні відповіді. Свидригайло зморщив брови.

— За відомом — так, але не за згодою. Не я стану розбуджувати хлопство і травити псю крев на боярство і панів. Право до зброї признано тільки за нами, а не за товпою гречкосіїв та свинопасів. Як князь, велів я їм кинути зброю, і ні один із бояр, панів або князів не йде з ними. Жалоба короля невмісна. Невже ж Польща боїться хлопського ціпа? Інша річ — польські троюдники на Поділлі. Їх покарайте, віддайте вкрадені волости природженим власникам, а бунт погасне, як солом'яний огонь. Се наші хлопи, не ваші. Вони на нас не бунтуються, бо ми не лякаємося хлопського руху.

— Мої припоручники назвали мені кілька високопоставлених осіб, які утворили заговор, щоби підняти хлопство на польських панів. Чи ваша милість знають про се так само, як і про бунт?

Питання було безличне. Хитрий посол загнав Свидригайла у куток і притис його не жартом. Виглядало се, неначе би великий князь оправдувався перед Зарембою, і се розбісило його. Очі набігли кров'ю, рука стиснула будзиган.

— Ні слова! — відповів і глянув по зборі. — Але якщо найдеться такий між моїми, горе йому! А ти, — тут звернувся до посла, — кажи, хто проводить хлопськими ватагами? Надумайся гаразд, бо якщо обвинуватиш невинного, горе тобі! Подай свідків злочину, дай поруку, а кара смерти постигне непослушних, — тут призупинився великий князь на хвилю, а відтак додав: — О, скільки впаде на краківському ринку голов подільських троюдників!

Питання поставлено ясно. Заремба не міг подати ніяких доказів на се, що заговор справді існує. Називаючи імена і так загальнозвісних заговорників, стягав на себе кару, може, навіть смерть, бо часто з усього найтяжче є доказати очевидну правду. Хотяй би, одначе, і він сам вийшов ціло, то переговори мусіли зірватися, а тоді пропало значіння каштеляна навіки, пропала можливість каверзами піддержати злу справу

польських державних кругів. Тому Заремба поклонився знову і сказав:

— Якби я був послом, подав би я імена, які почув у Кракові, бо тоді за мої слова відповідали би мої припоручники. Але я тільки післанець, як каже достойний луцький воєвода. Ось чому назву тільки одно: боярин Микола з Рудників спалив та знищив у Перемиському повіті усі польські двори, вирізав усіх, хто не втік від загибелі, а навіть напав на Перемишль.

Великий князь відітхнув.

— Дурний ти, каштеляне! — засміявся. — Шкода, що не жалієшся на Дмитра Дедька, який сто літ тому побив вас у Галицькій землі. Боярин Микола, як послушний підданий, просив у мене дозволу на свої підбої, а я у марті сього року заборонив йому вести війну і велів вертати у Рудники. Невже ж він не послухав приказу?

Заремба випрямився на весь ріст.

— Ні! Дперва я мусів зібрати оружні сили повіту і зловити небезпечного бунтівника. Зловленого покарав я примірно і радію, що у сьому не поступив я проти волі вашої милости.

Великий князь замовк, не знаючи, що відповісти. Він сам осудив учинки боярина і не міг тепер заперечити справедливості вчинку каштеляна. Побитий Заремба відніс остаточно побіду.

Нагло з-помежи бояр виступив наперед молодець з паленіючим лицем, блискучими очима та дрожачими устами. Був се Андрійко.

— Ваша великокняжа величність! — начав непевним голосом. — Сей чоловік бреше!

Мов батогом ударений, повернувся Заремба і станув око в око з молодцем.

— Бачите, достойні, як вкололи його мої слова! Він бреше, ба, ще більше, він знає про те й оббріхує нас свідомо.

Свидригайло вмить відзискав певність себе. Такий молодий лицарчук не закидав би брехні послові-лицареві у прияві володаря. Він мусів мати докази, і щодо брехні посла не могло бути ніякого сумніву.

— Се гарно, хлопче! — сказав великий князь. — Се гарно, що ти даєш свідоцтво правді, але, бачиш, усе, що скажеш, мусиш і доказати, бо ти лицарської поруки дати не можеш.

З-за плечей великого князя виступив князь Олександр Ніс.

— Милостивий володарю! — заявив. — Андрій Юрша сказав правду. Небіжчик боярин, Царство йому Небесне, не одержав ще заборони, яку віз післанець із Чарторийська,

коли напав на нього каштелян. Ось сей чоловік зловив боярина і замучив у Перемиському замку огнем та залізом. Викапавши йому очі та пообривавши тіло від костей, велів його четвертувати.

Андрійко кинувся до стіп Свидригайла.

— Милостивий володарю! — лебедів.— Небіжчик був мені другим батьком, бо рідного у мене вже нема. Покарай сього нелюда своїм справедливим судом, а ні, то прикажи йому стати зі мною на оружну розправу!

— Відки ж ти знаєш, хлопче, про смерть боярина? — допитував князь.

— Від того самого післанця, який віз небіжчикові твій приказ, та не застав його вже живим.

— Ах, сей мужик, що був у Чарторійську?

— Так!

— Чуєш, пане Зарембо? Хлопець визиває тебе на двобій. Станеш чи ні?

— Особу короля заступаю!..— була горда відповідь.

— Лисого чорта заступаєш! — гукнув князь.— Не посол ти, а післанець, і якщо хочеш стати, я ні тобі, ні Юрші не забороню.

— Не слід мені, лицареві, боротися з лицарчуком,— заявив гордо каштелян, який знав, що з побіди над молодяком не добуде слави, а побитий — осоромить себе на весь вік.

— Ба, мусиш стати, якщо в тебе дорожча честь від життя,— вмшався князь Олександр.— Сей молодяк мірився вже не з такими харлаками, як ти, але і з першими борцями в краю!

— Ти чув, каштеляне! — рішив великий князь.— Боярин Андрій Юрша закинув тобі брехню й опирає закид на доказ.

— Які се докази? — відповів згорда каштелян.— Може, свідоцтво якогось там мужика? Я вам двісті мужиків привезу, які під присягою зізнають, що Юрша бреше. А впрочім, якщо є правдою слово сього мужика, то правдою є і се, що боярин Микола вирізав упень кількасот лицарства та ратників, яким проводив я сам.

— Каштеляне,— спротивився князь Олександр,— за правду слів Андрія Юрші і мужика Грицька ось моя порука. І кинув рукавицю до ніг Заремби.

Однаке Заремба не підняв її. Блідий жах огортав його на вид лицарської постати князя, і він рішився за всяку ціну уйти двобою. Тому поклонився великому князеві.

— Ваша великокняжа милість звольте ласкаво оборонити висланця свого брата від нахабних бояр. Меч, що боронить мого життя, стоїть біля великокняжого престолу.

Вираз несказанної погорди появився на лиці лицарського князя.

— Підійми рукавицю, Носе! — приказав.— Ти, хлопче, відчепися, а ти, Зарембо, відповідай! Боярин вирізав тобі увесь полк, правда?

— На хрест, на муки Христа присягаю, що так! Ні живої душі не остало з нього.

— А як же ж спасся ти?

— Мене боярин ув'язнив...

— Ув'язнив?.. Пощадив?..— питав Свидригайло, а його лице чомусь-то аж посиніло.— Пощадив тебе... а ти? А ти його?..

І нагло з усієї сили затопив п'ястуком у лице королівського посла.

XVIII

Андрійко вийшов із величезної палати, де пирував увесь двір. Горяч, духота та випари пива, меду й вина запаморочили його. Кров живо вдаряла у висках, у очах миготіли огоньки, як се буває у непривичних учасників більших зібрань. Полічник, який великий князь «зволив сам власноручно» дати послові короля, настроїв Свидригайла вельми весело. Усю злість та все завзяття зігнав він на комусь, а через те наче освободився від тягару, який його гнітив та дратував. Його вдача вимагала від часу до часу такого вибуху, по якому приходило завжди успокоєння, ласкавість, надання, дарунки, дотепи, а особливо наїдки та напитки заставляли тоді усю двірню забути про загонистість та непослідовність володаря. Усі, що його знали, користали з сього й веселилися враз із ним, аж гуділо. Гуртові співи, сороміцькі жарти скоморохів, регіт, оклики та музики приглушували в учасників пиру всі невеселі гадки та почування й уводили товариство у рід нестями. Хміль, гамір і духота, переповнення жолудка — усе те присипляло духовність, а робило вразливим та податливим тільки на найгрубші зміслові вражіння й походи. Андрійка, який не привик до сього, тривожив і разив сей гамір. Молодець п'янів від сього, а гамір і вересклива музика не дозволяли йому розуміти дотепів або заводити розмову.

Він вийшов, а за ним нишком висунувся Грицько, який після відходу посла з престольної залі мусів великому князеві здати докладний звіт із усього, що знав про боярина. Великому князеві подобалася вельми тямучість мужика, і, як то у нього не було ніколи стриму, ні розваги, той тепер велів Грицька перевести на боярську службу з Рудників. Значило

се, що Грицько міг з часом прогнати малолітнього сина боярина Миколи з посілля й обняти його, зразу як велико-княжий опікун, доданий малолітньому, а там і змінитися у постійного державця маєтку. Грицько, який зразу незвичайно збентежився, діставши надання, по хвилі кинувся до стіп великого князя дякувати та впевняти, що послужить йому вірою та правдою, і великий князь відпустив його у ласці, радіючи, що може вже тепер покликати Грицька на суд у справі замучення свого підданого польським каштеляном. З сього можна було розвести переговори на якого півроку, а саме такої проволоки треба було Свидригайлові для зібрання війська.

Андрійко віддихав свіжим повітрям та походжав по майдані сюди й туди, оминаючи порозставлявані вози та в'юки. Людей, ні собак не було, бо й вони вечеряли, а з кухні доходив на майдан не менший гамір, чим з палати. Впрочім, довкола було пусто, тільки у місячному сяйві видніли сил'вети вартових на стінах замку.

Звільна уступав тиск із голови молодця, гадки зразу ліниво, відтак все швидше стали пробігати крізь утомлений мізок і викликувати почування у серці. Невеселі вони були. Правдивою любов'ю ще не порушена душа, глибоко переймалася боротьбою та нею тільки заповнювала уяву. Спомини крутилися довкола осіб батька та боярина Миколи, а Мартуся — се була тільки квітка на пустирі. Всміхалася душа Андрійка до неї, та глухий пустир наводив на неї сум. І серед бур'янів, прогорілих трав та лисіх ям губилася і квітка...

— Боярине! — почувся нагло біля нього голос.— Боярине!

— Хто ти?

— Се я, Грицько.

Андрійко спалахнув, а жовч залила йому серце.

— Ах, се ти... ти, достойний боярине! — закпив.— Ось послужив ти вірою та правдою народові й узяв належну нагороду. Щоправда, від князя, який про нарід нічого й чути не хоче, але се байдуже! Правда? Мужницька душа... хамство!

— Кривдиш мене, боярине! — відповів Грицько спокійно.— Згадай, що моє надання випросив би був собі хто другий, і тоді діти боярина пішли би з торбами. А так по-старому сидітимуть у дворищі, а господарством та службою займаюся я. Невже ж ти гадаєш, що я вважаю кметя чимсь гіршим боярина? Але, бачиш, Свидригайло — се наша одинока надія, ти сам несеш службу за небіжчика батька, а маленький Денис із Рудників їздить ще на патику...

Андрійко засоромився.

— Прости, Грицьку,— прохав,— бачиш, у душі накіпіло тільки злоти і жовчі, що не раз мимохіть і на сонце брехнеш.

— Нічого! Знаю я, що таке злість та жовч, Андрійку, та тільки вона у тебе не пережерла ще душі. Ти її ще випльовуєш, а не ковтаєш сам. Вона ще не стала усім змістом твого серця, як ось у мене!.. Але що се?

Від замкових воріт почувався грімкий стукіт. Видко, хтось перейшов через рів по ланцюгах зводженого мосту та ковтав до воріт. Очевидно, був се хтось зі своїх, бо вартовий не давав знати про прихід чужинця та спокійно приглядався з висоти стін, як парубки дверника ішли відсувати засув. У критій галереї понад воротами блиснуло світло, а там із брязком та гуркотом відхилилася важenna брама. З-під темного її склепіння вийшов швидким, молодечим кроком високий, стрункий чоловік у довгому плащі з каптуром.

— Горностай! — закликав Андрійко.— Ти де пропадав?

— У город ходив поглядіти на ляцьких ратників.

— Бреши здоров! — засміявся Андрійко, який добре знав, зачим його товариш ходить у місто.— Хіба ти сам бавився в комонника, та й то не ляцького, а німецького.

— Гм! Може, воно і правда! — усміхнувся Горностай.— Добрий їздець на усякому коневі їздитиме.

— Чи добре їздиш, не знаю, але чомусь-то вельми коротко попасав ти у табуні.

— Ба, не моя вина. Проклятуший шваб прийняв у хату якогось там бирича чи помічника каштеляна, якого й називає старостою. Старший уже чоловік, із ковтуном на голові, аж гидко глядіти. Місто сидіти спокійно в корчмі оба старі припленталися домів, стягнули Грету з ліжка й веліли подавати вечерю. Я зразу сховався у алькові, а коли старі, підпивши собі, розговорилися надобре, я дав драла.

— Ага, значить, спіймав облизня?

— Не зовсім! Душу прив'язав, але все-таки не наївся. Ха-ха! Що ж каштелян? Стравив уже ляпанця, чи ні?

— Каштелян? Де ж він? Чи ж ти не бачив, як він устав, вийшов зі залі та поїхав у город?

— Що устав і поїхав, то знаю, але й знаю те, що його у городі нема, ось що! Він ще тут, у замку!

— Ні, тут його нема! — заперечив Андрійко.

— Йй-Богу, він тут! Староста говорив се до Грети, як я сидів під ліжком.

Дрож прошибла Андрійка.

«Заремба не в городі, значить, він може бути і тут! — погадав.— А якщо він тут, то, певно, задумує щось погане...»

Оглянувся. Крики у кухні дужчали з кожною хвилиною, а часами чув, було, й пискливий регіт жіночої служби, яку

тягла до танцю молодша челядь. З палати раз у раз виходили, заточуючись, молодші учасники великокняжого пиру й ішли у челядну, бо там була забава куди голосніша та живіша, чим у палаті. Свидригайло любив пиятику та грібі жарти, але не любив при сьому жінок, бо, мовляв, тоді усе нюхтить за дівками місто розвеселяти князя.

— Слухай, Горностаю! Ти йди до дверника при головній брамі і прикажи ім'ям воеводи, щоби перешукали увесь замок від льохів до піддашся.

— За Зарембою?

— Еге ж!

— А ти?

— А я пошукаю його у палаті.

— Невже ж ти гадаєш, що він тут? Його знають прецінь усі.

— Якби він не вмів змінити лица, то, певно, не лишився б у замку. Прошу тебе, брате, не відказуй мені. Може бути, що і я стану тобі коли у пригоді.

Горностай двигнув плечима і глянув, зачудований, на товариша.

— Га! — сказав. — Коли так дуже хочеш, то про мене!

Повільною ходою віддалився, а Андрійко попрямував до палати. Та ось, коли вступив у ясно освітлені ворота, прийшла на нього застанова: чого, властиво, глядів він? Заремби, який міг уже з десять разів покинути замок протягом дня? Та проте щось, ні то обава, ні то передчуття, здавлювало серце Андрійка та заставляло його битися сильніше, і молодець успокоював себе надармо.

У сінях, де відбувався пир, застав Андрійко велику зміну. Молодші бояри та старша княжа прислуга покинули уже стіл. Одні пішли у челядну, другі — у кватири спати, а зате князі та достойники забавлялися спільно з великим князем чарками тим свобідніше. Від дверей випрятано цілий долішній кінець столу, а його місце ужили сейчас скоморохи як сцену і наскоро відіграли коротку дію з торгового життя.

Купець продає на римській вазі сіль та обдурює покупців. Покупні йдуть до ароматарія-грека, а сей переважує сіль. При сьому показується, що купець ошукував. Ратники ведуть його на суд княжого тивуна. Купець має, одначе, доньку, яка вбігає на засідання суду й викликує тивуна на хвилину. При якомусь часі вертає тивун червоний, засапаний, у розхристаній одежі і велить принести вагу ароматарія. Її приносять, і показується, що і ся вага обманча. Купця виправдовують, ароматарій дістає нагаєм а, прийшовши до мів, жалується жінці. Доперва жінка просвічує його, що то його власний помічник, любовник саме тої дочки купця, зра-

див його торгіву тайну. А робить се вона тому, бо помічник, який помагав ароматарієві не тільки у продажі ліків та коріння, але й у дечому другому, покинув її якраз для нової любки. Лайкою, бійкою, прокльонами кінчиться уся дія. Регіт та дощ дрібної срібної монети нагородив скоморохів, а князь велів подавати останню чарку для всіх, після чого задумав іти на спочив.

Заграла музика на хорах. Заворушилися скоморохи і товпою пішли до дверей під час, коли один із них виголошував у честь щедрого та могутчого князя довженну похвальну віршу. За ними пішов дворецький воеводи та підчаший великого князя: один — ладити постіль для високого гостя, а другий — принести великому князеві до подушки чару вина, заправленого корінням та медом. За підчашим ступало двох озброєних ратників, бо озброєні мужі берегли усіх страв та напоїв, яких доторкалися уста володаря. Увагу Андрійка прикувала зовсім невидана досі дія скоморохів. Він на спілку з другими реготався до несхочу з грубих дотепів та лайки й дивувався, яким-то світом б'ють себе скоморохи по пиках, що аж луна йде, а болю, очевидячки, не чують ніякого. З жалем глядів за відходячими, і мимохіть спинився його зір на обох позументах нашитих ратниках. Один із них був молодий та головусий, другий — підстарший, з темним лицем та буйним чорним вусом. Але ось... у першій хвилі здавалося, що Андрійко вискочить із-між товпи служби та кине́ться на ратників...

На лиці старшого замітив під ухом малу загоїну після стріли... Се він!..

Насилу вдержав себе молодець і відразу збагнув про скоморохів, співи, дотепи. Розвага і сумніви мокрим рядном прохолодили його.

«Ба, ану ж усе-таки не він? Так згоїна можлива й у других, чорний вус і темне лице... ні, такого не було у Заремби!»

По хвилині боротьби рішився вкінці йти за підчашим у надії, що розв'яже питання по дорозі. Підчаший заждав у кухні на гріте вино, опісля велів випити кухареві одну чарку на доказ, що вино не затроєне, налив князеві другу й поніс її на срібному підносі у великокняжу ложницю. Андрійко завагався.

«Йти мені туди, чи ні?» — питав сам себе й не находив відповіді. Якраз тоді переходив біля нього молодий покоївець князя Монивидовича. Андрійко задержав його і, вказуючи на чорновидого ратника, спитав:

— Що се за муж? Вибачте, всечесний товаришу, але мені видиться, що я його вже десь бачив, тому й питаю.

Запитаний приглянувся й дивгнув плечима.

— Не знаю! Се може бути ратник Юрші або Чарторийських. До служби при великому князеві кождий горнеться, бо ану ж приподобається, то й назавсіди при ньому остане. А Свидригайло як лютий, то ніколи на своїх ратників не гримає, бо їх потребує, а зате як добрий, то перш усього нагороджає своїх. Ха-ха! Може, й ти туди гадаєш?..

— Ні!

— Сей другий, молодий, то лях! Якийсь свояк патра Анзельма...

Але Андрійко не ждав кінця розмови. Почувши, що сей другий ратник лях, у сю мить нагадав собі дивовижні строї скоморохів, з яких один вдавав нібито чорнявого, жовтолицього грека, а другий — рудого купця. І страшна гадка майнула крізь його голову: Заремба перебрався як скоморох і йде убити великого князя у ложниці!

Стрілою побіг у палату а, знаючи добре її розклад, бічною фіртою та задніми східцями добіг до великокняжих кімнат швидше, чим підчаший.

Усе крило палати було пусте, бо Свидригайло не зносив по ночах гамору і спав завсіди навіть без варт коло дверей. У спальні великого князя горіла срібна лампада лагідним світлом й освічувала високе ложе під наметом. Від головних сходів почувалися кроки ідучих мужів, і Андрійко оглянувся за сховком. У коритарі, при якому лежала спальня, було вікно, і молодець сховався у заглибині під малою лавочкою. Повільним кроком перейшов підчаший попри Андрійка й увійшов у спальню. Обидва ратники станули при дверях, а тоді почув молодець тихий шепіт. Оба про щось говорили зі собою, та Андрійко не чув їх слів. Бачив тільки, як молодий ратник видобув з-під одежі обух, а спис відставив у кут. По хвилі старий підчаший вийшов зі спальні.

— Швидко, хлопці, ходім, князь не любить оружних біля постелі! — сказав і попхав двері, прямуючи до виходу. Та в сій хвилі молодший ратник підняв руку... Один глухий удар — і з тихим стогоном повалився старець на землю.

— Браць го! — сикнув крізь зуби старший. — Винеси стерво куди хочеш і махай під стіну до коней!

Те сказавши, увійшов у спальню, станув біля столика, на якому стояв кухоль з вином, і звільна став туди сипати білий порошок... Волосся стануло дубом на голові Андрійка. Йому просто не хотілося вірити, що можна так холонокровно убити безоружного старця, і то тільки на те, щоби уможливити друге убійство... убійство князя! У сю мить застогнав підчаший, якого голова завадила об стіну. «Гей! Він ще живий!» — погадав Андрійко. І тоді, не тямлячи себе, виліз

із-під лави, добув меча і кинувся на ратника. Сей пустив тіло підчашого на землю, а вслід за ним повалився і сам від удару меча по голові та облив лежачого кров'ю. Від упадку став приголомшений старець раз у раз стогнати та слабим голосом кликати о поміч. Старший заговірник почув між тим гамір у коритарі і з вистрашеним видом вибіг із спальні, здіймаючи зі себе по дорозі каптан ратника. Та ось заступив йому дорогу Андрійко.

— Хто ти? — гукнув. — Признавайся!

Ратник вмить добув ножа й ударив на Андрійка. Почалася боротьба убійника, який боровся про своє життя, з молодим, проворним, але недосвідним противником.

Нагло крики та гамір піднялися на майдані. Заблмали смолоскипи, питання, відповіді, оклики подиву, обурення, злоти мішалися з брязком зброї. Живо напер молодець на ратника, який кинув ніж, і заставляв себе від ударів меча списом. Він звільна відступав назад до спальні, доки не зупинився під вікном, у якому скривався передше Андрійко. Аж ось почулися змішані голоси людей у коритарі. Се йшов великий князь у ложницю, а за ним — князь Гольшанський та Жигимонт Кейстутович.

— Що тут діється? — питав великий князь, чуючи бряк зброї біля своєї спальні. — Се якась чортова нора, сей Луцьк. На майдані ярмарок чи судний день. Ратники, служба, а з ними сам Юрша чисто побожеволіли й бігають, як посолені, а тут... Пожди, небоже, спорю я тебе нагаєм, сновидо!.. Га, що се?

Князі наткнулися на лежачі тіла. Покоївець відтягнув ратника набік, і Свидригайло пізнав свого підчашого.

— Пробі! Спириде, що тобі?

Ломіт і бряк та дзенькіт потовченого скла перервав йому. Се ратник, із яким змагався Андрійко, покинув нагло противника та всім тілом ударив об важке вікно. Воно подалося й вилетіло, бо не було добре замкнене, а доки Андрійко добіг до вікна, ворог пропав у товпі бояр, пахолків, возів, псів та коней, яка заповнювала увесь майдан.

Уся товпа була незвичайно подражнена, бо саме найшов Горностай убитого великокняжого ратника біля замкової фірти. Труп був без верхньої одежі, а біля нього лежав якийсь другий одяг та звій грубого мотуззя. Усі поняли сейчас, що хтось убив ратника, щоби перебратися у його каптан, і, розуміється, стали скликуватися, щоби найти чужинця. Прожогом кинувся Андрійко за ратником і, певно, був би наздогнав його у натовпі, коли сильна рука князя Семена вхопила його за обшивку.

— На милий Біг, пусти! — кричав непритомний з лютости молодець. — Він втече!

— Хто втече? Отямся, хлопче!

— Хто? Убійник, злодій, Заремба!

Почувши останнє слово, виступив князь Жигимонт Кейстуович і злучив свої зусилля зі змаганнями князя Семена.

— Остав, хлопче, тамтого ратника. Вони зловлять його і без тебе!

А Свидригайло протверезився між тим дещо і зрозумів, що хтось тут на нього засідався, але його прогнали. Не знав тільки гаразд — хто кого, бо на обох ратниках бачив краски своїх прибічників, а з одним із них боровся Андрійко. Ба, але один ратник лежав на долівці мертвий або тяжко ранений, а другий утік на вид великого князя. Усього того не розумів Свидригайло зовсім. Все-таки пройняла його тривога, ляк про свою голову. Як мало треба було, щоби убійча сталь найшла дорогу до його серця або отруя... брр! Ся гадка протверезила його цілковито й вернула йому тямку.

— Гей! Достойні свояки! — гукнув. — Беріть-но сього молодця й ведіть у спальню! А ви, — тут звернувся до пахолків, — покличте патра Анзельма або кого другого, щоби оглянув сих двох, і подавайте їх туди!

І великий князь указав на спальню а й сам увійшов туди з обома товаришами й Андрійком.

— Хто ти? — поспитав, дивлячись на молодця.

— Я Андрій Юрша, братанич воеводи.

— А, то ти сьогодні на раді...

— Я...

— Ну, гаразд! А тепер...

Тут Свидригайло вхопив у руки чарку з гарячим вином і ніс обережно до уст. Та ось хлопець наче зі сну збудився. Лискавкою кинувся вперед і вирвав князеві чарку.

— Не пий, милостивий князю, то смерть! — крикнув.

Свидригайло побілів. Кейстуович і Гольшанський скрикнули і позривалися з місць.

— Що то все значить? — спитав вкінці великий князь. — Як ти смієш?

Андрійко розказав, як-то, знаючи Зарембу з оповідання Грицька, сейчас догадався, що в нього нечисті замисли, коли зачув, що він після пощочини не вернув у город зі своїми. Відтак вияснив, як попав на слід злочину.

— Все те дуже гарне, хлопче, — сказав князь Семен, коли Андрійко закінчив оповідання, — але ти все-таки не маєш доказу, що се був Заремба.

— Поспитайте другого ратника, якщо ще живий! — відповів Андрійко, якому кров ударила до голови.

Гольшанський плеснув у долоні. Явився бирич.

— Зловили другого?

— Ні, милостивий князю, він утік.

— Куди?

— Через стіну по мотузі.

— Ви як знаєте?

— Мотуз і одяг ратника остали на місці, а по тому боці стіни остали сліди. Там є саме воевода...

— Ага! Де ж ранений? Чи патер Анзельмус при ньому?

— Ні, ваша милість. Патер, вибачте за слово, п'яний, як небоже сотворіння, але старий Сава привів обох ранених до притомности.

— Подавайте їх! — приказав Свидригайло.

По хвилі привели биричі старого підчашого з обвиненою головою та закривавленого ратника з заліпленою страшною раною на тімени. Свидригайло, який аж досі сидів неподвижно на постелі, зірвався і підбіг до підчашого.

— Спириде! — заговорив ласкаво. — Не жалій, що потерпів за мене! Не забуду я тобі твого болю, поки життя!.. Ти чуєш мене, розумієш, бачиш?

— І чую, і розумію, і бачу ще за Божою ласкою вашу милість! — відповів Спирид і усміхнувся блідим усміхом недужого старця. — Тільки сили не чую в собі, а у голові чмелі гудуть...

— Се перейде, товаришу, як випишся! — потішав його Сава.

— А ти, негіднику, відповідай на питання! — гукнув Свидригайло на ратника. — Хто був із тобою?

— Не знаю, ваша милість! — відповів ранений. — Я не знаю, що мій товариш і отсей молодяк робили. Вони, видно, були у якійсь змові, бо розбили мені голову так, що я втратив тямку. Я не знаю нічого...

— Ах, собако! — кинувся Андрійко так, що ледве вдержав його князь Семен.

— Пожди, злодію! — вмішався Сава, який не міг зійти з дива, що бачить тут свого любого учня. — Ти забув, що підчаший у живих, то він і знає, хто його зацідив по голові.

— Коли мене вдарили, бо було тільки двох ратників, — пояснив підчаший, — сього ось тут не було. Я його не знаю!

Справа почала ставати неясною. Андрійко мало не збожеволів, коли замітив, що й на нього може впасти підозріння. Воно справді могло здаватися, що він був у порозумінні зі сим третім злочинцем та тільки про око нападав на нього, а дозволив йому втічи, коли надійшли князі. Князь Семен, видно, був рад із такого обороту справи, бо не мішався уже до розмови, тільки злобно підсміхався.

Так то здавалося, що на позір так ясна річ остане не-в'ясненою, а злочинець уйде кари. Але ось саме у сю хвилю, коли замовкли усі, Свидригайло удруге взяв чарку з підносу.

— Як так,— сказав жартівливо,— то, очевидячки, тут була якась помилка. Або був тільки один злочинець, а ви усі вважаєте себе взаємно його спільниками, або, вкінці, ви всі є його спільниками з виїмкою сього, хто перешкодив мені випити сю чарку. У ній, як бачите, вино з корінням, та уже простило, і мені його пити годі. Тож покріпіться ним ви, що потерпіли за мене. Ти ранений, тобі належить перший глоток. Пий!

З подивом глянув князь Семен на Свидригайла. Він ніколи не догадувався такої проворности у ньому.

А лице ратника позеленіло вмить.

— Ваша милість, простіть! — лебедів.— Мої уста не гідні напитку з ваших рук. Хай п'є підчаший. Він ладив його, а не я.

— Все одно, хто готував, тобі дають, пий ти!

І підсував ратникові чарку до уст.

Настала довга хвиля мовчанки, під час якої Свидригайло, незвичайно рад зі свого підступу, раз у раз підморгував на князя Жигимонта. З незвичайним захопленням слухали усеї розмови великокняжі биричі. Вкінці вмiшався Сава.

— Ану, ляше! Або пий, або кажи правду!

— Так, кажи правду! — підхопив великий князь.— Усі бачимо, що ти збрехав передше. Кажи, отже, хто був із тобою? Ти знаєш, що я можу тебе присилувати до зізнань. Я князь, а не повитуха.

Дрожачи усім тілом та дзвенячи зубами, водив ранений зором по лицах присутніх, але не найшов у ніякому співчужанні.

— Заремба! — прошепотів і замкнув очі.

— Заремба? То добре! Те саме казав боярин Андрій.

— Але, бачиш, голубчику, боярин Андрій казав також, що не він, а ти був спільником каштеляна. Невже ж се правда?

— Ні, не правда! — поспішив оправдуватись ратник.— Я мусів слухати приказу. Боярин напав на нас обох, і він, не знав нас зовсім.

— Так? Ти був моїм ратником, а не каштелянським пахолком, а якщо ти ним був, то для мене ти зрадник, більш нічого.

Тут змінився нагло голос великого князя.

— Доволі сього! — гукнув.— Правда вийшла наверх!

— Так, вийшла! — завважив князь Семен.— Тільки

Андрійко не може присягнути, що се був Заремба, а свідоцтво злочинця не важне.

— Правда! Та ми на суд не підемо, бо й нікому нас судити. За сим зрадником — патер Анзельмус, за Зарембою — Ягайло, за Андрійком... я! Нехай же Ягайло заплатить за труд Зарембі, а я сим двом.— Тут Свидригайло звернувся до Андрійка:

— Клякни, молодче!

А коли Андрійко вкляк, Свидригайло добув меч а й ударив його злегка по плечі.

— В імени Всевишнього, Архангела Михайла та святого великомученика Георгія поставляю тебе лицарем. Хорони Божі заповіді, борони святої віри батьків, заступайся за слабих та безпомічних, за вдову й сироту та повинуйся своєму князеві. Устань, лицарю Андрію! Мій скарбник дасть тобі завтра належний пояс і остроги, а ти сам напиши собі грамоту на батьківські волости, бо мій патер уже нічого не напише для мене!

Андрійко устав. Серце його плавало у морі розкоші, яку дає мужеві вдоволеність честолюбивість. У дев'ятнадцятому році життя пояс та лицарські остроги — се було відзначення, за яким дармо побивалися багато старші та знатніші люди. На добавок, своє відзначення завдячував не рідні, ані проханню, тільки власній заслугі, у якій не було лести, підступу, підхлібства... На уста молодця тиснулися слова подяки, але вони так і завмерли на його губах, бо великий князь узяв знову в руку прокляту чарку, подав її биричеві і сказав з незвичайним для нього спокоєм:

— За заслугу нагородив я Андрія Юршу лицарським поясом, бо вчинки його були лицарські. За життя, яке він урятував, я в довгу у нього, але, дасть Біг, доведеться мені ще, може, йому віддячити. Зате твої вчинки, поганче, були гидкі, фальшиві, як гріх, як гадюча отрута. Тож у нагороду вип'єш чарку, яку зготовив мені!

— Се не я, не я, се Заремба, я тут ні при чому! — зверщав не своїм голосом свояк патра Анзельмуса.— Ваша великокняжа милість не захоче мене убити, я не заговорник, а раб, слуга, тинь каштеляна!

Він кинув собою об землю і чіпався ніг великого князя, повзаючи на череві, а його розплющені очі дармо гляділи ласкавішого погляду володаря або його дорадників. Одначе дарма. Грізним остало лице Свидригайла та Гольшанського, а Жигимонт навіть підсміхувався злобно та гладив бороду, поблискуючи малими чорненькими очима.

— Беріть його і влийте в горло! — приказав вкінці великий князь.

Враз ухопили його биричі за руки й ноги, а один заткав йому туго пальцями ніс. Коли нещасний відчинив рот, щоби набрати повітря, бирич улив йому у горло зміст чарки.

А тоді Андрійко нишком висунувся з кімнати а, забігши у свою спальню над задньою фіртою замку, кинувся на медвежу шкіру, щоби не чути крику умираючого.

XIX

Усю ніч суєтилися по замку биричі та ратники, усю ніч ганяли поза його стінами комонники, розшукуючи змовників, одначе не нашли нічого більше. Також у городі гляділи та стежили биричі за Зарембою. Але і тут Заремби не було. Його писар заявив тільки висланцям, що каштелян ще попередньої днини виїхав до Володимира, а відсіля поїде у Польщу.

Свидригайло був після вчорашнього перепою та недоспадної ночі вельми подразнений. Він бігав по усіх усюдах, сварив і лявав своїх дворян, відтак писав листи до прусського магістра, причому помагав йому Танас, князь Ніс, бо патра Анзельма не хотів Свидригайло бачити й на очі. Було очевидне, що патер бажав мати при особі великого князя якого певного чоловіка на невиднім, дрібнім становищі ратника, писаря або сокольничого, щоби покористуватися його поміччю в слушний час. Інакше був би для свояка випросив надання або який двірський уряд. Чи він знав про замах на життя Свидригайла, було непевне, все-таки можливе, а навіть правдоподібне. Так представляв справу Юрша, а князі Чарторийські, князь Гольшанський та Жигимонт Кейстувович поперли його гадку, хотяй і зі зовсім других причин. Вони бажали усунути свідка, який знав не одно з їхніх замислів супроти великого князя, і тому радили володареві задушити патра у темниці.

Та тут спротивився Юрша, кажучи, що смерть духовника наробить крику, якого зовсім не потреба володареві, що починає війну. Злочинця Анзельмуса польські біскупи підміняють у Римі на святого Анзельма, а війну зі Свидригайлом проголосять хрестоносним походом. Вкінці великий князь велів перешукати подорожні клунки патра і найшов у них, на превелике диво, велику суму грошей. Був се очевидний доказ зради, який zarazом піддавав володареві знаменитий спосіб покарання. Усі гроші велів розділити порівно між старого Спирида та Андрійка, а патрові вичислити в заміну сотню відливаних татарських нагаїв. Під сій заплаті одержав патер, як жебручий монах, тільки свою одежу і кусень хліба на дорогу до найближчого села на Володимирському шляху.

Вчинивши се, дав великий князь приказ рушати у Степань, куди мало збиратися великокняже військо. Оборону Луцька поручив Юрші, а на його бажання остали при ньому ще Андрійко, Горностаї і Грицько. Усі прочі вельможі і бояри пішли за Свидригайлом з обов'язком нести военну службу зі своїх надань. Бідніші вирушили таки сейчас, заможніші та знатніші поїхали передше домів зібрати потрібних ратників. Почався по всій землі передвоєнний рух, а в Луцьку передвоєнний застій і тишина.

По виїзді великого князя спровадив Юрша перш усього Грицькових ратників зі своїх волостей і взяв їх у замкову службу. Вони радо на се згодилися, бо чимраз поганіші вісти почали приходити з Галицької та Перемиської землі, то вони й боялися туди вертати. Польська шляхта, яка, проти приказу короля, на власну руку почала війну зі самостійниками, немилосердно знушалася над повстанцями. Боярам рубали голови, мужиків вішали, саджали на кіл, четвертували, а скрізь заводили панщину та заборону покидати дідича за вимовою, як се дозволяло руське право.

Галицьке боярство вважало відповідним сидіти тихо, бо і як було боротися з переможним противником без піддержки від великого князя Литво-Руси? При сьому вони й подекуди раді були, бо краще мати у селі одного доброго кріпака, чим десятох хоробрих і відважних, але непокірних кметів. Проміняти плуг на рогатину легко, але рогатину на плуг — не те! Що подібний ратник не піде за панською срхою в поле, те знали усі бояри, і тому радо нав'язували зносини з польськими дворами та зайдами, які несли зі собою польське право, право необмеженого посідання землі та мужика, як раба або товарини, далі — герби, відзначення, привілеї, а вкінці — зрівняння у правах зі шляхтою Корони. За яку ціну мали набутися сі користи, про се не думав ніхто, тим менше, що навіть і самі польські пани у Галицькій землі мусіли силою добиватися зрівняння у правах зі шляхтою Польщі, а через те не дуже ще дратували своїх руських сусідів. Остаточно рішило руське боярство у Галицькій, Перемиській, Сяницькій та Львівській землі, що краще їм бути заодно з польськими зайдами проти сенату, чим з мужиками проти зайдів або зі Свидригайлом проти усіх. Повстання впало зовсім.

Разом зі сими вістями наспіли другі, які доносили про похід польських дружин на руські землі. У Холмщині, на Волині, у Белзчині військо розігнало оборонців. Борошилися тільки Олесько, Володимир та Збараж, а впрочім, тільки тут або там живлово зривалася людність до опору. Та ся оборона була безладна, а тим-то й безуспішна. Великий князь переписувався з королем, князі та бояри дуже пиняво збиралися

у Степані, а за сей час упали Володимир і Збараж. Щоправда, оборонці спалили їх до приходу поляків, і ворогові дісталися тільки згарища, але на ділі невелика, сама собою дрантыва і труслива ватага грабіжників перемагала без труду о много більші, тугіші та хоробріші сили противників. Недоставало ладу, недоставало клича, який з'єднав би їх в ім'я якоїсь справи. Справи не було ніякої, крім княжої, а князь мовчав. Ось чому упадала і справа.

Серед сих невідрадних вісток старший Юрша затискав п'ястуки і присягав, що у живого не візьмуть Луцька ляхи. Підсипував вали на Підзамчі, оглядав на стінах кождий камінь у заборолі, звозив смолу, топливо, олово, молоток порох, робив стріли та сипав кіпці каміння для метавок, які уставлено на стінах. Грицькові ратники під його умілою рукою змінилися вкоротці у вправних вояків, які сміло могли стати побіч славних на увесь світ швейцарів.

Андрійко аж горів від жадоби змірити з ворогом свої молоді сили та скропити кров'ю лицарські відзнаки. І справді, нагоди не бракло, бо, зачувши про війну, всілякі шляхоцькі грабіжники, назбиравши ватагу пройдисвітів з-між голодних земляків, ішли у руські землі «живитися мечем». Вони серед глухої ночі нападали на села, боярські дворища, монастирі, вбивали та грабили безкарно. У руських землях споконвіку не було, поза татарвою, грабіжників, тому й ніхто їх не вистерігався і не боронився. Аж, мов шуліка на воробці, ударив на них висланий Юршею Андрійко, якому товаришило на найкращих конях тридцять Грицькових парубків. Через цілий липень гуляв він по Волині й уступав тільки перед більшими відділами польського війська, яке спроквола підходило до Луцька. Рідко лучалося, щоби горді та жорстокі напасники станули до розправи з оружними. Звичайно тікали або жертвували, як окуп, половину добичі. Але Андрійко та його товариші не давали себе перекупити ніякими дарами, і придорожні дуби вкривалися швидко всячими за ноги або за ребро злочинцями, а на пустирях брехали ночами лисиці та вили вовки над шматками порозриваних кінями тіл. Місцева людність тікала в ліси і, позбиравшись у ватаги, помагала Андрійкові. Вона-то доносила, де скривалися «лицарські загоньчики». Тим-то ватага Андрійка появлялася там, де її ніхто не надіявся, спадала на противників лискавкою і торошила їх, як обвал, жорстоко та безпощадно. Аж страх упав на лядських лицарів, і останки їх завернули назад або пристали до королівських відділів.

Король Ягайло ждав між тим на прїхід великопольських полків у Володимирі, де виступав як ласкавий володар, схильний до пошанування руської влади та православної

віри. Він віддав княження у Володимирі Федюшкові Любартовичу, а сам вирушив на Луцьк. З ним був мазовецький князь Земовіт та чимало польських панів. Ще раз мали вони з'їхатися зі Свидригайлом над Стиром біля Луцька та попробувати безпосереднього порозуміння, але вже ніхто не вірив у можливість злагоди. Андрійко вернув, окришив славою своє ймення, і припочивав, ждучи дальших подій.

І тоді прибув одної днини у Луцьк зі Степані князь Танас Ніс. Він приїздив по вино на стіл великого князя а, видавши відповідні поручення, прийшов до Андрійка. Був вельми ласкавий та веселий, хвалив Юршів за хоробрість та вірність, а Андрійка — за його подвиги і сказав вкінці, що у нього є малий дарунок від когось. Се сказавши, передав молодцеві маленький заверток, поцілував його, засміявся і вийшов. Андрійко розвернув платину і найшов у ній голубу стяжку зі золотими вишивками. Приглянувся ближче:

«Бережись Змія!» — стояло на синьому шовку вишите золотом.

— Се від Мартусі!.. — крикнув хлопець, і сльози закрутилися йому в очах.

Від Мартусі!.. Гей! Ще й року нема від часу, як вони розсталися, а скільки-то змін, скільки подій, скільки переживань! Наче не з цього світу квітка, лежала перед ним стяжка. Воїна промовляла до нього усім, що осталося за ним там, далеко, у мирних, тихих селах Київського Полісся. Мир, затишшя, вигода, свобода — усе те складалося в картину, від якої давно уже відвик його дух серед огню, крові, вогких стін, воєнного гамору та небезпек. І ся картина притягла його нечайно до себе. Отоді затужило його серце: «Іхати чи не іхати?» — озвалося питання... Засвітилися очі бажанням, лице спаленіло рум'янцем, у душі вагалось рішення. Але ось погас блиск, померк рум'янець, мов осіння днина; Андрійко понурив голову і задумався.

Йому не вільно бажати хатніх гараздів. Він лицар! Йому личить боротьба за пригнетених та упосліджених, у нього висока ціль — освободження від ляцької нахабности рідної землі. Вперед іде його стремління, у ньому — надія його життя... Які ж вигляди ждуть його у затиші села? Мартуся?.. Ах! Його серце всміхалося до неї, мов сміється до синіх незабудок, до жовтих козельців, до багрових маків. Уже раз дала йому жіноча рука стяжку. Але ся стяжка була червона, а серце здригалося на її вид, мов на вид крові. Та тепер ось якраз не цвіти, а кров вкривала кругозір молодця... Мов хмарина у небі, мов пташка на гілці, леліла дівчина-дитина у його спомині. Сонячний усміх-іграшка! Зате ся друга... огнем обняла була його усього, огнем і кров'ю. Вона потрясла ним,

мов подув гарячого степового вітру, який сушить уста спрагою, затемнює очі пилом і пориває зі собою стрічну билину... Так що ж! Сі дикі, нагальні пориви живлових сил життя тягли до себе непереможно душу молодця. Вони відповідали найкраще його молодості і поривали його у круговорот боїв, пристрастей, захватів. Наче змії пташку, чарували вони душу, а чар їх о много сильніший від ніжної понади хутірного безділля.

«Бережись Змія!» — написала Мартуся йому на стяжці, а її брат, гордий князь Ніс, цілував його, як брата. Він славив можний, мало не княжий рід Юршів... Невже ж вони задумують щось?... Андрійко усміхнувся, і гадки увралися. Подружжя — се світ йому незнаний, се тільки на хвилю предмет мрії для хлопця, у якого вправді є бажання, та бажаного ще нема, бо воно йому недоступне, недосяжне, незрозуміле. Вдоволений зі себе, своїх подвигів та виглядів на будуче, Андрійко припоясав лицарський меч і вийшов на стіни.

На стінах стрітив його зажурений Горностай.

— Ти чого обдуся? — спитав Андрійко товариша.

— Погано та й годі? Грета виїздить із Луцька.

— Значить, буде облога.

— Здається! Ось у сю мить прибув післанець від великого князя з вісткою...

Бирич Юрші перервав розмову молодців і покликав Андрійка до палати. Бігом поспішив туди візваний.

— Вели, Андрійку, оповістити у городі, що місто буде спалене, якщо великий князь не надоспіє з військом, — сказав, насупившись, воевода. — Тому нехай виїдуть усі мешканці до Дубна, Кременця або Олеська. Якщо нестане возів та тягла, то мій тивун у городі постарается...

Приказ воеводи виконав Андрійко таки тої самої днини. У городі почався рух, але не було заклоту, ні крику. Уже перші вістки про спалення Володимира та Збаража зворохобили були людність. Усі знали уже, з яким ворогом прийдеться стрічати, і тому заздалегідь приготували свої движимости до перевозу. Руські та московські купці покинули уже були город, а вірмени, греки й татари повивозили весь цінніший товар. Поляки та німці раділи зате, що приходять ось їх браття по віросповіданню, і непокоїлися тільки тому, що знали краще за других лицарську їх поведінку. В виду сього поспішно лаштували вози і вивозили жінки, діти й усе майно, навіть домашню утвар, одіж, поживу та домашні звірята, але самі оставали на місці, щоб опісля не втратити права замешкати на пожарищі. Задобре, бач, жилося їм на медом та молоком текучій руській землі.

Увесь день та ніч вантажили вози лучани, а другої днини почався виїзд поодиноких валок. Тивун воеводи кермував усім, а Грицькові ратники удержували лад по переулках, улицах та при воротах. Через увесь день доглядав Андрійко на спілку з Горностаєм виконання приказів воеводи, одначе, коли ввечером прийшлося вертати до замку, Горностоя не було. Андрійко сейчас догадався, що його товариш, побачивши, що німецькі міщани тільки жінок виправляють з возами, а самі остають у Луцьку, рішився заступити Греті не-присутнього чоловіка та ділити з нею горе вигнання. Але сим разом не озлобила його зрада приятеля. Бач, він збагнув уже на других, а може, й на собі непереможну силу пристрасти. Крім сього, знав Андрійко дуже добре, що пухкенька Грета не взяла зі собою Горностаєвої душі.

У два дні опісля чогось довго, дуже довго стояло на заході сонця червоне зарево. Уже й північ минула, а зарево не гасло, противно, поширювалося чимраз більше і більше.

— Луна! — говорили на стінах ратники. — Ляхи йдуть!

І ляхи йшли справді. Уже ранком прибігло кілька ватаг мужиків з возами, кіньми, постіллю та всіляким припасом. Вони розказували, що по ляхах ні хвоста у хатах не остається. Усе обносять ратники, а крім сього, ще б'ють або й убивають мужиків та насилують жінки, дівчата, а навіть нелітні діти. З церков роблять стайні, у святі ризи одягають всілякі паплюги, які швендяються за польськими та чеськими ратниками. Як світ-світом, не бачив народ на Волині такої погани.

— Се не люди, а чорти, не грабіжники, а якісь песиголовці зі злобою людей а дикістю звірят! — казали сідоглаві мужики, хрестячи коні перед возом та бурі плями диму на овиді поза собою.

— Се їздці Апокаліпси! — кричав якийсь аскет-пустинник, що, живучи в лісах, розчитувався у книгах Писанія. — Молітеся, браття, ібо грядеть Страшний Суд за беззаконія ваші і ваших предків. Кінець приходить вашому плюгавому світові, стає царствіє Антихристово, останнє царство на землі перед судом Божим. Білий орел веде агарян на загибель світу православного. Горе нам!

Андрійко не втерпів і гукнув зі стін замку:

— Гей, чоловіче! Чи не береш ти за орла облізлої ворони?

Грицькові ратники засміялися, бо знали краще других вдачу та хоробрість сього ворога. Одначе втікачі не чули задля віддалі слів Андрійка і з поспіхом їхали далі.

По втікачах указалися дружини вельмож та бояр з Волині, які збиралися на рать. Вони розпитували про великокняже військо. Ім казали, що Свидригайло наступає від Степані і зу-

стрінеться з поляками над Стиром. Там мали відбутися ще останні переговори обох братів. Вкінці переїхало і боярство, а лучани ждали приходу обох військ. Перепони не могло бути ніякої, бо через липень не впала ні крапля дощу, дороги були сухі, вода у ріці мілка, а лісовим холодком чудово їхалося верхи.

Луцька залага була доброї гадки, міщани-католики пильно слухали вісток, які привозили втікачі, а лиця їх видовжувалися при описах грабіжей та мордів. Всякий дрижав за майно та за життя, й одушевлення задля приходу католицького війська слабло з кожною дниною. І ожидання лягло на уми всіх лучан, неначе змора-кошмар.

Аж прийшло ожидане через ніч, наче перший сніг після сонячної днини. Пізнім вечором сидів воевода з братаничем на вичілку начальної вежі. Воевода підпер чоло рукою і сумно глядів перед себе на ліси, які темніли по обох берегах Стиру. За сими лісами, дві милі від Луцька, лежали села, поля, луки. Там лісу не було, і там мала розігратися або й уже розігралася головна подія польсько-руського спору.

Довго приглядався Андрійко дядькові, вкінці підійшов до нього і спитав з належною пошаною:

— Вибачте, достойний дядьку, питання. Ви вивели мене на вежу, та не скажете навіщо?

Наче зі сну збудився Юрша.

— Навіщо? — спитав протяжно. — Я бажав бути сам із тобою, дитино. У гурті ратників чи служби годі найти хвилю самоти для себе та своїх. Я бажав спитати тебе, чи бажаєш остати тут, чи, може, їхати на схід. Князь Ніс виїздить завтра. Ти міг би поїхати з ним.

— Я?.. На схід?.. За чим? — зчудувався молодець.

— Звісно, за чим! У тебе надання від великого князя. І ти, і Грицько можете їхати, коли тільки забажаєте. Тут буде облога!

Андрійко спаленів.

— Невже ж ви, дядьку, гадаєте, що я її боюся? — спитав поривисто. — Чи я вам у ній ні на що не придумаюся?

— Не паленій, Андрійку, не кидайся! Знаю я добре, що ти облоги не боїшся та що твоя поміч стала б нам у пригоді. Але знаю і се, що бути замкненим у стінах кріпости на довгі тижні, а може, й місяці, не дуже всміхається молодякові. На татарському пограниччі також не рай. І там є робота для всіх, є поле для лицарської людини.

Андрійко питливо глянув в очі дядька і заперечив рухом голови.

— Не я боюся облоги, а ви, дядьку, — відповів по хвилі. Воевода спалахнув.

— Як-то?

— Не я, а ви! — повторив Андрійко. — І то не про себе дивакується, а про мене, про надію роду Юршів. Правда? Воєвода мовчав.

— Але се, — продовжав палко молодець, — се свідчить, що не вірите в перемогу великого князя і в успішність оборони. Може, ні?

Воєвода похилив голову.

— Так, сину! — відповів. — Я вірю в хоробрість Свидригайла та його ратників, але не вірю в перемогу. Правда, у ляхів є західні збрυї, ручні метавки, є заправлені до пішого бою гуситські наємники, та все те пусте. Сього я не боюся. У нас є сила, відвага і хоробрість, якої у них нема, є любов до землі та православної віри, а нема ласкоства на гріш-наживу... Я не боїв лякаюся, а хитрощів. Поляки не переможуть Свидригайла, але вони перехитрять його. Ось що! Вони ударять підступно і сильно, а тоді вмиють розбіжиться легкомудре боярство, остануть самі князі з дружинами. Дружини малі, а князі постійно в незгоді. Побитий Свидригайло не дасть помочі Луцьку, то напевне! А тоді на звалищах замку згину й я, і згину радо, якщо знатиму, що ти далеко у безпеці та щастю. Ідь до Носів...

— Ні, дядечку, не підю я з Луцька нікуди, хіба з приказу. А ти чей же не схочеш проганяти мене проти моєї волі, проти присяги, яку зложив я у моєму серці справі народу.

Андрійко замовк і мовчки вслухувався у нічні гомони, які долітали сюди з-над ріки. Ніч западала темна, без зір та місяця, тільки у полудневій стороні горів на небі відблиск табору. Чий се був табір? Польський чи руський? Може, один і другий, а може... Поїхали вправді туди стежі ще з полудня, але не вернули...

— Справа народу! — зітхнув важко воєвода. — Гей, коби-то великий князь розумів її хоч у невеликій частині! Коби вибрав із народу хоч щодесятого мужика, наділив його свободою, землею і перевів не на замкову, а на боярську службу, відразу мав би стіну, о яку розбилися б хитрощі усього світу, не то Польщі. Такі ж гусити! Без вишколу, без новітньої збрυї вели війну з цілою Німеччиною і з римським цесарем і перемогли його не раз і не два... Гей! Дайте нам двадцять тисяч таких Грицькових парубків, не бовся б я про себе, про тебе, про Луцьк, про нарід та віру батьків. А так...

Голосний тупіт коня по дорозі, яка вела з города до замку, заставив воєводу перервати розмову. При брамі стали перекликуватися варті з приїжджим, заблимали смолоскипи, а далі загуркотів міст на ланцюгах, а там на майдан вїхав високий, стрункий їздець, зіскочив з коня і при світлі смоло-

скипів став у супроводі вартових східцями спинатися до воріт вежі.

— Мені видиться, що се Горностай! — утишився Андрійко і вибіг настрічу гостеві.

Справді, по хвилі на терасу вежі вийшов Андрійко, ведучи за руку приятеля.

XX

Горностай заявив воєводі, що відпровадив валку втікачів у Дубно, та сам вертає, щоби тут, при боці Андрійка, перебути облогу.

— Облогу! — скрикнули в один голос дядько і братанич.— То значить, що Свидригайла побили!

— Перехитрили! — підтакнув Горностай.

— Я так і знав! — відповів воєвода.— Ходи ж із нами, розкажеш.

Східцями зійшли у простору світлицю, яка лежала безпосередньо під терасою. Отут сиділи вартівники, які напереміну сторожили на вежі. На приказ воєводи вони зійшли в долину, а воєвода і товариші засіли на покритих ведмежими та кінськими шкірами лежанках вартівників. Отут розказав Горностай про погром над Стиром. Не був він у ньому сам, але чув усе від молодого Загоровського, який їхав з погрому у Степань, а по дорозі з ним стрітився.

З оповідання виходило, що литовсько-руське військо стануло над Стиром при броді у виду польських полків, але поки що й не гадало вступати в бій. Раз у раз бігали биричі та королівські післанці сюди й туди, листування йшло безпереривно, і здавалося, що вкінці володарі погодяться-таки. По кількох днях переписки та переговорів велів великий князь сідати на коні князям, вельможам та усій придвірній службі. З цікавості поїхало за ними й усе боярство, хочтя старий Монтовт уговорював їх остати в таборі. Тільки німецькі наємники, боярські ратники й челядь остали в таборі. По тому боці ріки ждали приходу Свидригайла король, канцлер, князь Земовіт мазовецький та кількох панів із прибічної ради, а за ними розставилися малопольські та великопольські рицарі з дружинами, зовсім як до бою. Жигимонт Кейстувович, Монтовт та князь Олелько Володимирович остерігали Свидригайла, але даремно. Так-то їхав великий князь до броду у народному одязі, п'яний уже відрана, та не лишивши на випадок битви ніяких приказів. Юрба бояр їхала за ним, співаючи та вигукуючи, бо й між ними чимало було нетверезих.

Ледве, одначе, Свидригайлів кінь уступив у воду, як

зірвалися з місця польські полки й, витягнувши перед себе копія, вдарили на безоружну дружину великого князя. Зчинився крик, гамір, метушня, усе пішло врозтіч, о волос був би сам великий князь дістався до неволі або згинув. Насилу ускочив між бояр, які їхали позаду, і сі спасли його. Але що й вони не мали панцирів, ні копій, ні шоломів, тож і вони не видержали вдару й розбіглися, устилаючи землю порубаними та поколеними товаришами. Дперва князь Олелько випровадив з табору німців та панцирних ратників, і сі тріпнули поляків як слід, так що мусіли тікати на той бік. За сей час, одначе, боярство розбіглося, а боярські ратники сейчас по битві покинули табір. Одні повезли домів тіла своїх панів, другі поїхали за втікачами. Остало тільки коло п'ятсот волиців, яким старий Монтовт передав приказ великого князя йти боронити Луцьк під команду Юрші. Сам великий князь подався у Степань над Горинню, бо княжі дружини стояли до половини, бояр не було зовсім, а з великокняжого прибічного полку не остала й третина. Тим-то й не було у нього сил вести боротьбу далі.

Горностай скінчив, а вражіння його опису на обох слухачів було різне. Андрійка, який до останньої хвилі не вірив у побіду поляків, пригнобила ся вістка страшенно. Неприхильність великого князя до хлопського руху та його заборона видерли народові зброю з рук, а безладдя, безголов'я та зарозумілість скабзували останне.

— Погане діло розказав ти, брате, — сказав, — і, на жаль, воно остане таким і надалі, якщо не вернеться великий князь у другий бік... А мені здається, що Грицько правду каже...

— Що саме? — зацікавився Горностай.

— Що великий князь боїться хлопської свободи...

Зате воєвода спокійно вислухав усього й махнув рукою.

— Я так і знав! — повторив. — І ти правду кажеш, Андрійку. Та все-таки непотрібно зневірюєшся до будуччини. Швидше чи пізніше посягне хтось по силу народу і верне йому волю і самостійність. А тоді й ми станемо во главі його. Поки що боронім Луцьк. Не понюхати його польським ратникам, поки ми живі!

— Заждіть, достойний воєводо, на бояр! — вмшався Горностай. — Вони найпізніше завтра ранком наспіють у город.

Воєвода зареготався так голосно і щиро, що молодці мимохить усміхнулися й собі.

— Дивуетесь, хлопці, що я сміюся? — спитав воєвода. — Не дивуйтеся! Доки меч при боці, а відвага в серці, то хто нас зможе? Князя можна повалити, народ — ніколи! Побили

німці литовських князів, та Литви не вбили. Розбили литовці, ми й поляки мальборський орден, та німців не вбили. Побили поляки наше боярство за Казимира, а ось чи нема в нас у Луцьку ватаги ратників з Перемиської землі? Чи не набрали б ми їх удесятеро більше, якби тільки післали по селах людей з іменням князя та покликом? Не журися, хлопче, а плюй у жменю, жди, а як хочеш, то смійся разом зі мною з бояр, які мають боронити Луцька.

— Чому? — питає Андрійко. — Невже ж ви, дядьку, не бажаєте їх собі?

— Хай мене Бог боронить і криє перед боярськими помічниками! Вони хоробрі й відважні, то правда. Але ти знаєш: що боярин — то воєвода. Нікого не слухає, рветься до подвигів, марнує силу, щоби відзначитися перед усіма другими, обиджується на воєводу, не слухає... Пек, цур та пек! А теперечки йдіть собі, хлопці, вечеряти, а я піду ще оглянути ворота!

Над задньою фіртою замку засіли оба товариші до вечері. Проти звичаю, Андрійко пив мід та невдовзі розрухав і себе, і втомленого товариша. Аж тепер звірився він Андрійкові з усього.

— Ти дивуєшся, що я вернув,— начав,— під час, коли Олександр Ніс пропав? Ось послухай, то зрозумієш. Годі було верзятати старому про Грету, але тобі розкажу все. Перш усього не рівняй мене до князя Олександра. Він князь, у нього дружина, служба, він має бути приміром для других, а я або ти? Ми тільки вівці у череді. По нас діри в небі не буде...

— Ба, але стид...

Горностай спаленів.

— Воно правда, що стид,— признав,— але, бачиш, ми молоді, звичайні собі бояри. Нам вільно деколи бути людьми, не те що князеві, на якого глядять тисячі. Інакше який чорт і кланявся б князям? Нема в нас дружини та почестей, зате є дещо свободи, а ти не знаєш, Андрійку, як солодкими є обійми жінки!

Андрійко здригнувся і мимохіть потер чоло рукою. Слово товариша зачепило в його душі струну, яка й обізвалася дзвінко спомином Офки... А Горностай розказував між тим про Грету.

— Доки я жив у замку, а Грета в городі, доси не питав я себе, чи я її люблю, чи ні. Я бігав за нею, наче олень на риковищі, а вона... віддавалася розкоші з цілим захопленням здорової, палкої жінки. Та, бачиш, любка не жінка, жінка не дівчина, а сходиться з нею в тихій алькові — се не любов. Вона надить, тягне, виповнює час, але не виповнює

життя. Коли ми в хаті нашіпували собі слова любови, голосок її був мені, наче музика, але як вона на вигіднім, просторім возі та по самітніх, безпечних нічлігах стала присікуватися до мене, швидко обридло мені її тарахкання. Все-таки було вигідно і тепло, а я люблю одно і друге!

Горностай потягнувся ліниво, позіхнув і напився меду. Андрійко засміявся сухим, нервним сміхом.

— Знаю,— відповів,— але не розумію, як можна любитися в сьому. Може бути, тому, що я не закуштував ще солодких любовців і тому вважаю їх чимсь святим, що призначене тільки для одної вибраної моєї душі. І здається мені, що в обійми розпусти вкинула б мене тільки розпука!..

З черги засміявся Горностай.

— Думав і я таке! — сказав і недбало махнув рукою. — Але опісля пізнав, що любов а любовці — се не одно. Тому не кохається любовниці а не скачеться в гречку з любово дівчиною.

— Може бути! — відповів Андрійко, який чув у словах товариша, мимо малої різниці віку, усю вищість зрілої людини над молодяком.

— Я люблю вигоду і тепло! — повторив Горностай. — У нас дома тяжко було про жінки, наші українки кочергою гонять із хати влізливця. Ляшки, німкені вже легші на підмову, то я й не жалую ні собі, ні їм. Ось кажу я Греті: «Оставмо валку, а самі їдьмо куди-небудь — у Кременець, Олесько, Тернопіль або на схід у Йолтушків, де в мене є хата та город! Там переждемо бурю. Мені не хочеться товчи собою по вертепах та вибоях». Тут Грета, чорт її не взяв, як не скочить, не розкричиться! «Ти гадаєш,— каже,— що я сама-одна в Луцьку? Мене скрізь знають і пильнують та все розкажуть Гансові. А чи ти гадаєш, пиндику, що я кину Ганса для тебе? Ганс людина поважна й поважана, я його люблю, шаную й боюся, як слід жінці, а ти що за один будеш? Що ти таке, щоб я з тобою їхала, як яка повія або як міщанське дівча-підліток за лицарем-заверниголовою? Я ні одно, ні друге, тям се! Тому держися моєї спідниці, а ні, то махай на всі чотири вітри, куди воля! Не бійся! З моїм лицем, станом, грудьми завсіди найду собі масненького боярчука до обслуги!» Ось таке наговорила вона мені. Зразу, коли я почув про Ганса, то жовч збурилася в мене, і я був би її провчив по білих плечах, яка різниця між Гансом а мною, тобто що його вільно їй пошивать у дурні, та мене — ні, але опісля, як зачув про те, що вона Ганса любить і шанує, пірвав мене пустий сміх, а потроху й сором. По правді, я був тільки боярчуком «до обслуги», а се хіба ще гірше, чим повія. Ха-ха-ха! — Горностай зареготався.

— Так ось чому ти вернувся! — усміхнувся Андрійко.— Тепер уже розумію. Що ж! Придашся і тут.

Розійшлися і полягали спати.

На другий день досвіта збудив Андрійка та Горностая голосний гамір, тупіт коней та гомін боярських слуг, возів, псів, пахолків. Усе те лицарство вертало з битви над Стиром. Бояри мали червоні, розгарячені лица, лискучі збруї та баскі коні. Сейчас пізнати було лицарського духа у високих постатях молодців та тугих, дебелих тілах зрілих мужів. Не знати було пригноблення чи зневіри. Видко, оборонне положення Луцька додало їм відваги, а поразення тільки розлютило борців та наповнило жадобою пімсти, наче медведя з гаку пущена стріла. Та, проте, ладу між ними не було. Дарма намагався старий Монтовт, який проводив сій товпі, втишити надто рухливих та крикливих молодяків або гордих дуків. Вони корилися вправді повазі провідника задля його сивої бороди, але за ніяку ціну не признали би приказу з некняжих уст. Вкінці Монтовт махнув рукою й оставив товпу за собою, а сам удався до воеводи. Саме тоді Юрша виходив до гостей, і оба стрітилися у дверях. Воевода поклонився старшому віком вельможі, а сей голосом роздратованої людини звістив йому, що проводить від великого князя залогу для Луцька.

— Ваша достойність, видко, втомилися,— відповів Юрша ввічливо.— Андрійку! Винеси для гостя стілець та килим!

— Хай Бог боронить! — крикнув вельможа.— Якщо я сяду, сейчас прийдуть Загоровські, Бабинські, Кирдеї та всі, що вважають себе рівними вам і мені. Хіба що велите принести лавок так з десять!

Воевода засміявся.

— Бачу, що і вашій достойности надоїли підвласні,— завважив.

Вельможа взявся за голову.

— Ой, що надоїли, то надоїли! Битися хоче кождий, слухати приказу — ніхто. Змилуйтеся, візьміть із моєї старої голови сей тягар! Я старий, мені приказувати тивунам, війтам, путним слугам, але не боярам. Хай їм хрін!

— Так? А що ж я, молодший від вас, пічну з сими «оборонцями»? — спитав Юрша.

— Ба, вони хоробрі!

— Хоробрі? Тим гірше, бо вигинуть без потреби при першій нагоді або скакатимуть до очей собі, а може, й мені. Може, вони й піддадуть Луцьк хоч би тому, що я хочу його боронити. Се непевний народ, і ви знаєте се так добре, як і я. Навіщо ж ви мені їх привели?

— Великий князь велів.

— Ба, вони Свидригайла слухають, бо він князь. Вас вони шанують, а часами і слухають, бо ви старець. Але я?

— Що ж тепер зробити? Чим оборонити Луцьк? — зажурився Монтовт. — Бояри своїх ратників не відступлять нікому, бо число та озброєння ратників — се наче вівіска боярина, се доказ його засібности та значіння...

Але воевода не журився, лице його прояснилося. Він усміхнувся хитро.

— Треба буде щось порадити, й гадаю, що вдасться! — сказав і, вийшовши на підсіння, де бачили його усі зібрані, приклав руку до острокінчастого шолома, який мав на голові.

— Вітайте, достойні бояри! Пізно приходите, то правда, але завсіди краще пізно, чим ніколи. Мило мені повітати в вас товаришів бою, небезпек та довгої, може, й кількамісячної тюрми під час облоги.

При перших словах воеводи товпа притихла і готувалася голосним дружним окликом показати свою готовість та відвагу. Одначе по останніх словах про тюрму та облогу відійшла не одному охота кричати, і мовчанка залягла збір, як і передше. А воевода говорив далі.

— Важким буде нам усім життя у найближчих місяцях. Не буде в нас вигід, харчів, ні напиктів, якими годували ми себе досі, не буде свободи, тільки послух, сліпий послух для великим князем установленої власти. Але зате я певний сього, що відразимо ворога і супостата зі спільною славою для всіх оборонців, а нагородою буде нам почуття вірно сповненої повинности...

Тихий гомін пішов по товпі бояр.

— Послух? Кого слухати? Може, воеводи? Я сам собі — воевода! — говорили молодці.

— Не діжде він, щоби я за мою вислугу подихав від голоду у замку, — докинув князь Острозький, увесь червоний від давленої досади.

— Ми ратники, не биричі! — гукнув вкінці молодий Бабинський.

— Ані путні бояри! — обізвалося в один голос кількох других.

Гамір більшав звільна, видко, боярство було невдоволене чомусь-то зі слів воеводи.

— Тому ще раз взиваю всіх, — кінчив воевода, наче не чуючи голосів невдоволення, — до безумовного послуху мені та моїм орударям. Жадаю від усіх, щоби виреклися на час облоги боярських гордошів та розривок, а зачали від сього, щоби усі пси та коні враз із дармоїдами-пахолками відіслати домів!

Здавалося, що з неба на майдан перед ноги зібраних бояр упало сонце. Широко розплющилися очі та повідчинялися роти, голосний сопіт почувався скрізь, та зразу ні слова не вмів ніхто проговорити. Таких приказів та бажань не чув ніякий боярин від часів великого Святослава... Вкінці вийшов на рундук князь Острозький. Гордим движком відкинув шубу на ліве плече, а правою додавав притиску своїм словам:

— Достойний воєводо! Усякий з нас радо принесе своє життя в жертву, щоби спасти град Луцьк для великого князя Руської землі. Тому-то ми й усі послухали його приказу та заявили нашу готовність боротися з ворогом із-за сих стін під твоїм проводом. Ти забуваєш, одначе, достойний воєводо, що ти сам боярин і ми всі з княжих або боярських родин. Як таким, належиться нам і личить одно, а не личить друге, як бойовому коневі не ялося ходити в плузі, тільки в нарядних чепраках та сталевих начільниках. Твої орударі нам не власть! Ми самі собі дамо лад, приказ і послух. Ти приділи нам поодинокі вежі та брами, а ми самі оборонимо їх без тебе та твоїх ратників. Також і коней позбуватися годі. Не вік же нам вікувати у замку і не пішки гонити відступаючого ворога та вертати домів. Ми коней не віддамо... радше самі підемо, коли ти, воєводо, ти, а не ми, не забажаєш собі співжиття та спільности з нами у великому ділі оборони!

Юрша спаленів і озлобився на вид.

— Твоя княжа милість забуває, що я, а не хто другий, відповідаю за цілість замку, і я, а не хто другий, тут проводжу. Я не розумію війни без послуху всіх приказам одного, а й ви самі тікаєте якраз із такого місця, де не було приказу, ні послуху. Точнісінько, як скоморохи, які скрізь показують ті самі штуки...

У товпі загуділо. Оклики невдоволення й обурення залунали у повітрі. Пахолки стали на приказ панів вантажити щойно виладовані вози, в'ючити наново коні. Молоді відгороджувалися п'ястками. Дарма намагався старий Монтовт уговкати роздратоване боярство, дарма силкувався князь Острозький виторгувати якісь уступки від воєводи.

— Послух приказам, самовідречення, терпець! — звучала його відповідь на усі притики та докази князя.

— Хай приказує смердам, каланникам, не нам! — гукали одні.

— Веди нас, Монтовте, відсіля! — кричали другі.

— Таких десять, як він, не стоять хвоста могого князя! — годився з ними Семашко.

— Видко, він сам на собаці їздить, на якого біса йому кінь? — глузував молодий Бабинський.

Браму відчинили, і барвиста ріка боярства стала серед гамору та крику відпливати зі замку до міста. На чолі їхав у крузі своєї дружини князь Острозький з гордо піднесеною головою.

А на рундуці великокняжої палати стояв Юрша вже з погідним чолом та усміхався до старого Монтовта.

— Бачите, достойний боярине, — сказав, — як-то легко наших людей об'їхати. Ти зробив своє, я своє, а Луцька таки не дамо!

Всупереч волі всіх бояр, старий Монтовт вирішив остати в Луцьку. Сам воєвода уговорював його не наражувати себе на невзгоди боїв та томлячої облоги. Старий тільки руками відмахувався та повторював заодно:

— Умирати і так пора! А якщо доживу побіди, то хоч один гарний спомин візьму зі собою у могилу. Остану з вами та й годі!

Особливо Андрійко припав старому до вподоби, і він раз у раз заводив із ним розмову про давні часи на Литві та на Заході. Старий Монтовт бував у Німеччині, Пруссії, Лівонії, Чехії, Польщі, знав різні народи, звичаї, обичаї, тямив усі заходи Вітовта освободитися від польської опіки та завести одностайну великокняжу владу на Литво-Руси. Він був на Ворсклі у 1399 році, під Грюнвальдом одержав дві рани від німецького меча, пам'ятав навіть Земпах. Чимало користав Андрійко від нього, одно тільки дивувало його — а то се, що старий ані руш не міг зрозуміти бажання Юршів, Носів, Несвизьких і прочих піднести весь народ на боротьбу з ляхвою і дати всім мужикам боярську волю та землю.

— Се пусте! — говорив на усі спроби Андрійка пояснити сі замисли. — Се колись було таке, може, ще за святого Володимира або ще давніше, тепер не те! Боярин боярином, а каланник каланником. Чи то у нас зле діється навіть рабам-челяди? Навіщо ламати давнє право?

— А оружна служба? — противився Андрійко. — Свобідний мужик понесе військову службу нарівні з боярином. Подумайте, достойний боярине, кільки у нас тоді буде війська? Хто нас тоді зможе?

— Ба, військо буде, а хліба хто дасть? — упирався старець. — У нас нарід добрий, злочинців мало, та й то здебільшого татари або ляхи, а на сих вистане й бояр. Навіщо мужикові рогатини? Пусте городиш, хлопче! Поглянь тільки на дві тисячі ратників воєводи. Вони добре військо! Хоробре, слухняне, спокійне, се правда, та тільки чи будуть із них ще коли мужики, хлібороби?.. А шкода їх, як шкода самого хліба, що пропаде, коли не стане сих двох тисяч пар рук зібрати посіяне в слушний час...

Якраз під час такої розмови пізнім вечором четвертої днини після виїзду бояр прибігли з-за города перевісники з вісткою, що поляки уже близько. Вмить позривалися всі, хто жив, побігли на стіни.

Справді; від сторони міста долітав якийсь незвичайний гамір, звук рогів, металевих труб та гучні оклики.

— Радіють псявіри! — пробурмотів воевода до Монтовта та обох молодців, які стояли біля нього.

— Шкода, що ваша достойність не веліли виїхати за жінками і чоловіками! — замітив Горностаєв злобно. Він думав про Грету та її ароматарія.

— Я чув від німців у городі, — пояснив Андрійко, — що вони надіються від Ягайла Магдебурзького права. Тому, певно, і радіють.

— Ха-ха! — засміявся воевода. — Чи діждуться Магдебурзького права, не знаю, але що ляхів уже діждалися — то правда!

Оклики в городі не вгавали, а через зводжений міст раз у раз прибували остальні ратники воеводи, яких постягано з міських варт. Вони принесли вістку, що війська прийшло видимо-невидимо, з Великої і Малої Польщі, з Мазовії та Куяв, а навіть чехи прислали королеві полк піших топірників. Король, Земовіт мазовецький, Збігнєв з Олесниці, Заремба та кількох других радять з городською старшиною у городському домі та чомусь-то дуже викрикують.

Залога замку повечеряла, але ніхто не клався спати. Всі з напруженням стежили за подіями у городі. А над городом стояла луна від численних огнищ, при яких варили вечерю польські ратники. До гомону, криків та труб долучився незабаром ще туркіт возів, видно, над'їхали обози. По півночі почали огні погасати, але крик кріпшав ще більше. Старий Монтовт надслухував пильно, вкінці звернувся до воеводи:

— Вони уже п'яні! Шкода, що боярство від'їхало. Можна б було ніччю таки добре їх тріпнути.

— Не бійтеся, достойний боярине! — обізвався на те якийсь ратник, що чув ці слова. — Накладемо і ми їм гарячих буханців не гірше бояр!

— Еге ж! — підхопив другий. — Їм належить і за боярина Миколу, і за Перемишль.

У голосах мужиків звучало невмолиме завзяття та жадоба пімсти. Вони вслухувалися в гомони, які йшли з города, наче добре виучена ловецька собака, яка, найшовши дичину, не кидається зразу на неї, тільки, зібравшись у собі, жде знаку від ловця. Злість, кровожадність, жорстокість розпирають її груди, та вона не лає, не вертиться. У мужицьких душах

не було одушевлення, жадоби відзначитися, показати себе, затьмити других, але була злість. Ся тупа, глуха, страшна злість простолюдина, який не понехає мести нізачо в світі і виречеться радше життя, чим її, бо вона для нього — святістю, ідеалом, Богом!

Товпилися ратники на стінах кріпости. Вправді Юрша поділив їх на відділи, які мали нести чергову службу під час облоги, щоби не томити усїєї залоги без конечої потреби, але всю першу ніч не бракло нікого. Службові ратники ладили каміння та стріли, відбивали бочки з порохом, наповняли водою кадї та відра на случай пожежі, а прочі виглядали та надслухували. І не дарма! Над ранок заяснів город червоним сьєвом, а заки видці визналися, що се таке, бухнув у небо стовп полуміни!

— Горить! Горить! — закричали ратники. — Поляки підпалили город!

Вскорі дим пожежі окутав сірим туманом стіни замку. Всуміш із тріском огню доходили від сторони міста крики, але уже не п'яні покрики, а нелюдський рев побиваних, мордованих мужів.

Юрша, який поклався уже був спати, вийшов знову на стіну. Тут ждали його перевісники, які бачили і чули, як поляки посварилися з лучанами про поживу для війська та пашу для коней, тому, як тільки король пішов по нараді спочивати у кімнату, підпалили місто і кинулися грабувати усе, що попало під руки.

— Діждалися права, тільки не німецького, а польського! — засміявся воевода, дивлячись на пожежу. — Ну, хлопці, — звернувся до ратників, — махайте спати! Завтра, а радше нині ранком, будуть гості і в нас!

XXI

І знову звук труб збудив Андрійка слідууючої днини. Мов опарений, зірвався молодець з постелі і побіг до вузького віконця, яке виходило на задню фірту замку. Дими пожежі затемнювали увесь виднокруг, видко, Луцьк горів дальше. Одначе, мимо сього, замітив сейчас, що по тому боці ріки стояли на конях ратники, гуртками по двох-трьох.

«Пильнують!» — погадав і побіг на майдан.

Тут було людно і весело. Чергові вартівники ходили по стінах і перекликувалися з товаришами, які снідали на майдані. Юрша у шоломі та півпанцирі, з мечем при боці ішов до брами, з-поза якої гуділи труби. Він був веселий і моторний, а старий Сава шкандибав за ним з довгим ремінним зашморгом у руці. За ними слідував у віддалі велетень

Коструба з розчіхраною чуприною, голіруч, а своєю появою скидався зовсім на катівського помічника. Східцями виліз Андрійко на стіну і аж плеснув у долоні з зачудування. Усе Підзамче та найближчі поля по обох боках ріки пестріли від шатер та полотняних буд обозів. Над ними маяли в повітрі ріжнобарвні прапори з гербами, а помежи шатрами та возами роїлося безліч коней та людей. Пестрі одяги лицарства, підсідельники, покривала, китиці, тороки — усе те блистіло, пестріло, що аж за очі хапало грайливими відтінками красок та блиску. Поза табором, наче тло, стояла небосяжна, чорна, мов пекло, стіна димів пожарища Луцька.

Стиснулося серце молодця, коли його око не спочило на острих причілках та шпильях міщанських домів. Тільки на Підзамчі заціліло кілька хат, у яких, видно, мешкав король або вельможі, бо біля них червоніли одяги королівських лучників. Усе проче вкривала чорна хмара диму. Вітрець звивав його, щоправда, на боки, але не міг розсіяти до решти.

«Що сталося з мешканцями?» — питав себе Андрійко.

Що сталося з їх надіями на свободу, волю, на привілеї, Магдебурзьке право? Гірка насмішка судьби. Їх соплеменники принесли їм огонь та меч, яких вони надіялися від ворожого руського племені... А тут саме завдяки сьому ворогові спаслися жінки, діти та майно міщан. Уперше в житті бачив Андрійко ворожий табір, бачив ворогів, які дружно, сполом, ведені жадобою наживи, нахлинули на його рідний край. Глуха лють огортала його, напівсвідомо молив він Бога о грім, який розторощив би се скопище поганців, та рівночасно стискалося серце непокоєм: «Подужаю я сього ворога, чи ні?» Як дроворуб, що топором береться рубати діброву, обчислював він, кільки ударів треба буде, щоби прорубати собі крізь сей гущавник-дорогу до світу. А попри се десь із кутика душі обзивалася радість, ся радість молоді людини, яка вступає вперше у бій. Кров Юршів, які завсіди любили бійку, обзивалася у ньому, а справа, про яку йшла боротьба, обдала яркі картини бою в уяві серпанком святости...

Гомін труб замовк між тим, а з-за рову почувся знакомий голос, який зично, самодовірено домагався отворення воріт замку перед королем, володарем країни.

— Заремба! — засичав чийсь голос біля Андрійка.

Оглянувся. При ньому стояв Грицько в лосевому каптані, з рогатиною в руці та самострілом на плечах.

Андрійко положив йому руку на плече.

— Коби він так драбиною, а не конем, правда? — спитав.

— Еге ж! Триста матері його! Та й так не втіче, вражий син. Я ускочив у бояри, то правда. Але душа в мене щира,

мужицька, мов ся скам'яніла дубова колода у поліському мочарі...

Тим часом Юрша відповідав Зарембі зі стіни замку. Він покликувався на строгий наказ великого князя, який завсіди був самостійним володарем, та ніякий король не смів йому приказувати або заказувати! Ягайло — се, очевидно, чужий чоловік, і його у замок не ялося пускати.

— Та, проте,— кінчив воєвода,— я сам, на власну руку, міг би впустити вашу достойність до замку, бо в нас є до вас діло, і гадаю, що, при добрій волі з боку вашої достоїнсти, ми швидко порозумілися б у всіх справах, які нас тикаються.

Хвильку глядів Заремба у спокійне, поважне лице воєводи, але не зрозумів нічого. Можливо, що воєвода глумився над ним, але може бути, що він лукавив тільки перед своїми ратниками. Каштелян оцінював воєводу після себе, тому спитав:

— Вере¹, що і я бажав би і волів би зокрема поговорити з мужем княжої крові не перед товпою мужиків...

— Я не княжого роду...

— Ви предок князів, а радше — перший князь свого імени, як тільки захочете...

Здавалося, що воєвода на місці впаде трупом. Його лице посиніло нагло, і не знать, що сталося б було зі Зарембою, коли б не ділила його від воєводи стіна та рів. З трудом опанувався Юрша і відповів насилу.

— Бачу справді, що й ви схильні поговорити зі мною на самоті. Тож я позволю собі вказати вам дорогу до мене. Вона веде просто через стіну, і то при допомозі ось чого! Сею дорогою мандрують до нас усі, що беруться зводити з світу інших зрадою, тортурами чи отрутою.

При слові «ось чого» через стіну перелетів ремінний пояс із ключкою. До другого кінця був прив'язаний камінь так, що упав до стіп коня, а аркан ударив коня й їздця наче батоном. Кінь піднявся на диби, каштелян подався взад, трубачі розскачилися, а уся двотисячна товпа оборонців замку заревла реготом. Серед реготу почувався, мов грім, голос Коструби:

— Бери петлю на шию, а камінь кинь нам, то витягнемо!

На наругу, заподіяну королівському післанцеві, глядів увесь польський табір, і злість огорнула військо. Все-таки, видно, оборонці не дуже-то й боялися облоги, коли дозволяли собі на таке. Замок — не село, шляхтич — не мужик, тому не один з напасників, мимо всеї злоти, почував ще й певне

¹ Справді. — Авт.

роздратування. А до біскупа канцлера звернувся Кердеєвич! який саме недавно прилучився до королівського війська як дружинник поставленого королем володимирського князя Федюшка Любартовича:

— Дивно мені, що ви на кожному кроці дратуєте сих, кого потребуєте, і посилаєте до Юрші його найтяжчого ворога. Ксьондз біскуп усміхнувся гордо.

— На кожному кроці — се забагато сказано, — відповів. Кердеєвич зморщив брови.

— Знаю, що говорю! — сказав різко. — Бажали ви згоди зі Свидригайлом, а жалували йому голословного титулу великого князя. Бажали ви покори у Подільській землі, а кам'янецьким старостою став я! Хіба доволі сього!

— Се байдуже! — заявив на се Ясько з Коритниці. — Хай привикають до панської волі!

— Недовго се панування, що тільки на насиллі опирається, а кривавим буває його кінець! — відповів Кердеєвич.

Поляки замовкли, а Ягайло, який чув слова старости, кивнув лисою головою у його бік.

— Правду кажете, старосто. Я се завсіди говорив Яськові і ксьондзові канцлерові, то вони не слухали мене.

— Забуваєте, вельможний старосто, — обізвався живо Ясько, — що сей королівський післанець є твоїм тестем, і ти повинен за ним, а не проти нього промовляти.

— Я не проти нього промовляю, а проти сих, що стали троюдами у боротьбі, яка нищить обі сторони! — відтвся староста.

— Обиджуєте рід, якого ви самі не гідні, і короля, який завірив каштелянові! — крикнув на те молодий пан Сташко Заремба з Древниці, свояк Заремби.

Кердеєвич озлобився.

— Мовчи, момсику! — гукнув. — Бо розперішу тебе й кодро твоє, мов ціп колосся!

— Краще обітни йому носа! — порадив їдко Ясько, роблячи натяк на князя Олександра.

Кердеєвич зблід і вхопив за меч. Насилу вдержали його Криштоф зі Сенна та канцлер, які боялися, щоби Кердеєвич не добув меча в прияві короля. А й противники, які довели його до крайности, пощезали у товпі, бо знали ведмежу силу та хоробрість сього покійного, добросердного великана.

— Рах! рах! Мир вам! — гукав князь Земовіт мазовецький. — Ти, старосто, успокійся, Ясько з Коритниці та Сташко Заремба будуть покарані королівським судом, бо зчинили суперечку у прияві маєстату, а ти не добувай меча, бо за се мусіли б тебе покарати смертю або опалою. Такий закон!

Очі Кердеевича обігли все оточення а, не найшовши ні одного з противників, погасли. Первісна краса вернула на лице старости. Він успокоївся і мовчки потону в задумі.

Тим часом Грицько-боярин стежив за від'їжджаючим Зарембою, наче лис за відлетівшою уткою. Мов вуглики, світилися його очі.

— Настигну я тебе, — бурмотів він під вусом, — не нині, то завтра!

Потягнув за собою Андрійка, й оба пішли обняти провід над повіреними собі відділами.

Тої самої днини вийшла з Підзамча товпа челяди з топорами та вилами під проводом кількох орударів-німців. За ними на підводах везено довженні бальки, дошки, драниці та звої волових шкур. Майстри до обіду пообтісували потрібне дерево і поклали зруби дванадцяти воєнних шіп. Вони спочивали на малих коліщатах, а робітники укладали перед ними помости з дощок, по яких мали порушатися. Другі уставляли коші з лозини, насипували їх добре убитою землею. Тут мали стояти гармати, яких поляки мали двадцять. Поки що їх не було, бо стали у Володимирі разом із другими облоговими махинами.

Вечором запалали огні здовж цілої східної стіни замку напроти Підзамча. З трьох прочих боків обхоплювала Луцьк ріка Стир, яка не лишала місця для приступу ворогові. Місцями спадав берег стрімко до ріки, так що хіба птиця могла перелетіти з ріки на стіну. Тим-то оборонці не потребували розділювати своїх сил на всю довжину замкових стін, а й поляки могли тільки з одної сторони наступати, і тут з'єднували всю силу.

Усю ніч ковтали у польському таборі молотки та деревляні побивачі, так що ранком дванадцять білих довгих шіп стояло шнуручком насупроти східної стіни. По стрімких кришах шіп спиналися покривальники і покривали шопи воловими шкурами. Поміж робітниками показувалися зрідка верхові. Були се шляхтичі, які бажали приглянутися Луцькові. Одначе дармо гляділи за оборонцями. Сі не показувалися зовсім, тільки вартові пильно стежили за їздцями через вузькі чорні стрільниці, а як тільки котрий із них під'їздив до рову, з темного отвору вилітала лискуча стріла, і наполоханий їздець чвалом утікав назад. Не раз поцілила стріла коня, а раз, коли Андрійко був на стіні, влучила стріла в око їздця. Він упав з коня, а коли челядь прибігла його піднімати, упало ще двох з-поміж неї. Прочі повтікали, і кілька годин лежав ранений над ровом, аж прийшли вечором лицарі в збруях і підняли його. Та ранений таки тої самої ночі помер, а з того часу не показувався уже ніхто над ровом.

Вкінці надоїло ждати оборонцям. Вечором десятого серпня сиділи оборонці при кострах на майдані і співали пісню, складену про подвиги та смерть боярина Миколи. Напів був сумний, як сумною була доля народу та судьба боярина, слова прості, невибагливі, як душа мужика. На рундуці палати сидів при меду воевода зі Савою, Андрійком та Горностаєм. Коструба проводив вартовим, а Грицько сидів на ступенях рундука і, закривши лице, плакав.

Та ніхто не звертав на се уваги. Усі, що знали боярина, переживали душами рядок за рядком співаної пісні, а Горностай пив мід, загризаючи коржем. Від ріки подував холодний вітрець та хвилями приносив клуб диму з-над кострів. З піддашша начальної вежі раз у раз обзивалася жалісним голосом пугутька, а з польського табору, як звичайно, — п'яні крики вечеряючих ратників та лицарства. Вкінці затихла пісня, а по ній настала мовчанка. Мужики стали розходитися хто в кухню, хто в хати, построєні на майдані, хто у горішній замок за палатою, де була зброївня та велика чотиригранна вежа над самим закрутом ріки.

— Чогось дуже пиняво йде ся облога! — заговорив Горностай. — Аж нудно! Я гадав було, що поляки руками й ногами вціпляться в стіни та щодня буде якась потіха. А тут вони якісь шопі на колеса кладуть, а самі гуляють з нами свинського тропака, як собаки з медведем. Ігі!

— Видко, не спішно їм на наші наріжники! — відповів воевода. — Але се вельми нерозумно, бо осінь буде рання та слітна, а їхні коні стануть гинути. З околиці мужики повтікали, поживи може бракнути кожної днини.

— Може, король шкодує Луцька? — вмішався Андрійко. — А крім сього, я мало не щоднини бачу післанців, які їдуть у Степань або Чарторийськ. Видко, йдуть переговори між королем а великим князем.

— Шкодувати то він його не шкодує, — заперечив Юрша, — але радше боїться. Власних сил у нього дасть Біг, бо остали на Литві і слухають Свидригайла. Є тільки прибічники, а сих мало. Поза сим є ще польське лицарство, яке, одначе, не грішить ні відвагою, ні хоробрістю. Коли доведеться ломити грубі луцькі наріжники, то не один із них піде їсти сиру землю, а тоді панове схвилюються, і побіда пропаде. Ще коби-то в нас були князі та боярство, то по обстрілі та приступі, певно, найшовся б не один, якого можна б було взяти на обіцянки чи погрози. А так у нас саме «хлопство», яке слухає прикази та на ніяку зраду не піде, бо тільки його безпеки, що поза стінами замку. Тому Ягайло й вагається.

— Позвольте, воеводо, сказати слово! — обізвався нагло Грицько, віднявши руки від очей.

— Говори!

— Твоя достойність каже, що король вагається? Нехай, про мене, й удавиться, але я гадаю, що ми тут ні на хвилину не маємо сумнівів, що робити, а чого ні. Не глядить він нас, поглядім ми його. Все-таки легше нам ніччю перейти рив, чим їм дниною.

— Значить, випад?

Грицько кивнув головою, Горностаєві засвітилися очі.

— Ось таке — се якраз для мене потіха! — гукнув і показав в усміху всі зуби.

— Справді! — вмшався Сава.— По випаді король або накаже робити наступ, або заведе переговори.

— Або й геть піде! — докинув Грицько.

— Ну, сього так швидко не надіймося! — сказав воевода.— Поляки мусять чогось добитися сею облогою. Або від нас, або від великого князя.

— Силою — нічого! — зауважив Андрійко.— Хіба переговорами.

— Іменно, переговорами! Ляхи побивають тільки безоружних та неприготованих, а не здобули силою ще ні одного знатнішого замку. Зате на підступи та брехні вони засібні, як ніхто другий. От хоч би перемога над пруським орденом. Посадили на престолі честолюбивого литовця, бо знали, що він пара усім західним володарям. Взяли його в руки, опутали, опанували, зв'язали на руках і ногах гладкими чи великими словами — і пропало. Ягайло, батько Литво-Руси, став її найтяжчим ворогом, кинув наші найкращі сили у грюнвальдський бій, і вони розторожили ворога своєю вагою. Нам припали в уділі рани, кров, смерть, жалоба, а ляхам... слава! Ляхи в битві втратили були прапор, а ми убили магістра Ульріха. Та проте поляки чваняться перемогою, а не ми. Чому? Бо на чолі війська, якого і четвертина не знала польської мови, стояв польський король. Вправді, і він до смерті не буде вміти як слід польської мови, але все-таки се польський король, не наш. Ось що!

Юрша засміявся гірко. Видко, несправедливість судби драгувала його більше, чим звичайно показувало лице.

— Так бути випадів чи ні? — спитав по хвилі Горностаї, якого займали ляхи, а безділля у замку припекло до живого.

Юрша стрепенувся.

— Звісно, що так! Ось іди і сповісти старого Монтовта, а ти, Андрійку, збери добровольців так до двісті. Поведеш випад ти, бо краще знаєш місцевість, а Грицько піде з тобою, бо він хитріший за тебе.

Оба молодці поскочили жваво виповняти прикази. Але Андрійкові не було легко вибрати потрібних людей. Ратники зголосилися всі і чути не хотіли, щоби хто-небудь, крім вартових, остав за стіною. Аж Грицько розтолкував їм, що півтори тисячі війська зчинить велику битву, у якій згине чимало людей по обох сторонах під час, коли при випаді ходить про се, щоби втрату терпів тільки сам ворог. Малий гурток виїде неспостережно, ударить, мов грім, і щезне, мов привид, а півтори тисячі — не те. Після довгого толкування зрозуміли мужики річ і самі вибрали двісті щонайтугіших парубків. Всі вони зібралися у горішній частині замку за палатою, біля чотирикутної вежі над стрімким закрутом Стиру. Ся частина замку була відділена від майдану палатою та заборолом, у якому була сильно укріплена брама. У сій частині була каплиця, зброївня та склади ціннішої поживи. Відсіля вела в стіні укрита фірта над ріку. Зійшовши над воду при помочі мотуззя та кіс на довгих ратищах, ратники один за другим ішли берегом ріки в сторону польського табору. Перед вів Андрійко, який знав у околиці кожний клаптик поземелля ще зі своїх весняних мандрівок. У дротяній кольчuzі, з довгим мечем у руці посувався молодець обережно, наслухоючи, чи хто не йде до ріки. Не було, одначе, нікого, бо польське військо сиділо при вечері, а нікому й не снилося, щоби оборонці могли самі починати боротьбу з обложниками. Вітер шумів тільки в лозині та вільшині і глушив гомін кроків або тихий брязк кіс, які зачіпали часами одна об одну. У сьому помагали вітрові і п'яні крики з табору та рев голодної худоби, яка стояла в загороді над водою та задля огнів та гамору не могла спати. Безліч собак лаяло та вило наперегони. Вони гризлися над відпадками вечері, та саме тому нічого було боятися з їх боку відкриття нічного наступу.

Після півгодинного походу спинилися ратники Андрійка якраз напроти стану малопольського лицарства. По говорі та окликах, пізнали се мужики сейчас і живо заговорили між собою.

— А нумо на них! — троюдили.

— Се наші сусіди з-за Сяну! — пояснювали Андрійкові.— Ми їх гаразд знаємо, се все звірі, не люди, виховані на нашій крові та ганьбою. Пустіть нас!

— Ждати! — приказав Андрійко.— Вони п'яні, але їх багацько. Нападемо, то вб'ємо половину, та прочі роздавлять нас, а се не є ніяке добро для Луцька. Тут дальше є над рікою вільшина, а між нею й берегом мокляк. Він тепер підсох або й зовсім висох, то перейдемо без перешкоди і переждемо, аж погаснуть огні. Тоді скочимо.

Ратники заспокоїлися і пішли далі, доки не зачорніла

наліво вільшина. Тоді Андрійко звернувся туди сам і ступив на розкисле лугове підложє. Раз у раз западали ноги по кістки або й вище у підсохле зв'язке болото, так що з трудом приходилося витягати їх назад. Комарі роями носилися над мовчливими мандрівниками і допікали їм до живого. Деякі бралися побивати сих маленьких співучих ворогів, другі обганялися тільки і кляли стиха під носом. Кілька хвиль брели так у трясині, розмішуючи її ногами, вкінці Андрійко почув під ногами тверду почву і вискочив із багнюки. За ним послідували товариші і заховалися у вільшині. Тут було темно і тихо, тільки здалека долітав гамір табору. Комарів було менше, а підложє було сухе. До Андрійка підійшов Грицько, й оба стали укладати план нападу. Вони рішили поділити сотню ратників на малі гуртки по п'ять-шість мужа, які мали від полудня напасти на шатра та колиби малопольських лицарів або побивати їх при огнищах. Остальну сотню поділили на дві частки. Одна мала пильнувати, щоби розбуджене лицарство не кинулося своїм на поміч, а друга мала понизити воєнні шопи. Над першою сотнею провід узяв Грицько, який надіявся найти у шатрах Зарембу; другою орудував Андрійко з Горностаєм. Усе обговорили оба провідники, як досвідні ловці, що укладають план ловів на грубу звірину. Горностай, як недосвідний у таких походах, прислухувався мовчки. Вкінці стали огні пригасати. Крики вмовкали, а ніч стала замітно холодніти. Західний вітер устав зовсім, а зате від сходу налітав хвилями холодний подув. Північ минула, видко, давно. Тоді Грицько зі своїми покинув вільшину і попрямував ще далі здовж берега, щоби обійти табір від півдня. Андрійко вів своїх просто у табір. Попереду йшов він сам з кількома ратниками, за ними, на яких п'ятдесят кроків, прочі.

Обережність була не зайва. Поміж першими возами наткнувся Андрійко на вартівника, який дрімав, спершися на спис. Він ліниво розплющив очі, але, побачивши тільки кількох, не змінив положення, лише запитав з обов'язку:

— Хто йде?

Надходячі не відповіли, й аж тоді вартівний розбудився зовсім. Заки, одначе, успів розняти рот і крикнути, котрийсь із ратників ударив його по голові обухом. Без звуку повалився вартівник на землю. Падучий спис підхопив Андрійко, щоби не забряжчав, і похід посувався дальше. Табір лежав у садах та городах луцьких передміщан, бо хати мало не всі пішли з димом. Великополяки стояли на Підзамчі; у Луцьку, а радше в сьому, що осталося з Луцька,— сам король з мазовецьким князем та його полком. Там були також королівські дорадники, прибічна сторожа і чехи. По другій стороні замку, таки над річкою, був табір лицарських гостей з Че-

хії, Угорщини, Моравії, Сілезії і обози. Уся та сила лежала довкола Луцька луком, якого осередок творило Підзамче, праве крило — малополяки, ліве — лицарські гості, а опору і запасний стан — Луцьк.

Сите та п'яне лицарство спало покотом, ніхто й у голову не клав, що на кінцях мужицьких кіс тихим, котячим ходом вривається поміж них смерть. Тут і там вправді не раз порскнув кінь, і зривався один або другий конюх спросоння, але ратники Андрійка йшли спокійно, не оглядаючись на боки, наче й вони самі належали до табору...

Вкінці показалося у віддалі світло смолоскипів, які горіли при брамі міста. Там стояла варта, з якою Андрійко не бажав собі стрічі. Отут поділив свою сотню на дві половини. Одна сейчас відійшла під проводом Горностая на Підзамче до воєнних шіп, біля яких спала ще челядь та ходили вартові, а друга остала на місці. Андрійко розмістив їх у кущах веприни, які росли в якомусь підміському саді, і ждав.

Між тим східний вітер кріпшав і ставав стійким, видно, наближався розсвіт. У недалеких лісах, серед мовчанки, яка панувала у природі в останній третині ночі, почувався раз у раз крик пугача: «Пугу! пугу!», наче лиха ворожба. Чоло Андрійка палало, наче від гарячки, кров живо вдаряла у висках. Він навик був вправді до підходів та нечаяних нападів на всілякі ватаги лицарських і не лицарських грабіжників, але тут найшовся, наче чудом, серед зібраного на рать лицарства усієї Малопольщі. Ніхто його не спиняв, ні питав, що він за один, хочай, певно, не один бачив ідучих... Мимохіть подумав собі Андрійко, що він є також одним із тих сплячих лицарів, і заспокоївся вмить: ніхто не міг надіятися, що піші мужики із замку зайдуть до табору набоці стоячих малополяків, і то відзаду... На сході небо стало світліти...

А втім, наче вистріл з гармати, десь в південному куті табору почувся воєнний оклик нападаючої рати, а йому по хвилині відповіли крики, у яких не було нічого людського. Довкола ватаги Андрійка почався рух. З погорілих хат, зі шатер, колиб стали висуватись заспані та розпухлі від запою голови лицарів та челяди. Вони наслухували хвилю, а відтак вибігали напіводягнені надвір. Тим часом верески, зойки, крики, брязк та гамір кріпшали чимраз більше та наближалися до воріт Луцька, а понад усім гамором найприкріше лящав сей найбільш дикий із гомонів війни — проймаючий квік ошалілих з переляку коней.

Аж ось показалися товпи напівнагих, переражених, осліпших втікачів. Між ними та за ними гнали й коні з розвіяними гривами, розширеними ніздрями та диким огнем

у очах. Вони толочили навіть нароком стрічних людей, одичівшч від наглого переполоху. А тоді Андрійко, заклавши руки довкола уст, гукнув на все горло:

— Свидригайло в таборі! Рятуйся, хто може!

Вражіння сього поклику було нечуване. Здавалося, усе пекло втворилося перед стопами втікаючих поляків. Хто міг, ловив коня й утікав наосліп на Підзамче або у город. Прочі розбіглися, наче товар від удару грому, без притомности та стриму. Хміль вивітрив із голів, але лишив по собі поожнечу, яку неподільно зайняв ляк.

Челядь, яка також позривалася спросоння, поняла сейчас, що ось являється хвиля, у якій можна без труду поживитися добром панів, і кинулася грабити нічтю майно сих, перед ким гнула спину дщиною. І так, коли мужики першої сотні серед дикого реготу та вигукувань ганялися за панами, челядь притворялася мертвою і грабила полишені шатра або зривала одержу та зброю з утікаючого лицарства. Увесь малопольський табір змінився у якийсь страшний, кривавий хаос, повний стонів, зойку, нелюдського реву побиваних, збожеволілих зі страху людей та коней, а все те серед кромішньої птьми, бо останки тліючих кострів затоптали втікачі.

Але ось біля Луцької брами загорілася червоним полум'ям бочка смоли. У її кривавому світлі показався гурток піших ратників та кільканадцять кінних лицарів у збруях. Вони, видко, йшли поглядіти, що діється на передмісті, успокоїти наляканих та вказати тікаючим дорогу до втечі. І справді, їх поява отямила декого. Оружні мужі стали швидко збиратися довкола королівських ратників. Та тоді Андрійко відвернувся до своїх товаришів, які через увесь час аж горіли з нетерплячки кинутися у вир боротьби.

— Хлонці! — сказав голосно, так, що всякий чув виразно кожде його слово. — Ми зробили своє, пора нам у хату. Заки, одначе, відійдемо, мусимо ще розбити отсю ватагу, щоби вона не вдарила на наших у повороті. Нуте, хлопці, з Богом, за Миколу!

— За Миколу! За Миколу! — закричали всі, мов один муж, і, наче вовки між череду овець, влетіли між ватагу при брамі. Вони наче вродилися з темряви, яка обдавала звідусіль королівських ратників, а сі, стараючись у птьмі віднайти ворога, найшли його нечаяно між собою.

Засвистіли коси. Мужики, наче косарі, розмахувалися з усієї сили, а вістря лискавками спадали на оторопілого противника. Страшний був наслідок сих ударів, з яких кожний відвалював голову, руку, ногу людині чи коневі. Проймаючі зойки завторували свистові кіс, а час до часу громом нісся над глотою борців оклик: «За Миколу!»

Свистіли коси! Мужики поминали криваво своє божище, свого провідника, який пробудив був їх душі, а їх серця заставив битися за добро народу. При кожному ударі ймення небіжчика наче оживляло живучих та давало їх рукам силу та розмах велетнів.

Свистіли коси, доки збита ватага поляків не розскочилася та не оставила по собі могили пошматованого людського та кінського м'яса, ганчірок з одежі, шкіри та залізної бляхи й величезної калюжі крові. Останки живих пішли врозтіч, але не багато з них втекло, бо у сю мить прибігла під браму і сотня Грицька, яка зачула бойовий оклик Андрійкової ватаги. Вона визбирала мало не всі зернята, які порозскакувалися з-під ціпа Андрійка, а Грицько трикратним звуком рога дав знак до повороту.

Вони звернули попри Підзамче над замковий рів. За ними у місті й на других передмістях гуділо тим часом, як в улику. Дзвеніли роги, горіли огні, іржали коні, видко, лицарство ладилося до наступу на мнимого Свидригайла або відвороту. На Підзамчі було пусто і глухо. Усього кілька трупів валялося у поросі дороги, якою ішла друга половина Андрійкової сотні. На превелике зачудування обох проводирів, усі воєнні шопи були у руках замкових ратників. Тут привітав їх Горностай, невдоволений та лютий. Він проклинав на чому світ стоїть і трусість ляхів, і прикази Андрійка, який повірив йому таку легку задачу.

— При другому випаді лишіть мене дома різати кури та гуси на вечерю! Певно, при сьому проллю більше крові, ніж тут.

Показалося, що великополяки, челядь та орударі, почувши гамір у таборі, сейчас опорожнили шопи на Підзамчі з обави перед випадом замкової залоги або нападом ворога відзаду. Над ровом стояли, бач, сторожі, і сі вчас побудили сплячих. На кількатисячну товпу оружних поляків годі було нападати кільком десяткам ратників, тому вони ждали, аж ворог уступив на ліве крило, й аж тоді накинулися на шопи. Тут застали тільки невеличке число вартівників, а й сі сподівалися ворога зі сторони замку, а не відзаду, тим більше, що сейчас по відході великополяків з Підзамча спущено міст на рові.

Радісно звіталися всі учасники виправи. Вмить підложено огонь під воєнні шопи, а там і загудів зводжений міст під заболоченими та закервавленими стопами вертаючих ратників. За ними оставав тривогою та безладдям обезсилений табір і дванадцять високих огнів над ровом. Світало.

Страшне було пробудження у польському таборі після випадку луцької залози. Ціле крило табору було спустошене, а мешканці розгромлені. Четвертина малопольського лицарства згнула від кіс напасників, а більша половина тих, що остали при життю, стогнала від тяжких ран, синців та побоїв, які потерпіли під час утечі. Ні одно шатро не остало ненарушеним. Чого не знищили Андрійкові та Грицькові ратники, то пограбила челядь. Добуток цілого походу від Перемишля по Луцьк пропав безповоротно, а обладані краденим добром конюхи та пахолки малопольських шляхтичів ще тої самої ночі покинули табір. Чимало челяди вигинуло під час нічної боротьби, так що побиті, поранені, потовчені та ограбовані пани опинилися після випадку без слуг, одежі, поживи та зброї. Озлоблені до крайності, накинулися на великопольську шляхту, яка втікла з Підзамча замість дати поміч нападеним. Великополяки боронилися тим, що і на них напала переможна ворожа сила, якої не могли у темряві доглянути. Вкінці одні і другі звалили вину на недогляд старшини і цілою юрбою стали жалуватися на короля та князя Земовіта. Насилу втихомирив Заремба уми шляхти. Він приобіцяв малопольським коні, одіж, зброю та поживу, а великопольському лицарству віддав під опіку безпеку усього табору, щоби мало нагоду відзискати добру славу, втрачену при втечі з Підзамча. При цьому завважав ще, що король аж занедужав зі злости та обурення на неслухняність польського лицарства та гадає покинути військо, бо, мовляв, краще помирися з братом та прикоротити самоволлю дрібної а бутної шляхти, чим глядіти, як усі великодержавні затії пропадають саме через її нездарність. Шляхта спокірніла, бо справді Свидригайло мав чимало приклонників між польськими та литовськими магнатами. Якщо король захоче вернути під щит «Погоні», признати Свидригайла і спільно з ним та з підмогою князів і вельмож ударити на шляхту, то пропали усі привілеї Казимира Великого, всі уступки самого Ягайла, і шляхта знову стане тільки службою панів та князів...

Щоправда, ні король, ні сенат, ні канцлер не казали сього Зарембі, але Заремба знав се сам, а шляхта також. Вмить утишилися нарікання, і аж коло полудня оживився табір знову, коли король велів будувати нові шопи над замковим ровом та ладитися усім до наступу.

Ні сеї, ні слідуючої днини не чуть було у польському таборі ніяких криків. Вечірні огні гасли швидко, а денний рух починався вже з розсвітом. Нові шопи були готові третьої днини, і тринадцятого серпня почався наступ на Луцьк.

Тим часом Юрша збагнув уже другої днини по випаді, що буде приступ, а не переговори, і приготувався відповідно до прийняття ворога. У величезних казанах стояла вода та смола наготові, при кожній стрільниці лежали в'язки стріл, запасні тятиви, олов'яні пулі до пращ, а поза заборолами — зложено каміння та бальки. Сама брама, яка творила про себе немовби кріпость у кріпости, була під особистим проводом воеводи. Правий наріжник обороняв Андрійко, лівий — Горностаї зі Савою. Старий Монтовт, який також доконче домагався уділу в обороні, одержав провід горішнього замку та п'ятсот запасних людей під проводом Грицька.

Зі старим Монтовтом був чималий клопіт. Старець не міг дарувати воеводі, що він обходився без прибічної боярської ради, а оточував себе молодяками та мужиками.

— Се нечуване, — говорив, — щоби безпека замку була в руках, щоправда, вельми відважних та хоробрих, але аж смішно молодих, недосвідних людей — дев'ятнадцятьлітнього Андрійка і двадцятьлітнього Горностаї, та щоби обороною займалися люди, які ще рік сьому ходили за сохою та плугом. Що зробить воевода, коли замок упаде? Уся відповідальність впаде на нього, та не буде в усій Литво-Руси боярина, який би не осудив його безпощадно. Що то буде? Що то буде?

— Що буде, Бог знає! — відповів на се воевода, який зачув падькання старого. — Та не мені про се журитися. Коли замок упаде, мене в живих уже не буде.

— Ба, не про твою голову тут іде, а про замок...

Тут воевода засміявся і поцілував старого в плече.

— Не журіться, ваша достойність! Минув уже час лицарських боїв та збруї. Доки тільки їздець на важкому коневі числився борцем, досі треба було до воєнного діла тільки бояр, шляхти, панів та кінних ратників. Але се уже минулося. Тепер усяка твердиня має високі стіни, заборолу, гармати, а кам'яна куля чи бальок, кинений метавкою, однаково торощить і збрую лицаря, і кожух мужика. Сьому сто літ ударяв лицар на лицаря, а піший мужик чи навіть ратник не числився за ніщо. Мало було людей на світі, удвоє менше, чим тепер. А ось я розбив двома сотнями слухняних, карних мужиків цілий лицарський табір. Чи розумієте се, ваша достойність? Будь у мене не дві, а двадцять тисяч таких ратників, як мої, та зі сотня вправних орударів, я б тоді і римського цисаря не побоявся...

— Бажав би я бачити вас тоді у бою з двома або трьома тисячами лицарства у чистому полі! — гарячився Монтовт. — Комонники розбили б ваші тисячі, мов яструб кури!

— Забуваєте, ваша достойність, що піші ратники мають

самостріли, луки і пращі, а при нападі комонників стають у круг. А нема такої зброї, яка б не розпалася від удару топора на сажневому топорищі. Забуваєте також, що ми не в полі, а в кріпости, а тут треба в першій мірі ладу і послуху, щоби кождий мій движок був ударом тисячі мечів або топорів, а моя воля — волею усіх.

Старий Монтовт не знав, що відповісти, і відійшов, воркотячи. Зате залога була наче в захваті. При випаді не згинув, на превелике зачудування всіх, ні один ратник. Щоправда, відділ Андрійка та Грицька чимало потерпів від ран, але всього двадцять двох ратників мусіло покинути наслідком сього службу на довший час. Весело вигукуючи, ладилася мужва зустрічати ворога. Дещо придавлений настрої, який заволодів був душами скитальців після перемиського погрому та смерті боярина, уступив зовсім місце почуттю вдоволення задля довершеної мети. Вони ладилися до боротьби, наче до весілля, виспівували всілякі глумливі або й сороміцькі пісеньки про короля, канцлера та Зарембу, піднімали себе взаємно на сміх та раз у раз питали проводирів, чи не час уже на стіни. Але ждати приходилося довго.

Вправді, тринадцятого серпня в польському таборі був рух уже від ранку, та аж коло полудня перші відділи ворога покинули табір. Була се здебільшого челядь, яка з мішками піску, в'язками пруття і довгими бальками та дошками йшла засипувати рів, щоби через нього перевезти таран. За челяддю слідували піші ратники та лицарі в зброях, з топорами, короткими мечами та чеканами. Деякі з них мали навіть кулевріни¹, бо відко було димок, який уносився з запалених льонтів. Таких відділів було три. За середущим, який стояв напроти головної брами, поступив збитою лавою відділ чехів у довгих кольчугах, зі щитами, що закривали цілого чоловіка. Між ними і за ними пестріли барвисті струсячі пера на шоломах та яркі назбруйники з гаптованими гербами. Було се західне лицарство, яке поляки знайшли зі собою на хрестоносну виправу проти «татар і схизматиків». Усі відділи ховалися за облоговими шопами, і вслід за сим почали довгі, шкірами криті будівлі посуватися вперед. А тоді з-над головної брами заревів ріг. Усе, що жило в замку, кинулося на стіни. Остали тільки ратники Монтовта і Грицько.

Показалося, одначе, при обсаді стін, що тисяча двісті мужа встане вповні до оборони бойової лінії. Тому відправив воевода три сотні мужів на майдан як запасний відділ. Грицько велів їм стати напроти обох веж та брами і бути готовими на кождий кивок воеводи.

¹ Ручні пістолі з широким дулом.— Авт.

З гуркотом та скрипом підойм котилися шопи над рlv. Коли стали до нього наближатись, два замкові пушкарі-німці приложили огонь до запалу. Загуділи пушки, наче грім, а бовдурі диму бухнули з дула спижевих потвор, наче зі зміевого гирла. Гармати, які були прикріплені до деревляних саней, подалися взад, доки не здержалися на поперечній рамі, а кам'яні кулі з гуком та шумом пролетіли понад шопами. П'ятдесят кроків дальше вдарила одна з них у звалища погорілої хати і розскочилася на дрібні округи, а друга попала у молодий, пожежею обсмалений ясень і зломила його, як тріску. Шопи станули. Вправді, в польському війську було чимало людей, які чули вже не раз гук огнестрільного оружжя, та челядь завсіди ще дрожала з переляку на вид клубів диму та страшної обгорілої каменюки, яка торощила все, що ставало їй в дорозі, а пекольний гук потрясав душею навіть найхоробріших. Бо й що значила хоробрість та відвага проти скаженого розгону кулі? Справді, пекольною є сила порохового вибуху, а чорт прошептав монахові Бертольдіві тайну чорного винаходу!

Станули шопи, а в тій самій мірі, у якій слабла відвага у обложників, росли захват та самопевність у обложенців, і голосний оклик супроводжував обі кулі на їх погубному лету.

— Зависоко! — проворчав між тим пушкар і став вбивати глибше деревляний клин між зад гармати а задню-основу саней, щоби сим обнизити висоту дула. Між тим помічники витерли дуло щіткою, змоченою в милинні, всипали у задню, вужчу часть гармати мішечок пороху та приткали його клоччям. Пушкар розчистив отвір запалу, а відтак знову прикрутив старанно передню, ширшу половину гармати до задньої. Прикрутивши, вложив кам'яну кулю в дуло, а помічники підоймами підсунули санки знову до передньої рами.

— Готово! — гукнув пушкар.

— Готово! — відгукнувся другий.

Оба похилилися над дулами, виглядаючи ціли, бо на боки не можна було звертати дула, хіба з усім деревляним ложем. Бували, вправді, і малі гарматки на деревляних кружках, але вони були мало що більші від ручних кулеврін, і тому Вітовт не вважав доцільним придбати їх для Луцького замку. Доволі було зате метавок, які мотуззяними пружинами кидали каміння та бальки на ворога.

— Пали! — наказав воевода.

Знову загуділи спижеві гирла, і сим разом одна з куль попала в кривлю шопи. Затріщало в'язання, продерлися шкіри, і куля впала досередини. Одначе шкіра та дерево спинили її розгін, і вона не розірвала шопи, тільки вибила діру і вби-

ла двох людей усередині. Наче щипавки-кирчички з дупла, вибігли з шопи всі, що в ній були, і розбіглися по других шоп-пах із окликами тривоги.

Втім від сторони Луцька показалося кількох їздців, а в одному з них пізнав Андрійко Зарембу. Іздці наблизилися до тікаючих, а по хвилі усі шопи, з виїмком влученої, посунули вперед. А тоді по раз третій загуділи гармати. Знову влучила куля одної гармати стоячу шопу. Діра в даху збільшилася значно під час, коли друга куля просвистала безуспішно. Пушкарі вичистили гармати, але вже не стріляли.

— На нині доволі! Більше годі зробити! — сказав один, а другий додав:

— Вечором пересунемо ложе, то, може, завтра знову кого поцілимо.

Юрша не налягав, бо знав, що з гармат годі обстрілювати движимого ворога. Тому дав знак метавкам.

Заскрипіли гужі, і град каміння та бальків полетів на шопи поляків. Кидали також горшки з запаленою смолою, щоби підпалити деревляні криші. Одначе не було в них розгону гарматних куль, а й ворог не боявся їх. Вправді, не одного влучили каменяки, декого вбили, поторощили члени або поранили, але шопам не сталося нічого, вони витривало сунули до рова, доки не найшлися над краєм.

Все-таки гармати зробили своє, бо ніхто не важився ще тої самої днини на приступ. Воевода велів припинити обстріл та відправив усіх зайвих ратників на вечерю. Западав вечір.

Андрійко та Горностай пішли на браму, де воевода при останніх лучах сонця приглядався польським роботам.

— Сьогодні не буде вже нічого, а шкода! — завважив Горностай.

— Звісно! — згодився воевода. — Але вони до завтра очуняють і підуть приступом.

— Ба, але куди? — спитав Горностай. — Рів повний води... Воевода засміявся.

— Або засиплють рів, а тоді ми заложимо заставу, і вода не уступить із рову, лиш розіллється багнюкою, або збудують дарабу, а тоді спустимо воду.

— Ага!

Горностай із подивом придивлявся усьому. Він ще ніколи не бачив нічого подібного й гадав, що усяка облога мусить бути чимсь незвичайно нудним, одноманітним, бездіяльним. Тепер наглядно бачив, що у війні не тільки кінь, броня та копіє мають значіння, але й лопата, й сокира теслі, а голова є о много важнішим орудником полководця, чим сила плечей, рамен та ніг.

Нагло у стіні середушої шопи, яка стояла саме напроти голівної брами, зачорнів отвір, а по хвилі крізь нього став сипатися у рів пісок, глина, каміння...

— Засипують рів! — закликав Андрійко.

— Еге ж! — сказав Юрша. — Іди і прикажи Кострубі, щоби заложив заставу при впуску та відпливі рову!

Андрійко послухав і побіг, а тим часом крізь чорне віконце сипався пісок далі неперервною струєю. З плюском та хлюпотом падали земля та каміння у воду, хвилювали та занечищували її, але щезали у ній безслідно. Видко, вода розмивала пісок та глину, а каміння поки що було ще мало.

Запала ніч, обложені перестали стріляти, але при шопях не вгавала праця. При кривавому сяєві смолоскипів на возах і на плечах челядь довозила знадіб'я для засипування рову.

Коли другої днини півня уступила перед розсвітом, показалося, що уся праця поляків була безуспішна. Вода, виперта всипаною землею та камінням, не сплила до Стиру, а тільки розлилася по Підзамчу. Стало очевидним, що треба би хіба два місяці часу, щоби засипати рів та переждати, доки не спливе або не висохне вода. Між поляками чуть було оклики невдоволення та зачудування. Челядь бездільно бродила по болоті, а воєнні шопи виглядали, наче сільські хати під час повені. Луцькі ратники швидко збагнули, в чому річ, і стали голосно реготатися з панів, які навіть тільки глуздів не мають, що жаба або ворона.

Горностаї не розумів притику і поспитав Саву, а сей пояснив.

— Бачите, боярине, жаба вміє по болоті мандрувати, а пан, хоч би й який, не втне сеї штуки.

— Ага! Ну, а ворона?

Старий засміявся.

— Кажуть, що ворона бажала води, а тут не було ніде, тільки в мисчині, до якої годі їй було досягнути. Тоді вона досі носила камінці та кидала в мисчину, доки вода не підійшла, й вона не напилася. Так і поляки — досі сипали землю в воду, доки вода не розлилася по таборі.

— А що ж поляки сьому винні? Прецінь в околиці нема тільки каміння, щоби висипати греблю через рів.

— Але є ліс, і можна набити палів, переплести, а тоді вже сипати. А так вода сполоскала усе, що насипали, а сама виступила з берегів.

Безрадно стояли над водою товпи польських ратників та лицарства, вкінці німецькі майстри придумали покопати рівчаки. Челядь ухопила за заступи, і вкоротці стала вода спливати з Підзамча до Стиру.

Коли вполудне вийшов на стіну Юрша, води в таборі вже

не було. Остало зате болото, по якому бродила челядь, носячи до шіп бальки та пруття, Сим разом майстри зв'язували бальки у великі крати, які намагалися спустити на воду рову. Замкові метавки скрипіли раз у раз, стріли та каміння летіли дощем на робітників, і трупи падали густо. Позаяк, одначе, усю роботу викінчувано поза шопами, а тільки при спусканні крат на воду обложники були виставлені на стріля зі замку, тому підприємття доведено-таки до кінця. До вечора шість крат плавало по воді, і Юрша видав приказ пильнувати всю ніч цілої оборонної лінії.

— До завтра, — пояснював Андрійкові, — вони виповнять сі крати пруттям та дошками, а ранком підуть на приступ з драбинами, і то нараз із трьох місць. Води не спустимо, бо краще повбивати їх на воді, ніж тільки на болоті. Пушкарі не вдіють нічого, хіба стрілятимуть до шіп.

— Пушкарі вже націлилися на обі середуші шопи і завтра розпичнуть обстріл, — відповів Андрійко. — Грицько і Коструба обіцяли всю ніч пильнувати стін.

— Се мало! До півночі нехай Горностай покажеться на стіні, а по півночі — ти!

— Добре, дядьку, послухаю!

— Дитинко моя люба! — зворушився воевода. — З тебе — справжній Юрша з крові й кости. Коби я тільки міг тобі лишити після себе волю, за яку борюся! Гей, гей!

— Виборемо її, дядьку! — відповів хлопець. — Або у побіді, або у смерті! І побіда, і смерть дають волю.

— Так, і тільки вони! Бо свобода, яку дає безсоромність, насила, самолюбство, — се кайдани, гірші залізних оков. Вони, наче каміння, повисають на шиї людини і тягнуть її у нідра диявола!

Воевода пригорнув братанича до своєї геройської груди, й оба розсталися. Розсвіт мав принести обом тяжку боротьбу зі заклятим ворогом, а може, й вічну розлуку.

Опівночі розбудив Грицько Андрійка.

— Уставай, боярине, — сказав, — відразу надягай зброю, бо недобре щось твориться за стінами.

Одним скоком був Андрійко на ногах. Грицько, який сам, проти звичаю, наклав був уже собі на голову низький, гладкий шолом, так званий чепець, поміг молодцеві попритягати ремені нагрудника та наголінників і подав йому меч, щит та кінчастий молот до розбивання зброї ворогів. Щит був малий, круглий, але цілий критий сталевую бляхою з острим, кінчастим рогом посередині.

На стінах стрітив Андрійко Горностая, який збирався йти спати.

— А що там? — спитав його.

— Нічого великого! Тільки ляшва уже під стінами. Переплили, сучі сини, рів.

— Що ж ти на се?

— Я нічого! Що ж пораджу навпотемки?

Андрійко засміявся.

— Іди, іди спати, і хай тобі присниться Грета! — сказав нишком так, щоби не почули ратники. — Спасибі, що не пустив ляшви й за забороло.

Горностай збентежився, але не відійшов, а Андрійко велів сейчас принести кілька околотів соломи. Її запалили і скинули у кількох місцях зі забороло в долину. Солома полетіла в рів, але, заки погасла, освітила товпу поляків, яка успіла перекинути три плаваючі мости. З обох боків мостів стреміли вже палі, які не допускали, щоби поміст пересунувся вправо чи вліво або відчалив від берега.

— Запаліть бочки! — приказав Андрійко. — Лучники, сюди!

Приказ передано вмиг, і по хвилині заблимали три огоньки: один — над брамою, другий — між брамою а полудневою вежею, а третій — на північній вежі. Вони більшали, наче розцвіталися у темряві у великі червоні квітки, аж бухнули в небо полум'ям та обдали кривавим сявом стіни, рів, мости та товпу челяди, яка носила дошки, пруття, тягла драбини, бальки, очепи. Три бочки дьогтю розгорілися з палахкотінням, а вслід за сим задзвеніли тятиви, і сотки стріл стали низати повітря. Освітлення було слабке і непевне, але все-таки стріли попадали в ціль. Проймаючі зойки, прокльони, крики ранених та вмираючих залунали здовж рову, і товпа польських робітників відхлинула. Польські лучники стали відповідати, одначе їх стріли безсильно відбивалися від луцьких стін. Зовні не видно було людей на стінах, тож і годі було когось поцілити.

За кілька хвиль опустіли мости, але в шобах на березі чатували ратники й лучники, так що годі було вийти крізь ворота та понищити мости. Андрійко велів тоді осадити на довжезних жердках великі очепи і порозривати в'язки пруття та дошки на мості. Але й се не вдалося, бо будова вже засильна й заважка. Отак вовтузилися вартові до ранку, перекликаючись з поляками прокльонами та глузуванням.

— Го-го! — реготалася челядь зі шоби, коли очепа, по раз, може, десятій вирвала з моста тільки один пруттик місто цілої в'язки. — Го-го! То не сніпок на стрісі! Не твоя хамська голова вигадала, не твоя рука й розкине!

— Еге ж! — відповіли зі стіни. — Се як панське м'ясо: ухопиш за карчило, а в жмені — тільки клапоть панської шкіри. Перегнила, бач, панська сила!

- Пожди! Пожди! Випоре ще вона тобі кишки!
- Хіба своїм небіжчикам, коли з голоду здихатиме.
- Вонючі кабани!
- Коров'ячі калюхи!

І справді! Поживи ставало чимраз менше, й у польському таборі чистили та приправляли для челяди калюхи. При їх вишкрьобуванні вітер заносив гостру воню аж на стіни Луцького замку, де ратники швидко догадалися, що се значить. До своїх насмішок додавали руські ратники ще й докази, що в них голоду нема, і кидали при помочі пращ разом з камінням обглодані кістки.

Се озлобило поляків до крайности, і вони відповіли градом стріл. На се кинули ратники кілька огневих стріл, які були обвинені обсмоленим і запаленим клоччям.

- Ось ми вам посвіtimo, щоби краще ціляли! — гукали.
- Прямо в пекло! — докинули другі.

Світало. На сході зарожевіло небо, а шпилі луцьких веж заблистіли мідяними рефlekсами. В замковій каплиці задзвонили на Утреню, і все, що жило, стало навколішки. Вслід за сим надійшли з кухні парубки з гарячим борщем та величезними бохонцями хліба. Ратники, з яких кождий мав при собі власне горня, показували паруючу страву полякам та вимахували у повітрі бохонцями, застромленими на списи. Один розмахнувся і перекинув такий бохонець через рів. Вмить кинулося кількох відважніших піднімати хліб. Але що ж? Се був тільки кусень кори, зігнений у виді бохонця, а наповнений піском. Зареготалися ратники з лакомих чи тільки голодних поляків і вже навіть не стріляли на них. Сі, пізнавши свою ошибку, чимдуж тікали під ослону шіп і аж відси засипали противників грубою лайкою. Та ратники не відповідали, тільки їли сніданок, раді й веселі.

Нарівні з другими снідав і Андрійко після спільної молитви та раз у раз поглядав на сонце, яке підіймалося над овидом і золотило увесь світ. З-над ріки почулися покрики журавлів та іншої птиці, а у польським таборі залунав знічев'я ріг. Сього не бувало звичайно ранком, бо шляхта не любила, щоби її будити надто вчасно. Тому звернув Андрійко зір на табір і... нагло зірвався, так що порожній горщик покотився під забороло. Над табором стелилися ще дими огнищ, при яких варено снідання, але з-поміж синявих його полос виходили барвисті товпи ратників та лицарів пішком, без коней та без довгих одягів, у зброях або шкіряних кубраках, у шоломах та чепцях, з коротким оружжям в руках.

«Приступ!» — мелькнуло Андрійкові крізь голову, і він післав по воєводу. Юрша прийшов швидко, допинаючи на собі нашійницю. За ним ступав Горностау у повній збруї,

з павинними перами на шоломі. Воевода дав тихим голосом кілька приказів, і вмить зарюївся майдан від ратників. Одні запасні оставали біля палати і середушої брами, другі сходили майданом удолину до стін й ділилися так, як учора поділив їх був воевода.

А тим часом товпи поляків дійшли до шп і стали порядкуватися під їх ослоною. Попереду йшли найдужчі парубки з довгими драбинами, на кінцях яких були великі, сильні гаки. До кожної драбини було до двадцять носіїв. Безпосередньо за ними поступали панцирні лицарі та скартабеляти, які спромоглися були на броню, шолом та щит. На кінці йшли ратники й оружна челядь. Панцирні мужі мали вдертися на стіни замку й ослонити собою дальші ряди, які мали доконати відпертого від стін противника. Три штурмові відділи вистроїлися у подовгасті, сильно стиснені товпи. Про їх суцільність та порядок дбали уставлені по боках лицарі. З окликами та співами, при звуках труб, з прапорами на чолі підходили вони до мостів:

Та ось загуділо, загриміло, бовдур гризького диму окурив стіни, і дві великі кулі зі свистом та гуком понеслися понад головами напасників. Хвилька очидання — відтак тріск, ломіт, крик, і одна зі середуших шп завалилася під тягарем двопудової кулі. Друга попала просто між челядь середушого відділу та звалила й поторошила кількох. Проймаючі стони та зойки, крик переляку потрясли повітрям, і юрба розскочилася. Лави станули. Рівночасно почали метавки та луки свою роботу: кінчасті бальки, каміння, стріли низали повітря в усіх напрямках; труп падав густо, і здавалося зразу, що напасники не дійдуть до стін. Та ось, мов один муж, закричали воеводи: «Вперед! Вперед!» Роги загуділи знову, лицарство пігнало поперед себе носіїв із драбинами, й само поперло на мости... Приступ пішов далі.

Ось він уже під стінами. Червоні від втоми та розгарячені від бою лица носіїв підіймаються горі, а вслід за сим звільна підноситься і довжезне, зубате чудовище, підпиране здолу руками, жердками, списами, — драбина. Бризнув дощ стріл. Одна драбина впала, друга захиталася, й лише третя наближалася до вершків заборолу. Та ось понад заборолом показалися голови оборонців, які аж досі крилися за стрільницями, а вслід за сим висунулася, наче довжезна рука, у сторону драбини — очепа. Вона зачепила собою об гаки драбини і сіпнула нею з усієї сили. З бризьком та хлюпотом упала драбина у воду.

Двічі не вдалося полякам приставити драбин до заборолу при брамі, але за третім разом зачепили-таки залізні зуби за стіну. Біля першої станули незабаром друга, третя, четвер-

та й утворили широкий похилений поміст, по якому сейчас стали спинатися польські лицарі. Так само наступали поляки на північну вежу, де верховодив Горностаї, і на частину стін біля південної вежі, якою управляв Андрійко. Але успіх був неоднакий. Горностаєвим ратникам удалося повалити драбини, і то вже тоді, коли на них було повно лицарства. То Коструба поломив молотом повбивані у стіни гаки драбин, а опісля залізними вилами попідважував драбини й поскидав у воду. Повстав страшний заколот. Обтяжені збруєю, лицарі потопали, як каменюки, в болотистому рові, а дощ стріл та каміння не допускав челядь рятувати панів. Вкінці сталося таке, що у найбільшій метавці під час стрілу пукла гужева пружина. Важенний заострений бальок, який мав торошити по тім боці рову уставлені шопи, вилетів через се з нерівно меншою силою і, звинувшись у повітрі, з усім розгоном упав на міст. Пукло в'язання моста, вода вмить позабирала в'язки пруття, і міст був зірваний. Закричали в один голос поляки й, оставивши потопаючих їх власній судьбі, подалися. Тим часом стріли летіли дальше, раз у раз падали мужі, а з їх уст бухала кров.

Тоді ясно побачили всі, що їм нема рятунку, ні побіди на стінах замку, і в дикому переполосі стали тікати на той бік, скачучи через прогалину в мості.

Не так гладко пішло Андрійкові. На його крилі поляки не устремилися на вежу, відкіля о много легше було боронитися, тільки на само забороло, яке було нижче і доступніше. До верхків стіни приставлено п'ять драбин, а по них стали вилазити на стіни обложники. Поміж гербами на їх щитах та назбруйниках видко було і непольські, бо тут було чимало лицарських гостей із заходу. Тому було менше крику, а більше холодної розваги та справжньої лицарської погорди смерті і ран. То хотяй на сьому крилі, може, найбільше ворогів упало від стріл, та таки, може, найшвидше найшлися напасники око в око з оборонцями.

Андрійко знав, що в рукопашному бою не достоять його ратники вправному лицарству. Тому, не гаючись ні хвилини, гукнув на запасних з довгими списами та топорами, а сам кинувся з мечем, щитом та спущеною кратною на ворога. Між тим лицарі, наче з гарячої купелі, вискакували на забороло та з вправою воєнних людей робили собі довкола місце мечем, топором та молотом. Кількох ратників з розчерепленими головами упало зі забороло, інші мимохіть подалися, бо бачили, що їх шоломи та щити не опруться страшним ударам західних борців. З ними міг боротися тільки рівний їм силою та вправою лицар або ціла товпа ратників з довгими списами. А сеї ось під рукою не було...

Все-таки відступаючі мужики ослонювали себе щитом і гуртувалися біля Андрійка, який сміло виступив на бій з переможним ворогом. Одним метом чекана розбив перше всього шолом на голові якогось велетня з Великопольщі, що вирвався був надто вперед, а коли оторопілий і приголомшений лицар подався взад, відправив його могутнім ударом меча на той світ. Радісно гукнули ратники Андрійка, побачивши-побіду, і по трупі вбитого кинулися за Андрійком вперед. Зав'язалася січа. Градом летіли удари на щит Андрійка, але молодець, ведений дивним інстинктом воєнних людей, умів його завсіди підставити заздалегідь, так що ні один з мечів не досягнув шолома. Зате стародавній меч Юршів нагадав собі колишні часи геройської слави, а його дамасковане вістря миготіло довкола голови Андрійка, раз у раз спадало на шолом, плече або щит ворога, а тоді дзвеніло, наче удар молота об сталеву штабу. Розступилися перед напором лицарі і, ослонюючись щитами, ждали спосібної хвилі, щоби повалити дружним напором загонистого борця, а за сей час перелазили через забороло нові ратники, і перед Андрійком ставало тісно і глітно. Його ратники не відступали вже ні кроком, але гинули у нерівному бою один по другому. Він сам з невеликим гуртом здержував напір властивого лицарства, але чув, що довго йому не опреться. Берег його щита наче повикушувала собака, усю поверхню порили мечі та топори противників, і Андрійко поняв, що щит ось-ось розпадеться, а тоді він сам-один упаде під ударами многих. Та, проте, ні жаль молодого життя, ні тривога не здавили його серця. Противно: усе його єство огорнуло дике завзяття, властиве войовничим душам навіть у останню хвилю. Зуби зціпилися, лице приблігло, тільки очі горіли якимись ніби вовчими огоньками; молодець відступив крок взад і зібрався весь у собі, ладячися до скоку. Та саме в сю мить згукнувся лицарі й рвонулися за ним усі враз. Одним скоком був Андрійко між ними і всім своїм тілом ударив об залізну стіну. Кинув щит і, ухопивши меч в обі руки, закрутив ним над головою та спустив на нашійницю найближчого.

«Згину,— погадав,— та вперед дам знати про себе і воеводи, і всім! Во ім'я Отця і Сина...»

Не сподівалися лицарі нападу, тим більше, що гурток, який ослонював боки Андрійка, стаяв уже зовсім. Вони ладилися вже зійти зі стін на майдан, щоби зломити головну браму та спустити зводжений міст. Безумне геройство молодця спинило їх у першій хвилі, а в другій — положення змінилося зовсім. Кільканадцять мечів та топорів мірило в Андрійка, який останками сил увихався у хаосі, зложенім з мечів, щитів, збруй, рамен та голов, серед лому, брязку, крику

та сопіння. Але сим разом кілька ударів упало вже на збрую, яка позагиналася від них тут і там, а на тілі множилися болючі синяки. Він слаб з кожною хвилиною, аж нагло поховзнувся і впав...

Його упадок повітав голосний оклик радості між польськими ратниками, але з другої сторони відповів йому наче якийсь нелюдський рев скажених звірів. Лежачи у крові та поросі, побачив Андрійко, як найближчих лицарів відкинула наче якась нелюдська сила під забороло, а вслід за сим затупотіли на східцях, що вели на забороло, кроки оружних мужів.

«Се запасні!» — погадав собі молодець, зірвався і сів. Сівши, побачив, що довгі списи запасних зробили своє і відперли напасників аж під забороло, на якому роїлися поляки. Довкола нього не було нікого, тільки над ним сюди й туди коливалися списи дещо нижче стоячих ратників.

Вмить визнався у положенні і, збираючи всі сили, устав. Підняв над головою меч, якого ні на хвилину не випускав був з руки, і гукнув:

— Ану, хлопці! Топорами всі враз за Миколу!

Ратникам, які вважали Андрійка вбитим, наче сонце засвітило. З нечуваним захватом пустилися всі східцями вгору; на оторопілих, бо певних уже побіди польських лицарів стали градом падати непереможні удари сажневих топорів. Також копійники згуртувалися довкола вождя і, наче снопи вилами, стали скидати поляків зі забороло. З вежі летіли між тим на напасників стріли й каміння та робили між непокритими збруєю ратниками чимале знищення. По першім відділі запасних прийшов другий. Тоді останній лицар, якийсь француз з вежею та львом на щиті, переліз з поворотом забороло й ослонював відворот прочих. Але ще не зійшов до половини, коли камінь поцілів його в голову, а драбину перевернули Андрійкові запасні. Він упав у рів та вже не показався наверх.

Отак приступ був відбитий також і на полудневому крилі замку.

Найтяжчою, одначе, була боротьба на брамі, де проводив сам воєвода. Тут напір ворога був найбільший, найзавзятіший. Одні за другими вступали польські ратники на щаблі драбини і лізли витривало вгору на головне забороло вежі та на сусідню частину стіни. Сотками летіли їм настрічу стріли та олов'яні кулі, а з горішніх галерей вежі — каміння та бальки; не раз торощив бальок драбину, а всі, що були на ній, падали коміть головою у рів. Та на місце поломаної вмить притягала челядь другу, а польське лицарство, споєне вином, не бачило небезпеки, не зважало на рани та смерть,

тільки відважно дерлося на стіни та заборолу. Вкінці до двадцять драбин стояло рядком на вузькій полосі землі між ровом а стіною, а громада наступаючих зросла до трьох тисяч, у чому було до двісті самого лицарства. Рук нестало людям Юрші, щоби здрулювати всіх, кому повелося долізити до кінця драбини. Сам воевода відкинув остаточно непридатний задля близькості лук і топором торощив шоломи та щити нападаючих. Але й він пізнав швидко, що не остойтється на вежі перед напором. Чимало його ратників упало в нерівному бою, тож коли нова сила противника нахлинула на перше заборолу вежі та зі свіжими силами стала спинатися на ослизлі від крові та мізку драбини, Юрша відступив з заборолу у нутро прибраної вежі.

Перший поверх сеї вежі вискакував понад властиві ворота мурованим заборолом у виді вичілка-балкона, на який саме устремилися поляки. Сей балкон треба було тепер опорожнити. Одначе за ним була властива стіна і залізні ворота, що вели у нутро критого хідника, з якого виходили на заборолу стрільниці. Отут, у холоді тьмавого мурованого хідника, спочили борці, а поляки серед гучних окликів радості заволоділи заборолом. Трупи, повідрубвані руки, голови, обломки зруї, щитів, мечів, списів, топорів, каміння, стріли укривали долівку, а кров спливала крізь отвори у долівці, т. зв. «носи», якими звичайно виливано окріп або смолу на ворога, коли здобував саму браму. Настала передишка.

На частині стіни біля вежі ішов тим часом бій дальше завдяки помочі, яка наспіла від третьої запасної сотні. Отут змагалися зі собою на більше отвертому місці майже рівні сили. Видко було, що головний напір був звернений на вежу. Не минуло й часу, потрібного на два «Отченаші», як загримали топори та підойми польської челяди о залізні ворота критого хідника. Крізь стрільниці летіли знову стріли, але польські ратники стали вбивати у тісні віконця деревляні клини і рубали дальше. Заборолу розлетілося вмить під їх ударами, а його кусні полетіли у рів. За ними поскидали поляки і трупи і стали рубати підлогу. Вони бажали дібратися до ланцюгів, якими підтягано вгору зводжений міст, і попроривати їх. Тоді міст упав би вділ і відслонив би ворота до кріпости, так що тоді можна б було б дібратися до них топором.

Не судилося, одначе, полякам достигнути своєї ціли. На другому поверсі прибраної вежі показалися крізь ширші вікна людські голови, а вслід за сим висунувся на залізному дрючкові величезний казан. Його перекинули, і на маленьку площу вичілка хлюснуло так з півбочки кипучого дьогтю...

Завершала нелюдськими голосами ратники, лицарі та

челядь і кинулися тікати серед ненастанного зойку та скавуління попарених. Та дарма. За першим казаном показався другий, третій, десятій, але сім разом були вони наповнені тільки кип'ятком. Привітані дьогтем та водою, поляки тікали, мов зайці, бо знали, що й сей, хто з життям уйде, не уйде смерти, якщо занадто попариться. Тому за коротку хвилину опустів увесь простір перед брамою аж по міст. Тікаючих супроводжував голосний регіт оборонців. Кількагодинна завзята боротьба, грудь о грудь, падучі довкола трупи, нудка воня крові, яка обильно обмила заборолу, долівку, стіни, помазала лиця й руки, а часто заливала й очі, упоїла всіх і відбрала їм останки людських почувань. Ратник бачив тільки кров і смерть ворога, а про свою думав аж тоді, коли з його власною кров'ю тікало й життя. Усі ратники були п'яні кров'ю, як польське лицарство вином, і дика радість обхоплювала їх, коли бачили попарених ворогів.

— Вдирають, як чорти перед свяченою водою! — гукали одні.

— Або як таргани від огню! — кричали другі.

— Куди там! Се точнісінько безроги у кориті!

І справді! У їх очах не був ворог нічим більше; як безрогою, а вони самі — різниками.

Але не довго тишилися ратники Юрші побідою. В'язання мосту затріщало знову під стопами наступаючого полку. Виглянув воєвода крізь повідтикані стрільниці і задув у ріг.

— Чехи йдуть! — сказав. — Хто живе — до мене! Що з Андрійком і Горностаєм?

— Оборонилися, але Горностаєві мусить пильнувати стіни, бо поляки не покидають берега, а Андрійко сильно побитий! — відповів Грицько.

— Чи поранений? — спитав воєвода і бистро глянув у очі Грицькові.

— Ні, воєводо, тільки втомився.

— Іди приведи тут усіх його зайвих людей і пішли до Монтота.

Грицько побіг до Андрійка, а Кострубу післав до горішнього замку за підмогою. Воєвода остав сам зі своїми.

А чехи спокійно спиналися по драбинах на вичілок. Були вони усі в довгих, грубих кольчугах, з великими щитами, які держали над головами. Поверх щитів накинули ще вовлі шкіри, що покривали увесь відділ, наче дахом. Небагато лиха заподіяли їм і стріли та каміння. Всього кількох упало, прочі лізли далі.

Аж дійшли до залізних дверей критого хідника і загримали в них топорами. Даремні були зусилля Юршових ратників. Зрідка тільки вдавалося влучити декого стрілою або ра-

тищем. Раненого або вбитого відсували товариші взад, а на їх місце ставали другі. Струю дьогтю та кип'ятку привітали тільки сміхом і рубали дальше долівку і двері.

— Марне ваше, словутні панове! — гукали. — Виливайте увесь кип'яток швидко, бо як вас досягнемо, то викупаємо у ньому всіх бранців!

Занепокоївся воєвода дещо, та, проте, згуртувавши своїх ратників, ждав, аж упадуть двері вичілка. Вонигнулися чимраз більше, аж тррах! — упали, а по них з брязком та тупотом вбігли у тьмавий хідник чехи.

Будь се в отвертому полі, то, певно, не видержали би мало ще вправні ратники напору ворогів, які звикли були до постійних воєн та змагань з лицарством. У тісноті місця не було спромоги відступити, і тут, у сутіні критої галереї, почалася різня, страшна різня серед глоти, п'тьми, горячі, сопоту, харчіння та зойків. Ломіт топорів глушив оклики та стони працюючих грудей, не було часто й місця на розмах, а тоді противники боронилися самою вагою свого тіла та збруї. Посеред сеї товпи, широко розставивши ноги, стояв воєвода і відпирав усі зусилля переможного ворога заволодіти галереєю. Довкола нього швидко виріс вал трупів, який служив заборолом йому та ратникам, одначе він знав, що при усій хоробрості, відвазі та добрій волі мужиків у сій боротьбі вони не дадуть собі ради. До сього треба було воєнних людей з душею героїв, зі серцем диких звірів. І тоді пожалів, що визбувся усіх бояр зі замку...

Ні хвили, одначе, не подумав Юрша про втечу або піддачу. Не було вдачі воєнних людей у його підвласних, але була вона у нього, а з ним достоювали місця й воїни.

«Один крок взад — а з моїх героїв поробляться зайці!» — мелькнула гадка у воєводи, і він, не вагаючись ні хвили, ладився до останнього бою.

«Чи погром буде, Бог знає, але я бачити його не буду!» — рішив і зі свіжими силами ударив на напіраючих чехів.

Деяку polegшу принесли йому помічні відділи Монтовта та Андрійка, але сили руських ратників зуживалися у такому скаженому дужанні о много швидше, чим у привичних противників, і воєвода не мав ні хвильки віддиху. Його очі стала звільна заслонювати мрака смертельної втоми...

Що ратники воєводи потомлені, те бачив і Грицько, який, вернувши від Андрійка, приглядався боротьбі здалека. Він подався у саму галерею, де шалів бій, та швидко вийшов відсіля блідий і наляканий.

— Пробі! — сказав до Кострубі шепотом. — Радьмо щось, бо вони не видержать, а тоді пропаде брама і весь долішний замок.

— Ба, але як? — сплеснув у долоні Коструба.

Хвилину надумувався Грицько.

— Води вони не бояться, — міржував півголосом, — дьогтю також ні... Ага! — крикнув і вдарив себе рукою по чолі. — Коструба, давай соломи. Бігом!

Сам Грицько побіг сходами на другий поверх, де кип'ятили дьоготь на огнищі.

— Маєте дьоготь?

— Є! — відповіли слуги, які топили під казанами. — Тільки що ся собача віра понакриває себе шкурлатами, а по них спливе усе гладко.

— Се нічого! — гукнув Грицько. — Лий на вичілок! Приказ воеводи!

По хвилі показався Коструба та кілька слуг зі соломою.

Чотири казани один по другому випорожнювалися над вичілком і утворили доволі велику калюжу на прорубаній долівці. Не зробило се великого вражіння на чехів, бо тільки горяч збільшилася. Але ось вслід за дьогтем надлетіли величезні околоти горючої соломи, і вмить увесь дьоготь станув у огні...

Дармо силкувалися чехи затоптати його окутими чоботами. Смола горіла сама собою і вмить нагріла зброю та залізну обув. Серед мовчаливих і спокійних борців стали почуватися прокльони, крики, сикання, які швидко перемінилися в рев та вереск. Стіна огню перегородила усіх, що були в галереї, від прочих, що були на драбинах та мості. Вичілок опустів удруге. Кинулися тікати і сі, що були у галереї, та ніхто з них не відважився вступити у огонь, який розгорівся без перешкоди. А в сій хвилі Юршові ратники налягли на них товпою...

З другого поверху вежі лилися між тим дьоготь та смола струями у огонь, і вскорі стала огняна річка переливатися через останки заборолла й обхоплювати драбини. Тоді побачили і прочі чехи над ровом та на мості, що для їх товаришів нема вже рятунку.

І тоді спокійним кроком, відкинувши не придатні вже вовлові шкури, подались чехи назад у табір. У ту саму хвилю вивели ратники блідого і до смерти втомленого воеводу з вежі та подали йому чарку меду. Але він не прийняв її, тільки вбив свій червоний аж по ручку лицарський меч у землю і підняв очі на небо у тихій молитві. Уставши, велів завести себе до Андрійка.

Наступ був відбитий.

Зі спижевих гирл замкових гармат полетіли знову велетенські кулі, а громовий гук звівив світу, що хвиля наїзників відхлинула. Застогнали гужі в метавках, а каміння знову впало на проріджені ряди обложників по тім боці рову. У відповідь відізналися роги з Підзамча як знак до відвороту. Окервалені, поранені та попарені поляки бігом подалися назад.

Аж тепер почула замкова залога втому. Аж тепер заболіли синці, запекли рани, аж тепер озвався голод. Найсильнішою, одначе, показалася втома, і як тільки люди Монтовта прийшли заступити товаришів з долішнього замку, сі останні покотом лягли де попало спати. Одні лежали під заборолами, другі — на майдані, у критих галереях стін та веж, на східцях тощо. Грицько, який бажав під ослоною метавок і гармат понищити польські мости, мусів до сього вжити ратників Монтовта. Заосмотрившись в сокири й очеви, Грицькові люди порубали в'язання мостів та порозривали сніпки пруття та очерету. Бальки повиловлювано і занесено до замку, а пруття остало в воді рову, у якому аж води не було видко від мерців. Юрша не велів їх витягати, бо знав, що між ними є знатні поляки, за якими мусіли прийти відпоручники від ворога. Тоді гадав воевода вичистити рів за одним заходом.

Оборону замку віддав воевода Монтовтові на весь слідуєчий день, щоби відшкодувати його за се, що не допустив його до чинної участі в відбиванню польського наступу. Старий вельми зрадив, бо йому здавалося, що його вважають не зайвим, а, противно, навіть рівновартним з Юршею. Аж до вечора старий заходився біля очищування стін, миття східців з крові та мізку, прятання та числення трупів, перев'язки ран. Він велів Андрійка віднести до його кімнатки при задній фірті долішнього замку та післав йому до товариства Горностая.

Втрати залоги були чималі. Двісті ратників було вбитих головню чехами при головній брамі; поранених було вдвое стільки, то значить, що третина залоги стала неспосібною до боротьби. Одначе Монтовт не журився сим, бо бачив безліч трупів ратників, лицарів та челяди по боках рову, у воді та під заборолами. Польські втрати в убитих в п'ять-шість разів більші, а ран та ушкоджень було, певно, й удесятеро стільки.

— Не швидко забагнеться шляхті вдруге такого прочухана! — сказав голосно до Горностая, коли сей збирався до відходу на задню фірту.

Андрійко спав, а на блідому його лиці пізнать було смер-

тельну втому. Зі завистю дивився Горностай на подряпані руки та покервавлену збрую товариша.

«Колись поспитають, що я робив у Луцьку,— сказав про себе,— то відповім хіба, що мацав замкові кури!»

Він сів коло сплячого та взяв його меч і став старанно витирати його з крові, мізку, товшу та волосся, яким був обліплений аж по рукоятку. Він знав, що тільки крайнє обезсилення не дало Андрійкові зайнятися сим перед спочивом. По мечі прийшла черга на шолом, броню та щит, але тут аж ахнув Горностай. В багатьох місцях удари противників позагинали бляху нашійниці так, що тут треба було аж молотка умілого оружника. Щит був порубаний та попуканий і подобав радше на якийсь насильно від цілоти відірваний клапоть шкіри й заліза.

Горностай узяв нашійницю та шолом і поніс до старого Сави, який знався найкраще на оружницькій роботі.

Старий розглянув точно кожде ушкодження та сейчас узявся за молоток.

— Сокіл се ясний,— сказав,— сей відчиток роду Юршів! Він рубається вже тепер не гірше дядька. Бачиш ось там, на столі, нашійницю воеводи? Точнісінько рідна сестра ось тої. Щит, кажеш, порубаний?

— Мало того! Пошматований, як ганчірка, що нею баби змивають долівку! — відповів Горностай.

— Ха-ха! То вже два щити такі найшлися у Луцьку! Стояло б так труду оба сі щити післать королеві. Може б, отямився і пішов собі геть, коли б погадав, кільки-то таких щитів треба пошматовувати, заки впаде замок.

Він сейчас прийнявся за роботу, бо, мовляв, воевода старший, то може ще кілька годин витримати без бійки, а молодий — не те.

— Коби тільки на ногах устояв, сейчас пічне крутитися та пхатися чортзна-куди. Тому треба йому збруї, а то з гаку побіжить голісінький.

Горностай лишився при старому Саві, який любив розказувати про бої Юршів, їх мандрівки та подвиги. Старий приніс меду, і так пробалакали останні години дня, доки шолом та нашійниця не повернули до первісного стану.

— Не будь се медіолянська робота та не Юршівські плечі і щит, то, певно, треба було б перекувати збрую на цвяхи або підкови! А так ще може не раз понадобится.

Горностай поніс збрую Андрійкові. При брязку заліза розплющив молодець очі і вмить зірвався з ліжка.

— Пробі! — кликнув.— Я проспав увесь день!

Заточився, як п'яний, і скривився раз і другий, почухав плече та бік, аж вкінці оправився зовсім.

— Спасибі тобі, товаришу, що подбав про мене, бо я, бігме, не в силі се вчинити.

— Волів би я був возитися так з моєю зброєю, та вона наче вийшла нині від оружника — гладка, лискуча, — відповів Горностай. — Ні один удар не діткнув геройського щита. Видко, Грета наврочила мене чи що!

— Ха-ха-ха! — засміявся Андрійко і підкотив на лівій руці сорочку. — Ось гляди і не завидуй!

— І справді. Усе передрама, на якому молодець держав щит, було вкрите синіми полосами так, що не було навіть видко з-під синців білого тіла. Під деякими аж позапікалася кров. Усе те мусіло страшно боліти, та Андрійко не давав сього по собі пізнати. З подивом глядів на нього товариш.

— Воно, бачиш, конечно, нема чого побиватися за синцями, — сказав, — а я більше люблю вигоду, ніж синці. Але ось я ні кіт, ні піп, ні городський баришівник, а лицар.

— Не бійся! — потішав його Андрійко. — Ще не один синець та не одну рану лизатимеш, заки доховаєшся сина, який тебе буде міг заступити в службі.

Дальшу розмову перервав пахолок воєводи, який просив на вечерю.

При столі застали старого Монтовта і ще якогось чужого лицаря у довгому тапперті, з волоссям, зібраним у сітку. Обтислі штани були ясно-червоної краски, а золотом нашитий зелений жупан раз у раз виглядав із-під синього жупана. Був се посол короля Ягайла, Ян зі Сенна, присланий у справі перемир'я, якого потребували поляки, щоби позбирати небіжчиків та справити похорони знатнішим.

По воєводі зовсім не було пізнати, що мало не всю днину махав мечем, наче молотильник ціпом. Його рухи були свободні, тільки, може, дещо повільніші, ніж звичайно. Також Андрійко не показував втоми по собі, а Монтовт і Горностай не потребували надробляти веселістю. Після вечері підняв Юрша чарку й устав зі свого місця.

— П'ю во славу нинішньої днини, яка Божим допустом стала першою дниною взаємного порозуміння обох сторін. Аж по сьогоднішній день знали ми себе тільки з листів, посольств, митарств, каверз та брехень, і аж нині виписали наші мечі та топори правду на спині противника. І ось уже являється перемир'я. Радо вітаю його, як першу ластівку миру, і годжуся на нього. Достойний посол, пан Ян зі Сенна, занесе добру згоду королеві з бажанням, щоб він, пізнавши нас, поглядів з нами радше злагоди, чим спору, а тоді і по сей, і по той бік границі заживемо тим самим мирним побутом, як літ тому сто.

Ян зі Сенна випив чарку, обтер вуса і поклонився воєводі.

— Завтра з розсвітом передам слова вашої достоїнности його милости королеві, а поки що позвольте, що скажу кілька слів та про дещо розпитаю.

— Питай, ваша достоїнносте,— згодився воєвода,— тільки вважай, що не на кожде питання буває в часі війни відповідь.

Посол кивнув головою.

— Розумію! — сказав.— Тим краще, що й я не з приклонників короля. Наш король не має ні половини сього розуміння великодержавних справ, що Свидригайло. Він не хоче бути зависимим від нас, панів, і віддає себе і Корону на поталу дрібній шляхті, якої в нас тільки, що псів. Вони дістають від нього привілеї, свободи, надання, він насильно рівняє їх з нами, панами. Тому не дивуйтеся, достоїнні бояри, що миліший нам Свидригайло, ніж Ягайло, і хто знає, чи по Ягайлі...

— Я знаю, що ви, достоїнний пане, були завсіди прихильником нашого князя,— вмшався Монтовт,— і тому сідаємо навіть до одного стола з вами, до чого ми, з огляду на близькість вашого табору, не були обов'язані.

Посол подякував уклоном, а Юрша усміхнувся.

— Бачите, прецінь, ваша достоїнносте, що між нами є тільки двох панів — сі два молодці, се наші свояки і старшини над ратниками, а всі ратники... хлопи.

Се сказавши, кинув значущий погляд на молодців, щоби котрий із них не вирвався з яким непотрібним словом. Андрійко зрозумів і штовхнув попід стіл Горностая, який саме збирався замітити дещо до слів посла, й оба мовчали далі.

Посол усміхнувся.

— Тішить мене, що так є,— сказав він,— бо, певно, прийдемо до порозуміння. У нас, бачите, є два окремі гурти у королівській раді. Один — се шляхта та її сторонники між панами. На її чолі стоїть канцлер і Заремба. Вони бажають війни і інкорпорації Поділля і Волині, бо шляхті треба земель. Ми, то єсть я, Вінкентій Шамотульський, Кердеєвич та другі, бажано згоди і злагоди зі Свидригайлом, щоби, як давніше, користувалися князі і пани своїми волостями без ніяких інкорпорацій, воєн, спорів. Чи хлоп та боярин русин, поляк, литовець, татарин, волох чи якийсь інший біс,— се байдуже! Грунт, щоби хлоп робив панщину і давав подушне, а боярин чи шляхтич робив службу панові. Ось де наша статистика, і гадаю, що і панове є тої самої гадки. Вправді, Заремба розказує, що деякі руські вельможі піднімають народ до боротьби за відбудову окремої Руської держави, але гадаю, що се брехня. Вам треба ратників — се понятне, а що ви воліли мужиків від бояр — се також зрозуміле.

Бачити у сьому бунт руського хлопства проти польської шляхти — се гупо і погано, бо доводить до розливу крови та ось до чого!

Тут посол ударив рукою по грамоті, яку привіз зі собою від короля. Бистро глянув воевода на посла.

— Достойний пане,— спитав,— а чи король знає про сі сторонництва у раді?

— Певно, що знає, але він не в силі їх прикоротити! Се, може, потрапив би Свидригайло, але Ягайло вже ні...

— Гей! Чи знаєш ти, пане старосто, що стало б ся, якби так Свидригайло справді станув на чолі народу, а зірвав не тільки з боярами, а і з вельможами? Якби він так намість бояр узяв собі тільки сто-двісті орударів й ударив на вас сірою масою хлопства?

Ян зі Сенна оторопів і через хвилю глядів недвижно у лискучі, грізні очі Юрші.

— Тоді...— пробурмотів,— тоді... перевернувся б весь світ! Але... але до сього не дійде, бо Свидригайло — князь із князів, і він завсіди волітиме польську корону з Литвою та Руссю, чим славу Чингісхана...

Юрша понурих голову.

— Так! Він волів би її — безумовно! — признав.— І, певно, найшли б ся такі, що, рятуючи волости, надання, панщину, дали б йому її хоч би по трупі Ягайла...

— Звісно! Ближчі мені ви, воеводо, від мазурського кметя або велико- чи малопольського «сцерчалки»¹. Чому б мало бути інакше між польськими, руськими та литовськими панами?

Настала мовчанка. З острахом слухав Андрійко слів поляка, з яких догадувався, що польські магнати віддадуть радше Свидригайлові польську корону, чим допустять до постання окремішньої Руської держави. Значить, і на великого князя годі надіятися самостійникам.

— Навіщо ж ведеться війна? — спитав вкінці Монтовт, який, хоч і не все, то таки дещо розумів із усеї розмови.— Нехай король признає великого князя, поїде на Русь та Литву, а верне у Польщу на чолі панів, які волею чи неволею доведуть до послуху усе, що не хоче коритися маєстатові.

— Війну веде шляхта, а не пани-вельможі, ні князі, ні король. Може бути, ви, достойний боярине, сього не розумієте, але воно так є.

— То значить,— вмшався нагло Андрійко,— король веде війну з сими, що могли би його поперти у змаганні до власти.

¹ Скартабелята, неповноправного шляхтича.— Авт.

— Мовчи, момсику! — гукнув воєвода на братанича напівжартом. — Не твоє діло!

— Не гримайте, воєводо, на хлопця, — боронив Андрійка посол. — Сей, як кажете, момсик сказав правду! Король, оточений ворогами королівської влади, веде війну з сими, що попирають якраз самодержавність князів.

— Не забувайте, достойні, що королівська влада а самостійність князів — се також не рідні сестри! — не згодився Монтовт.

— Як знав, так звав! — відповів Юрша Монтовтові. — Все-таки ні ви, достойний, ні вельможний пан староста недооцінюєте справи народности. Не розуміє її і Свидригайло, а не хочуть розуміти король і пани. Зате добре її зрозуміли польські шляхтичі, розуміють і деякі наші, а хто знає, чи й литовське боярство і хлопство не скаже ще свого слова до речі.

Старий Сава налив грецького вина у срібні чарки, і розмова поплила другим руслом. Невдовзі посол удався на упочинок, а відходячи, відтягнув Андрійка набік і сказав:

— А ти, хлопче, коли помітив, що король оточений своїми ворогами, то уважай тепер, щоби сі вороги не запали його приятелів неприготованими, бо, бачиш, се вороги, і їх може не зобов'язувати королівський договір.

Хвильку глядів Андрійко у очі посла, але швидко порозумів, про що йде річ.

— Розумію, ваша достоїнство, — сказав півголосом. — Король підписав угоду, а шляхта зайняла Кам'янець. Тепер король заключив перемир'я, а шляхта...

— Тсс! Не все говориться, що думаємо.

— Я нічого! Я кажу тільки, що король дістане підпис і печать, а шляхта... прочухана!

² Посол зареготався і поклепав по плечі молодця.

— Голова в тебе, синку, не від паради! — сказав.

Перед сном Андрійко розказав воєводі свою розмову з послом. Юрша аж у долоні сплеснув.

— Дивно мені, що тобі, молодякові, судилося так глибоко увійти в суть найважливіших справ. Може, се добре для справи, але не знать, чи і для тебе. Скороспілість — се небезпечне, а часто й отруйне зілля. Як же ти зрозумів слова посла, кажи?

— Я гадаю, дядьку, що на моєму уділі дотепер незле вийшла справа боротьби з Польщею та що й мені краще буде жити, якщо пізнаю вчас усі основи нашого побуту, і то при жерелі подій і випадків. Мені видиться, що ні король, ні магнати не бажують упадку Свидригайла і раді з сього, що шляхта кривавиться коло Луцька. Коли ослабне зовсім, тоді

сенат возьме її за чуб, і вернуться часи необмеженої влади панів у державі, і шляхта, і хлопи підуть в службу, а король стане куклою в руках панів. Поки що треба пильнувати стін, бо шляхта задумує зраду, хоча король і сенат не бажують собі упадку Луцька. Що ж, чи добре порозумів я положення?

— Сам канцлер не виловив би його краще! — зрадив Юрша. — І бачу, що тільки на тебе можу числити при переведенні моїх намірів. Монтовт застарий, Горностаї замолодній, а мені треба молодого, тугого, витривалого чоловіка, який, одначе, мав би відвагу навіть князеві сказати в очі правду, а що важніше — вмів її як слід виложити, де і кому треба.

— Що ж ви задумуєте, дядечку? — спитав Андрійко. — Якщо я вам до чого придатний, приказуйте тільки, послухаю!

— Поки що, — сказав Юрша, — мусимо переждати, аж начнуться осінні сльоти та волинська пропасниця у польському таборі, а тоді треба буде тобі поїхати у Степань і просити великого князя йти з військом у Луцьк. Одною побідією зніщить він шляхту, а зі сенатом та королем згода не трудна. Зрозумів? Поїдеш?

— Так, дядьку, зрозумів і поїду! — відповів Андрійко. — Добраніч вам!

— З Богом, дитинко!

Усю ніч горіли огні на стінах по приказу Монтовта, який відповідав за безпеку замку, а і при польських шопах усю ніч суєтилися вартові з обави перед випадом.

На другий день від'їхав посол з грамотою Юрші, яку написав у ранішніх годинах Андрійко, а вслід за сим береги рову зароїлися від челяди, яка розшукувала мерців. Одначе, хотяй польські ратники прикликували замкових до себе на гутірку і показували здалека фляшки з вином, які заграбили в луцьких пивницях, ні один мужик не покинув стін. Вони тільки відгукувалися насмішками і пильно направляли порубані та поруйновані приступом заборолу, а Андрійко пильнував лично безпеки замку і кожної хвилі був готов дати опір навіть правильному наступові. Так минув день, другий, а третьої днини спустили поляки у рів сплав, на якому була челядь із гаками. Сими гаками мала вона перешукувати за потонувшими тілами. Увагу Андрійка звернула на себе чимала громада ратників, які, стоячи на краю рову, вигукували грімко, коли челядь видобувала з болотистого дна чорні, грязюкою обліплені, до неспізнання змінені, вонючі звертки залізива, шкір та лахів, які ще перед трьома днями звалися лицарями чи ратниками. Вкінці підплила дараба якраз проти сього місця, де стояв Андрійко. Він перехилився через заборолу, щоби розглянути краще, що саме видобули з рову да-

рабники, коли нагло зір його впав на поміст дараби, на якому складано мерців. Складався він з драбин, таких самих, як сі, що їх уже Андрійко бачив при наступі. Вмить збіг Андрійко зі заборولا і крикнув на вартовий відділ при воротах. Три сотні оружних ратників стояло там завсіди наготові, і з ними вернула молодець на стіну.

А сплав плив швидко якраз у се місце між полудневою вежею а головною брамою, напроти якого зібралася згадана товпа. Один кінець дараби причалив до внішнього берега рову, а другий — ніби ненароком діткнув внутрішнього. Мерців повиношено, за ними подалася і челядь, але дараба остала вклинена між оба береги рову, неначе міст...

В тій хвилі, наче наперегоні зі смертю, грянула уся товпа на дарабу, вмить підхопила шість драбин з її дна і підбігла до стін. Але, о диво! Залізні вила не допустили гаків до заборولا, а згори сипнулася на наступаючих така валява стріл, ратищ, каміння та колод, що товпа завернула з дороги і заховалася за шопами. Але сим разом не вдоволилася залога відпором. Засвистіли стріли, забурчало каміння, загуділи гармати, й усе, що лежало у обсягу стрілу, улягло знищенню і смерті. А зі заборولا зліз Горностай з вибраним відділом ратників і підпалив на тому боці рову польські облогові шопи. Другий се раз від початку облоги загорілися будівлі огнем, а воня диму та горючих шкір через кілька годин затроювала повітря.

Про дальше перемир'я годі було й думати, тому Юрша велів спустити воду з рову. Вона і так засмерділася була від мерців, яких все-таки ще не всіх видобуто з води, і воєвода боявся пошести. Після сеї невдачі упав дух у польському таборі, і устали всі спроби добути замок силою. Зате часто прибували послы від короля або й від Зємовіта, який заявляв себе союзником Свидригайла і прохав віддати йому замок по добрій волі, за ціну помочі проти короля. Юрца на переговори годився і ще двічі заключав перемир'я, але замку віддати не хотів.

При кінці серпня почалися дощі, сі страшні, безвпинні осінні дощі, що, падучи маленькими крапельками, перемочують сильніше й основніше, ніж літня злива, а все ество людини проймають дрожжю. Від сього дощу здригається тіло, а й душа наче засклеплюється у собі, відмежовується від других якимсь холодом, недовір'ям, непривітливостю. Сіро нависало над головами склепіння небес, вагітне дальшою негодою, дальшим безконечним дощем. Сірі занавіси, зложені з тоненьких ниточок дрібненького дощу, закривали овид, наче сказати бажали людині: «Поза нами нема нічого для тебе, кромі сірини осіннього неба. Не гляди минулого, бо воно

не вернеться, не жди будучого, бо воно сіре, як і ми!» Особливо прикро було полякам без даху над головою на луцькому пожарищі. Млава облога, величезні втрати в людях під час випаду та при наступі дратували шляхту вельми, й вона зразу нишком, а відтак все голосніше обвинувачувала короля, що він щадить волость Свидригайла. Відпоручники шляхти ходили по таборі й заохочували шляхту до прилюдного виступу. Одначе Заремба спинив її у спілці з канцлером, бо справді боявся, що король у скруті пожертвує радше побіду, чим власть, і, злучившись зі Свидригайлом та великопанською партією, візьме під ноги неслухняну шляхту. Натомість сам заговорив на королівській раді про невдоволення і радив королеві віддати провід над військом кому другому. На превелике зачудування Заремби, король без спротиву згодився, а заки канцлер міг виступити з проханням нового полководця, сам віддав провід над військом Земовітові, князеві Мазовії. З сього пізнав Заремба, що його перехитрили та що король і великі пани виреклися тим самим великодержавних замислів канцлера і шляхти. З гнучкістю, властивою статистам, став сам усією душею попірати скриті змагання короля до помиріння зі Свидригайлом, а шляхта, занепокоєна його відступством, притихла сама собою. Тим часом надоспіли з-під Володимира гармати, які швидко уставлено в критих соломою шопчинах на земних насипах. Почався обстріл, одначе наслідку не було ніякого. Кам'яні кулі розбивалися о стіни замку та замкових будівель. Усього кілька синяків мали на совісти польські пушкарі, коли окрух розбитої кулі влучував переходячого ратника. Часами поціляла куля кришу палати або зірвала вершок кінчастого даху на вежі, але сі шкоди направляли обложенці щоночі, а для наруги махали ще шапками з дахів веж на польських пушкарів.

Коли почалися дощі надобре, положення стало просто невійносиме. Одної ночі загинуло кількадесят цінних лицарських коней від непригожої паші. Вівса не було, бо увесь висипався або зігнів на полі, мужики покинули околицю, тож не було ні іншого збіжжя, ні готового сіна. Натомість ватаги, які придавлено дещо з початку облоги у Холмщині, на Волині та Поділлі й у Галичині, стали показуватися знову, наче вовки довкола здихаючого бика. Вони не пускали польських ратників, які виїздили з табору у дальші околиці глядіти для себе поживи, а паші для коней. Дехто зі шляхти мусів навіть прохати поживи та ліків, менше відпорні на недугу ратники з простолюддя вмирали десятками щоднини. Облога зближалася ід кінцеві.

Замкова зала не терпіла зате зовсім від невзгодин

облоги. Замок був просторий, припасу було доволі і для двічі так численної залоги; тепло, сито, вигідно і безпечно жилося ратникам та боярам. Ранені і потовчені приходили до себе, тільки тяжчі рани не хотіли швидко гоїтися від вогкості повітря, але сих було мало. Пропасниці не було теж, одно тільки дошкулювало замкненим серед стін мужам — скука. Вона родилася у серцях від сеї сірини, від одноманітного шороху та хлюпоту падачих крапельок дощу, від олов'яних, важких хмарок, що непроглядними товпами гнали по небо-склоні на схід. У пам'яті-уяві ратників являлися тоді низенькі курні хати лісистого Підгір'я та розмоклі смуги чорної оранини серед окутаного дошовою мрякою ялинового лісу, нагадувалися лица свояків, батьків, матерів, братів, сестер, а може, ще чийсь... І місце нудьги займала туга та її по-сестра — невдоволення з теперішности. Не довго, одначе, витали сі картини в уяві мужиків. Вслід за ними прийшли другі: панський тивун, що виганяє все село на панщину, запитий пан або одичілий серед безпросвітної самоти села панич, що у своїх відданих з якоюсь дивною злобою, для вдоволення похоти тіла рве найсвятіші зв'язки родинного життя; Заремба, боярин Микола, повстання — усе те перевивалося через уяву-пам'ять мужиків, і туга щезала знову.

Терпів від нудьги й Андрійко. Він сам, Горностаї, Грицько і Коструба поділили між себе нагляд над вартою і чергою виходили на стіну долішнього замку глядіти у польський табір. Відколи до поляків завітали голод і смерть, табір наче запав у просоння. Бували дні, що, крім голодних панських собак, ні жива душа не показувалася над ровом. Надармо питав себе Андрійко, пощо, властиво, король чапить під Луцьком, коли міг би так само добре вести переговори з Володимира або Любліна. Не міг прецінь сподіватися, що голодом примусить залогу до здачі, а тим менше, що возьме замок приступом. Юрша поясняв се стидом, але Андрійкові здавалося, що король жде на прихід великого князя, щоби з упадку злуки Литви з Польщею віднести хоч одну користь — покорити шляхту в користь королівської та княжої влади. Одного дня, пізнім вечором, якраз думав про се, закутавшись у довгу вовняну гуню на заборолі прибрамної вежі, коли ратник прибіг з вісткою, що біля задньої фірти стоїть чотирьох мужів, які прохають впустити їх у замок.

— Вони самі? — спитав.

— Самісінькі!

— А певно?

— Зовсім! Стежина там вузенька. Та сама, що нею князь Олександр...

— Ну, гаразд! Вже йду!

І Андрійко побіг на фірту. Серед вечірньої пільми стояли під фіртою чотири постати одна побіч другої.

— Хто ви? — гукнув.

— Ми з Поділля, від князя Несвизького, — була відповідь.

— Зачим?

— Добровольці!

— На біса нам добровольців! У нас власного люду доволі, а й у вас, певно, є діла немало.

— Діло є, та не тільки що тут; а тут у вас, кажуть бояри, такий сам лад, як у ордені в Пруссії, то ми й прийшли привчитися.

— А що ви за одні будете?

— Двох братів Зарубських, Судислав і Давид, та Онуфрій Курцевич з челядником. Змилуйтеся, не питайте, тільки пустіть, бо їй-Богу, поздыхаємо під воротами!

— Хвильку заждіть тільки, славетні бояри! Я не знав, що аж таких знатних гостей прислав нам Бог у замок. Ось ми вам спустимо драбину, бо фірта заложена камінням.

По хвилі чотири отікаючі водою плечисті, тугі постати станули під склепінням критого хідника на фірті. Вони були тільки в легких кольчугах та острокінчастих звичайних шоломах, з мечами та чеканами, бо іншої зброї годі було укрити при собі під час нічного переходу через польський табір. Всі були вельми потомлені, тому Андрійко післав за Грицьком, щоби він обняв за нього варту, бо він сам бажав завести приходнів до воєводи.

Коли надійшов покликаний, Андрійко завів обох братів та молодого князя Курцевича до себе, де перемоклі гості передяглися в суху одержу. Опісля приніс пахолок грітого меду з корінням, і, аж випивши по чарці, прийшли гості до себе. Молодий Курцевич — був се русявий, може, тридцятьлітній кремезний муж з величезними вусищами та гладко оголеною бородою. Судислав, двадцятип'ятьлітній молодець, подвижний та балакучий, говорив до всіх та підповідав князеві, що сказати; Давид, понурий, чорнявий парубок, ровесник Горностая, глядів на світ лискучими очима, а чоло раз у раз стягалось в брижки. Та проте й він не говорив багато. Зате Судислав не вмовкав.

— Питаєшся, товаришу, відкіля ми взялися? — говорив швидко, не запинюючись. — Зі світа, братчику, зі світа, вісточку вам принести, бідненьким затвірникам у луцькій пустельні. Ви тут нічого не знаєте, не відаєте, а там багато всіляких подій скоїлося на славу нашу та великого князя, а деякі й нам на сум, на глум, на горе! Так, так...

— Так, так! — пробубонів Курцевич, а молодий Давид зморщив брови.

— Ось ми й погадали собі: «Там, у Луцьку, остало всього двох бояр з товпою ратників, точнісінько, як у Пруссії: один або два лицарі, а кількасот кнехтів, що на даний знак ідуть, стають, стріляють, наче кукли, що їх показують скомо-рохи. Ось там лад! — погадали ми собі. — Не те, що в нас, правда, Курцевич?..»

— Правда! — обізвалося басом ехо.

— ...Тоді я кажу: ходімо до них! Але Загоровські, Бабинські, Воловичі, Семашки закричали, що ви з боярами посту-паєте, як тивун зі смердом-каланником, та що вони всі мусіли покинути Луцьк ще перед облогою, бо ви хотіли порізати їх пси та коні й насолити на поживу.

— Се неправда! — пояснив Горностай. — А тільки в нас нема паші для коней, ані місця. У мирному часі коні стоять на Підзамчі, а тут тільки п'ять-шість воеводських та служ-бових під післанців.

— Неправда? То шкода, бо ми якраз бажали побачити такий лад. «Саме тому, — кажу, — треба нам у Луцьк. Ім придасться кількох бояр, хоч би на зміну при мужицьких рат-никах». І ми пішли, а йшло нас вісьмох...

— Де ж тамтих п'ять? — спитав Андрійко, якому надо-їло дещо балакання гостя.

— Вони в лісах, тут недалеко. Вели, брате, завтра ніччю запалити на вежі огонь, то се буде для них знак, і вони при-йдуть. Над рікою є варти, але вартових човнів нема, то мож-на ніччю підплисти під саму фірту...

Андрійко зірвався.

— Дуже радо вітаємо вас, достойні бояри, у нашій кріпості, бо нам справді тяжко без помочі боярських людей. Тямте тільки, що в нас безумовний послух — конечна річ. У нас не вільно спорити, ні розпитувати, тільки треба сліпо слухати приказу. Для непослушних у нас нема місця, як нема його й для трусів. Ось і тепер, славетні бояри, нагадав я собі, що є приказ усякі вісти доносити сейчас воеводі. Тому прошу за мною!

— Як-то? Не послухаєте самі вперед вістей із Поділля та Київщини? — чудувався Судислав.

— Звісно, що ні! — відповів Горностай, беручи плащ. — Воевода має перший право до сього. Ходім!

Юрша прийняв приходнів поважно і суворо, але був радий із їх помочі. З їх приходу видко було, що вони не бояться вій-ни та військової карности, так осоружної боярам, та що вони люди відважні.

Недовго, одначе, радів Юрша. В міру сього, як балаку-чий Судислав розказував свої вістки, чоло воеводи захма-рювалося сумом та гнівом.

З початком війни став скрізь по Поділлі підійматися нарід на польських панів, а їх погана слава притягала й із Київщини чимало добровольців. Князь Федько Несвизький та кількох інших бояр стануло на чолі ватаг, і вскорі усе Східне Поділля було чисте від ляхської сарани. Одначе боярство, яке зразу залюбки забиравало маєтки польської шляхти або перевертнів зі сторонництва Кердеєвича та Бучацьких, згодом утратило охоту до боротьби, бо великий князь велів їм ждати на молдавського воеводу та татарські чамбули, які мали йому помагати в боротьбі з Ягайлом. Відпоручники князів Чарторийських, Жигимонта Кейстутовича та Гольшанського заявили нам, що великий князь не бажає собі участі хлопів у війні, а закликає тільки бояр, які обов'язані до служби, йти на рать зі своїх надань. Курцевич, Судислав, Давид та кількох других поїхали домів, а по дорозі стрітили вже тікачів з полудня. Вони розказували страшні річі про се, як гуляли по руських селах Свидригайлові союзники. «Ні даху, ні товарини, ні жінки, ні дівчини не остало від Бакоти та Брацлава по Київ!» — говорили вони. Хлопи пішли в неволю, жінки й дівчата — між молдавську таборову челядь або в татарські гареми. Після їх переходу остала Брацлавщина та Полуднева Київщина одною пустинею, а окрадений, побитий народ заривав одним голосом, заплакав на свого князя, називаючи його вовчим батьком, а старі люди згадували, що уже колись раз у давнину тікав нарід з-під власних князів під татарський присуд, бо краще мати володарем могучого ворога, чим безсильного співплемінника. Аж на Волині стрітили Зарубські бояр, вигнаних з Луцька Юршею, і рішилися йти до нього.

— Несвизький багато говорив нам про віднову держави святого Володимира, — кінчив Судислав, — і ми зрозуміли, що така держава не постане без волі-свободи народу. Ти один, воеводу, проводиш ратникам з простолюддя, ти один берешся за нього, і тому ми прийшли до тебе!

— Ая! До тебе! — повторив Курцевич і вп'ялив свої великі риб'ячі очі в темне лице Юрші.

XXIV

Пізно вніч на столі воеводи догоряли свічки у спижевих свічниках, а їх полум'я хилилося у подуві нічного леготу. На столі не видно було вже збанів та чарок, тільки всілякі більші та менші звертки пергаміну, великий срібний італійського виробу каламар, кілька тростинових пер, віск, печатку та мотузок до прив'язування печатей. При столі сидів Андрійко, а його довгі кучері спадали на жовтаву карту, над якою

похилився. Поруч сидів воєвода з сумним та суворим виразом лица і диктував письмо до великого князя, в якому вияснював причини, задля яких покинули бояри замок. Швидко бігала вправна рука хлопця по пергаміні, ставлячи один під другим рівненські рядки. На готовому листі поклав воєвода підпис і привісив печать.

— Отак! — сказав. — З оповідань Судислава та Давида виходить, що бояри обвинувачують мене перед усім світом, немов-то я прогнав їх відсіля. Невелике се нещастя, бо облога скінчиться відступленням поляків, а якщо наспіє великий князь із яким-небудь військом, то навіть розбиттям усеї оружної сили короля. Та річ у сьому, щоби великий князь бачив наглядно, як підпирає його змагання мужицький ратник під проводом простого боярина. Сей мужик не бажає від нього за се нічого, поза личною свободою, яку давало йому руське право. Ти розкажеш великому князеві про облогу і докажеш йому, що примхуваті бояри та великоможні князі та вельможі добрі лишень тоді, коли великокняжа власть спирається на свобідному оружному мужикові. Бо мужик слухає великого князя безумовно, не розпитує, «чому» і «навіщо», а йде сміло за провідником, хоч би й на смерть. У ньому є велетенська, невичерпана сила, якій не опреться ніхто й ніколи а яка не дасться повалити нікому.

Андрійко підняв голову.

— Я розумію вас, дядечку, доволі добре, — відповів. — Я молодий, молодший від вас і чую се дуже добре, що наш старий лад не відновить держави святого Володимира. Зама-ла сила в князях та боярстві, завелика — в народі. В Італії, Швейцарії, як розказують очевидці та послухи, увесь нарід гуртується під руководством панів та князів; у нас намість люду є тільки ратники і челядь. Їх сили вистануть на се, щоби загирити усе, що ще осталося з золотої давнини, але нема сили збудувати щось нове. Якщо великий князь не опре своїх змагань на народі, пропаде окремішність, самостійність та свобода нашої землі та віри!

— Іменно се бажав я від тебе, хлопче, почути. Дав би Всевишній, щоби великий князь зволив приклонити ухо до твоїх слів, боюся, одначе, що так не буде.

Андрійко бистро глянув у сумні очі воєводи.

— Боюся і я! — відповів. — Але я вірю ще у ласку Божу над нами, нашим народом та над князем.

— Блаженні віруючі! Віруй, кільки хочеш, але на сій вірі не будуй нічого...

Андрійко затиснув зуби. Він розумів, що бажає сказати воєвода, але не було ще в нього холодної крові та досвіду, якого не заступить ніяка поука. Гадки й побоювання, які

висказував Юрша, бурили одним ударом увесь світ, подвигнений уявою молодця, заперечували його зміст, відбирали йому ціль есткування. Він не розумів, як можна не бачити очевидної правди, не знав, що в старшому віці міряться правда та лож рахунком, а не почуваннями. А де не годиться рахунок, там не раз стане очевидністю ложжю, а лож — очевидністю, а інакше думають тільки діти і праведники...

— Блаженні віруючі! — повторив Юрша по хвилі.— У сьому-то й біда, що великий князь не дасть себе піввати у незвісний собі світ, та ще й тобі. Він прецінь володар, а як такий не має ні друзів, ні ворогів, тільки рахунки...

У лісах над Стиром обізався пугач. Протяжно, сумно відбивався звук шораз то тихшим відгономом і замовк.

— Ранок недалеко! — сказав Юрша, встаючи.— Іди спати, сину, виспись гаразд, а завтра вечером — з Богом у дорогу!

Довго молився Андрійко у своїй келії над фіртою та довго не міг заснути опісля. Перед його очима пересувалися картини з останнього року, але кожда з них кінчилася якоюсь сумною, прикрою подією. У кожній вказувало щось на безнадійність піднятих змагань, і скрізь ставали на перешкоді сповненню мрій молодця люди, від яких він міг сподіватися радше піддержки, чим ворожнечі: Свидригайло, литовець Ягайло, волинське, подільське та галицьке боярство — усі то були наче вчорашні люди... Невже ж ніхто не бачить сеї нової сили, у яку вірять Юрші, Несвизькі, Рогатинські, Носи? Усе меркне, темніє, розпадається. Невже ж нам не удасться визвати розсвіту нової доби, нам, які віримо у ясну будуччину народу? А як таки судилося, то чи особа великого князя є невідлучна від сеї будуччини?..

Ясно було вже надворі, коли сон склеїв очі молодця. Він проспав день аж до полудня, відтак помагав Горностаєві опроваджувати трьох прибувших по замку та приучувати їх до служби на стінах. Вправді табір ворогів лежав, як і давніше, на Підзамчі, але над ровом не видно було ні живого духа. Тільки вороння налітало хмарами, щоби поживитися стервом панських собак, які тікали від голоду у таборі та гинули не раз від стріл зі замку. Юрша велів, бач, стріляти на кожного чоловіка чи звіра, які підходили до рову, а ратники слухали радо, кажучи:

— Собачий лях, чи ляцька собака — се одно!

Бояри вельми чудувалися, коли побачили лад та точність у службі. Нікому з ратників і на гадку не приходило питатися про що-небудь. Раз видані прикази оствали в силі аж до відклику, а нарочком іменовані десятники та сотники пильнували їх-виповнення без ніякого нагляду. Тільки деколи по-

явився Горностай, Грицько або Андрійко з запитанням:

— Хто на черзі?

Вміть появлявся черговий сотник.

— Варти при заставах змінені? — питали його. — Бо-рошно змелене? Смола на нічні огні занесена на вежу? — А на всі питання почувалася невідмінно відповідь: «Так, боярине!»

Днина була мрячна, непривітна. Сіре небо нависло над землею олов'яними хмарюками, а хвилями попадавав дріб-несенький дощик. Було, одначе, тепло, бо по холодних днях серпня заповідався теплий вересень.

Вечором, коли похолоділо повітря, з ріки та прибережних мочарів піднялися густі опари і закрили собою табір, ліси та ріку. Вартові на стінах бачили тільки на кілька кроків перед собою. Воєвода велів Грицькові подвоїти варти та вислати на той бік рову стежі, чи під ослоною мряки не збираються поляки, а Андрійка велів покликати до себе. Молодець знав, що се значить, і пішов у палату.

Воєвода прийняв його, наче рідного сина, поцілував у голу та сказав на прощання:

— Хай проведе тебе Свята Пречиста та чудотворець Мир-Лікійських, Святий отець Николай! Хай Божа Премудрість наустить тебе, синочку, на путь благоразумія! Іди в Степань та перекажи великому князеві все, що знаєш, тільки, на мій Біг, говори обережно і міркуйся в словах! Бо Свидригайло швидкий та загонистий чоловік, а глуздів у нього небагато. Зате в нього чимало підступности та підзорливости, але є й велика благородність у сповнюванні раз даного слова чи приречення. Се благородство ріжнить його від прочих Ольгердовичів та Кейстutowичів і удержує при ньому наших людей. Тому старайся спонукати його до походу на Луцьк. Як тобі се вдасться, то поволі втягнемо його між себе, а тоді, може, й позискаємо для справи окремішности та самостійности нашого народу. Якщо не вдасться, то їдь у Руду або в Юршівку, а я тебе в своєму часі покличу, коли буде треба. А не забудь узяти зі собою лука та меча. Збрую остав тут, гроші також. А тепер бувай здоров, синочку, до побачення в чистому полі при сурмах під прапором свобідної Руси та її князя. З Богом!

Викрастися з Луцька було неважко. Андрійко знав, що польське лицарство, яке не вміло допильнувати власного табору, певно, не сторожить на стежках та на ріці. Мужичькі варти вміли би се вчинити, лицарські — ні. Все-таки не міг він іти просто через табір, тільки мусів укриватися у прибережному очереті та верболозах. На жаль, і одно, і друге вирубали поляки під час облоги на криші до колиб, на пашу

для коней, на пруття до плаваючих мостів. У перших днях облоги можна було перейти попри польський табір і цілим військом, але тепер було се немислиме. Андрійко мусів перекрадатися повз берег або брести водою.

Він спустився по мотузї тою самою дорогою, якою вчора прибули гості з Поділля, й умить найшовся у підніжжя високого берега Стиру над самою водою. Тільки легкий шум та тихе хлюпання зраджували, що він над рікою, і то підбувшою наслідком дощів, бо у звичайний час Стир не шумів, ні спішився. Густа мряка закривала від його очей замкові стіни, як і той бік ріки. Тут прийшло йому на гадку, що десь при березі повинен знаходитися човен, яким приїхали гості. На нещастя, було дуже темно, а ходити понад самий берег не дуже безпечно, тому залишив глядіти човна, тільки пішов скорою ходою повз берег. Зразу раз у раз чорніли по лівій стороні корчі лозини та вільхові гушавини, відтак не стало й їх, а привикле до темряви око розрізнявало тільки лінію, у якій вода ріки стикалася зі стрімким берегом. Тому, що підбувша вода заливала всі нижчі части склону, тяжко було ступати по узбіччі, й уся увага молодця збиралася у змаганні заховати рівновагу. Нагло нога його ступила в порожню. Він замахав руками в повітря, як потопуючий, та усім тілом кинувся взад. Завдяки повільному ступанню розгін його ходи був малий, і йому вдалося сісти в грязюку над якимсь темним ровом, що перетинав стежку півперек. «Що се було?» — хвильку подумав Андрійко, аж догадався, що се підземний відплив замкового рову саме у цьому місці вливається в ріку.

Біда! Як тут перебрести рівчак, у якому, певно, болото на лікоть або й більше?.. Як можна було, йдучи, не взяти зі собою хоч би весла або дрючка?.. Ба, але дрючок чи весло страшно ненаручні, як оленеві роги у пралісі... Що ж! Чоботи в нього високі, води в рівчаку нема, треба скакати! Устав, відступив, розігнався... раз.... два... три... скочив... і з ломотом та брязком гепнувся усім тілом у грязюку. Його чоботи зачепили о щось тверде, шапка злетіла з голови, а руки аж по лікті пірнули в мастку грязюку. Боже! Що се таке? Витяг руку з болота а, спираючись на одній, простяг другу за сим твердим предметом, який довів його до упадку. І тут мало не закричав з радости. Намацав беріг човна, яким гості приїхали до замку та заховали у рівчаку.

Не зважаючи ні на що, викарабкався з болота й одним махом посунув човен по рідкому болоті до ріки. Коли почув, що зад човна спочив на воді, сам ускочив туди й, утомлений, сів на задню лавочку. Тягар його тіла підважив заритий у болото ніс човна, він сплив, й у сю мить підхопила його течія.

У човні не було ні весла, ні жердки, і молодець пізнав швидко, що зробив не найкращу заміну, всідаючи в човен. Вода крутила ним, як тріскою. Раз повертала його кормою, раз чердаком проти течії, але найгірше було, коли човен станув півперек і починав по бурхливих хвилях скаженого гопака. При першій прибережній колоді або міліні мусів човен перевернутися або набрати води й потонути...

Найгірше було се, що течія віддалилася від берега й вилася човен на середину ріки, так що не видно було ні одного, ні другого берега, а швидкість більшала раз у раз. Пізнати було се по повітрі, яке зі щораз то більшою силою вдарило об лице плавця. Андрійко зрозумів нарешті, що йому грозить погуба або опізнення, і тому, видобувши ніж, став виломлювати з човна середу лавочку, яка була найдовша. По кількох даремних зусиллях опинився в посіданні дошки, якою від біди міг покерувати човном. Хилитання устало, як тільки човен звернувся чердаком наперед, але зате збільшилася швидкість. Стрілою мчався човен крізь мряку, а Андрійко радів, що під її покровом переїде повз табір без перешкоди. Дорога у Степань стояла отвором перед ним, і сейчас почала працювати його уява та укладати хід майбутньої розмови зі Свидригайлом.

Година за годиною минала, а човен плив усе дальше й дальше. Десь над ранок зійшов місяць, і хочай не видно його було з-поза хмар, та все-таки мряка побіліла, а серед неї, наче привиди, показувалися ліси то по сей, то по той бік русла. Зі сходу потягав холодний ранішній вітрець, який кріпшав звільна, а під його напором переливалися бовдурі мряки, наче клуби диму. Промоклий та втомлений, Андрійко став відчувати холод та голод, тому посягнув до сумки з харчами, яка висіла йому через плече.

Одначе, на превелике зачудування, на плечі не висіло нічого, крім малого клаптика насильно відіраного полотна. Видко, при переправі через рівчак або при всіданні в човен сумка обірвалася й упала в воду. Андрійко злякався, бо в виду сього мусів покидати човен та глядіти поживи в якомусь селі, і то не над рікою, тільки дальше, в лісах, бо всі оселі над рікою були спалені та пограблені поляками.

З тугою та нетерплячкою ждав Андрійко розсвіту й укінці діждався його. Тоді став поволі керувати човном до правого берега і причалив якраз напроти якогось опустілого села, що стояло над рікою. Він прив'язав човен до верби, а сам пішов у село, де надіявся роздобути сухих дров на огонь та якої поживи. Прикре вражіння робило безлюдне, пусте село. Повідчиняні двері хат, поломані плоті та погоріла хата над самою рікою свідчили про се, що ворог таки

справді був тут і господарював по-своєму. У хатах остала тільки поломана й понівечена утвар, подерті вовняні ліжники, потовчена посуда тощо; на гноєвищах тут і там гнила шкіра корови, теляти або голова безроги. Видко, ворог найшов ще дещо в селі та на місці із сим справився. Зате в городах найшов Андрійко часник, редьку, петрушку, цибулю та намикав доволі ярини, з якої загадав зварити юшку. Нишпорив також по хатах за хлібом та сіллю, одначе не найшов.

Вкінці побачив на невеличкому підвищенні поземелля церквицю та боярське дворище. У церкві було повно кінського та людського гною, видко, польські ратники нароком зробили з неї хлів. На церковній ограді висів на мотузі старенький піп з білою бородою, але лиця не було видко в нього, бо його склювало вороння. Невиносимий сопух наповняв повітря, але, видко, недавно гостювали тут грабіжчики, бо члени ще держалися, а тіло не відпадало ще від костей. Впрочім, не стрітив Андрійко ні одного трупа в селі, і було очевидне, що мужики задалегідь покинули оселі, а остав тільки при церкві старенький піп...

Перехрестився молодець, увійшовши в опоганену, збезчещену церкву, бо осоромлена святість видалася йому чомусь-то подвійно святою. Він укляк і став півголосом відмовляти молитву.

— Молитвами святих Отець наших, Господи, Ісусе Христе, Боже наш, помилуй нас!

— Помилуй нас! — повторив хтось рядом, наче відгомін, а вслід за сим почулося тихе хлипання. Вмить зірвався молодець з колін і оглянувся. З кута притвору дивилось на нього двоє очей, великих, горючих недугою чи божевіллям, діточих очей.

— Хто ти? — спитав, підходячи.

З кута вилізло, може, десятилітнє дівча, нечувано брудне, розхристане, просто страшне.

— Я... Хто я?.. Не знаю, нічого не знаю! — заговорило швидко.— Але ти... хто ти будеш? Правда, що ти не лях?..

І дитина станула на порозі, готова кожної хвили тікати.

— Ні, дитинко, я свій! — відповів Андрійко.

— Я так і гадала, бо ти клякав, як колись і я, і люди... і дідо... Та людей нема, мене нема, тільки дідо осталися...

— Дідо? Де ж вони?

Дівчатко підняло руки горі, а померклі очі засвітили знову дивним огнем.

— Дідо? Дідо тут!.. Гойдається...

Сплеснула руками і зареготалася, що Андрійкові аж мороз пішов по шкірі. Він порозумів усе. Се дівча було онукою попа...

— Ходи, дитинко, за мною, будемо варити їсти! — сказав.

— Ходім! Ходім! — прошептала дитина і нагло здригнулася усім тілом.

— Я боюся... бою... тут не раз ніччю приходили воїни... ляхи... з рогами на голові, з огнем у роті... ух! я боюся... вони гойдають діда на ограді... ходи!

Узявши оберемок ярини, пішов Андрійко з дитиною, яка повела його просто у боярське дворище, у стайню. Тут найшов молодець, на превелике диво, під берлогом пастуха, в старій солом'яній кошолі чимало житніх сухарів. Яким чудом заціліли вони від очей голодних наїзників, Бог знає! Молодець полунав двері, розвів огонь та зварив похідну юшку з сухарями у старім горщику, який найшов у жолобі. Жадно накинулася дитина на теплу страву, якої не бачила від двох неділь, а відтак заснула на мерві берлога. Тим часом сонце зійшло, розігнало мряку і вперше від кількох днів виглянуло на світ. На Андрійкові висохла одіж, а тепло огню та страва розслаблювали його тіло та клеїли очі до сну. Якийсь час опирався спокуюсі, та вкінці перемергла втома. Заснув.

Далекий тупіт кількох коней збудив його. Прожогом кинувся, протираючи заспані очі, до дверей.

Що се? Ще рано?.. Ба, ні! Червоне зарево заливало обійстя дворища. Се вечір! Він проспав увесь день.

Тим часом тупіт наближався, й Андрійко погадав собі, що се можуть бути вороги. Відвернувся за дитиною і... сқам'янів на місці. На гнилій мерві лежало її маленьке висохле тільце з худими кістлявими ручками, піднятими вгору, та відкритими очима. Воно було мертве. На личку застигла усмішка якоїсь тихої, неземної радості. Неначе останнім поглядом мертвіючих очей побачила дитинка щастя, якого не бачила в житті: може, Ангела-хранителя, а може... маму...

— Що се таке? — питав себе Андрійко, мов непритомний. — За віщо ж се?

Обухом вдарило в нього страшне, нечуване горе дитини. Мов т'яний, вийшов зі стайні, незважаючи на се, що тупіт замовк, а на обійстю два голоси говорили зі собою.

— То тут! — казав один.

— Еге ж, тут недалеко їх біжниця! — відповів другий.

— Ха-ха-ха! Хіба стайня та хлів!

Зареготалися.

— А там, далебі, ще висить піп, що повісили.

— То й краще! Буде кому поблагословити нас на рать.

— Коби лише решта вчас приїхала, а то вернуть люди... Га! А се хто?

Побачили Андрійка, який повільно зближався до них.

— Хто ти? — спитали в один голос.

— Кажіть радше, хто ви? — відповів Андрійко, а його уста дрожали.— То ви повісили попа?

— Ага! Се один із них! — догадався вмить один з приїжджих.— Ану-ко, Войтек, бий!

Підняв обух, який держав у руці. Але швидше, чим оком кліпнути, свиснуло вістря Юршівського меча, і без стону повалився парубок на землю. Другий побіг до коня, але, як тигр, що скаженіє, втративши молоді, кинувся за ним Андрійко і з усієї сили хляснув його мечем через ухо. Кілька судорожних рухів кінчини, струя крові, щось наче кректання п'яної людини — і не стало обох приходнів. Були се, видно, пахолки або і служебні неповноправні шляхтичі, що украли прегарного лицарського коня зі зброєю, сідлом та всілякими достатками якогось пана, а тепер, змовившись ще з другими, вибиралися грабити по Волині. З їх бесіди догадався Андрійко, що вони тут не вперше та що сей малий труп на берлозі — се жниво божевілля та смерти, яке посіяли вони.

Довгу хвилю стояв Андрійко над обома ляхами, і звільна втихала хуртовина почувань у його нутрі.

Обтер меч, а відтак, найшовши заступ, при останніх блисках заходячого сонця став біля церковних дверей копати маленький діточий гробик...

Другої днини обшукав бесаги їздців і найшов у них се, чого йому не доставало, то єсть поживу. Тому, не гаючись, сів на лицарського коня, два другі узяв для зміни на аркан і поїхав уже простою дорогою у Степань. Іхав день і ніч, причім, одначе, найбільше піклувався лицарським жеребцем, заїздив до боярських дворищ, де підмінював потомлені запасні коні на нові. Письмо Юрші до великого князя дало йому право й основу ставляти жадання, і ніхто не противився їм. Напроти! Всі вітали його, як героя, тим більше, що бачили на дев'ятнадцятьлітньому молодцеві лицарський пояс. Бояри подивлялися також лицарську зброю, яку Андрійко вважав воєнною добичею. Вона була, як на те, варта чималу суму і додавала поваги молодому та поважному висланцеві воеводи.

Шостої днини станув перед великим князем, який прийняв його весело й ласкаво. Невеселий, одначе, був настроїй Андрійка при вході у кімнату великого князя. Степань роїлася, щоправда, від людей, але між ними було більше служби, жінок та скоморохів, ніж оружних людей. Особливо мало було литовських ратників, а з руських тільки Чарторийські привели до кількасот коней. Боярство приїздило, щоправда, раз у раз, але й раз у раз роз'їздилися сі, яким надоїло сидіти у холоді та вогкості під шатрами. Інші князі посилали

намість себе та своїх ратників листи та післанців, які торгувалися за надання, почеси та гроші. Поминувши прибічників та князів Чарторийських, війська у Свидригайла не було. При ньому був князь Семен Гольшанський, який сейчас пізнав молодого Юршу.

— А ось наше Юршівське вірля! — привітав молодця. — Здоров, лицарю!

— Бажаю всього добра та благословенства Божого на його великокняжу милість, а й вам, милостивий князю, приношу належний поклін від воеводи і себе! — сказав Андрійко, передаючи лист великому князеві.

— Славно, молодче! — гукав Свидригайло. — Ось сідай, напийся, а я прочитаю письмо. Се ти його писав, правда?

— Я, ваша милість!

— Ну, як так, то напийся, а там і прочитаєш сам!

Андрійко насилу проковтнув напиток, а відтак прочитав написане. Хвильку мовчали оба князі, аж Свидригайло вдарив кулаком об стіл.

— Диви, диви! — гукнув він. — Я гадав, що Юрша помочі просить, а він сам задумав доїхати кінця ляхам! Се добре, що? Ха-ха-ха! Що ж ти на те, Семене? — спитав.

— Гадка добра і влучна! — відповів запитаний. — Якщо се правда, що ляхи голодні та недужі, а коні гинуть ночами, то справді можна би їх назавсіди примістити під Луцьком.

— Се правда, милостивий князю! — вмшався Андрійко. — Тому саме мене вислав воевода, бо я зумію перевести великокняже військо хоч би й під кімнату короля...

— Військо, військо, та де воно є? — розлютився нагло Свидригайло. — Острозький торгується, наче Анзельмус за реліквії, Монтовта нема, Жигимонт ніби жде приказів, а то чортзна-якої мари сидить у Овручі. Певно, знову якусь дівку запопав. Ігі! В мене молода жінка, а й то остала в Ошм'яні, а я тут. Війна більше ялася мужеві, ніж баба. Та ось у мене через таких бабіїв нема війська. Коби я так спустився на своїх велебних бояр та князів, чорта з два зібрав би на рать, не військо. Ігі, ігі, ще раз ігі! Хіба скоморохів поведу, чи як? Тьфу!.. На щастя, і молдавські воеводичі, і татари, і орден за мною...

Тут замовк, бо помітив, що говорить забагато. Попив вина і звернувся до Андрійка.

— Ти сам бачив, хлопче, що в мене війська нема, але я другим способом зумію наклонити поляків відступити від облоги. А заки вони удруге зберуться на рать, то з трьох боків нападуть на них вороги... Поляки стануть проганяти татар, молдаван, німців, а ми за сей час позбираємося і викинемо їх і з Волині, і з Холмщини, і з Поділля, відберемо

усі наші волости: Львів, Перемишль, а навіть Ряшів. Але поки що годі...

Глумливий усміх блукав по устах князя Семена. Замітив се Андрійко, і, не знав чому, видалося йому, що Гольшанський глумиться з нього: «Бачиш, мовляв, я знаю, що ти гадаєш, та, проте, не ти, а я держу душу князя у моїй жмені!»

— Милостивий князю! — заговорив нагло, почервонівши, мов грань.— Позволь і мені сказати слово!

— Ну?

— У нас у замку всього чотирьох бояр, а дві тисячі мужиків...

— Я ж посилав вам бояр,— перервав князь,— але вони, як пише Юрша, не хотіли повинуватися і пішли собі. Вони так само неслухняні, як тут.

— Саме про се я й говорю, ваша милість! — відповів Андрійко.— Наші мужики слухають без спротиву і несуть воєнну службу нарівні з боярством або й ще краще...

— За се поселю їх у Київщині на боярських службах! — заявив великодушно Свидригайло.— А ти розкажи мені дещо про облогу!

Андрійко поклонився і став розказувати, що бачив і пережив, а вкінці спитав:

— Чому ж, ваша милість, не звелите зібрати у великих землях своєї могутчої держави так з двадцять тисяч таких ратників? Татари, молдавани, поляки нищать села й хутори, а так ратники одним махом викинули б ляхів під Краків, а ні татарва, ні молдавани не ссали б нашої крові...

— Пусте балакання! — вмшався князь Семен.— Тут були вже такі, що бажали підняти на ляхів увесь народ, та опісля вони перш усього звернулися б на нас, природжених своїх панів, і не князувати нам тоді на землі наших батьків! Вельми мудро вчинив його милість великий князь, що заборонив смердам хапати за зброю. Боярин Юрша...

— Я за себе говорю, не за воеводу! — застерігся Андрійко.

Князь Семен усміхнувся солодко.

— Ах, як так, то й мені не дивно, що по твоїй головці ходять усілякі лицарські замисли, як ось у блажейної пам'яті боярина Миколи з Рудників. Гарні се замисли, висока ціль. Свобода всіх людей — се евангельська мрія, так що ж! Ні небіжчик, ні ти, хоробрий молодче, не знаєте світу з його поганню, злобою, ложжю. Вчорашні приятелі стають нагло ворогами і мечем, яким під твоїм проводом вибороли вчора перемогу над ворогом, нині відрубають голову тобі. Невдячна є песя хамська кров. Тям се і не зводи благородної та лицарської душі великого князя ложними картинами неєствующої величі!

«Се чорт боронить ангелам приступу до душі!» — погадав Андрійко і ледве по хвилі здобувся на відповідь.

— Не я зводжу його величність, великого князя Литви й Руси! — відповів позірно спокійним голосом. — Не я! Не зводжу його, бо він на те зарозумний, і сам знає, що в'яже нас усіх до його особи. Не любов, ні вірність, а жадоба значіння, впливу, землі, гроша...

Навіть вироблений статист, як князь Семен, повстав з лави, а на чолі Свидригайла стала набігати жила гніву.

— ...Вам треба, щоби він зависів від вас, і тільки від нас, так як Янові зі Сенна та Вінкентієві Шамотульському хочеться взяти в магнатські руки Ягайла а здавити боярство та люд. Але й моя молодеча голова зрозуміла, що князі — се неначе весняні криги на воді, що ніби вкривають воду, а перейти по них годі! Бо вони раз туди, раз сюди, куди їх поверне княжа гордість чи користолюбивість. Тільки народ, простий народ дає опору великому князеві!..

— То ти волів би, хлопче, щоби великий князь зависів від хлопа, чим від рівного йому степенем князя? — спитав глумливо Гольшанський, удаючи, наче все те його вельми бавить.

Але ось Свидригайло простяг руку.

— Розумієш, хлопче, статистику, се правда, але забуваєш про одно, а не знаєш другого...

Устав з крісла.

— Забуваєш, що небіжчик боярин Микола дістав від мене заборону бунтувати хлопство. Невже ж ти гадаєш, що я нині зроблю те, чого не бажав зробити вчора? А не знаєш про се, що між королем а мною станув уже мировий договір?..

Андрійкові потемніло в очах.

— Що за злодій наустив вашу великокняжу милість на таке безглуздя? — закричав не своїм голосом Андрійко.

А Свидригайло посинів. Здавалося, що дрожача від гніву рука вхопить важкий срібний збанок з вином і розчерепить голову молодця. Але по хвилі тяжкої, душної мовчанки князь сів ізнову.

— Я тобі був винен життя, хлопче, — сказав, — тепер ось я розплатився з тобою, а той сам чоловік є нам свідком. Віднині ти мій боярин, а я твій князь!.. Тям се! Тям се і не забувай! Ти питав мене передше, і я відповів тобі, бо ти був мій друг. Тепер ти обидив мене, я прощаю тобі, але кажу тобі і приказую: іди геть від мене! Не ти моїм суддею!

— Князю! Батьку! — благав крізь сльози навколішках Андрійко.

— Проч! — гукнув Свидригайло.

Прохогом кинувся молодець до дверей, скочив на коня і за хвилину шез у пралісі дорогою, яка вела в Овруцьке.

Проч! Коротке, маленьке слівце кинув йому великий князь, наче копнув ногою собаку, який лизався та скавулів біля його колін. Проч!.. Страшна сила у цьому слові! Вона прогнала його з близьости володаря, вона нагородила його за вірну службу народові, вона й розтяла усі вузли, які в'язали народ, князя і його. Наче хто продер занавісу, яка закривала собою святу ікону, і показалося, що се тільки олійною краскою помазана дошка...

Наче привиди, мелькали по боках дороги велетенські дерева. Ошалілий від болю кинь, поклавши по собі уха, рвав щосили вперед, витягнувшись, як струна. Давно злетіла шапка з голови Андрійка і повисла на мотузку, а вітер звівав ясні кучері з розпаленого чола. Зуби молодця стискалися, наче від болю, а в його голові шаліла буря.

«Злодій, злодій! — кричало щось у глибині. — Зрадник, поганець! Хай кров та сльози замучених тисяч упадуть прокльоном на тебе, на твій рід до десятого коліна! Хай поб'є свята земля твою прокляту голову, щоб ти до суду-віку не найшов миру ні на цьому, ні на тому світі... Хай твої кости на вічні віки валяються по землі, як кости Каїна!.. Згинув батько, згинув у страшних муках боярин Микола, тільки крові, святої, рідної крові оросило сірі стіни Луцька та сю, вже тільки разів перепоєну ріками крові Галицьку землю, і навіщо? На се, щоби проміняти сю освячену землю, сей многострадальний народ за згоду і злагоду з найтяжчим ворогом саме тої землі й саме сього народу! Горе! Мова не найде слова на се, груди не найде віддиху се слово висказати. Темніє в очах від дикої злоти, люті, скажености...»

— Стій! Чому я його не вбив? — крикнув голосно Андрійко і спинив коня. — Побивав я ляхів, перевертнів, чужинців, заливав кров'ю опришків-наїзників на волинські та подільські села, не боявся ні смерти, ні ран, ні жорстокостей... Чому я його не вбив?

Темніло. Криваве зарево заливало овид горою, а сподом стелилися синяві тіни. Мрячні опари підіймалися з вогкого лісу й обсновували його великанів, наче серпанком. Праліс укладався до сну. Кинь Андрійка важко стогнав від дикої їзди по вибоях та піщаних або болотистих стежках. Він оглядався раз у раз на їздця, який між тим несвідомо найшов рукою шапку та наложив її на голову, але сам сидів недвижно в сідлі і глядів на кривавим заревом залитий шлях та на сірі тіни.

«Чому я його не вбив? — питав себе Андрійко. — Гей, пімстив би я одним ударом усе лихо, всю погань, зраду,

смерть тисяч, сльози мільонів, а все те одним ударом, одною маленькою струєю густої, чорної крові пняка... Так! Не треба було розпинатися за ним, коли отруя Заремби мала усунути цього шкідника із світу. Не треба було обвинувачувати дяхів! Вони краще б послужили́ були справі руського народу одною чаркою смертельника, чим він усім життям. Його життя! Змарноване, нещасне життя! Навіщо вирікався він усього, що надило його товаришів, навіщо тинявся по світу, збирав синці та рани, мордував людей? Для слави й наживи пняка, а ще до цього й ворога, ворога народу, за яким побивався він, якому віддав усю будуччину, усі цвіти молодости. Він не старий ще, молодець, мало не дитина, та душа його затроєна незвірою, злістю, жадобою мести, мов отруєницею. Цвіт його молодости — се цвіт, який росте на гробі, на багні, на стервищі. Він виріс із гнилі-погані, а його овочі — трійло».

«Гей, чи добре се для тебе, сину, що так глибоко увійшов ти в суть великодержавних затій нашого часу?» — сумнівався дядько, і сумнів сей оправданий. Лож, самолюбство, злоба вбили його душу, подерли, розірвали на ганчірки його довір'я до Бога, світу, людей та віру у власні сили, вчинили неподатливим на чар любовних мрій та почувань, бо навчили і поза красою та любим усміхом глядіти вирахування, злоби та ложі. Ах!»

Андрійко збудився. Се кінь, утомлений, знесилений та змучений довгим стоянням, щипнув його зубами в коліно.

— Ах, правда, ти втомився, друже! — сказав Андрійко вголос і зіскочив з коня. Аж тепер побачив, що з подертих острогами боків звірини стікає кров. Жаль до невинної тварини пройняв його серце. Він пестив рукою теплі храпи та маленьку головку коня, пригорнув її до свого лиця і нагло заплакав... Йому було прецінь усього дев'ятнадцять років...

Довго не міг заспокоїтися, аж вкінці запанував над зворушенням. Розсідлав коня, напоїв його в поблизькому струмочку, яких безліч пропливало через праліс, і прив'язав коневі до голови торбу з вівсом. Сам швидко назбирав сухих гілляк, яких цілі стоси валялися під деревами, і вкоротці веселий огонь палахкотів при дорозі. Кінь з'їв овес, Андрійко спутав його та пустив пастися над струмочок, а сам поклався біля огню у понурій задумі. Але перерва у гадках та сльози перенинили її. Він ще раз переживав душею ті самі зриви й почування, та вони були вже інакші. Холодна, хоча й гірка, розвага піддавала їх йому і розчленовувала всі думки, наміри, підозріння, бажання.

«Я твій князь!» — сказав Свидригайло, і се була правда. Свидригайло був його князем, власником землі, яку орали

батьки Юрші і мав орати він сам. Не хочеш слухати, то йди собі геть! Не будеш ти, буде другий! Невже ж князь має слухати боярина? Хто ж сьому винен, що се боярин глядить святощів у князеві? Якщо за церковною занавісою є тільки помальована дошка, то чого можна надіятись по великокняжій багрянниці на пнякові? Ха-ха! Він думає своєю головою, відчуває своїм серцем, а робить тільки те, до чого виріс змалку, чим насякла його душа, чого бажає серце.

Ні замисли, ні почування, ні бажання молодого Юрші йому не закон. За віщо ж ненависть? За віщо ж месть? Князь збурих усю будівлю, так жмудно ставляну самостійниками, то правда! Але чи були вони йому тим самим, чим був Чарторийський, Монивидович, Гольшанський? У нього інша душа, серце, замисли, ціли, бажання, він не самостійник, а князь. Його ціль — піднесення княжої влади, а не воля і велич народу. Одно і друге — се ж вороги! Гей! Чому не вірив він дядькові, коли сей остерігав його при виході з Луцька?

...Але ба, якби був повірив, то намість у Степань поїхав би був на Дніпро, до своїх попалених сіл, будувати, орати, сіяти, здалека від ляхів, литовців, молдаван, німців.

«Пропало все! — сказав собі вкінці та тупо, вперто вдивлявся в полум'я. — Усе, що було, — то сон, страшний, важкий сон-змара! Усі самостійницькі змагання — се дим, се ся сива мряка, що укриває ліс. Гадав-бись, що під нею церква, палата, город, а вранці засвітить сонце — й покажеться, що се тільки дерева, покриті жовтіючим листям. Хто в'яже справу народу з князем чи паном, той пропав, як пропав сей, що йде молитися з грабіжником. Він бачить у святій іконі свяця, Богородицю, Спасителя, а грабіжник — тільки золоту ризу... У Свидригайла власть, керма світу, усі нитки державности в його руках і в руках других князів та боярства. І вони не віддадуть їх народові, бо нарід для них — се тільки робуча, мужицька сила та песя кров... Гей! Не привикли ми жити без володарів, та прийдеться привикнути і до сього! А поки що п'ятьма обдає будуччину непробитою стіною. Іде ніч...»

Тихе іржання коня розбудило знову Андрійка зі задуми. Він сів і став вслухатись у темряву.

«Туп, туп, туп!» — дохотив десь з полудня тупіт коня.

«Хтось іде!» — погадав молодець і витягнув руку за мечем. Наче сонний привид, промайнули перед очима його духа картини нічлігів серед пралісу, коли треба було наглим, несподіваним нападом заскочити та розгромити ляцьку ватагу в якомусь селі на пограниччі. І тоді спочивали його ратники серед п'ятьми, а він з рукою на мечі дрімав при огні, сторожкий, уважний та готов кожної хвили зірватися до походу та

будити товаришів. Як ріжним був тоді його настрій, як відмінно тоді стелився перед ним шлях життя.

«Туп, туп, туп!» — почувався чимраз ближче гомін копит, аж на обрію освіченого круга зачорнів іздець.

— Слава Богу! — сказав, здіймаючи шапку перед лежачим молодцем. — Приймете огріться при вашій ватрі?

— Навіки слава! — відповів Андрійко. — Про мене, сидайте!

Та в сю мить прийшло йому на гадку, що се лице йому не чуже. Він десь уже його бачив. Вправді, воно було тоді...

— Скобенко! Се ти? — спитав, коли гість, добувши поживу, сів вечеряти при огні.

Гість стрепенувся й аж тепер приглянувся краще Андрійкові.

— Ах, се ти, достойний боярине! — закликав, і нагло почервоніло його гарне лице, дрогнули уста, а в очах засклилися сльози. — Гей, де-то сі часи, коли ми в Луцьку...

Андрійко усміхнувся.

— Так, добрі були часи, але й тепер не гірші, як бачу. І бекеша на тобі боярська, і ковпак, бачу, гідний, і шабля при боці. Ти в бояри ускочив, чи що?

— У бояри. Я Скобенко, дворянин князя Жигимонта Кейстутовича. Чував я і про вас, достойний лицарю, про ваші заслуги та подвиги, але я гадав, що ви ще в Луцьку.

— Я був у Луцьку, та тепер їздив з листами до великого князя.

— Ах! То Луцьк упав?

— Борони Боже! Оборонився.

Займовкли оба. Скобенко докинув до огню сухого ріща, і він розгорівся наново. Опісля став прохати Андрійка по-вечеряти разом із ним, і молодець послухав. Природа впімнулася про свої права. Одначе розмова не клеїлася.

— Бачу, — сказав вкінці Скобенко, — що ви, лицарю, вельми згорділи за сей рік. Нізвідки до вас приступу нема. Гадав я було в дечому вас порадитись, про дещо поспитати, а тут — як з каменя! Скажеш два-три слова, та вже гов! А найшлося б не одно...

— Не згордів я, Скобенку, — відповів м'яко молодець, — не гордість замкнула моє серце й уста, а горе і злоба людей...

Скобенко засміявся сухо, поривисто.

— Гей! Що ви ще, лицарю, бачили з людської злоби? — зітхнув. — Вас, певно, ніхто не скривдив так, як мене, бо не жити б йому на білому світі. Я ж знаю, яку славу мають Юрші. А я...

Знову очі Скобенка зайшли сльозами.

— Мене ні, то правда! — сказав Андрійко з натиском. —

Але се, чому віддав я тіло, душу, будуччину, а віддав би й спасіння: мою землю, нарід, державу святого Володимира...

— Ах!

— Так, усі великі сього світу знехтували мої святощі, підтяли мене, наче дубчака сокирою. Прийдеться гнити серед торішнього листя на вогкій землі. Вона породить усіляке зілля весною, та не воскресить погибшого дуба...

— Князі, кажете, лицарю, князі! — крикнув Скобенко. — А чого ж ви, лицарю, надіялися по них? Вони дбають тільки про себе, про свої роди, свої втіхи та потреби, а все проче топчуть безпощадно ногами. Володар не володар, боярин не боярин, раб не раб — усе те саме! Для них немає усього того, чим живі прочі люди. Є тільки вони... Ха-ха! Свидригайло зробив вас лицарем, а вашого дядька воеводою, бо ви йому потрібні й хосенні. А на мужиків, які обожали свого князя і гинули за нього, напустив татар, волохів, поляків. Одні за ним, другі проти нього, а всі — проти мужика, усі па-суться його кров'ю та добром. Та проте вони хама та й годі! Ось і мене зробили боярином. Не дуже-то й мудре те боярство, але все-таки боярський каптан та шапка, шабля й кінь, земельне надання тощо. А за що се? Може, я хоробрістю визначився, спас князя від смерти, вистежив ворога у за-сідці? Куди-бо! Я просто вжився...

— Вжився? Ти прецінь любив Марину...

— Іменно з Мариною я й вінчався не дальше як поза-вчора.

— А! Як же то?

— Звісно, як! У овруцького попа є дочка. Чудо, не дівчи-на. А тут між тим Марину привіз Жигимонт аж із Антоколлі, бо вона йому заважала.

— Нічого не розумію! — зацікавився дещо Андрійко.

Тут Скобенко сказав усе про Марину, Офку, Грицька та князя Жигимонта. Дещо з сього знав уже Андрійко, дечо-го догадувався, та зовсім новими були для нього дальші події.

— Я присяг мести князеві, — говорив Скобенко, а його гарне лице вкривалося наче маскою сказаної злоти, — і хай проклятими будуть кости мої та моїх батьків, хай поб'є зараза діти мої та діти дітей моїх, якщо не випорю отсими руками тенес із його плюгавого черева...

Голос Скобенка сичав, мов гадюка, круглі очі запла-вали кров'ю, а уста кривилися, наче передсмертними судо-рогами.

— ...Та все те говорення нінащо, бо вся сила і власть — у руках князів. Боярство служить їм, якщо йому за се є наго-рода, а якщо нема, то викручується від служби, так що ні

князь Іх, ні вони князя не в силі повалити. Нарід по селах мовчить, борониться проти слабих, кориться могучим, а про повстання на бояр та князів навіть і не думає. Не ті ще часи, не ті люди!.. Поки що князі лишень мають владу і силу, тому я рішився послужити їм. Проти князя стане тільки князь, а я завсіди буду з ним, хто буде проти Жигимонта. Я стану братом і рабом ворога Кейстутовича, стану його мечем, а навіть і катом...

— Брр! — здригнувся Андрійко.— Се не гідне боярсько-го стану!

— Ха-ха-ха-ха! — зареготався Скобенко.— Не гідне, не гідне! Який там боярин! Я боярин, куплений за... Тьфу на таке боярство! Не гідне, кажете? А ніби се гідне князя, що він вчинив із Мариною та мною? Пождіть, розкажу!

Замовк на хвилю, потер чоло рукою і розказував далі:

— Князь Олександр Ніс упхав мене між службу Жигимонта, одначе не вдалося мені ні разу бачити Марини. Її відіслали сейчас у Вільно на Антоколлю, а й ми поїхали туди слідком, сейчас після луцької гостини. Нароком крутився я біля великокняжої квартири. Раз у раз зустрічав я товаришів із челяди, що підходили до Жигимонтових висулужених наложниць. Чиста Содом і Гоморра діялася в городі на Антоколлі. Ходив і я, і не одна бажала мене зловити. Але я не дався, бо ні раз не міг призабути Марини. Аж ось прийшла вістка, що великий князь збирає друге військо на ляхів. Жигимонт, якби вжалений злою мухою, кількома днями майнув у Овруч. Тікав, чи що! Тут стали до нього під'їздити всілякі післанці з листами, був двічі князь Семен Гольшанський та всілякі литовські вайдельоти, що то їх ніби нема, а на ділі є ще доволі скрізь. Я знав, що князь привіз зі собою Марину і держав її при собі у двірці, і туга не давала мені просвітку ні вдень ні вночі. Ніхто у дворі не знав про мою любку, ні про замисли, зате я вмить вислідив, де скривається дівчина, і одної ночі, коли Жигимонт поїхав на вечерю до якогось там боярина, виломив я вікно й уліз у терем. Вона страшно злякалася й бажала було підняти тривогу, та я сказав їй, хто я, й вона прийняла мене. Ах, лицарю, за сей прийом, за сю ніч віддав би я себе на віки вічні в рабство-неволю, в татарський ясир, у прусську тюрму, усе віддав би, усе... крім мести. Марина мліла в моїх раменах, оплітала мене, мов хмелина дуба, усім своїм тілом, мов на цвіті роса, повисала з моїх уст... А ранком, коли засіріло на сході, вона вирвалася від мене і як не вдарить у плач, у ридання! Здавалося мені, що серце пукне їй і мені... «Не плач, Марино,— кажу їй,— я знаю, що проклята тварюка знасилувала тебе, знаю се. Мене се болить і дратує, але ти

не побивайся! Я за се візьму його життя у слухний час, а ось тепер ти не горюй! Я не віночка твого бажую, тільки кохання, обіймів, розкоші та щастя». Одначе Марина плакала дальше, аж коли вже був крайній час відходити, сказала мені: «Я... така!» Я вибіг, як божевільний, геть у ліс та ледве надвечір заспокоївся дещо. Бо що ж вона винна сьому? Вона ж не мусіла казати мені сього, а дитина прийшла б і так на мій рахунок. Тут був винен тільки князь. Вечором був я в неї, і ми порадилися, що робити.

— Що ж ви рішили? — спитав Андрійко. — Невже ж ти взяв жінку з дитинкою Жигимонта?

— Узав, лицарю, як бере мужик поле з перстенцем-сплітачкою. Поле задержить, заховає, справить, засіє, а з вилином звісно що робиться.

— Як-то? Ти зважився б на таке погане діло? Що ж винна дитинка?

— А що винні Марина або я? — відрізав Скобенко, якого очі знову заблестіли злим огнем. — Ми ж не волосінки, щоб годувати зозулення... Так-то, так, лицарю! Я другої днини пішов до попа. Піп був з білорусинів, але хитра-прехитра штука, яких на Білорусі нема. Як я сказав йому, що його дочка впала в око князеві, він як не скочить до мене! «Ти, сякий-такий, гадаєш, що моя дочка повія? Хай тебе з твоїм князем проказа сточить, а я дочки не дам!» На се я: «Ба, тебе ніяка чортяка й не питається, чи даси дочку, чи ні, бо князь возьме її й так. Ти, попе, май розум, то розбагатієш і сам, і дочку видаш, хотяй і з другої руки!» Піп — у плач, я — у регіт, вкінці піп виніс меду, а вечором при роздяганні кажу я князеві: «Так і так, є в попа дочка та вельми припала мені до вподоби, женитись, мовляв; збираюся. Прохав би тільки від нього якої нетяжкої «служби», то й при князеві остав би, і взяв би жінку». А він, старий грішник, почервонів, мов рак, сіпав бороду, бігав по кімнаті, пихтів, як пшоняна каша, а далі і каже: «Я тобі, Скобенку, боярську службу дам, дам, якщо возьмеш собі жінку, але не попівну, а другу, ще крашу за неї і з приданим, тільки що...» — «Не порожню!» — підхопив я. — «Так! — каже князь... — Але вона вагітна зі мною, Кейстувовичем. Ти розумієш мене?»

Тут потрапив мене сучий син своєю товстою рукою по хребті, а я бух йому до колін. «Я завсіди слухаю вашої княжої милости!» — кажу.

Покликали Марину, вона буцімто не хотіла, але князь уговорив її та погладив по головці... чорти б його шкреблом по кишках гладили!.. Вона розплакалася, а далі каже: «Про мене, піду!» На другий день піп звінчав мене з Мариною, а чорт князя з попівною, і ось кінець усеї погані...

Андрійко задумався й розбирав поволі, точку за точкою, оповідання Скобенка. Чи ж не те саме вчинили князі з ним? Потоптав Свидригайло усі його святощі, а дав йому за се мішок гроша і лицарство... Ха-ха-ха! За згоду і злагоду з ляхскою, за волости, признання своєї влади продав добро краю, віри, народу, як продавали її Ягайло та Вітовт, а продаватимуть, певно, ще не раз, не два його наслідники... Рівночасно намагався Андрійко зрозуміти Скобенка, як він міг погодитись зі сим, що було з Мариною. Невже ж і любов буває ріжна: одна — що боготворить, а друга — що бажає тільки вдоволення пристрасти за всяку ціну?

— Чи ти гадаєш,— спитав Скобенка,— що зумієш забути минувшину Марини?

Скобенко усміхнувся якимсь дивним, неземним усміхом, і Андрійко погадав собі, що саме таке лице, як у Скобенка, повинні мати ангели в небі.

— Ах! Лицарю, ви не знаєте, що се любов жінки, не знаєте, як вона упоює й підносить. Бо заразом дає тобі силу велетня а блаженство Бога. Гей, коби ви не були ставали навшпинячки там... у Луцьку, знали б ви се...

— У Луцьку? Що таке було у Луцьку? — спитав живо Андрійко, а мимохить рум'янець зацвів на його лиці.

— Звісно, що! Панія моєї Марини, Офка! Вона аж пищала до вас, Марина розказувала мені, як вона надила вас словом, поглядом, ніжкою, пахощами, а ви пустили її з Олександром. Ха-ха-ха! Щось-то ми насміялися зі сього. Таке, бач, розказує піп про Йосифа з Єгипту та про Пентефрію...

Андрійко не відповів нічого.

Справді! Отут був сумнів. Може бути, що й він не гинув би тепер, наче розбитий човен при березі, будь у нього щось друге, не тільки боротьба, небостежні полети на зворотну висоту неба. Хто високо літає, той може тільки впасти, бо в небо не попадеш розмахом земних крил... А горе сьому, хто, впавши на землю, не найде на ній нічого, у що заглядівся б його з висоти скинений дух...

— Що ж теперечки з Офкою діється? — спитав Скобенка, а його ягоди почервоніли ще більше.

Легкий усміх промайнув по чертах Скобенка.

— І не догадалися б самі, що вона таки на Русі... У Кердеевича є на Поліссі, біля Мозиря, серед багон та недоступних нетрів, посілля Незвище. Отам осадив він її, бо не бажав, щоби вона їхала в Польщу, а на пограниччі — війна. Він сам мав уже вернути із-під Луцька...

— Як-то? — заперечив живо Андрійко.— Прецінь я сам бачив його на польському боці.

Скобенко засміявся.

— Молоді ви ще, лицарю, та не бачите видючими очима. Що ж із сього, що він по тому боці? У нього знакомі скрізь. Князь Гольшанський, якого надання звідусіль оточують Незвище, певно, знає про се. Кердеевич тільки чомусь не любить молодих Носів, але сих тут нема. Марина знає се найкраще, бо, до неї не раз посилає післанців Заремба.

— Заремба! — скрикнув Андрійко, та вмить погамувався і замовк.

Яке діло міг мати він зі Зарембою по сьому, що сталося? Ось перед очима його духа зарисовувався новий план прехитрого орудника польських вельмож, але се було йому байдуже! Тут ходило про владу, волости, надання, а не про нарід, віру, волю. А чи сей продасть ворогові усі ті святощі, чи той, чи ж се не одно?

Розмова покінчилася, бо, погружений у міркуваннях, Андрійко не відповідав на всілякі питання цікавого Скобенка. Сказав йому тільки, що полишив у Степані свої коні та прохав його забрати їх зі собою до Овруча, коли вертатиме від великого князя. Опісля оба принагідні товариші поклялися спати під склепінням пралісу.

XXVI

З розсвітом розсталися. Скобенко віз із Овруча лист до великого князя у Степань, а Андрійко загадав поїхати до Руди, а там і вернути у посілля небіжчика батька у Юршівку. Один рік війни отворив йому очі на весь безмежний праліс осіб та подій, у якому губилися другі. Хвилями здавалося йому, що се якісь злобні демони перерубують лід на ріці невидимо, незамітно. Колись ступить на сей лід одно з грядучих поколінь і... провалиться у безодню, а холодна хвиля високо вибухне вгору і погрузить усе...

А як так, то навіщо тинятися по світі безпросвітно, безрозрадно, навіщо каляти душу нечистою та нечестю других? Чому не покушати солодощів життя, якими упиваються другі?

Намість їхати просто на схід, у Овруч, де під той час перебував Жигмонт Кейстатович, Андрійко подався вліво, у область Уборті, та невдовзі засірили перед ним великанські багна Прип'яті. Вправді дорога на Чорнобиль була суха та вела повз Уж, одначе Андрійка тягла якась непереможна сила у Мозирщину. Безмежну рівнину перерізувало безліч рік, річок, потоків, нетечей, які спливалися й перехрещувалися зі собою, наче якась по-мистецьки в'язана сітка. Численні озера, озерця, стави, а то й просто баюри лучилися з текучими водами постійно або тільки в дощову пору. Береги

усіх сих вод покривали комиші та шувар густо поплітанною стіною, наче зберігали у собі якусь тайну. І справді, тайни були в сім безмежжі вод, тайни великі, страшні — се польські вікна. Андрійко чував уже не раз про чортів та тепельників, які в них пробували, і тому боявся вечорами оставати без даху над головою. Нечиста сила усякого зведе зі світу без труду, бо немає людини, яка б хоч уряди-годи не відвернула своєї гадки від Бога. А якщо тільки таке станеться, з-за найближчого куща лозини, з таємничої глибини вільшини виповзе чудовище й утягне необережного під сю ярко-зелену паполону мохів, ряски та шувару. На щастя, була осінь, та ще не пізня, дощі надобре ще не зачалися, то і доступ до людських осель був легкий. На невеличких, дещо понад рівень багна піднесених піщаних або глинястих валах стояли щитинкою соснові ліси, а в них — села. У сих селах жив тихий, добрячий, ясноволосий люд, який більше половини життя проводив у човнах та на сплавах, данину платив рибою та дьогтем, а землі управляв небагато, бо її не мав. Білоруські мужики радо приймали під стріху лицаря, але не розуміли його оповідань про великого князя, поляків та татар!

— Татари до нас не прийдуть! — відповідали. — А великий князь та поляки не лакомі на наші піскуваті нивки та на наших в'юнів. А як вони до нас не прийдуть, то й яке діло нам до них?

Коли Андрійко питав про Незвище, поліщуки казали:

— Се хіба тамошні люди знають, куди до нього дорога. Се над самою Прип'яттю, а доступу туди нема, хіба човном. Та й то не кождий туди вас повезе, бо там, кажуть, несамовито. Там один боярин запроторив раз свою невірну жінку, а вона з розпуки тікала й утонула в багні. З того часу ходить ніччю по багнах і надить до себе молодих та втягає у безодню. А як хто не дасться на підмову, то й так наведе човен на корняк або колоду, й молодяк йде пасти соми у пучину.

Мимохіть здригався Андрійко, чуючи се, та проте не гаявся. День і ніч їхав перед себе, доки не сказали йому, що тої самої днини доб'ється до Прип'яті. Останню ніч перебув у хаті тивуна князя Гольшанського у Вільшині. Тивун вельми чудувався, що Андрійко бажає дістатися у Незвище, куди ніхто ще з сеї сторони не їхав.

— У Незвище їдуть тільки рікою! — пояснював. — А туди буде нелегко. Але ось я вам дам провідника, то він і доведе вас, куди треба.

І справді! Як тільки відійшов від посілля тивуна на гонів два, перед його очима розвернулося безмежне, безкрає

болото, вкрите тонким шаром баговиння та гниючих рослин, на яких ярко світилася нездорова, ясна зелень. Один крок на сю зрадливу почву грозив неминучою загибеллю, а провідник мовчки вказав рукою на чорний ліс:

— Ось там, за багном, ліс, великий ліс, а посеред нього — Незвище. Ми туди їздимо тільки зимою, а тепер хіба тільки пішому можна перейти. Тому оставте, будь ласка, коня у тивуна або вертайте та їдьте в село човном довкола у Прип'ять, а Прип'яттю заїдете у Незвище без труда.

— Кільки ж на се треба часу? — питав Андрійко.

— Ріжно! Якщо буде верем'я, то чотири-п'ять днів.

Через хвилину вагався Андрійко, бо і що ж йому за діло до Офки? Одначе, з другої сторони, тягнула його туди якась непоборима сила. Збудилися, бач, в ньому зрив молодечих почувань, бажання незвичайних пригод, переживань, трудів, а все для любимой жінки, яка усміхом рожевих уст мала нагородити його за се.

«Невже ж я люблю Офку?» — питав себе Андрійко, але не находив відповіді на се питання.

Та якраз сей сумнів вплинув на його рішення.

«Поїду, там буде видко!» — погадав і віддав коня пахолкові тивуна, який провадив його на край багнуки. Провідник, високий худощавий парубок у полотняній одежі, перехрестився, вдарив земний поклін, а опісля узяв довгу жердку в руки, а другу таку саму подав Андрійкові. Відтак ступив ногою на податливе, гнучке підложе, перейшов швидко кілька кроків і спинився на купині, яка поросла купчаткою. Опираючись на жердку, оглянувся за Андрійком, а заки сей, за його приміром, найшовся на купині, мужик був уже на другій. Отак скакали оба з купини на купину, місцями находили більші острівці, бивно порослі осокою та ситником, зате деколи брели крізь ріденьку грязюку по коліна. Андрійко вельми дивувався, бо зовсім не міг замітити, по яких знаках відшукує мужик дорогу. Лук та меч прив'язав собі на плечі, щоби не спинювали його в мандрівці, й витривало слідував за провідником. Важка се була дорога. Уся спина і крижі боліли від постійної напруги більше, чим після чотиригодинного бою з поляками. Тому, коли дійшли до більшого острівця, вже недалеко берега, станув сам, обтираючи з чола піт, і попрохав провідника спочити.

Перед ним чорнів на гонів десять високий бір, берегом якого бивно росли вільхи, трепети та лозина. Дерев та куші стояли густо, і не видко було ні сліду людської оселі. Але ось нагло почувся далекий звук рога.

— Що се? — спитав Андрійко, наслухаючи.

— Хтось полює! — відповів провідник, отворив берестян-

ку з хлібом та салом і сів снідати, користаючи з передишки.— Видко, хтось приїхав з того боку, бо досі не чув я у Незвищі ловецького рога.

Андрійко знову завагався. Як там, у Незвищі, є хто-небудь із рідні Офки, то його положення було б зовсім незavidне. Ба, в такому разі можна не зайти туди, куди бажалося, але поглянути завсіди варто.

Останню частину дороги відбули оба мандрівники також без перешкоди, бо в близькості острова сухої землі підложе ставало твердіше. Водяні рослини уступали місця лозині та вербам, а по корнях шувару легше було ступати.

Хвилю припочав провідник на березі, а відтак з місця завернув у багно, щоби ще перед вечором стати у Вільшині. Боявся, бач, болотяних чортів та утопленої боярині. Андрійко остав сам.

Перш усього витер чоботи травою та листям, припоясав меч, поправив на собі одержу, а відтак рушив уперід, відшукуючи стежки у лісі. Раз чи два почув ще звук рога вже ближче та виразніше, але не бачив ні живої душі. Тільки болотяна птиця кричала на багні, а деколи шелест у кущах та травах зраджував утечу дрібного звіра перед ловецьким рогом. Більше години мандрував Андрійко лісом, вкінці стали дерева та кущі рідшати, а на прогалинах росли вересіль та пізноцвіти. Лай собак розлягався у лісі перед ним, а Андрійко вправним ухом пізнав по їх голосі, що вже увиділи звіра, і то грубого — медведя або тура. Скочив наперед, аж гульк! — опинився на прогалині, порослій короткою травою. Високий ліс окружав її звідусіль, а саме з сього лісу долітав лай собак. У похиленій поставі, з очима, зверненими у ліс, стояв на поляні муж з рогатиною в руці та з топором при боці, а три кроки за ним у темній, вишневій, хутром обшитій сукні — прегарна жінка. При її виді живо забилося серце Андрійка, а кров хвилею вдарила йому до голови. Пізнав Офку.

В першій хвилині бажав підбігти до неї та звітатися, коли нечаяно угледів на шапці мужа з рогатиною кармазинову стяжку. Ах, і в нього була така стяжка...

Скрадаючись гущавником, підійшов ближче, щоби пізнати оборонця Офки, і побачив спокійні, хоча грізні черти Кердеєвича. Відкіля він тут узявся? Що він робив тут, серед Свидригайлової займанщини, він, перевертень?

Одначе події, які послідували по собі лискавкою, перепинили його гадки. З лісу викотився на поляну якийсь клубок звірячих тіл серед окликів наганячів та псярів, які бігли звідусіль, підцьковуючи собак, махаючи рогатинами, топорами, дрючками. Був се величезний медвідь, з яким саме ло-

велькі собаки гуляли «свинського тропака», тобто чіплялися його відзаду та боків а справно відскакували вбік перед лабами та страховинною пашею. Вийшовши на вільний простір, звір угледів людей і здержався, заревів з лютости, став на задні лаби й одним махом скинув зі себе собак. Наче спілі грушки з дерева, попадали собаки у траву, а звір, вискаливши страшні зуби, зближився до Кердеєвича. Сей підняв рогатину, розмахнувся і вдарив звіра в груди. Але вістря, видко, осунулося по кости, бо староста похилився нагло вперед, а в слідуючій хвили медвіль повалив його одним ударом лаби на землю. Рогатина випала з рук Кердеєвича, і здавалося, що йому ось і кінець. Але голосний оклик переляку надбігаючої челяди та блискуча поява Офки заставили медведя забути про лежачого. Він зі ще голоснішим ревом кинувся вперед і ось-ось досягнув би був скам'янілої з переляку жінки, коли нагло, наче лискавка, кинувся хтось між звіра та Офку. Заки хто зміг отямитися, вдарив медведя ножем у бік, а сам, відскочивши о крок, добув юршівського меча.

Смертельно ранений звір заревів страшенно і усім тілом та останком сил подався вперед. Напоровся, щоправда, на меч Андрійка, але його лаби впали з розмахом на плече та голову молодця. Він упав, а медвіль закрит його своїм важеним тілом та облив власною кров'ю. У голові Андрійка потемніло. Через хвилину намагався він ще вилізти з-під давлячого тягара, але надармо. Лютий біль у плечі прошиб, наче ножем, його тіло, і він оmlів.

Думка Андрійка стала будитися з безтями, наче пізньою осінню приходить у пільму днина, поволі, пиняво, незначно та неохітно, нерадо. Пільма сіріє, ясніє, та не щезає, як літом від удару меча бога сонця, а розпускається у світлі, мішається з ним, так що наостанку не знать, що се — ще пільма чи вже днина. Отак-то звільна у кромішній пільмі безтями замаячів перший розсвіт: свідомість ествування.

«Я живу!» — сказала душа та намагалася з трудом позбирати усе, що знала про себе. Довго ясувала вона собі всілякі речі, аж дійшла до останніх подій і спинилася у своїх міркуваннях, наче, побачивши звіра, ловець подається взад.

Ні, розібрати події, які після облоги Луцька молотом ударяли о себе та його свідомість, не в силі вона. Вона живе, та правда, але поза сим довкола неї пільма, а радше сумерк. А після сумерку буває ніч...

Ніч! Вона обіймає його звідусіль. Тисячами сліпих очей глядить йому у серце з усіх боків та підходить до нього все ближче та ближче. У всьому просторі тільки лишень світла, що в ньому, а й воно маліє, маліє, аж уже тільки одна іскор-

ка остала. Невже ж і вона погасне? Але ні! Ось він чує, що до нього доходить якесь інше світло, погляд очей! Лискучих, великих очей, з яких пробивається живуча душа. Він не бачить їх, але чує. Вони тут, близько нього, вони глядять його очей та впиваються в його затиснені повіки, шукають серця, моргають ритмічно під той сам розмір, у якому воно б'ється. Хто се? Хто се?

Андрійко розплющив очі.

Сон се чи ява? Вона тут! Відки? Яким світом? Чи се вже той світ, чи, може... Офка? Сей звідний образ краси, що Змієм назвала Мартуся?.. А він, він бачить її блиск, її понаду, купає душу й тіло у нескazanному чарі, який розсіває її поява довкола себе, хотяй і знає про її лож, облуду, злобу.

Та ба! — заскреготало щось у його душі. Що ж вийшло з правди, благородности, вірности, які блистіли, мов сонячний світ, у його душі? Нічого! Померк блиск, розвіялися високі мрії, благородність, правду, вірність продали за гроші, честолюбивість, наживу, а то й безглуздя. А тут остала краса Змія Горинича, краса оп'янюючої макової цвітки, та все-таки краса...

Лискавкою, наче в гарячці, мелькали гадки та картини кризь уяву молодця. Рука порушилася, наче бажала розірвати хмари-привиди, у які не хотілося вірити... А в сій хвилині сильний біль прошиб усе ество лежачого, і в сю мить вернув спомин останньої хвилини ловів.

Отямився.

— Що зі мною? Де я? Хто ти? — спитав, глядячи в очі, які збудили його.

У відповідь почув низький, лагідний мужеський голос, який говорив з докором:

— Бачиш, я казав, що його пробудимо. Але ти, Офко, завсіди вперта. Ось ще йому пошкодить.

Очі, у які глядів Андрійко, засвітили якимсь вогким огнем.

— Зашкодить, гадаєш, Грицю? Ні, не зашкодить. Йому вже час будитися до вечері. Прецінь у нього нема ніякої рани. Ми й не дотикаємо його, а наші очі чей же не пошкодять же йому!

— Мої ні, а твої... ти знаєш! — відповів з веселістю муж, і в сій хвилині щось прислонило чарівні очі Офки. Було се брижками пооране, добряче та zarazом грізне лице Кердеєвича.

— Кердеєвич! — прошептав Андрійко і в сій хвилині погадав собі, що він у неволі. Одначе ся гадка ні раз не збентежила його, ні дратувала.

Неволя? Пусте! Чи се не все одно — жити у великій чи

малій тюрмі? Хіба се не байдуже, чи він буде побивати других, чи його запроторять у холодну? Або знає він, чи сі, з якими схрещував він меч, вороги чи приятелі? Хто знає, чи Кердеєвич та його відступництво не таке саме добре, як великопанські затії Свидригайла та великолитовські затії Жигимонта? Усе те ні раз не підходить до його намірів, мрій, стремлінь. Вони не зі сього світу. Се або вчорашні спомини, або завтрашні затії, а поки що байдуже все...

— Добрий вечір тобі, лицарю! — заговорив між тим Кердеєвич. — Ти пізнав мене, то, видко, гарячки в тебе нема. Ось випий отсе, то полегшає.

І староста простяг до Андрійка чарку з напитком. Молодець узяв чарку і випив її зміст. Було се гаряче грецьке вино з корінням та ще якоюсь приправою. Напиток знаменито покріпив сили потовченого, так що він двигнувся і сів, а першою річчю, яку зустрів у його погляд, були чорні, лискучі очі Офки та її сніжно-біла груди, до половини відслонена глибоким вирізом сукні.

— Здорові були, достойне панство! — сказав. — І вибачте, що зовсім ненадійно попав у ваше посілля. Я ніяк не міг надіятись, що тут, серед земель Гольшанських... по сьому боці, під владою Свидригайла...

— А що се одно, одному шкодить? — усміхнувся староста. — Війна війною, а волость волостью, чи вона тут, чи там...

— Волость — так, але ви...

— Ми волимо спокій. Тут тихо, приютно, безпечно, тут нема ніяких напасників, ні грабіжників, ні капосних причеп, — тут замиготіли огоньки в очах Офки, — то й я не раз покидаю боєвище та двір і їду сюди на відпочинок. Тепер мені треба їхати надовше, може, на півроку, а може, на рік, тож я мусів ще раз поглянути на моє гніздечко.

Андрійко поблід.

— То ви мене повезете у Польщу? — спитав.

— У Польщу? Навіщо? — відповів староста. — Хіба щоб сам захотів. Але я не радив би тобі туди їхати, бо легше туди дістатися, ніж вернути. Невже ж ти, лицарю, у Польщу вибираєшся?

— Не розумієте мене, достойні! Я в ваших руках як бранець, тому гадаю, що мене заберете у Польщу, але я сам туди ні раз не наважився б їхати.

— Ти бранець? — зірвався Кердеєвич і нагло зареготався та кинувся обіймати Андрійка. — Ти, наш спаситель, який спас від смерти мене і Офку, — бранець? Чули ви таке, батечки? Ха-ха-ха!

— Так, ви бранець, лицарю! — заговорила з усміхом

старостиха,— але тільки любов'ю та приязню прикуємо вас до себе. Усім життям не виплатимо вам повинности, бо ж ви нам се життя дали вдруге.!

Андрійко не розумів слів старостихи й аж по довшій розмові дізнався, що медвідь згинув сейчас від його меча та що його непритомним принесли у дворище.

— Отут,— кінчив староста пояснення,— під опікою Офки та моєї старої мамки Горпини одужаєш, лицарю, а там і поїдеш у свою путь. А тепер ходім на вечерю.

Нелегко було Андрійкові піднятися з лежанки. Від довгої та жмудної мандрівки по багнуці та від боротьби з медведем боліла його кожда кісточка, а лівою рукою годі було взагалі рухати як слід. Шуміло дещо й у голові, та, проте, настрій Андрійка значно направився. На старосту не глядів уже тим самим ворожим оком, що давніше, бо почування нетерпимости ослабли в його душі. Зате при виді Офки плавало його серце в захваті, у якійсь неземній розкоші, а не було уже кривавих привидів племінної ненависти, які передше боронили йому доступу до джерела краси та любови. Напроти! Усе, що досі в'язало його до життя, розпалося, пірвалося, щезло, втонуло у зневірі, глибоко запала в серце обида, ся найстрашніша обида, яку можна заподіяти мужеві, кажучи: «Йди геть, ти мені не потрібний!»

Весело проминав час при вечері. Кердеєвич ні-словом не згадував про князя Носа, а Андрійко волів теж забути про се у прияві Офки. Зате розказував зі захватом про оборону Луцька, про ратників «боярина Грицька», про замисли боярина Миколи та свої. Кердеєвич споважнів, замовк і аж по довшій хвилині відповів:

— Справді, видко, тепер у світі лицарський стан упадає, коли навіть у нас починають люди думати про мужицьке військо. У хлопах є, без сумніву, велетенська сила, та, проте, не віл поводить візником, а візник волом, хотяй віл і дужчий за нього. Мужик — се велика сила, але сліпа, несвідома своєї величі як живло. Чи з нього вийде розсвіт свободи Руської землі? Не знаю і не вірю, щоби се сталося швидко. Луцькі ратники держаться завдяки Юрші, тобі та Горностаєві. Не будь вас, вони розплинулися би, наче осінній дощ, що маленькими струмочками звогчує землю, хотяй, з'єдинений, міг би могучою хвилею пірвати зі собою усе живуче. Поки що князі держать верх над світом, а боярство та шляхта беруться відібрати у них сю власть до рівного поділу між усіх. На мужиків нема ще місця.

— Так, достойний пане,— замітив Андрійко,— тільки наше руське право, наша незалежність стояла свободою мужика...

— А позаяк мужик не може бути свобідним, то й на самостійників ще не час! — усміхнувся Кердеєвич.

Знову насилу вгамувався молодець і здержався від відповіді.

— Мені се байдуже! — заявив. — Бо бачу, що я крушив копіє за пропащу справу.

Коли в сій хвилі підняв голову, очі його стрітили погляд Офки, ясний, мов сонце, палкий, мов огонь.

— За яку-небудь справу не крушить копіє лицар — завсіди він лицарем, що стоїть понад мужиком, князем чи боярином! — сказала.

— Так, але упадок справи ломить не раз і лицаря! — відповів Андрійко.

— Без сумніву! — сказав на те Кердеєвич. — Тому повинен лицар не йти в життю тільки за зривом своїх почувань, лишень розважити добре силу противників та союзників, і аж тоді кинути свій меч на сю чи ту терезку ваги.

— Як-то? А рідний край, мова, віра, народ? — противився ще Андрійко.

— Лицар стоїть над усім тим, як найнижчий духовник над найвищим володарем світу! — відповів Кердеєвич холодно, а Андрійко замовк. Не переконали його слова перевертня, але відповісти на них не почував себе в можности. Аж тут вмішалася Офка:

— Забуваєте, лицарі, про се, що повинности лицаря не кінчаються на боротьбах. У нього є ще служба жінкам чи жінці. Чи ж вона не виповнить порожнечі у лицарській душі сього, що боровся за пропащу справу?

Тут знову глянула в очі молодцеві так широко і так любо, що молодець спаленів, як рожа.

— Ха-ха-ха! — засміявся добродушно Кердеєвич. — Ось пізнати, що моя жіночка грає на струновій бандурі. В сам час ударила струну, яка найголосніше повинна обзиватися в серці молодяка.

XXVII

На превелике зачудування, Андрійко другої днини дістав сильну гарячку. Стара Горпина, яка знала всілякі ліки, заявила, що йому пошкодили духи багна та що гарячка потриває аж до перших морозів. Поки що показалося неможливим, щоби молодець їхав сейчас із Кердеєвичем, а староста не міг на нього ждати, бо на заході боротьба з Польщею, мимо укладу, не втихала.

Появилися навіть знову мужицькі ватаги, які нападали на всіх, хто прибував до сіл грабити поживу чи пашу. Але

тепер, по році, сей мужицький рух не мав уже ціхи всенародного повстання. Мужик боронився тільки від ворогів, які дибали на його працю або бажали накинути йому польське панщинне право. Поодинокі самостійницькі князі використовували сі місцеві вибухи й повертали гнів народу проти поляків та перевертнів. Почалася війна усіх супроти усіх, бо головні польські війська пішли на Пруссію та у Наддністрянщину, куди загостили були волохи. Сама шляхта з невеликою піддержкою малополяків мусіла поборювати повстанців на Поділлі, Волині, в Холмщині та Галичині. Туди мусів їхати Кердеєвич, бо на чолі одної з ватаг стояв князь Олександр Ніс, який накинувся в першій мірі на волости Кердеєвича. Він глядів Офки або пімсти, а старості грозило його завзяття знищенням майна та значіння. Тому, не гаючись, сів Кердеєвич з прибічною службою на човни та поїхав горі Прип'яттю на захід. У Незвищі остав Андрійко сам-один під опікою Офки та Горпини, а кільканадцять ратників із місцевого селянства та замкових слуг і стая величезних, злючих собак стерегли дворища.

Недуга Андрійка тягнулася недовго. Коли перші осінні дощі наповнили водою усі рівчаки та заглиблення багнистої почви, самі ж багна змінили в озера, коли доступ у Незвище став зовсім немислимим, — він устав здоровий та веселий.

Аж сам здивувався молодець, чуючи, як огнем переливається в ньому молода, палка кров. Понурі картини минувшини та будуччини, які тривожили його уяву ще недавно, щезли безслідно й оставили по собі тільки щось ніби сором. Було се почування, яке родиться в серці зрілого мужа на спомин молодечих розчарувань та прикростей. Людина сміється сама над ними і над собою, хотяй колись уся душа рвалася від них на части, а сердечна кров топила безпощадно у своєму розшалілому плесі всі свобідніші зриви молодости. Так, не те стало тепер. Мандрівник з деяким зворушенням глядів на щойно перескочену пропасть, але перед ним стелився рівний, мов полотно, битий шлях, і душа всміхалася до нього.

Уставши, Андрійко подякував Богу за рятунок молитвою, а опісля побіг над ріку, щоби розглянутися за човном, який перевіз би його в Чорнобиль. Одначе у прибережних лозах, де звичайно пасся товар, тепер шуміла жовтава хвиля. Купини ліз творили тільки низенькі зелені острови, які погиналися та дрожали під натиском вод. Дальше за ними — чи то море розлилося? Чи перенісся у тьмаві ліси Полісся безмежний Дунай? Величезний простір, якого меж не находило око на замряченому овиді, покривала вода. Не ся лінива, сонна вода Прип'яті, а якесь страшне, розшаліле море без краю, без стриму, злуче та дике. Раз у раз стрілоу прога-

няла струя грубезні пні дерев з корінням та гіллям, які лівобічні притоки ріки нанесли у русло Прип'яті. Вони слідували по собі одні за другими, наче їх хто нарочно пускав доли струєю, щоби припинити плавбу на ріці. Бо справді, годі було й подумати, щоби хтось відважився повірити свою судьбу слабкій чайці серед сього дивовижного круговороту води, бризків, мряки, пнів, крислоного чорного гілля та поплутаної, наче рамена топельника, гнучкої лозини. Андрійко перся о низьку, голову вёрбу, яка стояла над водою, й мовчки глядів на величну картину розшалілого живла. Він знав, що хотять і опаде вода в Прип'яті, то осінні дощі перепинять плавбу до грудня або й січня. А по леду та снігу, санями...

— Не мізкуй, не мізкуй, лицарю, і не квапся! — почув нагло за собою дрожачий від старости, хриплий голос Горпини. — Не квапся та вертай у хату, а то знов ухоплять тебе злючі духи багон.

— Здорові були, бабусю! — відповів з усміхом Андрійко. — Не бійтеся про мене! Я зовсім здоров! Ні сліду не остало з поганої недуги.

Оперта на ціпок, старуха підійшла та кістлявим, заско-рузлим пальцем відхилила повіки й уважно приглядалася його очним галинам.

— А не болить у тебе голова та спина? — спитала.

— Зовсім ні!

У безлічі брижок, які укривали все лице старухи, зарисувалося кілька глибоких зморщок на чолі, а маленькі безцвітні очі устремилися десь у тьмаву віддаль. Нагло рука з кістлявим пальцем піднялася вгору, наче при острозі.

— То зле, то дуже зле! — сказала шепотом. — Як так, то ти, лицарю, не мав пропасниці, а тебе врекла отся, там!

І рукою вказала на дворище Офки. Андрійко споважнів.

— Як-то? — спитав. — Невже ж молода, гарна жінка може наврочити? Не кажіть, бабусю, нісенітниць! Видко, ви не любите її, тому й говорите таке.

Стара потрясла головою.

— Не люблю її, кажеш? — відповіла. — Ні, се неправда! Я ненавиджу її, власними руками задавила б її, як сліпе котеня, укинула б у найбільшу глибінь Чортового болота... Ось де правда!

— За віщо ж ви її ненавидите? — питав Андрійко, якого мимохить зайняла ся розмова. — Вона ж гарна, як весна, і, бачу, добра, бо держить вас, бабусю, у дворищі, хотять певно знає, що ви її не теє... Вона добра, як Божий ангел. Бачив я її на іншому місці, вона була там недобра, злюча, хитра, але тут...

— Правда твоя, сину, — перервала йому стара. — На її

устах мід, у руках золото, але в серці... Гей, чи був ти коли на Поліссі у морозний Різдвяний вечір? На небо вийде місяць та обсипує сріблом увесь світ. Мороз скує драговини й болота у рівнесеньку скатерть, сніжок ніжненьким пухом обмережає усі галузки дерев, усе пруття ліз та вільшини, усі стебельця очеретів, комишів та трощі, а мережки іскряться, наче жемчуг, наче самоцвіти-алмази. Сріблито-синява габа укриває усе, і не чуть ні шороху, ні звуку, ні голосу. Усе спить, дримає, усе зціпеніло, завмерло, тільки над Чортовим болотом, яке не замерзає ніколи, стоїть туман. Він підіймається високо-високо, а його вершок купається у місячному сьайві, наче лице Ангела, який іде присипляти все, що осмілиться у таку ніч не піддатись сонному чарові ночі. Сей Ангел раде свою руку на чоло заблудившого мандрівника, обіймає рукою сироту, яку прогнали безсердечні люди з рідної хати, і всі вони засипляють серед білих мар смерти, а його ангельська добрість — се холод, байдужність, се усміх помершої жалібниці. Такий-то холод, сину, такий приятний усміх гостить у серці Офки.

Говорячи те, стара загляділася вдаль, підійняла кістляву руку, наче показати бажала Андрійкові, як Ангел смерти йде через замерзле Полісся. Мовчки слухав молодець і через хвилину справді наче бачив те, що розказувала Горпина. Одначе вона не переконала його. Се, що розказував йому про Офку Сташко і що бачив він сам у Луцьку, говорило щось якраз противне.

— Не так воно, бабусю, є на ділі,— замітив невдоволено.— Будь Офка таким холодним Ангелом, не прикувала б вона до себе старосту!

— Може,— сказала на те бабуся,— що її тіло іншим буває у одрині, чим так, але пізнавать людей мене не вчи! Тисячі бачила я на своєму віку, а я не завсіди чепіла у Незвищі... Одначе такої жінки, як Офка, не бачила і не знала я ще ні на Литві, ні на Поділлі, ні на Волині. У неї нема всього того, що повинно бути у жінки, нема благородности почування для Божих та людських справ, а є тільки честолюбивість, бажання багатства, влади, сили, мести і, може бути, бажання розкоші, палких обіймів, любовного шалу. Жінка — товаришка чоловікові, вона — шафаркою усього, що прикрашує життя, вона — провідницею чоловіка у світі, а не навпаки! Так є завсіди, так було і буде, доки хрести стоять на наших церковцях. Хотяй, на вид, рішає чоловік, та на ділі кожда його постанова, кожде слово, кожда гадка виростають, наче цвіточки на грядці, яку управляє й обходить жінка. Ти сього ще не знаєш, бо ти молодець. Ось поглянь на вчинки Кердеєвича! Не завсіди був він сим, що тепер...

— Я знаю! — докинув Андрійко.

— Як знаєш, то добре, бо, певно, зрозумієш, що бажаю сказати. Вона оплела, опутала його своєю зміевою красою й довела до сього, що він, наче злодій, крадьки мусить приїздити у своє посілля. Люди пальцями показують у ньому зрадника рідної землі, віри, народу, сміються з польських малюнків на його щиті та глузують зі старого, що взяв молоду жінку. Але біда не в сьому, а в тому, що всі його вчинки, гадки, замисли не ті стали, що передше. Наче хто виполов із його душі рожі та лілеї, а посіяв полин... За се я ненавиджу її, бо я...— тут стара вдарила себе в висохлу грудь,— бо я виплекала його сама при своїй груди, а з неї виссав він любов до всього того, що тепер оплював.

— Видко, тому, що вона чужа, з-поміж інших людей та з іншого світу, тому і нема в неї розуміння сього, що любимо і цінимо ми,— відповів молодець.

— Гей! Коби так хто узяв її з нашого світа та завів у безвісти, коби вона так вернула туди, відки прийшов до нас Ангел смерти...

— Пек, цур та пек! — аж скрикнув Андрійко, з острахом дивлячись на старуху, яка відходила в напрямі малої хатчини, що стояла над самим краєм багна.

На малому рундуці перед дворцем привітала Андрійка старостиха. На чудовому її лиці стояв вираз задуми і смутку, довкола уст зарисовувалася злегка брижка болю. Глибоким поклоном, якого колись навчив його Сташко, стрітив її молодець, а вона відповіла ледь помітним рухом голови та вказала йому місце напроти себе на малій лавочці. Сівши, Андрійко заглядівся увесь у прегарну картину жінки на тлі почервонілих листочків дикого вина та жовтого хмелю.

— Бачу, лицарю, що ваше здоров'я поправилося значно,— начала звичайним, холодним тоном.

— Так, пані, завдяки ласці Бога та вашій допомозі. Тому я після ранішньої молитви тільки вам, пані, винен вдяку і не забуду її, доки мого життя. Своїми ліками спасли моє тіло, а своєю появою рятуєте душу від загибелі у безпутті.

Із-під спущених вій на гарне лице молодця упав погляд темних очей, загадковий, як і сама жінка.

— Уже раз,— сказала,— ті самі уста обіцували мені лицарську службу, та серце забуло, що вони казали, ще заки потемніла дарована мною стяжка.

З-за глибокого вирізу золотисто-жовтого корсета видобула кармазиново-червону стяжку, ту саму, яку кдлись найшов князь Олександр. Вії чорних очей піднялися зовсім, погляд Офки устремився просто в лице молодця. Воно злегка поблідло, та Андрійко не дав себе збити з пантелику.

— Ви забули, достойна пані, що ся стяжка мусіла бути знаком відповіді для князя Носа, раз Сташко подер свою на ганчір'я. Не моя вина, що ви, їдучи з князем, забрали зі собою і стяжку.

На лиці старостихи зацвів рум'янець.

— Добра відповідь! — усміхнулася. — Тільки, бачите, я не хотіла прохати вас, тому прохала Сташка, не знаючи, що він...

— Не знаючи?.. — спитав протяжно Андрійко.

— Так! Живучи посеред служби, і не гадаєш, що се та-кож люди з крови і кости, молоді, палкі...

— Не тільки служба була при вас, пані!

— Ох!.. Ви...

Найкращі столисті рожі зацвіли на личку Офки. Вона відвернула голівку вбік та з-під довгих вій стежила за кож-дим рухом Андрійка.

— Ви знаєте, лицарю, що лицарська служба а любов — се не одно!

Андрійко склонив голову.

— О так, знаю! Недарма кажуть люди, що ви гарні, добрі, мов Ангел, та не сей, що купається у сьйві вічного світла, а холодний, мов крига, мов Ангел смерти!

Офка засміялася коротко, нервно.

— Ох, лицарю! — заговорила. — Невелика між нами різниця віку, але досвідом я куди старша вас. А досвід сей добула я на самоті. На самоті, кажу, бо можна бути саміт-нім і серед товпи, і при боці чоловіка... Поглянеш довкола себе — і бачиш тільки голови, туловища, збруї, котеллі, тапперти, киреї, шуби, сіраки, та не бачиш людей.

— Одного вечора в Луцьку казали ви мені се, пані!

Офка зірвалася нагло з місця і одним кроком була при молодцеві. Її ягоди горіли рум'янцем, наче розрізаний гра-нат, червоні уста пашіли вогнем, блистіли очі. Її ручки узяли руку молодця і стискали сильно, пристрасно.

— Ох, не згадуй мені сього, лицарю, се було тільки сло-во і більш нічого. Тоді не гляділа я в тобі душі, а найшовши її, збентежилася тільки. Але тепер, тепер, коли ми самі, а довкола нас тільки розгукані живла та тупоумна служба, не ховаймося від себе за сумніви, недовір'я, облуду! Питаєш мене, чому я холодна, мов Ангел смерти? Бо я нещасна! Ось чому! Се, що я тобі казала там, при комині, було тільки слово, се, що кажу тепер, — се правда!

Задихавшись, сіла біля Андрійка на лавочці. З-під роз-різу суки виглядала розхвильована віддихом грудь, а ті самі оп'яняючі пахощі обдавали його, що тоді там, у одрині замку...

Але сим разом не стояло на перепоні нічого. Се, що ділило Андрійка від спокус Змія Горинича, розпалося, розвіялося, між Офкою а ним була тільки ненависть до всього, що їх ділило досі.

Тихо, незначно ліве рам'я молодця обійняло стрункий стан жінки, а рука діткнула повного, пружистого тіла.

— Ах! — зітхнула Офка та через хвилину всім тілом пригорталася до героїської груди Андрійка.

— Не вини мене за холод, лицарю, не знаючи мого горя. Пізнаєш його, то й осудиш сам!

Вирвалася з обійму, сіла на своє попереднє місце і стала розказувати про Кердеєвича. Зразу не був їй по нутру підрашаний уже та надто поважний муж, одначе незабаром оглядала вона його на турнірах, у яких одержав першу нагороду за тїост. Наче грушки, летіли його противники з сідел, а він усім велів рачки лізти до її стіп, де вставали аж за її дозволом. Се дуже їй подобалося, а коли батько, знакоми, а навіть король забажали її руки для Кердеєвича, вона згодилася. Пізніше стрітила свого колишнього товариша діточих забав, який, побачивши її, запалав пристрастю до неї та за всяку ціну бажав розірвати шойно загадане подружжя. За його порадою стала Офка ставляти Кердеєвичеві усякі умови, гадаючи, що він їх не прийме, і так розіб'ється усе. Одначе, засліплений красою дівчини, боярин готов був за її ласку запродати душу чортові й годився на все. Він понижувався, просив, жебрав, і тоді втратила вона до нього пошану та прихильність, і все ество збунтувалося супроти зненавидженої злуки. Вона відмагалася, гляділа оправдання, викрутів, бажала тікати, та все надармо. Батько стеріг її, як ока в голові, а на всі заміти та вагання відповідав невідмінно: «Добре, добре, все те поладнається після вінчання». Тоді вона в останню ніч перед відданням рішилася на все, але тої самої ночі... віддалася своєму коханкові, щоби зненавидженний чоловік не чванився її віночком. Вона надіялася, що Кердеєвич не видержить сього останнього удару й відступить від наміченого подружжя. На диво, сам її коханок прохав її сього не робити, бо, мовляв, так, як є, краще буде й на будуче. Обманути «божевільного старцуна» — невелика штука, а під широкими полами його боярської киреї доволі буде місця і для двох, не то для одного. Офка вперше скривила тоді душею, обманюючи Кердеєвича, а коли по тижневі любовник виїхав і пропав десь на заході, вона поволі привикла до своєї ролі жінки нелюбого, та ангельськи доброго чоловіка.

Дальше оповідання перервала служниця, яку Офка держала намість Марини,— біде шістнадцятьлітнє дівчатко

з синіми, мов фіалочки, очима та сумним личком. Вона доложила, що обід на столі, й обоє подалися у кімнату.

Нутро дворища було уладжене вельми виставно. Усі стіни вкривали дорогі узористі оббиття, спроваджені з Італії, зарівно, як і важкі опони та занавіси при вікнах та дверях. На столі пишалася чудова срібна заставка, багата золочена та різьблена у всілякі взірці. Наче живі, звисали з бережків підносів та поставників цвіти, виноград, колосся або м'язисті фігури жінок та мужів, сплетені в дивовижні групи. У кожному такому творі західного мистецтва слідно було любов до краси людського тіла у його найвищому розцвіті та свобідне бажання зірвати окуви божкарсько-облудного середньовіччя. Пророче почування мистців відкидало замарану безліч потайними гріхами, подерту жорстокими вибухами пристрасти білу пелену брехливої невинности, а з-під неї вискалила до нього зуби бестія. Мистець усміхнувся, погладив її по кудлатій голові і підняв з пониження, пороху, гнилі до висоти людини, а її первісні, живлові пориви — до висоти гідного людини стремління. Ось так повстало відродження штук, яке швидко нашло у невичерпаній скарбниці старинности взірці та оправдання. Твори сеї нової штуки поволі тільки находили признання у зіпсутій і варварській Польщі та на візантійсько-монгольському сході. Зате нашли вони у декого сильно розвинений змісл для природи та простодушність, властиві руському народові. Ось чому не завагався Кердеєвич прикрасити гніздечко своєї кралі саме сими першими відчитками нового мистецтва.

Під час обіду старостиха й Андрійко їли небагато, зате живо розмовляли дальше. З природи річи на чергу прийшли великі події, які розгравалися в останніх роках володіння Вітовта. У всіх сих подіях брала Офка визначну участь. Вона перетягнула чоловіка поміж перевертнів, вона облегувала Зарембі його діяльність та звідомлювала польські круги про замисли та затії самостійників. На закид Андрійка, що се не було гарно, потрясла гордо головою:

— Не гарно? Може бути, та, бачиш, подружжя чи любов — се боротьба, в якій одно улягає другому. Якби Грицько, узявши мене, показав, крім доброти, ще хоч би якусь волю, якесь хотіння чи стремління і туди присилював і мене глядіти, якби він показав був яку-небудь силу у своїх змаганнях та прогнав на сто вітрів усіх, хто ділив мене від нього, тоді, певно, не мав би причини твій нарід називати його перевертнем. А так... куди хочеш, туди він і погнеться, годі ж мені, як хмелині, оплітатися довкола безсильної биліни. Я жінка! Не забувай сього, Андрійку, а, як така, вимагаю від молодяка жару, палкості, крови, безтямної, п'яної розкоші, від

зрілого мужа — поваги, сили, волі; бо він голова, не я! Він — дуб, я — хмелина, моє листячко вкрашає його порепану кору. Він опора для мене, не я для нього, і я, певно, не кинула б його, старого дуба, задля молодого верболозу.

Також Андрійко висповідався перед Офкою з усіх своїх замислів, змагань та розчарувань. Не змовчав нічого, навіть своєї виступу супроти Заремби та відправи у Свидригайла. Офка слухала його пильно.

— Що ж гадаєш тепер почати, лицарю?

— Раз назавсіди відчухнутися від пропашої справи!

— Радше від сих, що її запропастили! — не згодилася Офка.

— Все одно!

— Ні, не все одно, лицарю. Не одно! Чи нечистий або грішний піп — не піп? Чи не має стійности свята Тайна, якої уділює вірним? Сосуд глиняний, але вино благородне, люди грішні, та справа свята!

З подивом глянув Андрійко на Офку.

«Чи се, що кажеш у сю хвилю, суца правда, чи тільки слова? — питав себе в душі. — Як се правда, так я глядів правди там, де її не було, а найшов її там, де і глядіти не думав».

— Я гадаю вертати у своє посілля в Полудневу Київщину. Там, у Юршівці, зводитиму давні порахунки з татарами та князем Кирилом Глинським. Боярин Грицько Кознар, який був колись у мене слугою, привезе мені з Луцька мої гроші та добуте мечем майно; доволі в мене й мого давнього, а з-під ляцької кормиги тисячами тікатимуть усі ті, що колись бажали прогнати наїзника з рідної землі. Тепер вони, як пчолі до матки, збіжуться до мене, а я при їх помочі садитиму на новинах цілі села. Не можу боротися за волю народу, то можу принайменше трудитися для нього.

Офку, видко, одушевив його план.

— Усе те гарне! — сказала вкінці тихо. — Та, одначе, тобі ще не достає жіночої любови, яка прикрасила б тобі труд рожами розкоші. Ох, бо ти не знаєш ціни сього, що подає тобі своєю любов'ю кохана людина...

Тут устала з крісла і вибігла з їдальні.

Вийшов і Андрійко на рундук, а опісля тихою ходою попрямував у вкритий густою осінньою мрякою ліс. Кров молотом стукала йому в висках, віддих ставав у груди, серце, здавалося, розсадить могутню грудь. Що значили слова Офки? Невже ж вона надить і його, як надила Кердеєвича, Носа, Сташка та тільки-тільки інших? Раз уже втвирала вона йому свої рамена там, у Луцьку. Так казав Сташко, й він сам бачив у неї не холод, не байдужність, а жар невтише-

ної пристрасти, яка призбиралася в її цвітучому тілі при боці нелюбого чоловіка. Ах! Се тіло!..

Андрійкові здавалося хвилями, що велетні пралісу погнаються на всі сторони, як верболіз, а холодне повітря не могло вгасити внутрішнього огню. Уперше в житті бажання любови, нестримне, живлове, обняло його, мов пожар, відбирало хвилями тямку й кидало усе тіло в гарячку, не меншу сеї, яку щойно перебув. Так, вона наврочила його, ся чудова жінка, та не навістила його недугою, а непоборимим зривом невиданої, нечуваної досі пристрасти, сього дикого, первісного походу до найм'якшої, найніжнішої розкоші...

Дрожачи на всьому тілі, напівзбожеволівши від помотаних гадок та від напливу розшалілої крові, яка, наче полум'я, бушувала в його тілі, Андрійко щораз прискішував крок. І тоді нагадалися йому його луцькі проходи по багнах, по нетрях, коли вся душа ставляла опір зривові пристрасти. Але тоді здержували його привиди, які заповнювали його уяву геройськими кривавими подвигами, що мали збурити старий, пережитий світ, а подвигнути другий... Не було місця для любови, розкоші. Та ось тепер нема уже привидів, а є бажання, сильніше від нього, від людей, Бога, є нове стремління, певно означене, ясне, а перешкоди нема ніякої, хіба... хіба опір. Гей! Опір Офки! Де нема стриму для його душі, там нема й опору для тіла! А потім... може, слова її були словами згоди?.. Може, не буде й опору?..

І стрілою побіг Андрійко у дворище.

Смеркало. Понурий осінній день умирав на заході. У віконцях пекарні світилося, видко, служба ладила вечерю. При брамі псяр спускав з прив'язи британів на ніч, яка надходила темна, чорна й непривітна.

Таємничо лежав перед Андрійком рундук та неосвітлені кімнати Офки й його власні. Наче злодій, крадьки увійшов у свою кімнатку. Зі стільчика при дверях піднялася біла стать і заговорила тихим голосом:

— Пані жде з вечерєю у себе,— вказала рукою на двері у протилежній стіні і щезла, наче привид. Була се покоївка Офки. Андрійко остав сам.

Його очі звернулися у вказаному напрямі і, на превелике диво, у темряві побачив червонявий відблиск далекого огню або прислоненої оливної лампади. З б'ючим серцем подався туди.

У стіні, у якій досі не завважав був ніякого отвору, тепер указалися відчинені двері. А в сей мент щось ніби кліщами здавило серце перед останнім, рішаючим боєм і відібрало йому всю силу, все завзяття, всю певність себе. Насилу переступив поріг і... завмер у подиві-захваті.

При червонявому сьєві ватри, яка палахкотіла на комині, на низькому, подушками та коврами вистеленому тапчани напівлежала-напівсиділа Офка, вдивляючись у полум'я розміряним зором. Ніжненький нарис її носика та уст зазначувався на темному фоні сутіни, наче найкращий малюнок італійських мистців.

На ній була легенька, напівпрозора муслінова нагортка, з-під якої виглядала коротенька — від половини грудей до колін сягаюча — кармазинова туніка, без рукавів, з глибоким вирізом на груди та з розрізами по боках. Осліплений казочною появою красициці, Андрійко стояв, як укопаний, і вхопив себе руками за груди, яким забракло повітря до віддиху.

Та ось підняла краля головку і звернула очі на молодця.

— Добрий вечір, Андрійку,— сказала тихо,— ти вернув уже? Ходи! Вечера жде! — І протягла до нього повну, білу, мов алебастр, амброю пахучу руку.

— Офко! — заговорив швидко, задихаючись та запинюючись від нечуваного подразнення.— Офко! Серце моє! Здивуєшся або й лякатимешся нахабности твого гостя, але вибачай! Не під силу мені боротьба з твоєю красою, понадою і з огнем, який бушує в моєму нутрі. Ти одна, одна зможеш втишити бажання моєї груди, одна ти даси мені цвітку любови, до якої молюся, молисья буду та до якої молився вже там, у Луцьку, коли я, як божевільний, відпихав руками від себе щастя. Моєю стань, Офко, якщо не захочеш побачити мене мертвим або божевільним!

Він обняв її білі круглі коліна та цілував їх у безтямі упою. А на устах Офки зацвів неземний усміх. Її рука ніжно обняла шию Андрійка й намагалася підняти його гори.

— Устань, коханий! — казала.— Устань, я стидаюся, мої коліна обнажені, мій одяг у неладі, служба пішла спати, ми самі! Невже ж ти користати бажаєш зі своєї переваги?

— Як-то? — закликав молодець.— Чи тільки те відповідаєш мені на мої слова, які є лишень тінню почувань?

Але ні! Так не було! Усміх на устах став жартівливим, рука відкинула муслінову нагортку, а біла, наче слонова кість, повна, розкішна грудь плінула зір молодця.

— Чи знаєш, Андрійку, що се я викликала у тебе штукою гарячку, щоб ти не поїхав? — спитала голосом розбещеної дитини.— Так, бо я хотіла тебе мати при собі, у моєї груди, у моїх уст.

— Ах!

Наглим рухом оплела шию Андрійка і потягла його до себе, і уста обоїх злучилися в довгому першому поцілуї.

Усе тіло Офки, наче вийнята з води риба, погиналося, корчилося, дрожало. Туніка розпахнулася на шиї, білі, пружисті півкулі грудей, дрожачі від бажання та жару любови, виглянули з-під золотої борти, і п'янки уста Андрійка припали до них, наче спрагнений мандрівник до спілої суниці.

А тоді закрутилося усе довкола них у якомусь шаленому вирі безтямної розкоші...

XXVIII

З усім жаром молодої, палкої та сильної людини видався Андрійко новий для нього розкоші. І Офка переживала аж тепер весну свого життя. Наче, викликана творами мистців Ренесансу, старинна богиня Венус прилетіла з Пафосу у засніжене, замерзле Полісся і розсілася при огні у кімнатці Офки, зв'язала двоє молодих зі собою своїм божеським поясом, а тямку закрила своїм серпанком. Одно тільки бажання було в обох, одно стремління, одна ціль: насититися самому і дати другому зглибити усю безодню розкоші, яку розвертає перед молодими любов.

Неначе гарні, зоряні сні, минали дні та ночі, тижні, місяці. Більше досвідна Офка вміла у любовну гру вводити щораз то інші переміни, була невичерпна у дотехах, оповіданнях, пестошах, одним словом, не допускала у буйний цвітник своїх любощів найтяжчого ворога любовної страсти — нудьгу-переситу. Вічно нових тонів добирала птичка любовної ласки; її трелі та переливи завжди пліняли ухо чудовою та все новою гармонією, складом, висотою, красою. Вічно шаліла молода кров, а винахідчивість любовниці знала її завжди наче підтяти батогом до дальшого безтямного вакхічного танцю.

Аж десь по Йордані звільнили морози, а околичні селяни стали навідуватись у Незвище. Вони приносили вісти про війну поляків з німецьким орденом, про перемир'я зі Свидригайлом та про завзяту війну на Поділлі та в Галичині. На Стрітєння мав відбутися з'їзд для обговорення умов Вічного миру.

Десь у марті вперше відізвалося в серці Андрійка щось ніби докір совісти, ніби жаль за сим, що покинув був осінню. Правда, його змагання, як і змагання багатьох-багатьох других мужів, розбилися об холодну стіну великокняжої тупости та злої волі його дорадників, але все-таки... чи людина живе тільки любов'ю?.. Не втерпів, запитав Офку про її гадку.

— О так! — відповіла з поспіхом, наче боялася, що коханкові прийде якась друга гадка.— Так, людина живе тільки любов'ю... і надією...

— Надією? — спитав молодець. — Яке ж добро жде нас після сеї чари нескazanного блага, яку випиваємо щодня обоє?

Офка всміхнулася якось загадково, на її личку зацвів сильний рум'янець, а очі чомусь-то устремилися в землю.

— Так, Андрію! Зразу надіємось успіху, ніжної ласки, відтак безтямної розкоші любовних ночей, а вкінці... материнства...

— Офко! — закликав Андрійко, зриваючись із місця. З тихим хлипанням припала жінка до його груди.

— Я вже від осені знаю, що... та я боялася, що ти мене перестанеш любити. Аж тепер кажу тобі се, щоби ти знав, що в мене під серцем зостав від тебе... та щоби ти не кинув мене.

— Я — тебе? Зірничко моя! То ти справді гадаєш, що я міг би се вчинити?

Він обняв її, мов мати обіймає розжалену дитинку, та пригорнув до груди, наче могутніми раменами бажав закрити її від горя та небезпек. А вона підняла поблідле личко гори і прошептала:

— Ох, ти будеш мусів те вчинити, бо прецінь ми вже не самі, нам треба власної хати та посілля. Кердеєвич...

— Так, се правда! — сказав. — Іхати треба, та тільки ненадовго. Заки пожовкне листячко осінню, вернуся та заберу вас відсіля, ген у степи, на південь, у круті балки, в зелені байраки, в широкий, вольний світ!

Одначе легше було пообіцяти, ніж справді покинути Незвище. В кілька днів опісля надійшов від Кердеєвича лист, у якому сповіщував Офку, що важко ранений у боротьбі з князем Олександром, якого ватага напала на нього в Лопатині. Лист привіз із Пінська купець, який доставляв заразом у Незвище потрібні Офці харчі, вино, хутра та прочу куплю. Він розказував про бої на Волині, про завзяття обох сторін та про невдоволення литовського боярства і деяких панів зі Свидригайла. Про прибуття Кердеєвича вліті не було й мови, аж пізньою осінню або зимою могла надіятися чи обавлятися Офка його приїзду. У виду сього Андрійко припинив свій виїзд о тиждень, а за сей час нечаяна відлига унеможливила взагалі всяку подорож. Над землею розшалів західний вітер, якого ніхто не затамив на Поліссі. Він ніс зі собою дощі, які повинню зливалися на відтаялий сніг та перемінювали його у непроходиму, зимну грязюку. Вмить порябів, почорнів непорочно білий, хрустальний світ, а разом із ним змінилося не одно і в Незвищі.

Мужики-ратники покинули дворище, бо по розмерзливих

мокляках не міг уже пробратися ніякий ворог, а служба заходилася біля розчищування та навоження огороду. Офка виходила на рундук, та вже не покидала дворища. Широка спідниця на обручах скривала її вагітність перед оком служби, та ходити все-таки не наважувалася Офка у днину. Хіба вечором виходила, сперта на рамена Андрійка, слухати журчання весняних вод, покрику звіра в пуші та голосів перелетної птиці у повітрі або на багні.

Позеленіли жовті пуп'янки на деревині, опав цвіт із овочевих дерев, надходив травень зі своїми пахощами та трелями соловія, але вигоріле багаття пристрасти не бухнуло новим огнем. Поважний настрій, наче очікування чогось великого, заставляв Офку з довір'ям клонити голову на плече Андрійка, а він піддержував її могутнім раменом і наче додавав їй сили та певности, що будуччина поверне їм ще сі гарні хвили, коли-то у Незвищі витала богиня Венус.

Та все-таки не раз і не два ходив Андрійко сам-один у ліс над мокляки, які пишалися новим ядро-зеленим одягом свіжого очерету та шувару. А тоді, коли у місячному сяєві заводив пісню соловейко, коли над водами гомоніли покрики чапель, а озерця обзивалися хорами жаб, тоді чув молодець у серці якусь невияснену тугу за чимсь, що колись йому снилося, а чого не зазнав досі. Хвилями здавалося йому, що він будиться з похмілля, що все пережите — се тільки гарний, але гарячковий сон. Чи се, що пережив він з Офкою, се любов? Де ж ділися сі оспівувані ніжности, зітхання, де пісні, розмови, прохання, де очікування та радощі задля одного усміху, поцілуя? Невже ж усе те згоріло в пожарі нестримної похоти?

І мимовільний сумнів став мучити Андрійка: або любовні заходи молодих літ — се брехня, або його пожиття з Офкою — не любов, а щось друге, щось ніби любові Грети з Горностаєм. Але у наскрізь правій душі молодця почуття повинности-обов'язку взяло верх над усіма сумнівами. «Раз вона стає матір'ю моєї... о Боже!.. моєї дитинки, то вона мені — всім у світі, і нема добра, ні краси поза нею!»

Так що ж?.. Хотяй навіть тіни не було у його пожитті з Офкою, та все-таки щораз то голосніше обзивалися в ньому давні змагання та стремління. Жар любовної страсти присловив їх тільки на хвилю, а коли опав туман, поза ним не було нічого... Офка розуміла особисті бажання людини, які б вони й не були, бо світ, із якого вийшла, поклав собі був Богом якраз особисту користь. Одначе поза се не сягала вона гадкою і не розуміла, що поза користю одиниці є ще щось вище. Король, Заремба, його свояки, канцлер, сенати, князі, пани, бояри, вона сама та опутаний нею Кердеевич — всі

вони одно тільки мали на умі: заспокоєння себе самих. Тож коли Андрійко заговорив про садження на новинах свіжих сіл у понуревій Київщині для оборони земель перед татарами, вона мовчала, а опісля радила йому, побіч боярських слобід, садити і села для неперехожих мужиків, щоби розбагатіти у дозвіллі та безпеці, збудувати замок та виторгувати від великого князя чи короля нові надання або й княжий титул.

Гірше стріли татарина вдарили сі слова Андрійка, але він бачив, що тільки любов до нього піддає. Офці такі самолюбні гадки. Вона ж не була винна сьому, що її ніхто не навчив думати й почувати інакше, а пізніше життя поперло ще науку самолюбства незбитими примірами досвіду.

І знову сидів він раз вечором у червні на виверті серед лісу, а враз із хмарою комарів, які дзвеніли довкола нього, обсіли його сумніви. Опер чоло на долоні та глядів у червоні рефлекси світла на лискучій поверхні лісного озерця. Нагло чиясь рука доторкнула його плеча. Підняв голову. Над ним стояла Горпина.

— Задумався, лицарю? — спитала. — Засумувався? Чого? Навіщо? Лихом об землю! Жіночка цвіте, мов маків цвіт, вроди-краси тобі не брак, срібла-злата теж ні. Відкіля ж узявся смуток?

Андрійко зморщив брови.

— Жіночка? — заговорив суворо. — Хто дав тобі право?..

— Хто? Мій сивий волос та досвід. Залюблені завсіди гадають, що світ не бачить їх любови, як не бачать світу вони. Та, проте, не я стану тобі за се дорікати. Рівний глядить рівного. Не рівня ж чорним кучерям Офки сива грива Грицька. Гей! Минула молодість, а на старости літ хто у виборі не поспитає розуму, той доложить честю... Не твоя вина, ні її... Се вина крови, яку Бог улив у ваше молоде тіло. Чому ж сумуєш, лицарю?

Андрійко не відповідав. Він справді сумував, та не знав, що відповісти Горпині.

Через хвилину приглядалася йому старуха та стежила зором, за чим глядять його очі у краєвиді, і легкий усміх промайнув по зів'ялих губах.

— Гей! Знаю я, молодче, чого тобі захотілося, знаю, знаю! Коли бачу, як гуляють твої очі по просторах, то так, начеб ти сказав мені: «Туди, ген, удаль несеться моя думка, не задержить мене пахнуча молодим тілом тепла постіль!» Тобі діла захочується, може, ні?

Андрійко зі зачудування аж зірвався. Справді, Горпина відгадала найтайніші його гадки швидше, чим він сам міг собі їх усвідомити. А старуха вела далі:

— Ніхто не стане орати мечем, сіяти щитом, у шоломі

сажать курей, ніхто жеребцем не возить води, а лицар не на те носить пояс, щоби бабіти при жінці.

— Ох! — вирвалося в Андрійка! — Я б давно вже поїхав зладити домівку для неї у своєму посіллі, та тепер годі!

— Годі?

Бистро глянула старуха на молодця, наче не розуміючи гаразд його слів... Нагло якийсь огоньок засвітив у її мутних очах.

— Чому годі? Ти їдь, лицарю, — казала, — я сама збережу твою кралю від гніву Кердеевича; якби знічев'я появився, я збрешу, уйму зо два місяці, вигадаю недугу й не допущу, щоби він забрав її відсіля. Вона твоя тілом і душею, і я збережу тобі її хоч би тому, що ти освободиш мого Грицька від неї...

Андрійко наче в сонце глянув. Кинувся дякувати бабусі, але вона пошкандибала домів, а за нею пішов і він.

Першим, що помітив при повороті, був невеличкий човен, який хилитався на водах пристани. «Хто б то міг бути?» — питав себе і прожогом ускочив у хату.

У ідальній кімнаті сиділа Офка зі заплаканими очима, а біля неї — гарно одитий, невеличкий собою, худощавий муж у півпанцирі, з мечем при боці — Грицько Кознар.

Звіталися, а вслід за сим Офка вийшла.

— Ти говорив із нею? — спитав Андрійко.

— Так, говорив і з дива зійти не можу, як могли ви так змінити за півроку сю преславну Офку з Луцька. Все-таки не надіявся я, щоби Юрша...

— Ах, я не Юрша, я звичайний собі когут, який брався літати, гадаючи, що він орел. А він між тим тільки когут, і в курнику йому місце, при курочці та курчатах.

— Бачу, що й ти зневірився, а се негарно. Мої люди ждуть на Юршу. Невже ж маю поїхати сказати їм, що найшов тільки когута?

Андрійко потер чоло рукою.

— Не бійся за мене, Грицьку, я зневірився, то правда, але справи не покину! Я не Кердеевич, ні Ніс!

— Те саме казала мені й Офка. Завтра, боярине, ідемо разом у Юршівку!

Подали вечерю. При столі розказував Грицько про перемир'я та про спори Свидригайла з поляками за пограничні волости. Розказував і про піжмурки Кердеевича з Носом та про їх двобій під Лопатином, вкінці про здобутки Федька, князя Несвизького, на Поділлі. Молдавські воєводи Ілля та Степан, татарські мурзаки, збунтоване хлопство і боярська рать оказувалися куди сильнішими від польської шляхти. Також Богдан Рогатинський підняв голову,

а в Луцьку місце Михайла Юрші, який засідав у прибічній раді Свидригайла нарівні з князями Чарторийськими та Івашком Монивидовичем, зайняв князь Олександр. Зате а Литві дещо змінилося. Литовські пани та бояри вельми спорікали на Свидригайла за се, що опирався головню на русинах і з них набирив здебільшого ратників та орударів. Вони розказували, що він, прогнавши патра Анзельма, вибирається знову вернутися до православної віри та поневоли католицьку Литву, як колись київські та турово-пінські князі неволили поганську.

Як на місці зрубаної тополі виростають десятки молодих гонів, так на місці одноцільної визвольної війни народу вибухли десятки дрібних, а зі сього користали всі, що не бажали сидіти дома та глядіти легкого зарібку в багатій, медом та молоком пливучій країні.

Усі західні та північні землі роїлися від княжих, боярських а навіть мужицьких ватаг, але дати опір польським придвірним полкам, татарським грабіжникам або «союзникам» із Молдави — на те сили не було. Звичайне собі безголов'я правління, яке не виростило з народу, тільки на народі. Ось чому і Грицько вивів своїх ратників із Волині у Галичину і туди всілякими дорогами, за поміччю Юрші та Рогатинського, спровадив сі рідні своїх ратників, які бажали покинути кров'ю та пожежею залиту Перемиську землю. Добутою на ляхах збруєю зоружив свій ще до півтори тисячки мужів числячий полк і помандрував на Дубно, Кременець, Збараж, Меджибіж, відкіля ратники, вже як великокняжі служебники-бояри, попрямували з Кострубою в Юршівку на Поросся. Грицько поїхав ще з початком мая відпитувати Андрійка у Степань. Довго глядів надармо, вкінці завдяки овруцькому попові попав на слід Скобенка, а сей справив його у Незвище.

Допізна вніч сиділи всі троє при столі, аж коли на сході стало ясніти літне небо, розсталися на супочинок. Останній се раз спільна крівля та спільний намет уквив їх любов та щастя перед заздрісною судьбою. Уостанне пригорталася Офка до груди одинокого мужа, який зумів пірвати за собою її горду, палку та самолюбну душу. Але радости, щастя не дала обоім ся ніч,— тільки сльози, жаль, розпуку. Одно словечко Офки: «Остань!» — а Андрійко не оперся б спокусі. Та вона не висказала його, хотяй серце стискалося в груди, наче передчуттям чогось страшного, а донедавна рожевою надією оповинена будуччина видалася нагло чорною безоднею Чортового болота. Важку боротьбу зводив і він зі собою, та конечність виїзду була неминуча. Перед зимою мусіло Незвище опустіти, а краса Офки мусіла заховатися у безвістях віддалі.

Аж остайнє «прощай» з трудом проказали уста, і, пiрваний течiєю Прип'ятi, човен поплив долi водою.

XXIX

Плили доволi швидко, а що в човнi мали потребу поживу, а ночами свiтив мiсяць, то й не приставали до берега аж до Києва.

Мати руських городiв тодi вже сильно пiдупала. Поза Печерською Лаврою, не було, властиво, в нiй нiчого, що могло би притягати до себе очi руського народу. Державне та суспiльне життя збиралося, наче притоки в головному руслi, на дворах князiв, вельмож, знатнiших бояр. Зате доволi швидким живчиком било мiщанське життя, головно торговля. Татарськi купцi приїздили туди цiлими валками та привозили арабську, перську та малоазiйську куплю, бували зрiдка вiрмени та греки, але головно був тут осередок обмiну плодiв усiєї Київщини, Полiсся та Заднiпров'я. Тут Андрiйко i Грицько купили конi i поїхали осiлим краєм за Рось, де кiнчилися густiше заселенi волости, а тiльки зрiдка в балках та густих байраках крилася вiд татарських набiгiв нечисленна люднiсть.

Отут, правобiч Росi, лежало у глибокiй балцi, крiзь яку пропливав доволi значний потiк, село Юршiвка. До нього належала уся полоса краю помiж долiшнiм закрутом Росi а горiшнiм бiгом гiрського Тикича, а й далше, над Синюхою, землi стояли пустою. Черкаси, Канiв та округи над Ворсклою мали державцями князiв Глинських зi стародавнього татарського, давно, одначе, зрусаченого роду.

Уже в Києвi зачували Андрiйко й Грицько, що князi Глинськi беруться насильно займати опорожненi наслiдком воєнних подiй та татарських набiгiв княжi й боярськi волости. Живучи здебiльшого на Заднiпрянщинi, вони не брали участi в боротьбi Литво-Руси з Польщею та радше оглядалися на Москву, чим на Вiльно або Кракiв. Молдавськi та татарськi союзники Свидригайла вельми облегували їм роботу, руйнуючи двори та села, забираючи люднiсть в ясир. Незначнi останки населення доповнювали кзязi Глинськi переселенцями зi Заднiпров'я, втiкачами з Литви, Пiдляшшя, Волини, Подiлля. Нечисленнi та безсильнi власники не смiли оспорювати протизаконнi грабiжi оружною рукою, а вiдкликатися не було до кого.

Усе те занепокоiло Андрiйка, тим бiльше, що знав дуже добре про ворожнечу мiж небiжчиком батьком а молодими князями. Вправдi в Юршiвцi та околицi мусiли вже бути Грицьковi ратники, все-таки й вони не зумiли б собi дати ра-

ди без нього. Тому спішив день і ніч на південь, аж на зорі п'ятої днини після виїзду з Києва переправився вплав через Рось, якраз напроти Юршівської балки.

Усе спало ще в селі, навіть собаки не перебріхувалися, видко, всі були перетомлені попередньою дниною. І справді, всюди стояли свіжі зруби нових хат, виведені під дах та оббиті вже дошками. На превелике диво, при зрубах не видко було робітників, які звичайно люблять просипляти коротку літню ніч на гиблівках біля розпочатої роботи. Інших праць у сьому часі не було, бо до жнив було ще дві неділі. Усе те немало чудувало Андрійка, а Грицько сказав:

— Се щось несамовите! Ідьмо далі!

Аж ось у сірині ранку зачорніла старенька церковця, попівство, а за ним велике, тому двісті літ із модрини побудоване дворище Юршів. І тут мимохіть скрикнув Грицько:

— А що? Не казав?

У дворищі світилося, весь майдан був повний коней та возів, а брама стояла отвором... Здержалися. Грицько поприв'язував коні до найближчого плота, а сам став лічити верхові коні. Було їх тридцять два а, поверх сього, дванадцять возів, біля яких спали на розстелених кожухах, сінниках та перинах мужики, жінки, діти. Біля брами лежали воли, корови, вівці.

— Се переселенці! — помітив Грицько.

— Ба, але не наші! — відповів Андрійко. — Наші, певно, гостюють по хатах в селі, по околичних хуторах, доки не поставиться потрібне число хат.

— Такий був наказ, така умова, і так є на ділі! — сказав по надумі Грицько. — І тутешні мужики, і бувші луцькі ратники навикли слухати й шанувати слово Юрші... Се чужі люди!

— Певно, князя Глинського! — догадувався Андрійко.

— Нічії більше вони й не можуть бути! — підтвердив Кознар. — Значить, позір. Треба перш усього відшукати Кострубу.

Позабирали коні і поїхали на попівство. Під час, коли Грицько будив попа та розпитував про Кострубу, Андрійко глядів на хати селища, які чимраз ясніше виступали з ранньої сутіни, а ціла хуртовина гадок пролітала крізь його голову: ось перед ним дворище його батьків, а він, його отчич та дідич, стоїть перед ним і вагається — увійти туди чи ні! Не так уявляв він собі несповна два роки сьому поворот під рідну стріху, не так! Ось із ним прийшли люди — поселенці, які мають збільшити значіння його роду, імени, звеличити його славу... Та се не побідники супроводжують побідника, а побиті, поконані, зломані, прогнані з рідної землі

втікачі рятують свої пропаші голови у безвістях далекого сходу. І жаль, і глум, бо ж побила їх не сила й насила, а каверзи, самолюбство, тупоумність, брехня. На полі слави побіда завсіди ішла з ними, та, проте, саме на них упало горе побіджених. Гей! Видко, з державною самостійницькою гадкою, зі сонцем волі зайшло і світило справедливости. А він сам? Виїхав хлопцем, вертає мужем, а за ним — Офка, перед якою небіжчик боярин остерігав Носа у Смотричі, а дядько Михайло — його в Луцьку...

— Боярине! Коструба тут і твоє добро на попівстві! — штовхнув його в бік Грицько, й Андрійко прочуняв.

Вельми зрадів, побачивши Кострубу, який, мимо вивіщення до боярського стану, не змінив ні свого вигляду, ні вдачі. Від нього дізнався Андрійко, що попередньої днини вечором прибули в Юршівку оба князі Глинські — Семен та Кирило — з тридцятьма ратниками та замковою службою і тивуном, якого бажали осадити у дворіщі. Андрійків тивун покликався на свого боярина, але князь Кирило зареготався і відповів, що на могилі власника давно поросла мурава, а нема тепер на Русі нікого, хто би надавав землю. Тому вони, як найближчі сусіди, беруть її по стародавньому праву. На се заявив Коструба, що на Юршівських землях або на нових займанщинах під покровом Юршів має осісти ще з півтори тисячі ратників, які прийшли сюди з Волині, Поділля та Галичини. Дуже не по нутру князям була ся заявка, тим більше, що до п'ятдесяти нових хат збудовано таки в самій Юршівці. Вкінці сказав Семен, що вельми рад новим поселенцям і не заборонить їм осідати, де захотять, коби тільки згодилися на провід князів Глинських. Воєводи Монивидовича і так ще нема, а молодий Юрша згинув десь від року, а хоч би й жив, то нема в нього права на землю.

— Нема його й у вас! — відповів на те Коструба.

— Нема права, то є сила! — засміявся князь Кирило.

— Не знать, чия більше, — не згодився Коструба, — чи Юршівського імени, чи тридцятки ратників князя, від якого несе баранячим лоєм.

Страшенно озлобився князь на Кострубу, але сей не ждав, аж дійде до бійки, бо в селі справді було тільки кількадесят мужів, та й то при будові. Тому покинув дворіще і пішов до попа, у якого гостював від приїзду, бо дворіще було за сі два роки сильно підупало. На ніч розіслав гонців по околичних хуторах, щоби всі верхом та зі зброєю прибували виручати посілля від напасти. На перші години дня сподівався Коструба помочі і дадився ще перед обідом прогнати князів із Юршівки.

Андрійко обняв і поцілував вірного Кострубу, мов брата, і дякував йому за обстоювання прав законного власника. Та тепер, коли власник сам появився, провід переходив до нього.

— Де моя зброя? Де кінь? — спитав гордо у свідомости, що йде у бій за добро своєї жінки і... дитини.

Коли сонце заглянуло в Юршівську балку, головною дорогою їхала у дворище чимала ватага ратників у шоломах, дехто в латах або півпанцирах, а всі з копіями, луками, топорами, мечами. За ними мужики з косами, вилами та бардашами.

З хат стежили старці, жінки й діти за походом, доки не скрився за частоколом дворища. Попереду їхав на лицарському жеребці Андрійко у повній збруї, зі спущеною кратою на лице та струсиними перами на шоломі. При мечі висів йому синій мальований щит, а копіє віз за ним Коструба.

У дворищі запанувало замішання, крик, гамір. Приведені князями замкові слуги виганяли наосліп товар за ворота та тягли за собою жінки й діти. Але юршівські мужики не пустили їх.

— У нас, — казали, — до вас діло, а ми з часів небіжчика боярина Василя навикли всі справи рішати копним судом, громадою.

— Але ми не перехожі каланники! — звинялися наполохані пришельці.

— В Юршівці нема каланників. Є тільки бояри і кметі. Ходіть!

Перед дворищем розгравалася між тим цікава дія.

Двох середнього росту мужів — один у кінчастому шоломі, карацені та панцирі, з щитом і мечем при боці, а другий в шапці-місюрці та визолочуваних на східний спосіб латах, з кривою шаблоюкою та круглим щитом — вийшли напроти Андрійка, який зіскочив з коня і підходив до них певним, міровим кроком.

— Що ви тут дієте під моєю стріхою? — спитав гордо, а відтак, удаючи, що пізнає обох аж тепер, додав: — Князі Глинські, бачу! Давно не бачили ми себе так близько, правда? Там, де ми, — тут вказав рукою на дружину, — боровся за свободу нашої землі, не видко було ваших лиць, хоробрі герої! Тому, будь ласка, їдьте за своїми баранами на Ворсклу, а до нас не пхайтеся!

Здавалося, що кров залле мужа у шоломі. Його кругле лице посиніло, а малі скісні очі сипали іскрами. Він скочив до Андрійка, мов тигр, та, може, прийшло б було вже тепер до розливу крові, якби не Коструба, який опустив копіє і вістрям діткнув груди надбігаючого князя.

— Хто ти, проклятий стерваку? — прохрипів, подаючись узад.— Гадаєш, що налякаєш нас своїм собачим хвостом на голові? Гей! Рата!

З брязком та тупотом вибігли зі стаєнь та з дворища ратники і стали товпитися біля князів.

Але в тій хвилині лицар одним движком підняв наличник шолома, і усім явилось гарне, хочай бліде лице молодого Юрші.

— Се той, що пропав від року,— пояснив зібраним мужикам Коструба,— та не має права на свою землю.

— Я — Андрій Юрша! — сказав тим часом Андрійко до князів.— І ти, князю Кириле, добре мене знаєш.

— Ха-ха! Ще краще — ти мене! — зареготався князь Кирило.

Хвильку гляділи собі в очі оба, і нагло вхопився Андрійко за серце.

«Ах! То се такі ти!..» — погадав, а його гарне лице одичіло вмиць, налилося кров'ю. Поступив крок вперед.

— Геть відсіля! — гукнув, аж коні найближчих ратників присіли на задах.— Геть ви всі! А ти,— тут вказав рукою на князя Кирила,— добудь меча, щоби нинішнім днем закінчилось наше знаомство!

І швидким рухом вирвав із піхви меч. Та в сю мить Коструба, Грицько та юршівські мужики перегородили його від князя Кирила.

— Не забудь, достойний боярине,— заговорив найстарший у громаді кметь,— що ти на копному суді, а не в степу. Тут про шкіру йде річ, то і ми мусимо знати, хто нам голова. Знаємо і ми, що в вас є свої рахунки, і радо поможемо вам звести їх як слід. Ми всі будемо свідками правосильности Божого суду. Але поки що викажися своїм правом на волость небіжчика боярина Василя Юрші!

На се закричали ратники, як один муж.

— Ми всі поручимо за його право та грамоту випишемо на спинах сих заволок!

Андрійко успокоївся дещо і склонив голову перед громадою.

— Вибачайте, громадо, слова та вчинки воякові, який навик перше бити, а аж опісля доказувати своїх прав. У мене є потрійна порука. Перша — се сила моя і моїх ратників. Вона так само добра, як управління князів Глинських, або й ще краща, бо моїх ратників більше, чим їхніх. Друга — се ось те дворище, яке вже більше чим двісті літ є в посіданні роду Юршів. А третя — ось се...

Тут Андрійко видобув із-за пояса завинену у платок грамоту великого князя Свидригайла.

— Грамота, єсть грамота! — гукали ратники й мужики та сейчас метнулися за попом, щоби її прочитав. По хвилі старенький піп вволив бажання громади. Коли, одначе, прочитав, князь Кирило зареготався голосно:

— Бачу справді, що ти, лицарю Андрію, сказився зовсім, коли слухаєш смердів. Ім яке діло до тебе та нас? Також і ся грамота — се клопоть телячої шкіри, більш нічого. Нема у Свидригайла сили припильнувати виконання заряджень, та ніякий біс і не пчихне на його писанину. Є в тебе сила — се інше діло, але також не мужицьке! Ха-ха! Уважай, лицарю, щоби і ти не скрутив собі карк на мужицькій правді, як твій старий!

Се сказавши, видобув меч із піхви. В сій хвилі гукнув Грицько:

— Чи всі чули, що каже грамота?

— Всі, всі! — відповіли мужики й ратники.

— Як так, — заявив блідий, мов труп, від несказанної лютости Андрійко, — то отсе беру посілля під мою руку, а по мені — розумієте мене? — тут вказав рукою на князя Кирила, — по мені управу надання поручаю Іванові Кострубі аж до приїзду могого дядька, воеводи Михайла Юрші з Волині, або когось другого, хто викажеться грамотою руського або литовсько-руського великого князя. Всі ви свідками могого заповіту!

— Так буде, як бажаєш, достойний боярине! — сказав провідник громади. — Але нехай Бог та його Святи бережуть тебе та правду і дадуть тобі і правді побіду над супостатом. Як ти і твій рід ішли завсіди з громадою, так тепер всі наші бажання за тобою!

— З Богом у бій! На суд заволоку! — кричали мужики, а ратники добували мечів та топорів, щоби берегти святости Божого суду.

Жваво скочили до себе противники. Князь Кирило з диким окликом, мов хижа птиця, кинувся на противника, який ловив щитом усі лискавкові удари князя та повертався лицем до ворога. Сам зрідка тільки завдавав удар, а тоді, наче тріски, летіли зі щита противника округи металу та обривки шкір. Уже меч князя виписав на гладкій верхні Андрійкового щита всілякі узори, та ще ні разу не доторкнувся ні шолома, ні збруї. Вкінці проминув перший порив завзяття, оба противники станули на місці і тільки обмінювалися ударами. Князь Кирило, був, безумовно, подвижніший від Андрійка. Він, видко, одидичив по татарських предках дикість степовика, і його рухи були необчислімі, нагальні, скорі. Пізнати було, одначе, що недоставало йому вправи та лицарського поміркування у двобою. Двобій був для нього

не звичайним, щоденним лицарським ділом, так сказати б, працею, а впливом злоти грабіжника, якому відібрали до-бичу. Зате Андрійко здавив у собі на хвилю жадобу пімсти за смерть батька та загарбання посілля, тому не бракло йому потрібного спокою. А коли замітив, що його против-ник починає томитися, рішився завдати останній удар.

Зібрався в собі і похилився дещо наперед, наче бажав глянути в очі противникові, а сам рушив з місця. Голосний оклик радості привітав його виступ, бо несвідомі юршівці починали вже про нього боятися, бачачи жвавість князя, а його повільність. І тепер напивав більше щитом та лівим раменом, ніж мечем, а всі удари, які завдавав противникові, були звернені на його праве плече. Чимраз густіше летіли удари на щит князя Кирила. Дарма намагався він заставля-тися від них мечем. Меч Андрійка виминав виставу і вдаряв об щит, який підставляв йому князь. Чимраз ближче підхо-див Андрійко до князя, аж сей подався і став поволі усту-пати. Рука під щитом мліла та боліла, а відбитий меч опа-дав аж до боку. Князь знесилювався. Тоді стрілою кинувся Андрійко вперед та щитом ударив противника так, що сей заколебався на ногах. У слідуєчій хвилі повис меч над го-ловою князя, і він підняв щит і меч, сподіючись знову удару з правої сторони. Та в сей мент упав меч Андрійка найсиль-нішим ударом із усіх, які завдавав досі, але не на правий, а на лівий бік князя, на карацену, яка ослонювала шю. Не протяв її зовсім, але продер кільканадцять сталевих звен, протяв б'ючку та шийні м'язи. Наче підтятий дуб, звалився князь у порох, відкинувши меч та обломки щита. Кинув меч і Андрійко і прикляк біля умираючого князя.

— Признайся, князю, прилюдно до скритовбійства, яке довершив недалеко відсіля над моїм батьком, признайся а одержиш прощення, конечно для тебе на сьому другому суді там...

Мутні очі князя звернулися до Андрійка. Крізь пальці лівої руки, якими намагався заткати рану, бухала кров у мірових відступах часу, але все слабше і слабше.

— Умираю! — прошептав князь Кирило.— Попа! Так, то я вбив Василя... Прости!

— Хай простить тобі Бог, як прощаю я! — сказав грімко Андрійко й устав. До умираючого підійшов піп із хрестом і Грицько, який зі свого сагайдака добув у платину зави-нену стару, заржавілу стрілу. Його лице нагло осунулося, пожовкло, очі станули в стовп, усе тіло випрямилося і... вже труп тільки лежав перед громадою.

А тоді і піп, і Андрійко вклякли над ним і молилися. Че-рез увесь час двобою та при останніх хвилях князя громада

мовчала мертвецьки, тільки князь Семен підняв руки горі, наче побачив яке страхіття, і подався взад. Аж устали піп і Андрійко, а Грицько закликав дзвінким голосом:

— Усі бачили, як виявилася Божа правда. Злочинець поніс заслужену кару. Хай оправдає його найвищий суддя на небеси, а ми віддаймо честь і поклін законному власникові волости і побідникові.

— Слава! Слава! — закричала громада.

Та в сій хвилі перебіг князь Семен простір, який ділив його від Андрійка, і підняв руку з ножом.

— Здихай, псявіро! — хрипів і, хапаючи за плече молодця, глядів місця, де вістрам міг би досягти тіла. Відрухоно кинувся молодець узад, одначе, хто знає, чи уйшов би був смерти або хоч би важкої рани, якби не меч та щит князя Кирила. На біду, зачепив за них ногою князь Семен, а заки відзискав рівновагу, прискочив Коструба, ухопив обома руками ошалілого князя й підняв, мов kota, понад голову. У слідуочий мент, наче справді кіт, якого хазяйка викидає з хати, полетів князь між своїх ратників так, що, падучи, повалив з ніг трьох чи чотирьох із них. Повалені утворили один великий клуб, з якого на всі боки сторчали руки, ноги, довгі рогатини та піхви мечів. Вмить голосний регіт залунав у громаді.

Але ошалілий зі злості князь не тямився вже. Уставши, приказав ратникам ударити на Андрійкову дружину, а й сам скочив на коня. Та ратники не послухали, бо бачили рішучу перевагу по стороні противника. Вони придержали князя Семена, підняли вбитого Кирила, уложили на віз і виїхали з посілля. Поїхали самі, бо переселенці, побачивши Юршівські порядки, остали та прохали в Андрійка дозволу поселитися таки тут. Андрійко згодився на се, і таки тої самої днини, після обіду, став переводити в діло свої замисли. Переведені Свидригайлом у боярську службу, Грицькові ратники розселилися вже були поза Россю, Синюхою, Тикичем і побудували собі хутори та селища у балках та яругах, обезпечили хати ровами, частоколами, валами і поставили біля них із кругляків малі хатини, яких підвалини глибоко вкопували в землю. Отут, у ті хатини, мали тікати хлібороби в разі наглого нападу татарви. Андрійко установив десятників, сотників та йменував Кострубу тисяцьким. Відтак узяв пришельців із Задніпров'я та бідніших у замкову службу, яка мала оброблювати боярські поля. Ратну службу мали повнити по черзі бояри-ратники, а всі мешканці мали оплачувати певну данину на виживлення залогі дворища. Отак швидко і справно полагодив Андрійко за поміччю Грицька, Коструби, тивуна та громадського голо-

ви усі важніші справи. Боярський суд мав відбуватися раз у місяць, копний, громадський — раз у рік, на Івана Купала.

Того самого вечора Грицько виїхав у Чорнобиль, а Андрійко вперше від двох літ спочив під стріхою предків.

XXX

Надійшов липень, та серед ненастанної праці летів день за днем швидко, наче придорожні дерева попри їздця.

На Пороссі було ще чимало лісу, який треба було корчувати, по хатах та укріпленнях чимало ще було роботи при насипах, обтісуванні бальків, покриванні дахів. Одні займалися сим, другі виробляли вози, плуги, борони, домашню утвар, виправляли шкіру або їздили у Київ за залізом. У дворищі боярина постала кузня, у якій робило ковальську роботу двох корманичан, а лоскіт молотів не втихав до пізньої ночі. Аж прийшов кінець липня, а з ним жниво. Опустіли оселі, і все, що жило, спішило в поле. Оставали тільки ратники, яких Андрійко ніколи не пускав ні в поле, ні домів, а велів нести вартову службу, як колись у Луцьку. Кождої хвили міг, бац, появиться татарський загін або дружина князя Семена Глинського.

Аж тепер мав Андрійко хвилину свобідного часу, бо працями в полі орудував краще за нього Коструба. І аж тепер полетіла його гадка до Офки. Саме тепер у неї мусіла прийти на світ дитинка — його дитинка! Хвиля ніжності заливала його свідомість та витискала з очей сльози зворушення. Як передше горда, самолюбна Офка будила в ньому тільки пристрасть, так тепер Офка-мати наповняла його душу дивною мішаниною поважання, захвату, любови і туги.

Туга ся обзивалася в його серці живлово, могутчо, і здавалося, що Андрійко згаку скочить з коня і пошумить лісами на північ. Але ся туга — се одно, що остало з давнього Андрійка. Опроче був се вже муж, тямучий, досвідний муж, який добре знає, що йому робити, а чого ні. Він поборював у собі тугу, а вільні хвили посвячував пристроюванню гніздечка для своєї кралі. Та ось тут оказалась потреба поїхати у Руду до князя Носа по зложені там достатки небіжчика батька... І тоді вперше від виїзду із Луцька почув Андрійко щось як грижу совісти...

Яким лицем стане він перед... нею? Вона ждала на нього й остерігала його перед Змієм Гориничем, а він?.. Ба, Змії перемигнувся у Ангела, який і приведе його ангелятко, а Мартуся — се ж тільки цвітка на шляху його життя. Се фіалка, а тамта — се рожа, яка упоїла його своїми пахощами на весь вік. Та все-таки важко буде глянути в очі дівчини...

Дарма переконував себе Андрійко, що між дітьми — бо два роки тому назад дітьми були і він, і вона — нема ніяких приречень, надій, почувань, а є тільки діточі іграшки. Роздратування огортало його на гадку про подорож, аж вкінці рішився післати туди у вересні самого Кострубу, коли сам їхатиме у Незвище.

Та ось при кінці серпня лучилися події, які не дозволили Андрійкові покинути посілля. Над гірським Тикичем появилися татарські загони, які йшли буцімто на поміч великому князеві, а на ділі гляділи тільки добоичі, де б її й не найшли. Татари застали, як звичайно, поготівля в Юршівці та варті по всіх хуторах, наїжені частоколи, глибокі рови та вправних стрільців. Тому підпалили тільки кілька пільних вартівень та забрали дещо товару з пасовищ, а там переправилися через Рось за кінськими хвостами і зeszли. Вслід за ними над'їхав князь Семен Глинський з ватагою комонників, який голосив усюди, що князь Жигимонт Кейстутович узяв у неволю Свидригайла й сам став, за згодою Ягайла, великим князем Литво-Руси. Розказував також, що князь Жигимонт іде як прихильник простолюддя, а ворог вельмож та князів. Тому й рід Глинських волить його, чим великопанського Свидригайла, і йде займати княжі й боярські волости на ім'я Жигимонта.

На щастя, простому народові та боярам-ратникам так гарно жилосья в Юршівці, що ні один не повірив теревеням князя Глинського. При першій спробі здобути найближчий хутір силою упало двадцять княжих ратників, і князь вернув з нічим у Черкаси. Все-таки поготівля треба було держати далі, а своєю дорогою з Києва надоспіла вістка, що справді Жигимонт, за порадою князя Гольшанського, напав у Ошм'яні на двір Свидригайла та мало що не захопив його живим у неволю і не видав полякам. Але він являвся тільки провідником литовців, яким надоїла прихильність Свидригайла до рудьких князів, а литовських вельмож до Свидригайла. Сих князів та вельмож в'язнив, мучив та казнив люто, жорстоко князь Жигимонт, проти них підбурював мужиків, рабів, путних бояр, замкових слуг. Запалали дворища, але тільки найдикіші живла між литовцями та помічні польські полки перейняли на себе сю катівську службу. Литовський люд та руські мужики зрозуміли протягом сих двох років, що боротьба, яка ведеться, — се боротьба за княжі волости, а не за волю народу, та оставали дома. Литовців навчили сього ливонські і пруські кнехти та польсько-мазовецькі ватаги, русинів, крім ворогів, — ще княжі ратники і татарські та молдавські союзники. У Київ прибув Михайло Юрша як воевода і став сейчас робити приготування до оборони города

перед Жигимонтовими сторонниками або перед замахами князя Семена Глинського, який завсіди мав зносини з великим князем Москви та татарськими ханами.

Вельми зрадів Андрійко, почувши се, і сейчас вирядив пісальця до воеводи Михайла, щоби зволив прибути до Юршівки, оглянути нові порядки, заведені у волости після смерти брата Василя. Йому бажав віддати опіку над посіллям на випадок якого нападу, а поки що ладився до дороги у далеке Незвище. Поспівуючи та посвистуючи, доглядав майстрів, які робили великий, широкий віз із легкого та тривкого дерева й обковували його залізом. В ньому мала поміщатися під час далекої подорожі Офка з дитинкою... Андрійко аж плакав, уявляючи собі свій поворот верхом біля навантаженої брики, у супроводі срібlistого сміху «її», веселих окликів народу та... плачу наляканої дитинки.

Аж ось за два дні перед виїздом, десь з кінцем вересня, несподівано появився у дворищі... Грицько.

Навіть тоді, коли вертав із Чарторийська, не виглядав Грицько так блідо, так пригноблено, як тепер. Півпанцира не було на ньому, тільки якийсь старий, подертий лосевий каптан, на якому збрюя повитискала всілякі узірці. Аж по пояс покривала грязь його короткі ремінні волюки та подерті мужицькі чреві з невивраженої шкіри. При боці теліпався меч з обломаною поперечкою та оббитою головною рукоятки, а на плечах — перемоклий, отвертий сагайдак з двома чи трьома заржавілими стрілами та нап'ятим луком. Видко, Грицько не мав часу або й охоти зніматися тятину, а через те тратив лук усю силу та тугість. Невмиване лице, заросле чорним волоссям, було темне та брудне, руки — наче землямати осінню, обліплені болотом та кров'ю. Аж у долоні плеснув Андрійко, побачивши давнього слугу в такому виді.

— Грицьку! Що тобі? Де так прибрався? — крикнув.

— Де? У світі, боярине! На світі осінь, грязюка, нещастя, то й я достроївся до сього. Нечисть, обідрання, недбалство, сумерк усіх гадок, бажань, хай чорт пірве все та й мене разом з усім!

Мимохіть поблід Андрійко, наче щось укололо його в серце.

— Ти з Чорнобиля? — спитав.

— Еге ж! Та я не про те говорю. У Чорнобилі все гаразд. Князь Ніс частенько навідувався до вдови та сиріт по небіжчику боярину, діти вирости, здорові, хоч і сумні. Задобрий був, бач, боярин Микола, щоб його швидко забули свої...

— Ну, то чого ти ніби дуєшся?

— Чого? А ось хоч би й тому, що тому два роки брався Михайло Юрша боронити Луцька, боярин Микола думав

про Перемишль, а сьогодні і Юрша, і ти пильнуєш Кієва та й раді, що маєш кусень хліба...

— Що ж? — відповів Андрійко непевним голосом.— Не могли ми повернути у наш бік ладу світа, то живім хоч надією, що наші діти чи внуки доживуть свободи народу...

— Надією? Хіба самодурством! Надією і мухи не вб'єш! Нам не треба надій. Надіялися ми на Свидригайла, другі надіються на Жигимонта, а все те ні на що не здалося. Побив Несвизький Бучацького, побив Жигимонт Свидригайла; а мужик остав сям, чим був. А ось тепер надіявся великий князь на побіду, з трьох боків ішли вороги на Польщу, і що з сього? Один Заремба скрутив йому голову...

— Заремба, кажеш?

— Так! Я найшов при ньому письмо від князя Семена Гольшанського, з якого виходить, що Заремба уложив цілу справу з Жигимонтом.

— Як же ти попав на слід Заремби? Відкіля дістав у руки його листи? Хто тобі їх прочитав?

Андрійко живо зайнявся справою Заремби, бач, сам обавлявся, а саме його впливів на княжих дворах. Він дрожав за судьбу свого незаконного подружжя. Важко зітхнув Грицько, збираючись розказувати, але вкінці таки спромігся на слово.

— Питаєш, як я добув папір? З кишені Заремби! Питаєш, як я напав на його слід? Вертаючи з Незвища...

— То ти був у Незвищі?..

— А був! — спішно, наче мимоходом, кинув Грицько.— Вертаючи, стрітив я його на вузькій стежині у лісі з двома товаришами, ну і маю його листи.

— То він віддав їх по добрій волі?

— Не зовсім! Принайменше я не знаю, чи вчинив би се був, чи ні, бо і не питав про се, тільки сейчас всадив стрілу в око...

— Ах, то ти вбив його? — зірвався з місця Андрійко.

— Так! А тоді його товариші накинулися на мене, і ми змагалися зі собою довго. Але вкінці мене взяла злість, і я повбивав обох ляшків. Щастя моє, що в мене була зброя, а то хто знає, що було б зі мною. Що ж хочеш, боярине? Я обіцяв Зарембі стрілу, треба було додержати обіцянки. Шкода тільки, що се не сталося півроку сьому,— не було б тоді перевороту в Ошм'яні...

Грицько замовк, а Андрійко здержався у проході.

«Чому замовк Грицько? — питав себе.— Чому не розказує за Незвище? Смерть Заремби облегшувала прецінь усе і йому, і Офці, і Свидригайлові... Чому ж, отже, дується Грицько? Невже ж Кердеевич?..»

Щось стиснуло його за груди, а тиск підходив аж до горла. Підійшов до сидячого і вдивився в його посумнілі очі, наче глядів у них пояснення сього, що не доказали уста.

— Говори! — начав здавленим голосом. — Ти був у Незвищі... Що там сталося? Ти мовчиш? Кажі! На муки та кров Христа Спасителя, кажи! Ти ж знаєш, що я туди вибираюся.

Грицько відвернув очі та став глядіти на стіну, наче вперше бачив на віку таке диво.

— Нема чого тобі туди їхати, боярине! — сказав.

Смертельна блідість розлилася на лиці молодця.

— Грицьку! — застогнав слабнучим голосом. — Не муч мене, змилуйся! Ти ж знаєш, що там моя жінка і дитина...

Грицько закрити очі руками і хриплим голосом відповів:

— Нема там уже ні того, ні другого. Важко діткнула тебе Божя рука, боярине! Та ти...

— Як-то? Кердеевич?..

— Ні! Смерть забрала їх обійко, тобі на сльози і жаль, а їм на вічні радощі...

Андрійкові замигтіло щось у очах, наче топори та мечі товпи ворогів. Хтось вирвав йому з грудей серце та здавив горло залізними кігтями... І без стону та крику, з ломотом, мов падаючий труп, грянув Андрійко на долівку...

На найвищому місці Незвища, посеред лісу, під трьома білопенними березами — свіжа могила. Високий дубовий хрест благословить своїми раменами насип жовтавого піску та купу дернини, яку зладили гробарі, щоби нею обложити могилу. Ні напису не видно на хресті, ні цвітів на гробі... Осінь... Цвіти пов'яли, як отсей, що спить під жовтим піском між корінням беріз. Мрячне, захмарене небо над могилою, якесь важке, олов'яне, а хвилями холодний вітер мече краплі дощу на хрест, могилу та жовті листочки, які устиляють землю. Довкола дещо вільного простору, а далі кругом стіною станули червоні сосни. На їх вершках змоклі ворони крячуть та раз у раз обтрушують краплини дощу з чорних крил. Впрочім, усе тихо-тихо, наче передчуваєш, що невдовзі вже гляне туди з-над Чортового болота Ангел смерті...

Біля могилки — дубова колода. З неї-то саме вирубали сей високий хрест, та чималий відземонок ще остався. На сій-то дубовій колоді сидить високий, дебелий муж. Його вітром та віком поорані черти стягнені в маску безмежного болю, жалю, розпуки. Одначе ні сльозини не видно у сіро-синіх мутних очах. Руки спочивають на головці довженного меча, наче викувані разом із мечем з одної груди граніту. Сей лицар — се нагробний пам'ятник, се символ сили, яка плаче на гробі креси...

Не час і не два сидить уже Кердеевич на гробі Офки. Не час і не два розвіває вітер побілілий волос на його голові та шмагає його ледяним дощем. Не час і не два мучать його душу гадки. Сі сумні, страшні гадки, що-то, наче вороння стерво, обсідають погружену у безпросвітній скорби людину. Вони чорним серпанком прислонюють минуле, теперішнє та майбутнє, відбирають ясність очам, мову устам, а слух заповняють невисказуваними словами безнадійності, наче тут, під березами, поховано весь світ.

Чи ж не було так і на ділі? За сю померкшу красу, за чар її очей-зір, за її сонячний усміх проміняв свою душу, Бога, віру, народ, ба, й своє ймення на віки вічні, подав усе те в неславу, чим квітчалося колись його серце... А тепер? І краса, і усміх, і зоряні очі — усе те там, глибоко, у жовтому піску, поміж вузлуватим корінням беріз, а його душа чорним вороном кричить над його сивою головою. Розпач, загибель, смерть! Усе життя хиблене, всі стремління підтяті, наче ся деревина, з якої можна уже тільки витесати нагробник.

Темніло.

Замовкли ворони у гіллі, вітер утих, устав і дощ.

Тільки від часу до часу з березової гілки спадала з легким шорохом краплина дощу на розмоклу землю, на білий хрест та на похилену сиву голову. Часами летів згори і блідожовтий листок, наче на останнє прощання вмираючої природи живим та мертвим... мерцям.

Та ось чиясь рука спочила на плечі сидячого. Лінив він підняв голову та глянув непритомно вгору. Над ним стояла похилена старуха.

— Не горюй, Грицьку! — сказала тихим голосом. — Не побивайся! Ти не знаєш, що весь минулий рік небіжка з сим приїжджим...

Рука Кердеевича вхопила старуху за плече так сильно, що та аж подалася з окликом болю.

— Мовчи! Чи я тебе питаю про се? Я знаю, знаю!

Його голос, зразу різкий, ослаб, охляв, розм'як.

— Я знаю! — повторив утретє. — Та, проте, ти знаєш... мені не треба було її вірності... Вона ж не любила мене... мені треба було її, її самої, її очей, личка, її тіла, її голосу... Ах! Ти не зрозумієш мене, Горпино! Офка — се не людина, се... ікона!

— Во ім'я Отця і Сина і Духа! — перехрестилася стара. — Богові хулиш, Грицьку!

— Ні, Горпино, се неправда! Знав я дві святощі у світі: Бога на небі і її на землі. Втоптав він мої святощі в польську грязюку, втопчу й я його...

— Грицьку! — закричала старуха, хрестячи руками

повітря над його головою...— Пек, пек, цур та пек! Пропай, коли хочеш, сам зі мною, Незвищем та сим Бучацьким, що жде на тебе у дворищі, але не клич прокльону Бога на невинну дитинку!

Сиве волосся розхристалосся довкола поморщеного чола, хустина зіснулася з нього, а у широко відчинених запалих, старечих очах малювався жах. А у могутнє тіло старця наче молодець вселився. Зірвався з колоди й ухопив старуху за плече. Його віддих свистів, а голос уривався.

— Дитинка, кажеш? То була дитинка? Де вона, де, де? Кажі, бо розторошу тебе таки тут, що ворони не дозбирають-ся твоїх старих костей. Де вона, де?

— Ах, се не твоя дитинка, Грицьку! — зітхнула стара.— Але я не знала, що ти з нею захочеш зробити, тому сказала тамтому, що і дитинка померла... Се синок, він у хаті!

— То ти добре зробила, Горпино! — зрадів Кердеєвич.— Се моя дитинка, бо ж Офка моя, а не його дружина. Господи! Прости незрячому прогрішення!

Вдарив себе в грудь рухом покутника, а там швидким кроком молодця біг у дворище. З трудом поспішала за ним Горпина, постогнуючи та соплячи. Коли Кердеєвич уходив у дворище, челядь, яка привезла його з того берега Прип'яті, аж ахнула. Лице старости горіло рум'янцем, очі блистіли якось дивно, руки дрожали...

— Гей! Або велика радість уходить із паном під дах дворища, або якась кров полетиться сьогодні! — сказав півголосом Герасим, старий слуга Кердеєвича.

Староста вбіг у столову. Йому назустріч піднялося з лави двох мужів: звісна усім «тінь» Кердеєвича — Михайло Бучацький і... патер Анзельмус, який від року вештався при дворі старости, сповняючи послугу писаря та посередника. Оба сиділи за чаркою.

— Прецінь вертаєте, достойний пане, між нас! — закликав Бучацький.— Правда, правда, велике горе навістило вас, а з вами і нас,— тут пан Михайло обтер рукавом спітніле лице,— а все-таки живий...

— Де дитинка? — крикнув між тим Кердеєвич.

Бучацький замовк і вмить штовхнув в бік патра. Сей кивнув головою і почав порпатися у торбі, а Бучацький розставив широко руки та ліз обійматися до Кердеєвича.

— То єсть дитинка! — тішився, а його обросле салом лице аж сяло від радощів.— Отже, небіжка таки полишила вам «упомінок» по собі... Гей, тож то тільки половина журби остає для нашого Грицька. Ось і патер під рукою, то ми її й охрестимо після умови з каштеляном таки сейчас...

За внутрішніми дверми почулися кроки. Непритомно гля-

нув Кердеєвич на Бучацького і побачив, як пater видобував зі сумки «стулу» та «брев'яж». І нагло скорчилося його лице, як лице тигра, який ладиться до скоку. Одним махом добув із піхви важений меч і не своїм голосом проревів:

— Геть мені відсіля... заволоки!

Зі страшеним розгоном упав меч на одвірок, за яким, мов привиди, шезли Бучацький та Анзельмус, і прорубав дерево. Кердеєвич вирвав його, аж посипалися тріски, і вже підіймав ногу, щоби кинутися за тікаючими, коли рипнули двері від дальших кімнат і в них указалася покоївка Офки з малим клуночком на руках.

Кердеєвич задубів. Меч, держаний у руці, поклав легенько, мов пірце, на землю, а сам тихенько, щоби не полахати дитинки, скрадався до «няні», яка, усміхаючись жалісно, гляділа у легко рум'яне личко сплячої дитинки.

Темні вії отінювали ягідки тримісячного ангелятка, яке покоїлося у біленькій подушці, а малесенький, дещо розхилений коралевий ротик, видко, щойно покинув кормлячу груди.

Довго-довго глядів велетенський муж на дитинку, а черти його лица вигладжувалися звільна, дрожачі руки витягнулися вперед, наче бажали узяти дитинку, але нагло затряслася його сажenna стать, мов осина, і припала до пеленок, а з грудей вирвалося якесь страшне хлипання — ні то болю, ні то радости.

— Дитинко, дитинко! — лебедів крізь сльози а, взявши клуночок, став злегенька колисати його на руках. Коли за часок віддав дитинку заплаканій «няні», лице його було спокійне, тільки на чолі та-довкола уст прикипіла нова брижка скорби.

— Чи дитинка хрещена? — спитав тихенько Горпину.

— Ні, Грицьку, я не знала...

— То пішли завтра за попом! Хто кормить дитину?

— Жінка каланника Максима В'юна.

— Виділити йому пайку без данини на полюддя! А тепер ідіть! Мушу помолитися.

Довго вніч відмолював Кердеєвич гріхи своєї Офки — довго і щиро, бо се молився вперше, відколи підписав договір зі Зарембою.

Довго заходився Грицько Кознар біля Андрійка, заки молодцеві вернула тямка. Здавалося, що він поплатиться щонайменше важкою недугою, бо всю ніч қидався в гарячці та балакав нісенітници, кричав, плакав, сміявся. Ранком порадив Грицько втомленому обмитися холодною водою, а після того зможений Андрійко проспав увесь день. Друга

ніч минула вже спокійніше, третя зовсім супокійно, видко, здорове, молоде тіло перебуло потрясіння щасливо. Одначе не так було з духом, якого рани гоїть тільки час, а й то не завсіди. Говіркий та моторний Андрійко замовк зовсім, і ні слова не могли від нього добитися ні Грицько, ні Коструба, ні піп. Відрухово слухав усього, що до нього говорили, та розумів кожде слово, але не вмів чомусь-то виявляти власної волі та й навряд чи мав її ще взагалі. Годинами вдивлявся наперед себе у простір, та не бачив у ньому нічого. Плугатарі виїздили в поле та верталися домів, жінки копали буряки, рубали капусту, обривали садовину, обв'язували соломою улики, сільське життя було в повному розгарі, та на лице боярина не завітав ні один усміх, ні одно слово не вийшло з його затиснених уст.

Аж біля зимного Миколи приїхали в Юршівку гості — Михайло Юрша та молодий Горностай.

Грицько розказав воєводі все, що знав про Андрійкові переживання, і воєвода аж тепер зрозумів, чому його братнич так нагло перестав займатися чим-небудь.

— Се душа залеклася в ньому від горя та зневіри, — сказав, — але він молодий, то й перебуде!

Він намагався всіми способами розрухати Андрійка. Розказував про завзяту війну Польщі з орденом, а Свидригайла з Кейстутовичем, про звірства сього останнього та про різні замаху на його життя. Вкінці показав йому на письмі похвальну грамоту від великого князя за погромлення бунтівничих князів Глинських та наказ берегти південні границі Київського князівства, у якому воєводою назначався Михайло Юрша. Усього вислухав Андрійко спокійно, але не відповів ні слова. Тоді воєвода ударив кулаком об стіл.

— Одвічай, хлопче, дядькові! — гукнув. — Я ж не говорю до стіни!

Андрійко стрепенувся, наче зі сну збудився.

— Вибачте, дядечку, — відповів, — все те суєта! На неї й відповідати не стоїть.

— Суєта? Що за суєта? Се життя, а й ти живий до біса! — гарячився дядько. — Тиждень сиджу в Юршівці, а ти ні словом не обізвешся.

Лице Андрійка помертво.

— Суєта! — шептав. — Суєта! Я не живий чоловік, я й не жив ніколи, ні! Се, що ви звали життям, се облуда, брехня, суєта!

Надоїло вкінці воєводі промовляти до напівзбожеволілого, і він став займатися сам господарством, судити спори, пильнувати черги ратної служби, підстерігати татар або їздив у Київ. У дворищі остали самітно Андрійко й Горностай.

Отупіння Андрійка дратувало Горностая ще більше, чим воеводу, бо хочай воевода любив братанича, наче власну дитину, та все-таки не був йому товаришем, а товариш завсіди швидше найде дорогу до душі товариша, ніж родичі до душ дітей. Придивляючись до змагань дядька відсувати від Андрійка всяку згадку про минуле, Горностай замітив, що саме тільки при згадках про Офку оживає його товариш. Ось раз, сидячи з ним самітно при огнищі, заговорив про Луцьк, про облогу, а вкінці про лицарські забави, князя Олександра та про Офку. На сю згадку оживилося лице молодця. Він став доповнювати спомини ріжними поясненнями і незчувся, коли розговорився надобре. Допізна він не втихав Андрійко у своєму оповіданні. Його очі горіли знову давнім огнем, на бліде лице завітав рум'янець, він випив навіть чарку меду, а слідуючого вечора, коли всі уклалися на супочив, сам заговорив про Незвище.

— Наша любов,— говорив,— се було останнє звено, яке лучило мене з життям. Хочай померк блиск усіх моїх затій, хочай велика, свята справа відбудови держави святого Володимира змінилася у звичайну собі крамолу, то Офка одна вказала мені ще ціль у життю: щастя. Боже! Як пильно берегла вона його, як запопадливо віддаювала від мене усе, що могло пошкодити нашому самовдоволенню. Чула, бач, що ся цвітка, як і другі, зів'яне швидко...

В очах Андрійка показалися сльози. Він тепер часто плакав, і здавалося, що зі сльозами спливає з його душі й отупіння.

— Не кажи такого, Андрійку,— відповів Горностай, ведений якби пророчим духом,— правда, Офка була би справді таким останнім звеном, тільки що не судилося їй... Хто знає, може, воно краще так, як сталося!

— Як-то? — кинув Андрійко різко, хрипло, вороже.

— Ось бачиш, вона привела тобі дитину, а сама покутувала усі гріхи, усю погань, які на ній тяжили... А було їх доволі! Так, як вона тепер зорить у твоєму спомині, вона чиста, ясна, наче Ангел... та не такою була б вона для других. Всі гляділи б на неї, як на повію, паплюгу, а навіть я, твій друг, бачив би в ній тільки другу Грету. А дитинка? Їх викляли б усі роди на Руси, показували б пальцями на байстрюка, бо ніякий піп не звінчав би тебе з жінкою живого Кердеєвича. Хіба поляки пригорнули би вас троє, як перевертнів, а й то після смерти старости, з яким мусіли б числитися. Тільки мертвому дарується все, живому — нічого!

Андрійко встав з лежанки, на якій сидів, і став звільна проходжуватись по кімнаті. Вкінці спинився при огні.

— Ти правду кажеш, Данилку! — сказав, називаючи

Горностая по імени вперше, відколи пізналися.— Ось так не глядів я ще ніколи у мою пропавшу будуччину.

— Ся будуччина, яка пропала, була засуджена на смерть уже в зачатку. Сам кажеш, як дуже берегла її небіжка. Вона була досвідна, тямуча жінка, і вона чула се, чого не бачив ти!

— Так, але бачу тепер, і тим глибше вбивається терновий вінець у моє серце... Молодій людині ціль — конечна. Без неї жити годі. А навіщо ж жити, коли все розпалося мені під руками? У монастир піду хіба відмолювати гріхи Офки...

— Не доливай води до Дніпра, Андрію! Сам знаєш і віриш, що вона свята. Тож ти до неї молися, щоби вона за тебе прохала Бога про добро та щастя, не то що!

Удруге глянув Андрійко з зачудуванням на товариша.

— Так! — говорив сей останній.— Постав слізний спомин про Офку високо-високо, там, де витає спомин про батька. Вони хай будуть твоїми опікунами, та, проте, ти жива людина, живи ж по-людськи! Сам кажеш, що небіжка вважала щастя ціллю життя. Гляди ж його, того щастя! Що воно не було у Незвищі, сього доказала тобі смерть. На світі, бачиш, є не тільки зів'ялі цвіти! З кожною весною з-під снігу виростають свіжі...

Ся розмова мала переломове значіння для недужого молодця. З того часу він як не той сам став. Почав зразу ходити в ліс, відтак брав уже зі собою лук та цілими днями бавився ловами. Горностай вірно додержував йому товариства та раз у раз піддавав йому нові гадки та розривки.

Найкращу, одначе, забаву винайшов Коструба, який роздобув у одного мужика присвоєного медведя-річняка. Незвично дотепний звір жив у вічній війні з дворовими собаками, від яких оборонявся ломакою. Вкінці, коли в улюбленій Андрійка Білки появилися песята, медведюк ухопив їх разом із оберемком сіна, на якому спали, і поклав між безлисте пруття верби, яка росла біля частоколу. Сам сів біля них і глядів, щоби не попадали на землю. Усі пси аж заходилися від брехоту, а Білка вила жалібно, підносячи горі лабу. Та всі зусилля собак зігнати медведя з верби були безуспішні, так що вони вкінці побігли куди інде, тільки Білка остала під деревом. Вона скавуліла стиха, видно, прохала медведя прощення провин та обіщувала вічний мир. По якомусь часі медведюк, мугикаючи, ухопив знову песенята та поклав на давнє місце, і з того часу устала війна між ним а собаками. Тоді, дивлячися на «переговори» між медведем на вербі а собаками на землі, засміявся Андрійко.

З весною приїхав воєвода з довшої подорожі та приніс

вісти про побіду Свидригайла та його союзників і не тямився з радости, коли побачив Андрійка поважним, та все-таки жвавим, моторним мужем.

— Гаразд,— сказав,— що протверезився, ось тепер найдеться й усе проче.

І справді. В маю 1433 року поїхали всі три по «достатки» небіжчика боярина Василя Юрші в Руду.

— Не слід мені. Андрійку, балакати з тобою наєдині, не слід і йти з тобою в сад! — говорила Мартуся, киваючи зі забавною повагою чорною, мов крило крука, головою.— Не слід мені казати тобі «ти», бо ти лицар з поясом та острогами, а я боярська дівчина — «бояришня».

Андрійко злегка засміявся.

— Певно, твоя няня-московка таке тобі наговорила?

Повагом підтвердила Мартуся здогад, та, проте, обоє ішли далі. Майське сонце заливало потоками світла та тепла цвітучий сад, оп'янюючі запахи обдавали їх звідусіль, у гіллі дерев заливалися співом птички. Було тепло та свіжо, а вони обоє ішли тією самою дорогою, що осінню 1430 року. Одначе тепер Андрійкові був би кождий дав двадцять п'ять-шість літ віку, а Мартуся розцвіла на красавицю.

— Чи тяміш, Мартусю,— начав по хвилі Андрійко,— як ти розказувала мені казку про Змія Горинича саме на тому самому місці?

Бистро глянула на нього дівчина з-під довгих вії.

— Я й опісля остерігала тебе перед його спокусою, та бачу,— тут рум'янець зацвів на її лиці,— що горе не оминало тебе за сих півтретя року... Воно так часто гостювало у тебе, що навіть виписало на твоєму лиці щось, чого не годна я прочитати. Невже ж ти не встерігся Змія?

— Ні, не встерігся, Мартусю! Я вистерігався його, доки він не прийшов та не приобіцяв виречися ложі, брехні, злоби, а тоді стали ми удвох глядіти дороги до щастя. Але що ж? Не судилося йому бути в парі зі мною! Він згинув, упав, а падучи, зранив моє серце. Усі мої змагання закінчилися зневірою, усі надії на успіх — горем. Ось чому я, сумний, згадую сю гарну, щасливу хвилю, коли ти виправляла мене в світ добрим словом та поцілуєм... Не так думалося, як склалося.

— Ах, ти ще не забув? — відвернулася дівчина.— Та ти,— додала по хвилі,— говориш загадками, і я не розумію тебе! Але одно я зрозуміла, а саме се, що ти бажав увести між живих людей Змія... Змії Змієм, Андрійку, для нього є тільки злочини та покута, життя нема йому на Божому світі. Він чужий нам усім, він ворог Бога, віри, народу; він

грішник-злочинець або покутник, а кождий, хто з ним пов'яжеться, платить за се сердешною кров'ю.

— Гей! Не так думалося, як склалося! — повторив Андрійко.

— Що ж! Видко, не так думали, як треба було! — сказала. — Та передумати недодумане не велика штука.

Ясний її погляд стрітив сумні очі Андрійка.

— А тоді, — кінчила, — тоді й усе складеться як слід.

Бліді ягоди Андрійка зацвіли рум'янцем.

— Мартусю, зірничко! — сказав, беручи її за руку. — Спасибі тобі за потіху, я знаю, що ти рада була облегшити мені труди колись. Та що ж? Мої труди не довели до нічого!

На личку Мартусі появилася вираз досади чи невдоволення.

— Ти зробився нудний та недотепний, і се твоя найбільша хиба! — відповіла. — Чого ж тобі ще захотілося? Ти добув славу, ім'я, лицарський пояс, усі аж захлистуються від похвал, так що няня не раз аж сварить на мене за мої гордоші, що то, мовляв, мій витязь так відзначився... а тут зачуваю, що те все нічого! Може, й я нічого? Як так, то бувай здоров, іду я собі геть від тебе! Не те обіцявав ти мені при виїзді...

Аж тепер зрозумів Андрійко дівчину. Те відкриття, яке зробив, зразу бентежило його, але з живловою силою виривалося його життям утомлене серце до блискучої появи. Воно знову билосся за любов'ю та щастям, але інакше, як там, далеко, у Незвищі. Там воно горіло ярким полум'ям, тут цвіло тільки червоною цвіткою. Там шаліли бурі, тут легесенький майський лєгіт перемішував зі собою усякі пахоші та упоював ними уяву. Там глядів він в огненне море пристрасної розкоші, тут бачив у чистому, мов сльоза, кристалю відбитку щасливої, безпечної, коханої будуччини. Що з сього, що у світі сумерк? У очах сеї дівчини зацвів розсвіт щастя...

— Не гнівайся, Мартусю! Я не смію, не смів вірити в се, щоби ти не забула про те...

— Що колись думалося, то ще не склалося, бо хтось не догадався його зложити до купи! — засміялася дівчина і вирвала руку з долоні Андрійка. — Прийди сюди вечірком, то докінчимо розмови. Ось батько йдуть!

Побігла.

На стежці показалося двох мужів у вигідних киреях — князь Ніс та Михайло Юрша.

— Ти сам-один? — спитав дядько.

— Ні... то єсть так, сам-один!

Воевода зареготався.

— Уперше чую, синку, що ти пробрехався. А ся сinya спідничка, що майнула у кущі, може, се «полуденний біс» або яка інша помана?

— Гарно починаєш собі, лицарю! — гримнув князь. — Три роки і словом про себе не звістив нас, а тут ледве приїхав — вже й спідничку найшов. Ще коби задержав те, що раз возьме, а то всіляке бувало та всіляке може і бути.

Та Андрійко сим разом порозумів умить. Скинув шапку і вкляк перед старцем у покорі, складаючи руки так, як учив його Сташко.

— Якщо ваша княжа милість дозволять, то я радо задержу сим разом те, що бажаю взяти...

Вечірком стрітилися молодята у саді, і сим разом не перепинив їм ніхто. При вечері обговорювали вже старі весілля, а Мартусю посадили враз із Андрійком на покутті. Та коли мужі остали самі, розмова зійшла сейчас на події, які розгравалися на землях Руси, Литви та Польщі. Юрша, як воевода великого князя, знав усякі подробиці, якими радо ділився зі старим, поважним та тямучим «сватом».

Вкінці зітхнув важко князь Іван.

— Пригадую собі, — сказав, — як сьому несповна три роки твої слуги, Андрійку, Грицько та Коструба, балакали зі мною про самостійницькі змагання мужицтва. Вони казали правду! Тільки народ подвигне сам колись будівлю своєї свободи та окремішности. Князі, бояри, пани, які відірвані від нього, — се тіни народу, які йдуть за сонцем, та ні раз не змінять ні його тіла, ні душі. Зайде сонце, покриють тіни увесь світ, та не навіки! Тому дбаймо, щоби при розсвіті не найшлися і ми поміж тіннями, які розжене сонце, а між цвітами, які розцвітуться при його появі.

XXXI

Великокняжа крамола тяглася ще вісім літ. Не перепинили її ні смерть короля Ягайла, ні звірства Жигимонта, ні безсильність Свидригайла. Аж коли у цвітні 1440 року при помочі Скобенка убили князі Чарторійські Жигимонта, втихла боротьба. Багато деяких уступок виторгували князі та бояри для себе, але вони тільки виторгували їх. Розірвати Кревську унію не вдалося ні їм, ні литовцям. Вони мусіли врешті піддатися переможному впливові чужинців, які збитою масою ішли на схід та своїм впливом стирали з лиця землі невірросле з народу та невросле у нарід боярство.

Сонце заходило, а тіни укривали собою весь овид.

